

Katedra historických věd
Fakulta filozofická
Univerzita Pardubice

Theatrum historiae

Sborník prací Katedry historických věd
Fakulty filozofické Univerzity Pardubice

1, 2006

Pardubice 2006

Na obálce se nachází zobrazení filosofa Sokratese a jeho manželky Xantipy, jak si je představovali v renesanční Francii. Přejato z publikace Guillaume RIUILLE, *Promptuare des Medalles des plus renommes personnes qui ont esté depuis le commencement du monde I*, Lyon 1553, s. 118 (Východočeské muzeum v Pardubicích, Sběrka starých tisků, sign. S 997).

© Univerzita Pardubice

ISBN 80-7194-857-8

OBSAH

Úvodem ke sborníku “Theatrum historiae”	7-8
Jan STEJSKAL Ostrov Pereon a středoevropská misie kolem roku 1000	9-24
Jaroslav TEPLÝ Vznik feudálního statku Nové Město	25-67
Petr VOREL Jáchymovský mincmistr Mikuláš (Klaus) Kraus a jeho působení v obchodě s českým stříbrem v letech 1530-1535	69-81
Jiří KUBEŠ Fragmenty písemností z kavalírské cesty hrabat z Clary-Aldringenu z roku 1727	83-108
Pavel PANOCH Nepomucká sousoší v Olomouci a v Žarošicích a jejich východočeské paralely. Příspěvek k poznání barokního sochařství na Moravě	109-127
Milena LENDEROVÁ Od porodní báby k porodní asistenci	129-154
Alena KIEHLBORN Johann Heinrich Pestalozzi: „Moje bádání o běhu přírody ve vývoji lidského rodu“	155-176

Marie MACKOVÁ Pěstování tabáku v rámci rakouské státní tabákové režie po roce 1867	177-202
Zbyněk VYDRA Bejlisova aféra. Antisemitismus a ruský politický život v letech 1911-1913	203-231
Tomáš JIRÁNEK Druhý, tzv. Gibišův transport československých legií z Ruska do Francie (1917-1918)	233-247
Aleš VRBATA Charles Maurras – osobnost a <i>l'Action française</i>	249-280
Ilona MORAVCOVÁ České menšinové školy v rumunském Banátě – od jejich založení do vypuknutí 2. světové války	281-308
Jiří PROKOP A. S. Neill a jeho škola svobodné výchovy v Summerhillu	309-326
Recenze a zprávy	327-344
Seznam autorů	345

Úvodem ke sborníku “Theatrum historiae”

Filozofická fakulta Univerzity Pardubice patří v současné době mezi nejmladší vysokoškolská pracoviště svého druhu v České republice. Ve společenských vědách (a v historii zvláště) je skutečnost *dlouhého trvání* jedním z hledisek, které mají svou váhu a spoluvytvářejí obecné povědomí o významu a roli příslušného pracoviště i ve světě vědy a výzkumu. Nově zakládané fakulty a katedry žádného dědictví svých předchůdců využít nemohou. Uvedená nevýhoda má ovšem své přednosti: nutí hledat nové cesty a netradiční řešení, ať už v utváření studijních programů či v hledání nosných badatelských témat.

Dokladem toho budiž i nově založený sborník “Theatrum historiae”. Jeho účelem je prezentace základního historického výzkumu, ovšem v širokém interdisciplinárním spektru všech společenských věd, které jsou na naší fakultě pěstovány. Chce sloužit k publikování dílčích výsledků vědeckého výzkumu realizovaného na katedře historických věd v oblasti kulturních (i hospodářských, sociálních a politických) dějin, či dílčích specializací jednotlivých diplomních seminářů a doktorského studia; zároveň poskytne nezbytnou základnu pro mezioborovou interpretaci dějinného vývoje z pohledu historické antropologie, sociologie, filozofie, religionistiky, pedagogiky či lingvistiky.

Vydáváním sborníku “Theatrum historiae”, jenž byl měl vycházet jednou ročně, se dotváří publikační platforma našeho pracoviště, která si i v dalších letech zachová osvědčenou strukturu:

Pro prezentaci výsledků regionálně-historického výzkumu, orientovaného na dějiny východních Čech, bude pokračovat úzká spolupráce s Východočeským muzeem v Pardubicích, které je vydavatelem **Východočeského sborníku historického**. Tento sborník vychází od roku 1991, do roku 2005 bylo vydáno 12 svazků základní řady a 7 svazků monografických supplement.

Jako širší platformu pro publikování písemných pramenů, vázících se k dějinám východních Čech, založilo naše pracoviště v roce 2005 ediční sborník, nazvaný **Prameny k dějinám Pardubického kraje – Fontes Historiae Pagi Pardubicensis**. V průběhu roku 2005 vyšly dva svazky, obsahující více než 500 tiskových stran formátu A4, edičně zpřístupňující archivní prameny ze 17. – 20. století. Záměrem pracoviště je vydávat alespoň jeden svazek ročně podle aktuálních možností a stavu práce na přípravě edičních projektů.

Pro prezentaci vědecko-výzkumné aktivity celé Filozofické fakulty zůstane zachován dosavadní sborník, pouze jeho název se nepatrně změní, v souladu s dnešním názvem fakulty: **Scientific Papers of the University of Pardubice – Series C – Faculty of Arts and Philosophy**. Dílčí svazky tohoto sborníku, vycházejícího od roku 1995, připravují střídavě jednotlivé katedry. Do roku 2005 bylo vydáno 10 svazků základní řady a 13 svazků supplement. V rámci historických věd bude tento sborník vydáván s přibližně tříletou periodicitou v anglickém jazyce a představí domácí i zahraniční odborné veřejnosti kvalifikační (doktorské a habilitační) práce našich akademických pracovníků a dosažených výsledků významnějších projektů vědy a výzkumu.

Sborník “**Theatrum historiae**”, jehož první svazek držíte v ruce, bude sloužit především k zveřejňování studií, vzniklých na Katedře historických věd a dalších katedrách a ústavech Filozofické fakulty Univerzity Pardubice.

Mezioborová interpretace historických dějů a jevů není omezena hranicemi regionu, státu či jazyka, proto nabízíme tuto publikační platformu také kolegům z jiných domácích a zahraničních pracovišť.

Věříme, že si sborník “Theatrum historiae” najde svoje čtenáře a že přispěje k rozvoji historické vědy.

Milena Lenderová – Petr Vorel

Jan STEJSKAL

Ostrov Pereon a středoevropská misie kolem roku 1000

Vydá-li se dnešní poutník po proudu severoitalské řeky Pádu až k její nepřehledné deltě, jen s pomocí náhody či velikého úsilí narazí na prostý kámen ležící na břehu jednoho z jejích ramen. Kámen označuje místo kdysi zvané „*Pereo či Pereon*“, někdejší ostrůvek v deltě řeky, na němž se před více než tisíci lety psaly dějiny střední Evropy. Na tomto místě byl v roce 1001 založen císařem Ottou III. klášter, jehož smyslem byla příprava misionářů pro evangelizaci střední Evropy. Chce-li se dnešní historik zabývat tímto zapomenutým místem a jeho někdejším smyslem, narazí na celou řadu problémů, spočívajících jednak v omezeném množství a typu psaných pramenů, jednak v nepřehlednosti a totální změně krajiny, která se v Romagně a zvláště na dolním toku Pádu udála za posledních tisíc let.

Období s oblibou označované jako *Renovatio Imperii* je bezpochyby vrcholným pokusem saské dynastie o staronové uspořádání jednotné evropské společnosti, tentokrát na křesťanském základě s pevným těžištěm v osobě křesťanského císaře. Pokus měl dopady do všech sfér tehdejší společnosti a v období své kulminace, tedy za krátké vlády Otty III., se jednotně dotkl i celé řady teritorií ležících na okraji tehdejší říše. Shodou okolností sehrála velmi významnou roli i Romagna v čele s Ravennou a přilehlými oblastmi.

Otto I., německý král, v roce 936 vystřídal na trůnu svého otce Jindřicha, opustil Čáchy a vydal se na Apeninský poloostrov, přičemž nikoho nenechával na pochybách o svých záměrech. Na každém jeho kroku byla patrná snaha o znovuobnovení a upevnění své autority i pořádku v oblastech, které se po rozpadu říše Ottova slavného předchůdce Karla Velikého ocitly ve zmatcích a často zde vládla anarchie. Zřejmě není na místě přeceňovat tento Ottův pokus, jak je často činěno, protože nikdy celému Apeninskému poloostrovu nevládl. Započal však epochu faktického i symbolického obnovování Římské říše. Otonské císařství trvalo (od korunovace Otty I. v roce 962 do smrti Otty III. v roce 1002) sice jen 40 let, přesto změnilo Evropu.

Město Ravenna sehrálo v plánech dynastie prvořadou roli. Již v roce 967 se zde konal významný koncil, kterým chtěl Otto I. patrně posílit nepevnou pozici

papeže Jana XIII.¹ Možná však ještě více se hrála v jeho plánech roli touha po vyrovnání se symbolickým dědictvím Ravenny. Byla někdejší sídlem Teodorichovým a zvláště se hrála podstatnou roli v byzantských rukách. Karel Veliký viděl nepochybně v držení Ravenny výhodu při vyjednávání s Byzantinci. V každém případě měla Ravenna klíčové místo v Ottových plánech. V průběhu výše zmíněného koncilu bylo, kromě mnoha jiných záležitostí, rozhodnuto o zřízení arcibiskupství v Magdeburgu (důležitého v příběhu ostrůvku Pereon), ale i o císařově potvrzení papežské držby teritorií dříve zcizených – včetně Ravenny. V koncilním jednání bylo pokračováno i v následujícím roce 968, kdy se na jednací stůl dostala opět otázka magdeburské arcidiecéze a její role v plánované christianizaci Slovanů.² Arcibiskupem této diecéze se stal Adalbert, benediktinský alsaský mnich a misionář. Nově potvrzená autorita ravennského arcibiskupství se projevila v řadě listin potvrzujících jeho svrchovanost i v odlehlých oblastech.³

Význam města neupadal ani za vlády císaře Otty II. Právě naopak. V zimě 980/981 se v Ravenně konala za předsednictví císaře disputace, o níž nás detailně zpravil jeden z účastníků, mnich Richer (Richerus) Remešský,⁴ který do Ravenny přišel spolu s remešským arcibiskupem Adalbertem, ale především s benediktinským mnichem Gerbertem z Aurillacu.⁵ „Všichni učení, kteří přišli, byli pozváni do paláce“,⁶ píše Richer k debatě svolané o správném „*divisio philosophiae*“, v níž se utkali výše zmíněný Gerbert, budoucí papež Silvestr II., a Ohtrich Magdeburský. Gerbertova učenost císaře patrně velice zaujala, záhy mu totiž svěřil významné opatství v Bobbiu. Tato disputace za předsednictví císaře nemůže být považována za pouhou historickou epizodu. Richerova zpráva o ní svědčí o obrovské kulturní a společenské závažnosti jednání. Hovoříme-li o tzv. otonské renesanci, tak právě kvůli takovým událostem. Evropská filozofie a teologie se opět staly předmětem zájmu těch nejvyšších kruhů, vzdělanost opět slavila úspěch a dostalo se jí nejvyšších poct. Začala se tak pomalu vracet na své dávno ztracené místo. Ravenna a její kulturní okruh v tomto dění sehrály klíčovou roli.

Její úloha však teprve měla vyvrcholit v několika nesmírně intenzivních letech. Město se stalo centrem císařské evropské politiky v době vlády mladičského Otty III. Císařovým učitelem byl již proslulý Gerbert z Aurillacu, který vedle své vychovatelské role přijal v roce 998 i ravennské arcibiskupství, stolec ve městě, které jej před lety proslavilo. Hned následujícího roku Gerbert zasedl na papežský

¹ Augusto SIMONINI, *La Chiesa Ravennate. Splendore e tramonto di una metropoli*, Ravenna 1964, s. 161-385.

² IBIDEM.

³ Například v Parmě, jak zmiňuje Mario PIERPAOLI, *Storia di Ravenna. Dalle Origini all' anno Mille*, Ravenna 2001, s. 309.

⁴ *Richerum historiarum libri quattuor*, in: *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi*, Hannover 1877.

⁵ Nejnověji k Richerovi ve své skvělé disertaci Jason GLENN, *Politics and History in the Tenth Century. The Work and World of Richer of St. Remis*, Cambridge 2004.

⁶ „*Et tempore opportuno, imperatoris iussu, omnes sapientes qui convenerant intra palatium collecti sunt.*“ *Richerum historiarum libri quattuor*, III, 57.

stolec pod jménem Silvestr II. Otto i Gerbert pak začali uskutečňovat sen o reformě impéria, sen o ideálech, které mohou být nadřazeny politickému životu. Tyto cíle neváhal Gerbert prosazovat i během svého krátkého pobytu na ravennském arcibiskupském stolci.

Léta 998-999 v dějinách Ravenny znamenala mnoho i pro Romualda, ravennského rodáka, který se právě z popudu tehdejšího arcibiskupa Gerberta stal opatem v benediktinském klášteře sv. Apolináře v nedaleké Classe.⁷ Gerbert patrně vkládal do Romualda naděje na pokus o reformu tohoto věhlasného kláštera (v clunijském duchu). Po necelém roce Romualdova působení však byli zklamáni oba. Romuald znechucen tamními poměry odešel a založil vlastní komunitu na „zelené louce“ – na ostrůvku Pereon v deltě Pádu.⁸ Romuald je v příběhu komunity Pereon klíčovou osobou – jeho reformní cíle však byly patrně poněkud jiné, než očekával Gerbert.

Většina našich znalostí o Romualdovi pochází ze dvou pramenů: Života sv. Romualda od Petra Damianiho⁹ a z tzv. Života pěti bratří od Bruna z Querfurtu.¹⁰ Romualdův neúspěšný reformní pokus v Classe nebyl jeho prvním tamním pobytem. Působil zde již dříve a s povolením tamního opata se pokoušel o první, v ravennské oblasti poměrně originální reformní kroky. Žil jako benediktinský mnich – poustevník mimo klášter v Classe. Jsme tak svědky průniku orientálního eremitismu do Benediktovy řehole. Ta, v souladu s Benediktovou osobní zkušeností, přímo zapovídá samotu jako nevhodnou pro řádný život mnicha.¹¹ „*Stabilitas in congregatione*“ je jedním ze základních pilířů, kterými se benediktinský monasticismus odlišil od starších řeholí, z nichž jinak čerpal plnými hrstmi. Vyloučení z komunity mnichů chápe Benediktova řehole jako nejvyšší formu trestu.¹² Byzantská tradice Ravenny však patrně otevírala dveře reformním experimentům východního typu. Jak bychom si jinak mohli vysvětlit souhlas opata od sv. Apolináře v Classe?

Romuald opustil Ravennu a vydal se do pyrenejského Cuixà¹³ na pozvání tamního opata Guarina, který v lesích v okolí kláštera sv. Michala žil poustevnickým způsobem života. Patrně již zde se kolem něj formuje skupinka podobně

⁷ Velmi podrobný a literárně i věcně bohatý život sv. Romualda podal sv. Petrus DAMIANUS, *Vita Beati Romualdi*, ed. Giovanni Tabacco, Roma 1957.

⁸ Více k Romualdovi uvádí Giovanni TABACCO, *Romualdo di Ravenna e gli inizi dell'eremitismo camaldolese*, in: *L'Eremitismo in Occidente nei Secoli XI e XII*, Milano 1965.

⁹ Petrus DAMIANUS, *Vita Beati Romualdi*; viz též *Petri Damiani Opera omnia*, in: J. MIGNE (ed.), *Patrologiae cursus completus, series Latina*, sv. 144, 145, Paris 1853.

¹⁰ Wojciech KETRZYNSKI (ed.), *Bruno Querfurtensis, Passio Sanctorum Benedicti et Johannis ac Sociorum Eorundem*, in: *Monumenta Poloniae Historica* 6, Kraków, 1983, s. 388-428.

¹¹ Děje se tak na mnoha místech Řehole, např.: *Regula Benedicti. Řehole Benediktova*, IV/78, Praha 1998, s. 33.

¹² IBIDEM, XXIV, s. 77.

¹³ Klášter v Cuixà, založen kolem roku 878. Dnešní Abbay de Saint-Michel, a to v Saint-Michel-de-Cuxa (dep. Pyrénées-Orientales), jižně od Prades, 40 km ZJZ od Perpignanu.

smýšlejících žáků.¹⁴ Na francouzské straně Pyrenejí však nesetřval dlouho a roku 998 byl ravennským arcibiskupem Gerbertem povolán zpět ke sv. Apolináři v Classe, kde byl po jeden rok, jak zmíněno výše, neúspěšným opatem. Další Romualdovy kroky jsou již pevně spojeny s poustevnou na ostrůvku Pereon.

Lokalizovat v dnešní době místo, na něž se Romuald uchýlil, je téměř nemožné. Delta Pádu prošla v průběhu staletí nesčetnými proměnami – vlivem času, ale především lidskou regulační činností, začínající již v antických dobách, jak je patrné z mapy popisující dnešní stav (obr. 1). Chceme-li se v proměnách tamní krajiny orientovat, musíme započít u prvních zmínek o regulaci Pádu.

Padus či *Eridanus* představoval odpradáвна hlavní rameno Pádu. Tak o něm můžeme číst u Plinia.¹⁵ Potíž v pátrání v historické geografii regionu nastane v oblastech poblíž ústí řeky do moře. Zde se krajina vlivem lidské hospodářské činnosti, ale i přirozeným zanášením koryta řeky v ústí natolik změnila, že identifikace jednotlivých míst je dnes možná jen s největším úsilím. V devátém století se v pramenech objevuje jako název původního ramene řeky *Padus vetus* a o něco později je následován zmínkami o rameni novém pod názvem *Padus iuvenacus* či *Primarius*.¹⁶ Toto rameno je podstatné v hledání ostrůvku Pereon.

Zmínky o regulaci řeky pocházejí již z antických dob. Za Augustovy vlády byl *Eridanus* rozdělen kanálem odvádějícím pravděpodobně pitnou vodu. Nesl označení *fossa Augusta*,¹⁷ protékal okrajem Ravenny a ústil do moře v oblasti Classe. Archeologickým průzkumem se podařilo objasnit rozměry tohoto dnes již neexistujícího kanálu. Procházel mimo jiné oblastí později vzniklého městečka S. Alberto a byl hluboký až 8 metrů s šířkou kolem 50 metrů.¹⁸ S těmito rozměry byl jistě významnou vodní cestou.¹⁹

V oblasti S. Alberta byly ještě v antické době provedeny stavby několika dalších kanálů, pro nás jsou však podstatnější zprávy o „vodohospodářské“ činnosti z období raného středověku. V roce 708 byly hráze Pádu prolomeny ravennským arcibiskupem na ochranu města. Tato zpráva pochází od Flavia Bionda, zdá se však, že opakuje informace mnohem starší.²⁰ V témže století zaznamenáváme zmínky o vodní cestě pod názvem *Badareno* či *Padoreno*.²¹ Tento kanál se nacházel v místě dnešní obce Mandriole a obracel se dále na jih k Ravenně, kterou obté-

¹⁴ P. DAMIANUS, *Vita Beati Romualdi*, 5. Zde zmiňováno hned několik jmen Romualdových následovníků.

¹⁵ Carl MAYHOFF (ed.), *Caecilius Plinius, Plini secundi naturalis historia libri XXXVII*, I, Lipsiae 1806, s. 278-279.

¹⁶ Bližší informace v Stella PATITUCCI UGGERI, *Aspetti dell'insediamento nell'area lagunare a nord di Ravenna tra tardoantico e altomedioevo*, Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina 30, 1983, s. 395-396.

¹⁷ C. MAYHOFF (ed.), *Caecilius Plinius, Plini secundi naturalis historia*, s. 280.

¹⁸ Arnaldo RONCUZZI, *Della vocazione portuale di Ravenna*, Classe e Ravenna, II, 1, 1985, s. 2.

¹⁹ IBIDEM.

²⁰ S. PATITUCCI UGGERI, *Aspetti dell'insediamento*, s. 396-397.

²¹ Paolo FABBRI, *Il controllo delle acque tra tecnica ed economia*, in: Ravenna II, 1, Ravenna 1991, s. 17.

kal v místech Teodorichova mauzolea. V místě svého ústí dala tato vodní cesta vzniknout přístavu, snad jen kilometr vzdálenému od Ravenny.²² V italské literatuře se ve věci stáří tohoto kanálu sice vede spor, v němž jeho vznik posouvá jedna skupina historiků až do šestého století,²³ nicméně jen letmý pohled do dnešní mapy ravennské oblasti ukazuje, že pobřeží je od Ravenny vzdáleno nikoliv jeden, ale nejméně šest až sedm kilometrů. V této souvislosti je třeba si uvědomit obrovské změny tvaru pobřeží vlivem nánosů zeminy, které velké řeky podobné Pádu přinášejí do svých ústí. Nízko položená města, která kdysi byla sama důležitými přístavy, se dnes nacházejí daleko od pobřeží a naše historické vnímání pobřeží je tak zkresleno. (Není to jen případ Ravenny, například na západním pobřeží Apeninského poloostrova prošlo podobným vývojem ústí řeky Arno a kdysi přístavní město Pisa.) Kanál *Badareno* tak spolu s tokem *Primaru* (*Padus iuvenacus*, *Primarius*) a dříve daleko užším pásem pobřeží dal vzniknout ostrovu *Palazzolo*, který byl navíc rozdělen dalším kanálem *Pirotolo*. Tento kanál tak vydělil z ostrova *Palazzolo* další ostrůvek, kterému dal i své jméno. O stáří a charakteru kanálu *Pirotolo* není zřejmě příliš mnoho známo. Dle tradice se v těchto místech měl vyložit Teodorich při svém tažení proti Odoakarovi.²⁴

Oba ostrovy se v průběhu času staly vhodným místem pro četné církevní fundace. Izolovanost a přitom relativní blízkost civilizace lákaly. Celé generace řeholníků čerpaly svou inspiraci z četby Životů egyptských mnichů a hledaly tak jisté znovuzrození ideálu – vracely se ke kořenům. Život podle jejich příkladu, tedy v první řadě podle příkladu života sv. Antonína, byl pro ně niterným naplněním příběhu o pokušení Páně. Byl to radikální odpor vůči jakémukoliv kompromisu s politickou a zvláště pak ekonomickou mocí, která, dle jejich názoru, byla proti základním principům evangelia. Co bylo pocíťováno na počátku křesťanství, vystoupilo se svou naléhavostí na sklonku středověku. Odchod křesťanů do pouště (na východě) a do lesů a hor (na západě) byl znamením nejen přerušování vazeb se vším světským, ale i útokem na moci zla, které podle tradice měly poušť ve své moci. Příběhy o osvobození opuštěných míst od zla jsou dokladem vítězství evangelia nad zlem. V Evropě poušť nahrazují divoké lesy (často však i moře či ostrovy), které jsou mnichy kolonizovány, vykáceny a přeměněny na úrodnou půdu Páně.²⁵

Tak i na *Palazzolu* vznikl klášter S. Maria in Palazzolo, založený ve třetí čtvrtině devátého století a později přesunutý k S. Maria della Rotonda do Raven-

²² Sandra FAINI – Lucca MAJOLI, *La Romagna nella cartografia a stampa del Cinquecento all'Ottocento*, Rimini 1992, n. 37, s. 82-85.

²³ A. RONCUZZI, *Della vocazione portuale*, s. 3.

²⁴ S. FAINI – L. MAJOLI, *La Romagna*, n. 2, s. 20-21.

²⁵ Václav VENTURA a kol. (ed.), *Sv. Atanáš, Život sv. Antonína Poustevníka*, Velehrad 1996, s. 6.

ny.²⁶ Podobně, i když trochu východněji, vznikl klášter S. Pietro in Armentario, podporovaný Karlem Velikým, a mnohé další klášterní fundace.²⁷

Vrátíme-li se však poněkud severněji k břehům někdejšího Primaru (*Padus iuvenacus, Primarius*), nalezneme zde dnes tok řeky Reno, která je téměř shodná s tokem původního Primaru. Původní koryto Primaru je ještě na mnoha místech – od městečka S. Alberto po proudu Rena – docela snadno rozpoznatelné v krajině. Primaro, na rozdíl od uměle regulovaného a napřímeného Rena, silně meandroval. V meandrech za S. Albertem původní tok sledoval dnešní cesty, kterým místní říkají Gattolo, a nepatrný kanál.²⁸ Zde, na dohled vesničky Mandriole, na místě, které bylo ostrovem (Pereo) mezi původním tokem meandrujícího Primaru a vodní hladinou Valli di Comacchio, založil Romuald svou poustevnu a později kapli.

Dnes do těchto míst proudí italsí turisté, ale nikoliv proto, aby si prohlédli místo, na němž se formoval západní eremitismus a kde se připravovali misionáři na své cesty do střední Evropy. Mandriole je známa svou daleko aktuálnější historií. V roce 1849 bylo nedaleko od obce nalezeno tělo mladé ženy, která byla později identifikována jako Anita Garibaldiová,²⁹ manželka Giuseppe Garibaldiho. Zemřela během útěku Garibaldiho věrných pronásledovaných Rakušany a byla narychlo pochována na místě zvaném *Torre di Primaro*. Dnes je mandriolský kostelík, kde Anita našla místo svého posledního odpočinku, italským národním poutním místem.³⁰

Ostrůvek Pereo přijal své jméno nejspíše z řeckého *peraiòs – péros*, značící jeho polohu za (řekou *Primarius*).³¹ Poloha ostrova byla blíže specifikována v celé řadě dokumentů: „*Huius insulae Perehi fines, in eius aetatis tabulis leguntur. Padus iuvenacus, fossa Augusta, quae per Humanam in Padum descendit, Padorenus, et medium Grangenum...*“³²

V roce 1001, jak zmiňováno výše, zde založil Romuald spolu s císařem Ottou III. klášter. Stalo se tak na místě někdejší poustevny, v níž pobýval Romuald dříve,³³ a to rok po Ottově cestě do střední Evropy, během níž (někdy na konci měsíce března) navštívil Hnězdno, kde obdržel ostatky svého někdejšího přítele,

²⁶ Gianfranco PASQUALI, *Economia e paesaggio rurale dei „deserta“ alle porte di Ravenna: l'isola litoranea di Palazzolo dal VI al XIV secolo*, Atti e Mem. Dep. Storia Patria, prov. Romagna 30, 1983, s. 136-140.

²⁷ Serafino PASOLINI, *Lustri ravennati I.*, Bologna 1678, s. 69.

²⁸ „Gattolo superiore“ a „Gattolo inferiore“.

²⁹ Anita Maria de Jesus Ribeiro, narozená roku 1821 v Brazílii, se provdala za Giuseppe Garibaldiho v roce 1842.

³⁰ Základní informace lze nalézt ve výroční publikaci: Umberto FOSCHI - Isidoro GIULIANI, *Anita Garibaldi. Una vita avventurosa. 150 anniversario della morte*, Mandriole 1999.

³¹ O ravennských toponymech: Antonio POLLONI, *Toponomastica romagnola*, Firenze 1966, s. 228.

³² Hieronymus RUBEUS, *Historiarum Ravennatum libri decem*, Venetiis 1589, s. 277.

³³ IBIDEM: „*Ipseque Otho caesar profectus in eam insulam, coenobii locum, ubi aedificandum esset, iuxta D. Cassiani templum, designat, et D. Romualdum abbatem facit, ut ex tabulis augustalibus, Ravenae datis, quas in D. Vitalis tabulario legimus, cognosi facile potest.*“

sv. Vojtěcha.³⁴ Po svém návratu do Itálie se osobně zúčastnil aktu zakládání kláštera na ostrůvku Pereo, ale ještě před tím několika listinami obdaroval malou komunitu bratří, kteří již na ostrůvku pod vedením Romualda žili. Stalo se tak z majetku kostela sv. Cassiana, který sám náležel klášteru sv. Apolináře v Classe, jehož byl Romuald sám opatem. O majetku kláštera a celé řadě souvislostí jeho vzniku jsme informováni na základě nesmírně cenného soupisu dokumentů *Corporazioni religiose sopprese* vztahujících se k ostrůvku Pereon, který se nachází ve státním archivu v Ravenně.³⁵ Soupis byl pořízen v průběhu 16. století a obsahuje opisy i těch dokumentů, jejichž originály byly v průběhu času ztraceny. Mezi prvními dokumenty zařazenými do soupisu *Corporazioni religiose sopprese* jsou ty, které se vztahují k listinám vydaným císařem Ottou.³⁶ Velmi podstatné, vedle majetkového zázemí, které vznikající komunita obdržela, bylo právo vlastní volby představených a právní imunita.³⁷ Nedlouho po vydání prvního privilegia klášter od císaře obdržel další majetky, některé přímo v Ravenně, jiné rozseté po celém kraji.³⁸

Třetí dokument v pořadí soupisu obsahuje informaci velice podstatnou pro náš příběh. Komunita na ostrově je zde nazývána „...klášterem ke cti svatého mučedníka Adalberta (Vojtěcha)“.³⁹

Je otázkou, jak přijali tyto události mniši od sv. Apolináře v Classe, z daleko starobylejšího a jistě významnějšího kláštera. Císař nakládal zcela volně s majetky jejich instituce, pravděpodobně tak dal najevo, že souhlasí se skepsí Romualdovou ve věci uskutečnění reformních cílů na tomto místě. Pereo a malá komunita formující se na něm zřejmě představovaly daleko důležitější místo v císařově politice. Zvláště v politice východní.

Dozvídáme se nejen o majetkových koncesích, ale i o stavbě kaple na ostrůvku. Podle zpráv Bruna z Querfurtu byla stavba financována samotným císařem. Kaple pravděpodobně nahradila původní kostelík sv. Cassiana, který poustevníci v čele s Romualdem do té doby využívali. Práce musely probíhat velice rychle, protože ještě v roce 1001 byla stavba ukončena. „*Tak po celý onen rok, kdy bývali*

³⁴ *Monumenta Germaniae historica, Diplomata Ottonis III.*, II/II, Hannoverae 1893, s. 778-779, n. 349.

³⁵ Archivio di Stato di Ravenna, *Corporazioni Religiose Sopprese*, S. Vitale, vol. 643.

³⁶ IBIDEM, vol. 643, fasc. 15: „*Otto imperator piissimus ad instantiam sancti prioris Romoaldi concessit de monasterio sancti Apollenaris in Classe, omnes terras, et predia, illi pertinentes in comitatu Ferrariensi et Ariensi quas in contracambium acceperat, scilicet omnia predia que pertinuerant ad ecclesiam sancti Cassiani, cum ecclesia cum piscarijs et ceteris appenditiis, ut de memoratis proprietatibus fieret, monasterio eremitarum in insula que vocatur Pereo, liberum penitus et exemplum...; prefecit nominatim prefatum sanctum Romualdum in abbatia et toti eremo predicti sancti Cassiani, dans monachis suis post ipsorum obitum libertatem eligendi sibi capitulariter abbatem qui etiam posset a quocumque catholico presule bandiri. Anno Domini millesimo primo, octavo calendis maii, et imperii sui anno quinto, Ravenae.*“

³⁷ IBIDEM.

³⁸ IBIDEM: „*Privilegio secundo.*“

³⁹ IBIDEM: „...*ordinat monasterium in honorem sancti martiris Adalberti.*“

*bratři vyrušováni a stíháni četnými nemocemi, které zasíval močál, zůstávali v oné poustevně, kde král Otto, člověk dobré vůle, co nejnádherněji vystavěl svému světcu, drahému Kristovu mučedníkovi Adalbertovi (Vojtěchovi), kruhovou kapli s mramorovými sloupy, na což vynaložil sto liber.*⁴⁰

Jediným pramenem popisujícím okolnosti založení a stavbu kaple je tzv. Život pěti bratří od zmiňovaného Bruna z Querfurtu,⁴¹ informace od něj přebral i Petr Damiani a použil je do svého Života sv. Romualda.⁴² Nezbyvá nám tedy, než se spolehnout na zprávy od Bruna s vědomím, že byl současníkem a často i očitým svědkem událostí, které popisuje – se všemi přednostmi i nedostatky, které tato skutečnost vnáší do historického bádání.

V každém případě ani po velkorysé fundaci nebyla nastoupena jasná cesta k rozkvětu komunity poustevníků pod Romualdovým vedením. Někteří z nich, v čele se vzpomínaným autorem Brunem z Querfurtu a nejmenovaným bratrem německého původu, Pereo brzy opustili a uchýlili se do jiné, nedaleké poustevny.⁴³ Učinili tak, dle Brunových slov, pro neustálé narušování klidu, který ve svém ostrovním eremu očekávali. V Ravenně v té době dlel císařský dvůr a řada dvořanů, které Bruno jistě dobře znal (svého času byl jedním z nich), navštěvovala Pereo.⁴⁴ Kromě Bruna klášter opustil i jeden z předních Romualdových žáků Benedikt. Život pěti bratří obsahuje rovněž zmínky o nezdravém prostředí močálů,⁴⁵ které pravděpodobně prostupovaly celou oblast delty Pádu. Ty mohly být podstatným důvodem k dočasnému rozpadu této slibně se rozvíjející komunity.

Císař Otto III. se nespokojil s výsledky své polské mise a pravděpodobně na jejím základě se v oblasti Ravenny začaly organizovat další skupiny, které měly být odeslány do „Sclavonie“. Bruno z Querfurtu poukazuje na výslovné císařovo přání zohledňující žádost Boleslava Chrabrého, aby se výše zmiňovaný Romualdův žák Benedikt vydal na misijní cestu.⁴⁶ Žádost byla vyslyšena a Benedikt, doprovázený dalším z eremitů Janem, se vydal na cestu.

Brunova zkušenost z jejich odjezdu je bezprostřední a silně emocionální. Pro jednu se v textu vzdává „hagiografického“ stylu a líčí, jak ještě za tmy a pln dojetí doprovázel oba misionáře na palubu lodi.⁴⁷

⁴⁰ Jadwiga KARWASINSKA (ed.), *Bruno von Querfurt, Vita Quinque Fratrum eremitarum seu Vita vel passio Benedicti et Johannis scuciorumque suorum*, Monumenta Poloniae Historica, series nova, IV, fasc. III, c. 2: „Ergo toto illo, quo non semel turbati et multum de palude infirmi facti, stetero fratres in illa heremo, ubi rex Otto, homo bonae voluntatis, suo sancto precioso Christi martyri Adalberto rotundum oratorium columnis marmoreis pulcherrime consstruxit, in cuius opere centum libras expendit.“

⁴¹ IBIDEM.

⁴² P. DAMIANUS, *Vita Beati Romualdi*, 30.

⁴³ J. KARWASINSKA (ed.), *Bruno von Querfurt, Vita Quinque Fratrum*, c. 3.

⁴⁴ IBIDEM, c. 3.

⁴⁵ IBIDEM.

⁴⁶ IBIDEM.

⁴⁷ IBIDEM, c. 4.

Misie sama si kladla za cíl vznik jakéhosi centra v Polsku, které se mělo stát východiskem k dalším aktivitám na polském území. Benedikt a Jan založili poustevnu a s materiální pomocí Boleslava Chrabrého začali s výchovou místního kléru.⁴⁸ Té pomoci bylo, dle zpráv Bruna, patrně dostatek – misionáři neměli pracovat, všechny jejich aktivity byly směřovány k plnění misijního úkolu.⁴⁹

Práce se patrně dařila, a jejich řady tak byly brzy rozšířeny o místní spolubratry, novice Izáka a Matouše (Bruno výslovně zmiňuje jejich pokrevní příbuzenství) a také sluhu Kristýna, který pracoval pro vznikající eremus jako kuchař. Dalšího ze zmiňovaných obyvatel eremu neznáme jménem, jeho funkcí však bylo spravovat finance, o něž, patrně Boleslavovou zásluhou, nebyla nouze.⁵⁰ Z Brunova textu vyplývá, že misie byla od počátku aktivitou vzešlou z císařovy (a nejspíše i Boleslavovy) iniciativy – jediné tak si lze vysvětlit žádost, která z polského eremu směřovala po necelých dvou letech do Říma. Mniši žádali o papežské povolení své činnosti.⁵¹ Patrně po zprávě o smrti císaře Otty III. se misionáři rozhodli požádat o podporu císařova spolupracovníka, papeže Silvestra II. Nový císař Jindřich II. sledoval jinou východní politiku než jeho předchůdce – politiku, která brzy vyústila ve válku s Boleslavem Chrabrým. Benedikt se vydal na cestu do Itálie, jejímž výsledkem mělo být získání papežského potvrzení misie. Bruno z Querfurtu ve svém Životě pěti bratří píše, že Benedikt směřoval za ním – Bruno sám obdržel od papeže biskupské svěcení a misijní povolení.⁵² Dorazil však pouze do Prahy, tehdy v polském držení, odkud byl vrácen zpět.⁵³ Dalším pokusem o kontakt bylo vyslání onoho Brunem nejmenovaného bratra, jehož mise byla podobná jako předchozí Benediktova.⁵⁴

V polském eremu tak zůstalo pět bratří, kteří byli v noci z 10. na 11. listopadu roku 1003 přepadeni a povražděni. Z líčení vyplývá, že jejich smrt byla nejspíše loupežnou vraždou, nicméně Bruno ve svém barvitěm líčení jejich utrpení nenechává nikoho na pochybách o jejich mučednictví.⁵⁵

Smrt Benedikta a Jana, pocházejících z okruhu kláštera Pereo, byla významnou vzpruhou pro další misie, které se zde formovaly. Mezi ravennskými eremity bylo mučednictví pěti bratří přijato s velkým zadostiučiněním. Bruno se konečně vydal na misi, k níž měl pověření, a svůj úkol plnil horlivě. Roku 1009 byl podobně jako jeho veliký vzor Vojtěch, k jehož oslavě i uctívání byla na Pereu zřízena kaple obsahující světcovy ostatky, zabít pohanskými Prusy. Tato událost

⁴⁸ IBIDEM, c. 6. Debata o přesné poloze eremu není dodnes uzavřena. Žádný z dobových pramenů nenaznačuje její místo. Patrně se tak děje proto, že eremus byl jen přestupní stanicí. Měl se totiž nacházet v již christianizovaných oblastech. Neměl být pro oba italské mnichy, ani pro jejich místní spolubratry, konečnou stanicí.

⁴⁹ IBIDEM.

⁵⁰ IBIDEM, c. 10.

⁵¹ IBIDEM, c. 11.

⁵² IBIDEM.

⁵³ IBIDEM.

⁵⁴ IBIDEM, c. 13.

⁵⁵ IBIDEM.

spolu s předchozími zprávami o smrti Benedikta a Jana přinesla Romualdově komunitě nepochybně značnou vážnost. Z ostrůvku Pereon se stává středisko pro přípravu misí do střední a východní Evropy.

Na jaře roku 1010 se do čela největší z pereonských misí postavil sám Romuald.⁵⁶ Již na uherských hranicích však svou skupinu opustil a vrátil se zpět. Dle Petra Damianiho důvodem Romualdova návratu byla nemoc spolu s vysokým věkem.⁵⁷ Jeho žáci však pokračovali v cestě. Patnáct jich zůstalo v Uhrách, dva další se měli vydat do Čech.⁵⁸ O této dvojici nemáme z jiných pramenů žádné zprávy. Christianizace Čech, alespoň ta oficiální, byla skončena a oblast tak nebyla výslovným misijním územím. Je otázkou, zda-li měl Romuald a jeho skupina dostatek informací o situaci v Čechách. Z pramenů není ani patrný případný návrat dvojice z misijní cesty v Čechách.

Obrázek 1: Sant Alberto. Dnešní kostel Sant'Alberto (farnost S. Adalberto) ve stejnojmenné obci (foto autor).

⁵⁶ P. DAMIANUS, *Vita Beati Romualdi*, 39. Skupina čítala nejméně 24 členů, z nichž sedm se vrátilo spolu s Romualdem zpět.

⁵⁷ IBIDEM.

⁵⁸ IBIDEM.

Obrázek 2: Pomposa (detail).

Terakotová výzdoba průčelí klášterního kostela. Materiál i forma přesně odpovídá fragmentům uloženým v Národním muzeu v Ravenně (foto autor).

Libuše Hrabová ve své práci, právě připravované k vydání, která se zabývá dějinami Polabských Slovanů, nabízí možnou hypotézu o osudu této dvojice na základě líčení Adama Brémského.⁵⁹ V poznámce třetí knihy Adam zmiňuje osud dvou mnichů z Čech, kteří byli v Retře obětováni.⁶⁰ „Vypráví se, že v onom čase přišli dva mniši z českých hvozdu do města Retry. Když tam veřejně hlásali slovo boží, byli radou pohanů na různých mučidlech vyslýcháni a pak pro Krista sřati, jak sami toužili. Jejich jména nejsou lidem známa, ale jak věříme, jsou zapsána v nebi.“⁶¹ L. Hrabová připomíná, že sám Adam tuto zprávu neměl za jistou, jak napovídá jeho slovník – Adam ji uvádí slovy: „*Fama est...*“ Tito mučedníci Češi nejspíše nebyli, nicméně několik indicií napovídá, že mohli být totožní s dvěma žáky přivedenými Romualdem nejprve do Uher. L. Hrabová připomíná, že již Vojtěch zamýšlel svou misii směřovat původně z Polska k Luticům, a nikoli k Prusům. Též misijní zápal zesílený zprávami o smrti Vojtěcha, pěti bratří či

⁵⁹ Johann LAPPENBERG (ed.), *Adami Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, Monumenta Germaniae historica. Scriptores VII, Hannoverae 1846.

⁶⁰ IBIDEM, III., scholio M, s. 352.

⁶¹ IBIDEM.

Bruna mohl v pereonské komunitě vedené Romualdem způsobit touhu jít stejnou cestou. Tuto touhu mohla dvojice misionářů jen stěží naplnit v Čechách, a Retra se tak mohla stát pro ně osudnou, avšak pravděpodobně velice kýženou metou.⁶²

Pereonský klášter se nadále vyvíjel pod Romualdovým vedením, ať již přímým, či nepřímým.⁶³ Svého někdejšího významu však již nikdy nedosáhl. V roce 1228 byla ukončena jeho relativní nezávislost a byl začleněn do majetku kanovníků z Cella Vollana v diecézi Comacchio.⁶⁴ Klášter Pereon byl v té době často zcela bez mnichů a sloužil jen jeho kostel. Na počátku 17. století byl kostel sv. Adalberta (Vojtěcha) na Pereu zrušen a jeho jméno přeneseno na novou stavbu v osadě Sant'Alberto, jen několik kilometrů vzdálené od původní stavby (obr. 1).⁶⁵ Jméno osady dnes nese i kostel (S. Alberto), byť farnost je stále označována původním jménem S. Adalberto. Do nové stavby byly přeneseny i Vojtěchovy ostatky kdysi věnované císařem Ottou III.

Národní muzeum v Ravenně dodnes uchovává několik fragmentů terakotových křížů, které s největší pravděpodobností pocházejí ze stavby kostela na ostrůvku Pereon. Byly přeneseny do kostela Sant'Alberto a použity v jeho stavbě (srov. obr. 2).⁶⁶ Současně s kříží byl takto použit i původní mramorový sloupek ve tvaru postavy – dle tradice sv. Adalberta (Vojtěcha).⁶⁷ Forma těchto fragmentů i použitý materiál skutečně poukazují na dobu jejich předpokládaného vzniku – tedy na počátek 11. století.⁶⁸ Vzhledem k pouze fragmentárnímu dochování výzdoby z Perea nám nezbývá, než si udělat bližší představu o možné podobě eremu a kostela podle staveb, které jsou blízké teritoriálně i časově. Nejvhodnější je nepochybně blízké opatství v Pompose, které vzniklo na počátku 11. století a jež můžeme obdivovat dodnes (obr. 3).

Role či dokonce jen pouhé jméno ostrůvku Pereon nejsou v naší historiografii příliš známy. Přitom Ravenna a její okolí bývaly místem úzce spjatým s osudy střední Evropy, vstupující do dějin na prahu druhého tisíciletí. Snad jen téměř zapomenuté postavy sv. Kristýna a sv. Benedikta, jejichž relikvie jsou uchovávány v olomoucké katedrále sv. Václava, dokládají někdejší rozšíření kultu sv. Pěti bratří v našich zemích.⁶⁹ Jeho rozšíření lze spojit s tažením knížete Břetislava do Hnězda, odkud byly ukořistěny nejen ostatky Vojtěchovy, ale i sv. Pěti bratří

⁶² Je třeba podotknout, že Adam neuvádí žádné bližší časové údaje – tím spíše, že jde pouze o poznámku „*scholio*“.

⁶³ Romuald se po svém návratu z Uher stal zakladatelem mnoha klášterů – včetně Camaldoli, které se později stalo centrem této reformované benediktinské řehole.

⁶⁴ Antonio SAMARITANI, *Regesta Pomposiae I*, Rovigo 1963, s. 53-71.

⁶⁵ Girolamo FABRI, *Le sagre memorie di ravenna antica*, Venetia 1664, s. 75.

⁶⁶ Museo Nazionale Ravenna, inv. č. 819, 800, 799, 802 a další.

⁶⁷ Museo Nazionale Ravenna, inv. č. 861.

⁶⁸ Blíže k fragmentům: Paola NOVARA, *L'apparato decorativo del complesso di S. Adalberto in Pereo (S. Alberto), Ravenna*, Bollettino Economico Camera di Commercio di Ravenna, XLV, 2, Ravenna 1990.

⁶⁹ Lebka sv. Kristýna je uložena v barokním zdobeném relikviáři ve skříní na pravé straně presbytáře katedrály sv. Václava. Ostatky sv. Benedikta jsou umístěny v pravé straně oltáře v sakristii.

a přeneseny do Prahy v roce 1039. Později byly tyto ostatky rozdělovány různým kostelům. Lebka sv. Kristýna a ostatky sv. Benedikta, žáka sv. Romualda, našly své místo v Olomouci snad v době dostavby tamního biskupského kostela.⁷⁰

Obrázek 3:
Pomposa. Opatství v Pompose (foto autor).

⁷⁰ Blíže k ostatkům sv. Pěti bratří a jejich osudech na našem území: Dušan ŘEZANINA, *Ostatky sv. Kristýna v olomoucké katedrále*, Praha 1972.

Summary:

The Island of Pereon and Central European Mission around 1000 AD

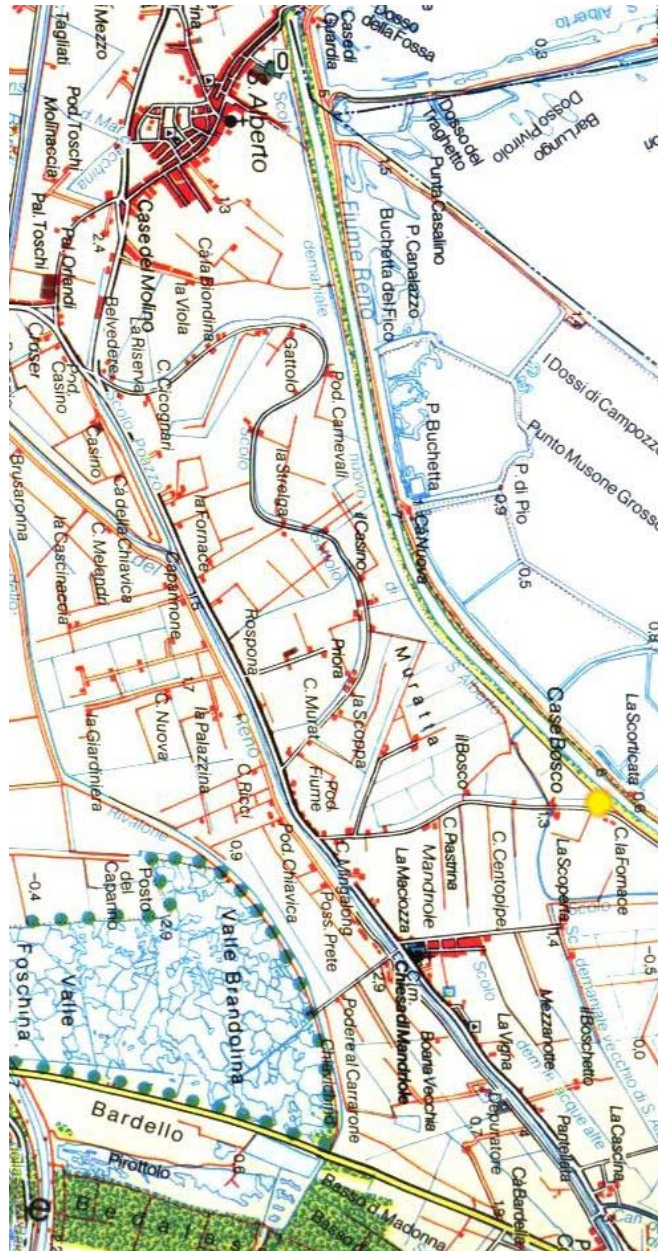
The period of the rule of emperor Otto III represents the new approach of the Church and Holy Roman Empire towards the newly formed states at the center of Europe. Young emperor supported various attempts to expand the Christianity together with his own influence beyond the border of his empire. Adalbert (Vojtěch), the bishop of Prague and personal Otto's friend, played the crucial role within the new imperial eastern policy. His martyrdom in pagan Prussia stimulated numerous missions to the Central Europe heavily supported by the emperor and also by the pope. The refuge *Pereon* in Romagna is discussed as one of the examples of Italian roots of such missions. The location of the monastery of St. Adalbert in Pereon is described together with the main written sources as *Vita beati Romualdi* by Peter Damiani or *Vita quinque fratrum* by Bruno of Quertfurt. The place, later connected with the Camaldolian order, is completely forgotten today. The article represents one of the few remarks dealing with such missions to Central Europe from Italy early after year 1000.

translated by Jan Stejskal

Mapová příloha

Mapa 1:

Mapa dnešní situace (měřítko 1 : 50 000) s vyznačenou polohou někdejšího ostrůvku Pereon a komplexu sv. Vojtěcha

Mapa 2:
Celkový obraz delty Pádu

Jaroslav TEPLÝ

Vznik feudálního statku Nové Město

Předmět a cíl studie

Ve struktuře feudálních statků na západním okraji moravskoslezské země, zhruba na rozhraní Moravy střední a jižní, lze v pramenech, počínající od druhé čtvrtiny čtrnáctého století, postihnout statek Nové Město, dnešní Nové Město na Moravě.¹ Ve čtrnáctém století byl statek Nové Město v držení rodu erbu zkřížených ostrvů, v roce 1496 přešel do rukou rodu erbu zubří hlavy, píšícího se z Pernštejna.²

Víme tudíž, že ve čtrnáctém století tento statek existoval. Klademe si ale otázku, jak, jakými cestami se tento statek vytvořil? Jaké byly jeho počátky? Cílem předložené studie jest sledovat vyšetření toho, jak se statek Nové Město ve struktuře feudálních statků Moravy a Čech do počátku století čtrnáctého vytvářel a vytvořil. Další osudy statku Nové Město ve století čtrnáctém a patnáctém, to jest za držby rodu erbu zkřížených ostrvů i po přechodu do držby Pernštejnů, předmětem této studie již nejsou. Studie bude se tudíž pohybovat v časovém rozmezí od první třetiny třináctého ke začátku druhé čtvrtiny čtrnáctého století.

Pramenná základna

Prameny vyprávěcí a listinné. Teritorium

Zkoumání vzniku statku Nové Město stojí na listinách, na vyprávěcích pramenech, na terénu, v němž se zkoumání pohybuje.³ Pro všechny právní akty,

¹ Starší vývoj místního jména Nové Město vysvitne z hlavního textu. Podoba Nové Město na Moravě platí od roku 1924. - Ladislav HOSÁK - Rudolf ŠRÁMEK, *Místní jména na Moravě a ve Slezsku I-II*, Praha 1970-1980, zde II, s. 55. Jinak poznamenáváme již napřed, že pokud budeme s místními jmény pracovat, nemusely lokality, případně jejich místní jména v době, kterou studie oživuje, ještě existovat. Většinou to v textu řešíme slovy „nynější“, nebo „pozdější“ + místní jméno lokality, obvykle s pomocí závorčky.

² *Archiv český* XVI, č. 567, s. 508.

³ Praměny a literatura:

Listiny:

Listiny, o něž se studie opírá, jsou vesměs editovány: *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I-V*, ed. Gustav FRIEDRICH - Saša DUŠKOVÁ - Jindřich ŠEBÁNEK - Vladimír VAŠKŮ -

Jan BISTRICKÝ, Praha 1904-2000 (CDB); *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae I-XV*, ed. Antonín BOČEK - Petr CHLUMECKÝ - Vincenc BRANDL - Bedřich BRETHERLZ, Brno 1836-1903 (CDM).

Vyprávěcí prameny:

Základním vyprávěcím pramenem pro tuto studii je "Letopis žďárský", jak jej nazval jeho editor Josef Emler, v novější edici (editoři Jaroslav Ludvíkovský - Rudolf Mertlík - Josef Pohanka - Metoděj Zemek) vyšel pod titulem "Cronica domus Sarensis".

Je to neveliký spisek, pohybující se z hlediska poetiky středověké literatury mezi letopisem a kronikou. Cílem autora tohoto dílka bylo vypsát průběh zakládání a zčásti i prvních padesáti let existence Žďárského kláštera cistercerského řádu. Autorem jest muž sám sebe nazývající Jindřich Řezbář (1242 - krátce po 1300), syn kameníka Ekwarda, zprvu novic cistercerského Žďárského kláštera, poté mnich s jáhenským svěcením, jenž v letech 1267/1268 klášter opustil, aniž bychom cokoliv věděli o tom, proč, jak a kudy se v onom čtvrtstoletí pohyboval. Kajícně vrátil se do kláštera v roce 1294. Nízké postavení navrátilce v konventu, vyřezávání kostelních lavic, psaní dílka o počátcích kláštera, vše to patřilo k jeho pokání.

Podle vlastních slov psal Jindřich své dílko v roce 1300. Stavět musil jednak na klášterním ústním podání, většinou asi z druhé, ne-li ze třetí ruky, a také na vzpomínkách vlastních. Leč pravděpodobně měl k dispozici také nějaký (nedochovaný ovšem) letopis z klášterního scriptoria; dílko má až příliš mnoho podrobností na to, aby pocházely jenom z ústní tradice, nadto z jedné paměti. Ze svých zdrojů jménem uvádí pouze jednoho, je to tesař Leopold, patrně konvrš, „...jenž kdysi stavěl ten klášter“ - („...qui facit hoc claustrum“). Začal-li - jak říká - v roce 1300 (za nějž nejde), měl patrně leccos napsáno již před tím, takže introitus, první verše, pokládal bych spíše za úvod k (před)poslední redakci; předposlední, protože poslední již nebyla. Zejména verše 1000 až 1005, 1015-1020, 1020-1025 nejsou verše, nýbrž prosaické poznámky k faktografii, jež již metricky zpracovány nebyly. Byť závěr dílka Jindřich napsal jaksi předem - nejspíše v předtuše lidského konce - je dílko de facto nehotové; vyvodili bychom z toho, že autor po roce 1300 mnoha dalších let nedožil.

Jindřich zvaný Řezbář přišel na staveniště kláštera s otcem Ekwardem, kameníkem, jenž našel práci (patrně jako člen stavební huti) na stavbě konventního kostela. Jindřichovi tehdy bylo (možná necelých) čtrnáct let. Leccos z počátků kláštera mohl v oněch chlapeckých letech zachytit a uložit do paměti, co později zužitkoval při psaní. Věci mezi cca 1252-1268 viděl sám. Ona mezera let 1268 - 1294, kdy byl někde mimo klášter, je ovšem v řádcích jeho veršování rozpoznatelná, o klášteru i o osobách má zpráv málo a jsou mezerovitě.

Josef Emler o mnichu Jindřichovi říká, že co do věrohodnosti je *celkem spolehlivý* (viz závěr pozn. 7). Lze s tím souhlasit, u vědomí ovšem, že pokud v roce 1300 přejímal z ústní tradice, mohlo se tu a tam něco od skutečného průběhu událostí odchylovat. (Jest to vidět zejména ve verších 88-331. Přímé řeči, vložené po způsobu antických autorů do úst jednajících osob, dodávají sice vypravování jak spád, tak obraznost, leč jsou plodem literární obratnosti Jindřichovy, jenž - *sit venia verbo* - zřejmě literát byl mnohem lepší než řeholník.) Jiného zpravodaje ovšem nemáme, tím méně jiného, jenž by tak plasticky a s podrobnostmi - terénem počínaje a konturami postavy konče - dovedl podat, jak se takový klášter zakládal. Bohužel jest Jindřich řečený Řezbář v české (středověké) literatuře postavou spíše osamocenou.

Pohled na autora dílka jest rozpolcen. Jsou totiž dochovány dvě dějepisecké práce. Jedna jest tato *Cronica domus Sarensis*, jejíž autor představuje se v ní jako žďárský mnich Jindřich, říkající si Řezbář, druhá jest *Chronica Bohemorum*, jejímž autorem je Jindřich Heimburský. Otázka jest: Dvě kroniky, obě končící v roce 1300. Autorem jedné i druhé je Jindřich, nadto oba títo Jindřichové o sobě říkají, že se narodili v roce 1242. Jsou to dva Jindřichové, nebo je autorem obou prací Jindřich jeden?

Josef Emler měl jak *Cronica domus Sarensis*, tak *Chronica Bohemorum* za výtvar jedné a téže osoby. Po osmdesáti letech přišel Jaroslav Ludvíkovský s názorem, že jsou zde díla dvě a že jsou rovněž

s nimž se setkáme, bohužel pramenné doklady dochovány nejsou. O samotném vzniku statku Nové Město žádný vyprávěcí pramen nemluví, to ale bychom ostatně očekávali. Naštěstí alespoň o předešlého tohoto vzniku, o založení či vzniku kláštera Žďárského, letopisecké dílo dochováno jest, jehož značným nedostatkem je, že je jediné. Jednu zásadní přednost ale má – jeho autor byl současníkem větší části dějů, někdy přímým svědkem, nadto mnohé aktéry znal osobně. Svoje postavy autor, střídaje jak přímou, tak nepřímou charakteristiku, dovedně načrtával, při čemž u některých ve druhém plánu k charakteristice ještě přidává na barevné sytosti. Hlavní předností jeho díla je to, že sledující vznikání statku, čili pohyby v půdní držbě, máme před sebou přímé držitele této půdy.

Autor díla představuje se nám jako Jindřich zvaný Řezbář, řeholník Žďárského kláštera. Výtvozem jeho hlavy a pera je *Cronica domus Sarensis* – (*Kronika Žďárského kláštera*), dílo z hlediska poetiky středověké literatury pohybující se na rozhraní letopisu a kroniky.

Zůstaneme-li u termínu kronika, je to kronika vlastního vzniku cisterckého kláštera jménem *Fons beatis Marie virginis in Sar* – (*Studnice svaté Marie Panny ve Žďáře*), čili kláštera Žďárského.⁴

dva autoři, jedním je mnich Jindřich, říkající si Řezbář, autor díla *Cronica domus Sarensis*, druhým je Jindřich Heimburský, autor díla *Chronica Bohemorum*.

Polemicky ozval se Jindřich Šilhan. Nepopíral sice, že Jaroslav Ludvíkovský některé důvody Josefa Emlera zeslabil, leč nikoliv tak, aby ...výsledek nezůstal týž, jaký byl před tím, neboť pro Jindřicha Šilhana ...*Jindřich Heimburský rovná se Jindřich Řezbář*.

Z hlediska předložené studie (nikoliv již z hlediska české mediaevistiky obecně) je ovšem tato polemika poněkud okrajová, *Chronica Bohemorum* se totiž ani slovem nedotýká existence Žďárského kláštera, zatímco mnich Jindřich jest naším hlavním zpravodajem. Dotýká se ovšem tato polemika jeho díla.

Pokud však Jindřich Řezbář a Jindřich Heimburský jedna a tatáž osoba jsou, jest s podivem, že autor spisu *Chronica Bohemorum* ani vzdáleně nedotkne se kláštera, s nímž je tak těsně spjata historie jeho života; předpokládali bychom totiž, že klášter, tolik spjatý s jeho osobními osudy, nebude zcela opominut. Nebo je tomu přesně opačně, právě proto, že klášter jest až příliš spjat s jeho osobními osudy?

Je-li v této houštině ještě nějaká cesta ke ztotožnění či oddělení obou autorů, jest to ta cesta dosud neprosekaná, pokus o rozbor a srovnání slohu obou letopisů. Práce náročná co do znalostí badatele, nevděčná co do spotřeby času, leč netvrdím, že nezajímavá.

Edice:

Letopis Žďárský, In: *Fontes rerum Bohemicarum* II/1-2, ed. Josef EMLER - Václav Vladivoj Tomek, Praha 1874-1875; *Cronica domus Sarensis*, ed. Jaroslav LUDVÍKOVSKÝ - Josef POHANKA - Metoděj ZEMEK, Brno 1964.

Chronica Bohemorum, In: *Fontes rerum Bohemicarum* III, ed. Josef EMLER, Praha 1884.

Literatura:

Josef EMLER, *Über die Identität des Verfassers der Cronica domus Sarensis mit dem Annalisten Heinrich von Heimburg*, Zprávy Královské české společnosti nauk, Praha 1878, s. 340 n.; Jaroslav LUDVÍKOVSKÝ, *Heinrich von Saar und Heinrich von Heimburg*, In: Mnema Vladimír Groh. Filosofická fakulta UJEP, Brno 1964, s. 219-231; TÝŽ, *Úvod. O mnichu Jindřichu Řezbáři a jeho Žďárské kronice*, In: *Cronica domus Sarensis*, s. 5-19.

⁴ Bedřich DROŽ, *Dějiny kláštera a městečka Žďáru*, Město Žďár 1903; Metoděj ZEMEK - Antonín BARTUŠEK a kol., *Dějiny Žďáru nad Sázavou I-III*, Havlíčkův Brod - Brno - Žďár nad Sázavou,

Není to tedy kronika vznikání statku Nové Město,⁵ alespoň ne přímo. Ne přímo ovšem ano, protože klášter a teritorium, v němž Nové Město vzniklo, spolu sousedí a mají těsnou souvislost. Prostor Nového Města patří do teritoria (níže užíváme však spíše slova država), v němž sídlení Nové Město a zkoumaný statek Nové Město vznikaly. Budeme se tudíž pohybovat ponejvíce v území mezi (dnešním) Žďárem nad Sázavou a Křižanovem.

Vznikání statku Nové Město nebylo až dosud do podrobností zkoumáno a popsáno. Předložená studie tudíž jest konstrukcí postavenou z materiálu daného prameny, a to jak vyprávěcími, tak listinnými, tak terénem, jest konstrukcí sroubenou nástroji, jichž užívá řemeslo historika. Jest to studie o prostředí a o lidech, zkoumajíce obojí, nechceme než vědět, *jak tomu vlastně bylo – (wie es eigentlich gewesen ist).*⁶

Valně nás tudíž nezajímají schémata společenského vývoje, jež bývají předkládána místo života lidí. Vynecháme také přesné číselné úkony s nepřesnými čísly, protože tak jako tak žádné číselné údaje nemáme. Zato budeme sledovat prostředí a lidi, tedy scénu a herce, kterou před nějakými sedmi sty padesáti lety spoluvytvářeli a oživovali naši dávní předchůdci, jejichž (pouze ovšem některé) činy nám, více méně shlukem náhod, zachovala pramenná základna.

Hlavní osoby

Nejprve představíme protagonisty, nikoliv ale kompars, ten naše prameny (jako tak často) pominuly, takže sedláci, pastýři a dřevaři a těch několik kramářů sice budou ke scéně tvořit pozadí, ale pouze myšlené. Zkrátka vyjde také živel mnišský, vyšel ostatně zkrátka již v dílku mnicha Jindřicha. (Máme podezření – nevyslovujeme je však příliš nahlas – že více jej zajímal ženský živel z panského světa než řeholní život jeho kláštera.) Musíme mu však naslouchat často, bez jeho veršovaného vypravování se neobejdeme.

Tudíž žádný selský a kramářský kompars, žádné žalmy řeholníků; na naší scéně budou téměř jenom jednotlivci z řad tehdy se konstituující pozemkové šlechty. Žili sice před více než sedmi stoletími, nicméně rozumem, vůlí a emocemi byli to stejní lidé jako my.

1956-1974; Kateřina CHARVÁTOVÁ, *Dějiny cisterckého řádu v Čechách 1142-1420, I-II*, Praha 1996-2002; Christopher BROOKE, *Die Klöster*, Feiburg im Breisgau 2001 (z anglického originálu); Hugh LAWRENCE, *Dějiny středověkého mnišství*, Praha 2001 (z anglického originálu).

⁵ Josef F. SVOBODA, *Novoměstský okres. Vlastivěda moravská*, Brno 1948; Ladislav HOSÁK, *Ke středověké kolonizaci poříčí horní Svratky a Oslavy*, in: *Časopis Společnosti přátel starožitností* 60, 1952, s. 66-68; Ladislav HOSÁK - Metoděj ZEMEK, *Hrady zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I-VI*, Praha 1981-1989, zde I, s. 174-175; Jan SEDLÁK - Lubomír KONEČNÝ, *Významné památky okresu Žďár nad Sázavou*, Žďár nad Sázavou 1982 (nestr.); Bohumil SAMEK, *Umělecké památky Moravy a Slezska II*, Praha 1994, s. 688-694; Miroslav PLAČEK, *Hrady a zámky na Moravě a ve Slezsku*, Praha 1996, s. 254-255. (Viz též pozn. 65.)

⁶ Jaroslav GOLL, *Dějiny a dějepis*, Atheneum 5, 1888-1889; (přetisk): TÝŽ, *Vybrané spisy drobné I-II*, Praha 1928-1929, zde I, s. 12; ad Leopold Ranke srov. Josef ŠUSTA: *Dějepisectví*, Praha 1946², s. 136-139.

Jan z Polné, muž s velmožskými sklony. Přibyslav z Křižanova, pro svět rytíř, v nitru však mnich. Jeho manželka Sibyla z Křižanova, přitažlivá žena. Jejich dcery: Zdislava, ještě za života pokládána za světici. Eufemie, provdaná za purkrabího Bočka, spjatá po většinu života s klášteřem. Její manžel Boček z rodu erbu tří pruhů, cílevědomý a agilní muž. Alžběta, dcera Přibyslava a Sibyly, ač nenápadná, kněžna rodem i duchem. Smil z Lichtenburka, její manžel. V polovici třináctého století vsutku velmož. Jindřich z Lipé, druhý synovec Smila z Lichtenburka. V dějepisu má pověst intrikána a chamtivce, ale je také rytířem, jenž na obranu své země dovede tasit meč. Více méně v pozadí zůstává ten, jež budeme často citovat, Jindřich říkající si Řezbář, mnich Žďárského kláštera, autor letopisu *Cronica domus Sarensis*, dobrý pozorovatel lidí a světa.

Jan z Polné

Jan z Polné jest muž, jež přesněji k některému z nám známých rodů zařadit nedovedeme; držel statky jednak v Čáslavsku, jednak v Chrudimsku, rozlehlé to kusy půdy, několikrát objevující se v pramenném materiálu. Někdy na přelomu dvacátých a třicátých let století třináctého pojal tento Jan z Polné úmysl zříditi na svých statcích nový konvent jako filiaci cisterckého kláštera v Oseku.

Nedatovanou listinou, editorsky vročenou do let 1232-1234, dal Jan z Polné klášteru v Oseku pro založení jádra filiačního štěpení osadu „...*Nesekové, ves trhovou*...“ – („*Nesekowe villam forensem*...“); jest to nynější Nížkov východně od Přibyslavi nad údolím řeky Sázavy, nedaleko hranice s Moravou. Zároveň touto listinou Jan sliboval, že od svého bratra Přibyslava koupí pro nový konvent vesnici Žďár, ležící na samé hranici Čech a Moravy, asi deset kilometrů východoseverovýchodně od Nížkova.

Již to, že Jan z Polné jako vydavatel listiny ohlašuje se v intitulaci citované listiny jako „*Johannes comes*“, jakož i k listině přivěšená veliká pečeť dávají tušit, že máme co dělat s mužem s velmožskými sklony. Druhý důvod jej za takového pokládat, jsou jeho velkorysé pozemkové donace církevním ústavům.⁷

Oseký klášter v souladu s listinným příslibem zřídil v trhové vsi „*Nesekowe*“, – nejspíše to bylo v roce 1234 – novou odnož, celou, nejmenší to útvar středověkého klášterního sídlení. V podstatě byla to poustevna, obývaná jedním až čtyřmi řeholníky, stále však podléhajícími mateřskému klášteru. Zárodek monastického založení v „*Nesekowe*“ však neměl mít dlouhého trvání. Počátkem roku

⁷ Držba Jana z Polné - 1242: CDB IV/1, č. 13, s. 74 n.; 1244: CDB IV/1, č. 42, s. 126; 1232-1234: CDB III/1, č. 100, s. 115-116. Vydavatelem listiny (1232-1234) byl Jan (z Polné), listina nemá denní, měsíční ani roční datum, editorsky byla vročena do let 1232-1234; bratr vydavatelův Přibyslav, zmíněný v listině, není identický s Přibyslavem z Křižanova, jak tu a tam tvrdívala literatura. Tato listina nemá sice obvyklou formu, nelze jí však upřít dispositivní platnost; pochyby vyslovené o její pravosti ukázaly se být omylem, listina je pravá. - Jindřich ŠEBÁNEK - Saša DUŠKOVÁ, *Česká listina doby přemyslovské*, Sborník archivních prací 6, 1956, s. 167-211. Jindřich ŠILHAN, *Osecká listina*, Vlastivědný věstník moravský 28, 1976, s. 196-205, podrobil listinu bystrému rozboru, avšak s jeho míněním, jímž neguje lokalizaci prvního založení kláštera do (dnešního) Nížkova dosti dobře nelze souhlasit.

1239 objevil se v „Nesekowe“ oseký opat Slávek (jméno právem připomíná rozrod Hrabšiců, opat skutečně k erbovnímu znamení hrabí patřil). Závěr visitace byl jak nečekaný, tak neslavný, a dodnes pro nás trochu záhadný. Řeholníci byli posláni do mateřského kláštera v Oseku a „*cela Bernhardova*“ – („*cella Bernhardi*“) – jak nazývá toto zařízení mnich Jindřich – byla opuštěna. Obnovena nebyla nikdy, sídlení cisterceckých mnichů v „Nesekove“ zaniklo.⁸

Jan z Polné, nepochybně zklamán, snad i roztrpčen, nevzdal se však svých donátorských snah, ale orientoval se jinam, a to na řád německých rytířů, jimž v Drobovicích u Čáslavě postavil kostel a dotoval je slušným statkem. Nadto jim ještě daroval veliký újezd Slubičky, ležící mezi horním tokem Chrudimky a (pozdější) lokalitou Krucemburk.⁹ Ke své původní myšlence zakládat klášter cistercecké řehole se Jan z Polné již nikdy reálně nevrátil, ale po několika letech poskytl Přibyslavovi z Křižanova pro tento účel část své veliké držby za jižním okrajem újezdu Slubičky. Touto částí jeho držby byl prostor na jihu ohraničený dnešním Stržským potokem, tehdy ovšem chápaným jako horní Sázava. Tento potok, to jest tehdy horní Sázava, tvořil v oné době zde (to jest v areálu dnešního Žďáru nad Sázavou) hranici mezi Moravou a Čechami. Poledníkovou osu prostoru tvoří neveliká vodoteč, tehdy zvaná Polná; na dnešních mapách je tato vodoteč označována jako Sázava. Polná odvodňovala rozsáhlé mokřady a rašeliniště, jež z velké části později byly proměňovány v rybníky, největším z nich je dnes rybník Velké Dářko.

⁸ Lokalita prvního založení kláštera jmenovala se *Nesekowe*, patrně „Nesekové“) a byla trhovou vsí, tedy sídlením jistého významu. Její dnešní místní jméno „Nížkov“ není původní, protože lokalita své jméno změnila - alespoň podle výkladu mnicha Jindřicha, a to takto: Nesekové > * Mníškov > Nížkov (v první zaznamenané podobě ovšem *Nyscow*). Lokalita se tudíž jmenuje „potom“ (= „*postea*“) jinak než „před tím“.

„/ *A tak zřízený klášter byl zrušen tím zásahem náhlým. / Svatého Mikuláše však chrám tam přece jen zůstal / po celý dlouhý čas a místo potom Nížkovem zve se. /* – „/... *Et sic cessavit subito constructio talis. / Sed tamen ecclesia Nicolai mansit ibidem / per longum tempus, in Nyscow postea dicta.*“) - *Cronica domus Sarensis*, v. 120-123, s. 164-165.

K místnímu jménu Nížkov viz Antonín PROFOUS - Jan SVOBODA - Vladimír ŠMILAUER, *Místní jména v Čechách I-V*, Praha 1949-1960, zde III, s. 230; výklad Antonína Profousa odvozuje místní jméno Nížkov z osobního jména „Nížek“. Náš shora podaný výklad opírá se o interpretaci textu *Cronica domus Sarensis*, tudíž o pramen časově takřka soudobý, nadto prostředím svého vzniku blízký diskutované problematice.

Kostel sv. Mikuláše v Nížkově: V předcházejícím odstavci je citován básnický překlad příslušných veršů, jimiž chtěl mnich Jindřich zaznamenat, jak místní jméno Nesekové změnilo se v Nížkov.

Překlad sice vystihuje základní smysl dvojverší, nicméně je značně volný. Aniž bychom se snažili dodržet rozměr originálu, doslovnější překlad by měl znít takto: „/ *Tak zahálela rychle stavba tamní* [celý sv. Bernarda]. / *Leč přece kostel* [sv.] *Mikuláše tam zůstal,*“... „/ *Et sic cessavit subito constructio talis. / Sed tamen ecclesia Nicolai mansit ibidem.* / ...“

Mnich Jindřich tudíž říká, že i po opuštění cely v Nížkově zůstal kostel zjevně v provozu, protože se mluví pouze o pustnutí cely (ať již dřevěné, nebo kamenné), nikoliv o pustnutí kostela.

Novější stavebně-historický průzkum došel k závěru, že z původní románské stavby před rokem 1239 zůstala ve stavbě uchována severní zeď loď a kněžiště... – B. SAMEK, *Umělecké památky*, II, s. 671-672.

⁹ 1242, 4. července: CDB IV/1, č. 13, s. 74 n.

Stále ještě však představu o vzhledu původního terénu nabízí Radostínské rašeliniště severně od Velkého Dářka.¹⁰

¹⁰ Pramenné zdrojnice některých v textu studie zmíněných (leč i nezmněných) vodotečí jsou v dnešní nomenklatuře a naopak v kartografickém zobrazení podávány rozporně; zde týká se to především prameniště na nejhornějším toku řeky Sázavy. Pokud je možno vidět situaci jak na mapě, tak v terénu, porozumíme lépe přírodnímu prostředí, v němž se rozprava pohybuje.

Nomenklatura vodních toků - Vladimír VLČEK (ed.), *Vodní toky a nádrže*, Academia Praha 1984, s. 240, říká, že „...Sázava pramení jeden kilometr severozápadně od Šindelného vrchu 806 m.“ Takováto vodoteč existuje, ale na mapě má jméno Stružný potok, nikoliv Sázava. Jest to jeden z napajeců rybníka Velké Dářko, do něž ústí v jeho severovýchodním břehu. (Mapa 1:50 000 *Žďárské vrchy* (edice KČT č. 48), Praha 1993-1997.)

Vezměme do ruky pramennou zprávu, stojí za to ji citovat; jest sice o něco mladší než doba, kdy byl zakládán Žďárský klášter, ale stále ještě je dost starobylá na to, aby tvář této krajiny byla s to dokumentovat:

1480, 15. ledna, bez místa. „*My Viktoryn z boží milosti knieže Minsterberský etc...a na Polné z jedné, a my kněz Linhart opat... kláštera Žďárského, zákona Cisterského z strany druhé, známo činíme tiemto listem... že jsme takovú mezi námi učinili smlúvu o miesto pusté a diel lesem zarostlé řečené Darsko, klášteru Žďárskému příslušející, tak, že my knieže Viktoryn svrchuřečený máme na miestě té pustiny rybník nám a dědicuom i budúcím našim udělati a hrázi jednu nebo více...vystaviti na gruntu kláštera svrchuřečeného...*“ - *Archiv český IX*, č. 26, s. 390-391.

Námi zkoumaný prostor, „řečený Darsko“, byl tudíž „miestem pustým a dielem lesem zarostlým“. Jak vypadá tento prostor dnes? Abychom toto „miesto pusté“ poznali, především musíme obejít rybník Velké Dářko, což dá dobrých deset kilometrů, převážně lesem.

Mapa 1: 50 000 je na tento výzkum málo podrobná. Pohybujeme-li se v terénu, zjistíme, že rybník leží v pánvi, že do této pánve ze všech stran stékají vodoteče, jedny větší, jiné i zcela drobné, zakreslené jenom na mapách větších měřítek než je 1:50 000, a že tudíž všechny tyto vodoteče jsou pramennými zdrojnicemi Sázavy. Jak při obcházení Velkého Dářka, tak vůbec v jeho okolí ocitneme se velmi často na velmi vlhké půdě, schůdné v některých místech pouze po umělé vystavěné cestě. Umožňuje to alespoň přibližnou představu, jak asi toto „miesto pusté a dielem lesem zarostlé řečené Darsko, klášteru Žďárskému příslušející“, vypadalo v době vzniku citované listiny v roce 1480, jak teprve v roce 1250!

Tím ovšem zároveň zjišťujeme, že budeme-li ono „miesto pusté Darsko“ z listiny z roku 1480 chtít lokalizovat, bude jím nejspíše nejenom dnešní rybník Velké Dářko, ale celý areál zahrnující Velké Dářko s jeho 205 ha plochy, Nový rybník s jeho 15 ha plochy, Malé Dářko s jeho 10 ha plochy, ale i slatiny Radostínského rašeliniště mezi Malým a Velkým Dářkem s jejich 31 ha plochy.

Snáze pochopíme, proč cisterceští mniši, ať osečtí, ať nepomučtí, měli zájem právě o tato místa. Byl tu prostor pro mýcení porostů, vysušování půdy a přípravu jí k obdělávání, na zakládání osad, prostor nikoliv na desetiletí, ale na staletí!

Z Radostínského rašeliniště k severu vytéká jedna pramenná zdrojnice řeky Doubravy, jež se pod rybníkem Malé Dářko jmenuje Štírový potok, k jihu z tohoto rašeliniště vytéká jiná pramenná zdrojnice (jest to západní pramen řeky Sázavy), jíž je asi osm set metrů dlouhá bezejmenná vodoteč, ústící do Velkého Dářka. Tudíž máme tu před sebou vzorovou bifurkaci, jejímž centrem je Radostínské rašeliniště. Citujme: „*Na Českomoravské vrchovině odtéká voda z močálů mezi rybníky Velkým a Malým Dářkem jednak do Sázavy, jednak do Doubravy.*“ - Jan KARNIŠ - Rudolf KÚPKA - Lev GUTWIRTH, *Obecný fyzický zeměpis*, Praha 1967, s. 93.

Velké Dářko má na jihu mohutnou hráz, jež odděluje Nový rybník napájený z Velkého Dářka. Z Nového rybníka vytéká voda k jihu, jest to západní zdrojnice Sázavy, jež na shora citované mapě 1:50 000 má jméno Sázava. U Žďárského kláštera do ní zleva ústí shora zmíněný Stržský potok, jenž je východní pramennou zdrojnicí Sázavy.

Mokrá půda a porosty přímo vybízely k zakladatelské činnosti, k jednomu z hlavních úkolů cisterckých konventů, k přeměňování půdy neplodící v půdu polní a zalidněnou, a tedy k zakládání lidských sídel. Většina osad ve zmíněném prostoru – s výjimkou patrně Polničky a Vojnova Městce – to jest v újezdu mezi Stržským potokem a dnešním Vojnovým Městcem, vděčí asi za svůj vznik převážně činnosti kláštera, byť první pramenné zprávy o jednotlivých osadách jsou pozdější.

Přibyslav z Křižanova

Přibyslav z Křižanova je druhým na scénu přicházejícím mužem; také on měl úmysl do končin při hranicích Moravy přivést mnichy cistercké řehole. Mnich Jindřich jej ve *Cronica domus Sarensis* pokládá za jednu z hlavních postav fundace Žďárského kláštera, ale v diplomatickém materiálu je Přibyslav méně častým hostem než Jan z Polné. Po prvé je listinně zmíněn jako „*Pribizlaus castellanus in*

Na rozdíl od stavu právě popsaného (jenž nadto v díle nomenklaturním a v díle mapovém je odlišný) viděl středověk situaci obráceně: Horní Sázavou byl mu dnešní Stržský potok, kdežto vodoteč vedoucí vodu z Radostínského rašeliniště (nyní z Nového rybníka) mu byla vodoteč, již říkal Polná. Říká to mnich Jindřich a budeme jej brát jako bernou minci; terén znal, vždyť tu vyrostl a strávil tu část života. Citujme jej: „*Jemu [to jest kastelánu Bočkovi, pozn. aut.] se líbil kout mezi Sázavou řekou a [řekou] Polnou, / na samém pomezí již, kde dvě stýkají se země / totiž Morava úzká a široké Čechy...!*“ - („*Iste locus placet inter aquas Zasam quoque Polnam, / in metis ipsis, ubi conveniunt sibi terre, / arta Moravia, lata Bohemia...!*“ - *Cronica domus Sarensis*, v. 367-369, s. 178-179. „*Sázavou řekou*“ mnich Jindřich míní zcela zřetelně dnešní Stržský potok, kdežto „*Polnou*“ (v originálu „*Polnam*“) je pro něho vodoteč směřující k jihu z Radostínského rašeliniště (dnes z rybníků Velké Dářko a Nový rybník).

Jestliže se za jeho doby tato vodoteč jmenovala Polná, pak jméno vodoteče je patrně starší než místní jméno lokality *Polná > Polnička, jež leží na této vodoteči. Lokality totiž ve starších dobách, to jest v raném středověku, nezdědaly jméno po vodotečích. Opačný případ se téměř nevyskytuje.

Poznamenejme ovšem, že slovo „*aquas*“ (v akusativu plurálu) ve shora citovaném textu zřetelně říká, že slovo „*Polnam*“ (v akusativu singuláru) není jméno místní, ale jméno vodoteče. Smysl citovaného místa jest tudíž: „*mezi vodami Sázavou a Polnou*“ ...

Byla to metrika spolu se snahou dodržet rozměr originálu, jež překladatele přiměly k volbě tvaru dvouslabičného proti tvaru tříslabičnému, to jest ke kontraposici slov „*řekou*“ x „*řekami*“. - Ke jménům vodotečí a lokalit viz L. HOSÁK – R. ŠRÁMEK, *Místní jména II*, s. 815-816, heslo Želetava.

Zdrojnice řeky Sázavy tudíž jsou dvě: Jednou je dnešní Stržský potok, druhou jsou zmíněné vodoteče, některé bezejmenné, ústící do Velkého Dářka, včetně ovšem vodoteče odvodňující bifurkační Radostínské rašeliniště a pokračující z Nového rybníka k jihu. Tato vodoteč jest jednou ze dvou hlavních pramenných zdrojnic řeky Sázavy, druhou je Stržský potok.

Povězme také, že rybník (t. j. Velké Dářko) zbudovaný v roce 1480 na „*miestě pustém... řečeném Darsko*“ zdaleka není tím nejstarším rybníkem na Žďársku. Patrně prvním a tudíž patrně nejstarším rybníkem v této krajině a zřejmě i jedním z nejstarších rybníků na Moravě a v Čechách vůbec, je průtočný rybník Branský, jenž, historicky vzato, nachází se v Čechách. Branský proto, že byl situován proti bráně Žďárského kláštera. Napájen je západní zdrojnicí Sázavy - tudíž tehdejší Polnou - vytékající ze zmíněných rybníků, ale původně ovšem přímo z Radostínského rašeliniště. Branský rybník byl zřízen a napuštěn za opata Winricha v letech 1262-1263. - *Cronica domus Sarensis*, v. 700-705, s. 198-199.

Weweri“ – („*Přibyslav, kastelán na Veveří*“) spolu s kastelánem Závíšem a s kastelánem Bočkem na Znojmě, a to ve svědecké řadě listiny Václava I. (bez denního a měsíčního data) z roku 1238 pro klášter v Oslavanech.¹¹ Jeho predikát „*de Crisanowe*“ z roku 1239 známe z listiny, na níž tkví silné podezření spuria.¹² Jinde v listinách se u jeho jména predikát „z Křižanova“ neopakuje, ale o lokalitě Křižanov jako o držbě Přibyslavově pochybovat třeba není. Mnich Jindřich totiž říká, že Přibyslav lokalitu Křižanov založil a sídlil tam, lze tudíž predikát podle Křižanova jako věc jeho identifikace přijmout, i když (možná) je výtvozem novodobým.¹³

Není dost zřetelné, zda Přibyslav byl doslova „zakladatelem“ Křižanova ve smyslu prvních stavebních trámů, kamenů či kopnutí krumpáčem, nebo zda v osadě již existující pouze lokoval tržiště. Ani jedno, ani druhé nelze vyloučit. V každém případě se v Křižanově alespoň občas zdržoval; ovšem hrad – alespoň podle mnicha Jindřicha – byl postaven později, po vlastním „založení“ lokality. První Přibyslavovo sídlo jest si tudíž představovat nejspíše jako dřevokamenný dvorec, patrně v těsném sousedství kostela P. Marie, o němž tím (mlčky) předpokládáme, že vznikem souvisí s Přibyslavovým „založením“. Takovou představu podporuje do značné míry skutečnost, že kostelní stavba (nynější patrocinium je sv. Václava) jest sice zevně gotická, ale na severní straně má malé románské okno a ve věži románskou prostru, což by možná poněkud nasvědčovalo původu staršímu. Pro účel naší studie je podstatné, jakou držbou mohl v těchto končinách Moravy Přibyslav disponovat. Vyjděme z Křižanova, ten je nesporný. Sedm kilometrů k jihozápadu leží (Velké) Meziříčí, jež k jeho držbě již nepatřilo. Na ostatních světových stranách alespoň představu o hranicích jeho državy dávají dědické a tudíž držební poměry po jeho smrti, z těch vycházíme.

Na východě sahala jeho držba k Bobruvce a k Bobrové, obě lokality jsou severně od Křižanova. Na západě k jeho držbě patřily lokality Dobrá Voda západně od Křižanova a Jámy jihovýchodně od (dnešního) Žďáru nad Sázavou. Severozápadní okraj Přibyslavovy držby asi sahal až k ohybu řeky Sázavy u (dnešního) Žďáru nad Sázavou. Severní okraj Přibyslavovy držby zahrnoval prostor lokalit Slavkovice, Radňovice, Jiříkovice, jakož i (pozdějšího) Nového Města na Moravě.

¹¹ 1238: CDB III/2 č.204, s. 261-263.

¹² Jako „*Pribislaus, nobilis vir de Crisanowe et castellanus Brunensis*“, jest Přibyslav vydavatelem listiny z 30. prosince 1239, již se souhlasem manželky Sibylly dává špitálu svatého Ducha v Brně kostel (tehdejší patrocinium P. Marie) v Křižanově s desátkou a jinými požitky. - CDB III/2, č. 221, s. 296-299. Tato listina je ale pochybná, spurium, jsoucí v podezření, že jest dílem falsátorské činnosti Antonína Bočka, tak alespoň J. ŠEBÁNEK – S. DUŠKOVÁ, *Česká listina*, s. 175, pozn. 44; predikát v ní použitý – „*de Crisanowe*“ - jest ale pokládán za správný, to jest odpovídající době vzniku listiny. Viz též České dějiny I/3 Václav NOVOTNÝ, *Čechy královské*, Praha 1928, s. 921, pozn. 1; kde ovšem autor ještě počítá s tím, že listina z 30. prosince 1238 je pravá; citovaný svazek ČD I/3 totiž vyšel o osm let dříve, než uveřejnil své zásadní pojednání Jindřich ŠEBÁNEK, *Moderní padělky v Moravském diplomatáři Bočkově*, Časopis Matice moravské 60, 1936, listiny týkají se zde s. 492-493.

¹³ Křižanov: „...*Přibyslav/ na Křižanově zůstával, jež tehda sám založil,*“ - („...*Prsibizlaus/ in Crisans mansit, quod tunc fundaverat ipse,*“). - *Cronica domus Sarensis*, v. 140-143, s. 166-167.

Území severně od (pozdějšího) Nového Města na Moravě až ke hraničení s Čechami bylo však sférou rodu erbu zubří hlavy.

Literatura většinou, převážně právem, pracuje s představou, že tuto državu získal Přibyslav jako výsluhu. Pokud nějaká zeměpanská půda byla volná, byly výsluhy, odměny půdou, tím nejpříjemnějším řešením pro odměňování služeb – představme si ku příkladu ony tři kastelány ze shora citované listiny Václava I. z roku 1238; ať již tato půda byla osídlena, nebo více méně zalesněna. Osobně bych však tyto výsluhy, a proto i výsluhu Přibyslavovu, spojoval spíše se druhou polovinou století dvanáctého, to jest s dobou otců či dokonce dědů. O jiných půdních držbách Přibyslavových nás však pramenné zprávy nedošly, neznamená to ovšem, že další půdu nedržel. Výsluhou nemusil být vždy neosídlený les či dokonce prales, jež bylo třeba vymýtit a osídlit; mnohdy bylo spíše třeba půdu dosídlit, nebo také obyvatelský právní poměr přeměnit na dědičný emfyteutický nájem. V této souvislosti totiž stojí za povšimnutí, že alespoň ve shora vytýčené državě Přibyslavově mezi Křižanovem a (budoucím) Novým Městem nejsou mýtební toponyma, osídlení tudíž by v tomto prostoru – alespoň podle tohoto jevu – mohlo být starší.

Nejstarší zprávy pramenů vypovídají v tomto smyslu, zejména níže citovaná listina ze 3. října 1267, vydaná olomouckým biskupem Brunem. Listina týká se placení desátků Žďárskému klášteru, a to nejenom pro osady postoupené klášteru fundátory, ale i pro osady další, „...*totiž pro obvody Bobrová, Žďár a Bočkenove...*“ – („...*videlicet per circuitum de Boberowe, de Saar et de Botzkenowe...*“).¹⁴ To na neosídlenou lesní půdu nevypadá, naopak. Jsou tu nejenom obyvatelé, ale dokonce obvody, buď farní, buď správní, v oné době jest to vlastně jedno a totéž. Jsou-li zde obvody, jsou zalidněny. Nezdá se, že by to bylo dílo pouhých šestnácti let po Přibyslavově smrti. Tu a tam literaturou traktovaná představa, že država Přibyslavova byla půdou převážně lesní a neobydlenou, je tudíž špatně udržitelná.

Vraťme se však ke klášterní fundaci. Přibyslav z Křižanova se jí zabýval jak v myšlenkách, tak v činech – shromáždil totiž na zakládání slušné prostředky – ale z příčin, jichž se můžeme pouze domýšlet, nechtěl založení uskutečnit ve svém, shora vytýčeném Křižanovském obvodu. Věděl pochopitelně o nezdaru fundace Jana z Polné. Navázal s ním kontakt, soudili bychom, že jeho prvním postupným cílem byla sondáž, ale mnich Jindřich vykládá toto navázání kontaktu jako přímou snahu získat od Jana z Polné prostor pro založení vlastního kláštera a jeho širšího držebního zázemí – „*...spěšně se za Jencem vydal, / chtěje s ním o lese jednat, k jednání skutečně došlo*“ – („...*ad Ientzonem properaret, / de silva cupiens secum tractare; quod et fit.*“),¹⁵ a dokonce prý přenechání lesního újezdu Přibyslavovi nabídl sám. Lze to sice vidět jako fabulaci mnicha Jindřicha, leč odpovídající logice věci. Jan z Polné nepochybně myslil tak, že když mu již opat Slávek překazil

¹⁴ Viz pozn. 42.

¹⁵ *Cronica domus Sarensis*, v. 154-155, s. 166-167.

založení kláštera, klášter přes to – byť nyní přičiněním především Přibyslavovým – stát bude, a to na půdě, jež původně patřila jemu, Janovi z Polné.

Prostor, jež Jan z Polné Přibyslavovi z Křižanova nabízel a přenechal, jest ten, jež jsme shora již popsali. Rozkládá se mezi řekou Sázavou a (dnešním) Vojnovým Městcem. Neležel ovšem na Moravě, nýbrž v Čechách; půdní držba Jana z Polné se vůbec – pokud ji známe – rozkládala v Čechách. Přibyslav z Křižanova tento prostor od Jana z Polné převzal, ale dříve, než mohl přikročit k rozhodujícím zakládacím krokům, zaskočila jej smrt, patrně nenadálá. Zemřel a k věčnému spánku uložen byl v konventním kostele sv. Janů kláštera minoritů v Brně.¹⁶

Sibyla z Křižanova

Ze svého druhého manželství s Konstancíí Uherskou měl Přemysl Otakar I. syna Václava, jenž ještě jako dítě byl zasnouben s princeznicí Kunhutou, dcerou římského krále Filipa Švábského. Zásnuby odehrály se nejspíše v roce 1207. Nějakou dobu poté mladičká princezna přišla do Čech a přivedla si s sebou malý dvůr, jehož jednou členkou byla Sibyla, dívka původu jistě urozeného, leč rodu bližší nám neznámého, patrně ze Švábska.¹⁷ Bylo jistě Kunhutinou snahou některé dívky ze svého doprovodu provdat za zdejší šlechtice a tím jim zajistit budoucnost, sobě pak vytvářet si v domácí šlechtě jakousi oporu. Zřejmě takto stala se Sibyla manželkou nám bližší neznámého Bohuše. Po jeho – snad brzké – smrti vzal si mladou vdovu Přibyslav z Křižanova. Z manželství vzešlo pět dětí. O Petrovi a Libušce slyšíme v pramenech pouze jednou, patrně ani chlapec, ani děvče nedožili dospělosti.

Dorostly však tři dcery další. Nejstarší Zdislavu odvedl si Havel z Lemberka z rodu erbu lvíce, prostřední Eufemii měl za manželku purkrabí na Znojmo Boček z rodu erbu tří pruhů, nejmladší Alžbětu vzal si Smil z Lichtenburka z rodu erbu zkřížených ostrví.¹⁸

Po smrti Přibyslavově však paní Sibyla vdovský závoj dlouho nenosila a provdala se. Ze slov mnicha Jindřicha o ní, slov uctivých a obdivných zároveň, ne však bez nádechu jisté žárlivosti, spíše tušíme než rozumem poznáváme, že to asi nebyla ani tak zámožnost, jako spíše erotická přitažlivost Sibylina, jež působila na nepochybně již stárnoucího vdovce, s nímž pak Sibyla sdílela svoje manželské lože již třetí. Tím manželem byl Jindřich ze Žitavy z rodu erbu skřížených ostrví.

¹⁶ Přibyslav z Křižanova zemřel 16. února 1251, pohřben byl v konventním kostele sv. Janů kláštera minoritů v Brně. - *Cronica domus Sarensis*, v. 332-339, s. 176-177. K Přibyslavovi z Křižanova: Zdeněk KALISTA, *Blahoslavená Zdislava z Lemberka*, Praha 1991³ (reprint), s. 78 n.

¹⁷ Zásnuby Václavovy s Kunhutou: V. NOVOTNÝ, *Čechy královské*, s. 275. Z. KALISTA, *Blahoslavená Zdislava*, s. 79-80, nadhazuje možnost normanského původu (to jest ze Sicílie) Sibylina. Připusťme, že jistá exotičnost, kterou v její postavě (nikoliv zcela bezdůvodně) básník se školením historika vidí, nepostrádá tak zcela reálný podklad, nicméně pramenně je tato myšlenka zatím nedoložitelná. V této souvislosti viz m. j. Zdeněk KALISTA, *Cesty historikovy*, Praha 1947, zvl. kapitulu *Kterak se historik setkává s básníkem*. Ovšem ale: Kdo z těch, kteří absolvovali historii, jsou (také a) především básníky?

¹⁸ *Cronica domus Sarensis*, v. 59-87, s. 160-163.

Mezi okolními sousedy asi svatba vzbudila větší pozornost než svatby jiné, protože Jindřich byl otcem zmíněného již Smila z Lichtenburka, jenž si – snad v téže době – bral Alžbětu z Křižanova, dceru paní Sibylly; Smil tudíž stal se Sibyliným zetěm, ale sňatkem otcovým stal se nevlastním synem své vlastní tchyně.

Nevíme, jak stár byl pan Jindřich, a také nevíme, kdy zemřel; víme pouze, že rozverný starý pán se z manželství s paní Sibyllou dlouho netěšil: „/... /Nežil však dlouhý čas pan Jindřich.../...“ – („/Hic tamen Heinricus non longo tempore vixit/...“), poznamenává se špatně skrývanou ironií mnich Jindřich.¹⁹

Po smrti třetího manžela Sibyla sice ještě občas bydlila na Křižanově, ale stále více stahovala se ke Žďárskému klášteru, u něhož si postavila dům, jež obývala s rovněž ovdovělou dcerou Eufemií. Při kláštera zřídila špitál, v němž obětavě pečovala o nemocné. Zemřela v novoročním dnu roku 1262, svůj majetek odkázala klášteru. Pohřbena byla v konventním kostele P. Marie a sv. Mikuláše, nejspíše v blízkosti ostatních z rodu erbu zkřížených ostrví.²⁰

Konventní kostel Žďárského kláštera stal se tak pohřebišťem rodů fundátorů. Jednak rodu erbu tří pruhů – již dříve spočinul tu purkrabí Boček a někteří jeho potomci; jednak rodu erbu zkřížených ostrví – spočinul tu Smil z Lichtenburka a patrně i další členové tohoto rodu. Ale také někteří z okruhu rodiny kdysi Přibyslava z Křižanova, totiž Sibyla a její dcera Eufemie.²¹ Přibyslav sám však, jak již shora řečeno, leží v konventním kostele sv. Janů kláštera minoritů v Brně.²²

Zdislava z Křižanova alias z Lemberka

Z dospělého věku doživších dětí Přibyslavových a Sibyliných, to jest tří dcer, tou nejstarší byla Zdislava. Nejspíše koncem let třicátých stala se manželkou Havla z Lemberka z rodu erbu lvice. Vysokého věku se Zdislava nedožila. Tak řečený Dalimil její smrt klade do roku 1252, otce tudíž nepřežila ani o rok. Naším příběhem se však Zdislava sotva mihne a ihned se zase ztrácí; mnich Jindřich jest sice o rodině Přibyslava z Křižanova informován poměrně dobře, ale Zdislavu zmiňuje pouze jednou, a to v souvislosti s jejím sňatkem. Osobně ji ani nemohl

¹⁹ Jindřich ze Žitavy: *Cronica domus Sarensis*, v. 340-347, s. 176-177.

²⁰ Sibyla z Křižanova: *Cronica domus Sarensis*, v. 673-675, s. 196-197. K místu pohřbu Sibylly z Křižanova: Předpokládáme, že vzhledem k jejímu třetímu manželovi byla pohřbena vedle žen i mužů z rodu erbu zkřížených ostrví, leč přesnou polohu raně gotických hrobek jak rodu erbu tří pruhů fundátora Bočka, tak rodu erbu zkřížených ostrví fundátora Smila, zjistit zatím nelze. Při obnově konventního kostela po husitských válkách byly zřízeny dvě tumby. V severní závěrové kapli je tumba s ostatky erbu ostrví, v jižní závěrové kapli je tumba s ostatky erbu tří pruhů. – M. ZEMEK – A. BARTUŠEK a kol., *Dějiny Žďáru nad Sázavou I*, s. 305, pozn. 74.

²¹ Boček purkrabí na Znojmě († 1255) a potomci: *Cronica domus Sarensis*, v. 477-487, s. 184-185; v. 558-560, s. 190-191; v. 748-750 a v. 761-762, s. 200-201; v. 1005-1015, s. 214-217; v. 1021-1022, s. 216-217. Smil z Lichtenburka a jeho potomci: *Cronica domus Sarensis*, v. 781-790, s. 202-203. Eufemie rozená z Křižanova: *Cronica domus Sarensis*, v. 678-699, s. 196-197; v. 716-740, s. 198-201; v. 823-847 a 870-872, s. 204-207.

²² Viz pozn. 16.

znát, protože do prostředí stavby žďárského kláštera přišel nejdříve právě v roce její smrti v roce 1252, spíše ještě o něco později.²³

Eufemie z Křižanova alias ze Zbraslavě

Eufemie, prostřední ze tří dospělého věku doživších dcer Přibyslavových, byla provdána za Bočka z rodu erbu tří pruhů, purkrabího hradu Znojmo. Žďárský klášter jí cizí věci být nemohl, protože otcovy zakladatelské snahy znát musila, ať se již na ně dívala tak nebo onak. Když pak na smrt nemocný Přibyslav žádal jejího manžela,²⁴ aby se ujal pokračování fundátorského díla a postaral se o vznik konventu, nejenom že realita kláštera prostoupila její život ještě víc než dosud, ale neměla ji opustit až do její smrti. Boček zemřel 20. prosince 1255, poměrně brzy poté, co byl položen základní kámen konventního kostela, a asi v téže době rozžehnal se se světem Jindřich ze Žitavy. Obě ženy, matka Sibyla a dcera Eufemie, ovdověly zřejmě téměř současně. Dny svého vdovství trávily doslova v sousedství konventu, kde si daly postavit dům, jež po čase věnovaly klášteru pro špitál a daly si postavit dům jiný.

Společnou domácnost oživovaly děti, jež Eufemie měla z manželství s Bočkem, dva chlapi a dvě dívky, Smil, Gerhard a Anežka. Neznáme bohužel data jejich narození a nevíme tudíž, zda to byly děti v pravém smyslu, nebo zda to byli již chlapi odrostlejší a dívka rostoucí ve slečnu. Život lidský je stále stejný, tehdy jako nyní, takže věk ať dětský, ať dorůstající, tři mladí musili domácnost obou vdov oživovat tak, jak to umí každá mladší generace. Do podrobností nelze však proniknout, každodennost naše prameny pro středověk poskytují opravdu jenom zřídka. Ještě tak nejspíše dobereme se toho, s čím lidé quasi každodenně tehdy přicházeli do styku.

Čemu se ale nebylo lze vyhnout, byly nemoci a smrt, ta si vybírala svoji daň bez ptaní. V prvním lednovém dnu roku 1262 zemřela Eufemii matka, pro mladé to byla babička Sibyla. Šest let poté stihla Eufemii rána té první krutější, v roce 1268 zemřel její starší syn Smil, patrně téměř již mladý muž, jemuž mohlo – nemajíce datum narození pouze odhadujeme – být tak osmnáct až dvacet let. A pochybujeme zároveň, že by duševní trauma matčino bylo tehdy jiné než dnes.

Nebyly však pouze pohřby, byly i svatby a křtiny. Eufemiiin druhý syn Gerhard bral si Jitku z Valtic, její dcera Anežka měla svatbu s ženichem jménem Hrut, predikát jeho však bohužel neznáme. A protože smrt nikdy neodchází příliš daleko, vrátila se také do této rodiny. Hrut, manžel Anežčin, brzy zemřel. Pro Anežku však přišel nový uchazeč jménem Vítek, predikátem ze Švábenic, z rodu erbu čtyř výstředných šípů. Vlastně to byl příbuzný, dokonce dvojnásobný. Jednak pro dvě ženy z téhož rodu tehdy přišli dva bratři, ženy však nebyly sestry, nýbrž

²³ *Cronica domus Sarensis*, v. 1089, s. 221.

²⁴ „/...byl poslán do Znojma posel/ k zeťovi tohoto pána - ten zeť se jmenoval Boček/ a byl za toho času prý purkrabím ve městě Znojmě“. - („...nuncios eius/ mittitur ad generum Botschonem nomine Znoyme/ castellanus ubi tunc dicitur ipse fuisse.“). - *Cronica domus Sarensis*, v. 281-283, s. 172-175.

jedna byla neteří (Alžběta z Křižanova) druhé, jež jí byla tetou (Anežka rodu erbu tří pruhů).

Aby to však bylo ještě spleťitější, Anežčin dědeček a Vítkův pradědeček byla jedna táž osoba, osoba, kterou dobře známe: Příbyslav z Křižanova.²⁵ Vítek s Anežkou žili na Křižanově, za jejich života tam již zřejmě byl hrad, o němž mluví mnich Jindřich.

Po Smilově smrti zůstal Eufemii ještě syn Gerhard. Psal se Gerhard z Obřan, po hradu, který s největší pravděpodobností postavil.²⁶ Měl potomky, právě tak měli potomky Vítek ze Švábenic s Anežkou i Hrabíše ze Švábenic s Alžbětou. Babička Eufemie se tak dočkala několika vnoučat. Naživu byla bezpečně ještě v roce 1277, protože svědčila tehdy listinu (bez denního data a měsíce) své dcery Anežky. Mnich Jindřich, obvykle dobře zpravený, tentokrát datum její smrti zná pouze přibližně, nežil totiž v té době v klášteře. Vyhnuv se kázní klauzury, kdesi pobýval, nejspíše snad v Rakousích, a mimo klášter byl tak nejméně šestnáct let. Ke kajícímu návratu, patrně v roce 1294, jej přiměl nejspíše pokračující věk. Smrt Eufemiinu mnich Jindřich klade do prvních opatských let Jana Kaifáše, což jsou roky 1276-1281, Eufemie podle toho zemřela v rozmezí čtyřletí 1277-1281.²⁷

Alžběta z Křižanova a její první manžel Smil z Lichtenburka

Tou nejmladší Sibylinou dcerou byla Alžběta z Křižanova. V roce 1252 ji zastihujeme ještě jako svobodnou,²⁸ byť její nápadník, Smil z Lichtenburka, asi o ní uvažoval již tehdy. Neznáme však přesnější datum jejich sňatku, pouze podle několika nepřímých pramenných zmínek dá se usoudit, že to mohlo být tři až pět let před rokem 1259.

Rokem 1259 totiž začínají opatská léta (1259-1260) Jindřicha z Pomuka, jenž v areálu ještě rozestavěného konventního kostela P. Marie vysvětil kapli P. Marie, „/... /kterou založil dřív pan Smil, jenž v Brodě měl sídlo;/“ – „*quam dominus Zmilo de Brod fundaverat ante;/...*“²⁹ Povšimněme si především tohoto *ante*, jež znamená, že „před tím“, to jest nějakou dobu před jejím vysvěcením, založil Smil onu kapli P. Marie; to jest, založil ji *před* – (*ante*) rokem 1259, kdy – jak předpokládáme – byla vysvěcena. Předpoklad založen je na tom, že vysvěcení kaple zřejmě bylo opatovou prioritou, vždyť po zemřelém Bočkovi fundátorem kláštera byl Smil z Lichtenburka. Konventní chrám zdaleka nebyl dostavěn, takže obojí, jak iniciace, tak financování nejenom kaple, ale i stavby chrámu, záviselo na Smilovi z Lichtenburka.

²⁵ Všechny tyto rodinné podrobnosti zachoval mnich Jindřich.

²⁶ Obřany: Viz pozn. 34.

²⁷ 1277: Listina Anežky ze Švábenic (bez denního data a měsíce). - CDB V/2, č. 852, s. 569-570. Jan Kaifáš, opat, první období, roky 1276-1281. - *Cronica domus Sarensis*, v. 867-871, s. 206-207.

²⁸ V listině z roku 1252 (bez denního data a měsíce) jest to *domicella Elizabeth*, což znamená dívku svobodnou. Viz pozn. 36 a 37.

²⁹ *Cronica domus Sarensis*, v. 646, s. 194-195.

Manželstvím s Alžbětou z Křižanova vstoupil tak do rodiny prvního skutečného fundátora, Přibyslava z Křižanova,³⁰ ale i do rodiny jeho dědiců, to jest do rodiny Bočka purkrabího ve Znojmě, nový člověk. A protože nedlouho před tím Boček odešel na věčnost († 20. prosince 1255), via facti nastoupila Smilem z Lichtenburka třetí generace fundátorů. Tento Smil z rodu erbu zkřížených ostrvů byl pánem hradu Lichtenburk v Železných horách, ale nepobýval jenom tam, často byli bychom jej zastihli také na hradu Ronovci, jak říkají datace jeho listin. Sňatek Smilův a Alžbětin mohl být záležitostí majetkovou, ale také nemusil. Alžběta sice tím, co dědila, nepatřila mezi nezámožné, ale tak velikým majetkem její podíl být nemohl; naproti tomu Smil z Lichtenburka byl v padesátých letech třináctého století co do majetku i co do postavení mezi nejpřednějšími muži v království i v markrabství, patrně by byl býval nalezl nevěstu majetkově ještě přiměřenější. Jest proto dost možné, že to nebyl tak zcela sňatek pro majetek.

Mnich Jindřich jak Alžbětu, tak její sestru Eufemii znal a mluví o nich jako o ženách sličných, totéž říká o Alžbětině neteři Anežce, Sibyla také asi nepatřila k ošklivým. Vše to dosti mluví pro to, že Alžběta byla pohledná dívka. Muži nebývají slepí, platí to dnes a platilo právě tak ve století třináctém, takže Smil nemohl být slepý. Nebylo to tak, že věděl o hezké dívce ze sousedství a objevil se ve správnou chvíli na správném místě? Nebylo to tak, že „*domicella Elizabeth*“ byla tak trochu oslněna mužem patrně o něco starším, mužem prošlým jak turnaji a rytířskými bitvami, tak úspěšnou činností hospodářskou, a to dokonce v oblasti poněkud obestřené tajemstvími a nevšedností, totiž v kutání drahých kovů?³¹

Soudíme tudíž, že přes nepochybné „sňatky z rozumu“ (nasvědčuje jim mimo jiné příbuzenská propletenost těch několika lidí, kteří se v našem příběhu pohybují) vidíme u Smila a Alžběty spíše oboustranný zájem. Nemáme-li pravdu, pak nás zavedla *Lust zum Fabulieren*. Avšak začátek vztahu spíše rozumný má konec zcela nerozmarný. V roce 1269 Smil z Lichtenburka zemřel.³²

³⁰ „*Přibyslav Žďáru první jest zakladatel,*“ - („*Hic in Sar primus est fundator Pribizlaus,*“) - *Cronica domus Sarensis*, v. 229, s. 170-171.

³¹ Místního jména hradu v podobě Lichtenburk užívá se pouze v historických textech. Dnešní jméno hradu je Lichnice, poprvé takto jako *hrad na jedné hoře, kteráž sluje Lichnice* v roce 1541 u Václava Hájka z Libočan. – A. PROFOUS – J. SVOBODA – V. ŠMILAUER, *Místní jména v Čechách II*, s. 611-612. Hradý Lichnice a Ronovec: August SEDLÁČEK, *Hradý, zámky a tvrze království Českého XII*, Praha 1900, s. 29-43; 248-250; Tomáš DURDÍK, *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*, Praha 2000², s. 331-334; Tomáš DURDÍK - Pavel BOLINA, *Středověké hradý v Čechách a na Moravě*, Praha 2001, s. 81 a rejstřík; Jaroslav TEPLÝ, *Hrad Lichnice*, In: Zpravodaj University Pardubice 6, 2000, Pardubice, č. 22, 23, 24; TÝŽ, *Obležení hradu Lichnice 1428-1429. Dnešní stav stop po obléhacím okruhu*, Husitský Tábor (v tisku), zde literatura k Lichnici, srov. Jan URBAN, *Lichtenburkové*, Praha 2003, s. 42-77. Topografický obraz této části Čáslavska a držební a těžební účasti Smilovy: České dějiny I/5, Josef V. ŠIMÁK, *Středověká kolonisace v zemích českých*, Praha 1938, s. 1205-1220.

³² Viz pozn. 42.

Boček, purkrabí na Znojmě, po otci Boček ze Zbraslavě

Boček patřil do rodu erbu tří pruhů, tudíž k rodu, ze kterého vzešel Jiří z Kunštátu a z Poděbrad. Obvyklý predikát rodu „z Kunštátu“ („de Chunstat“) přichází ovšem v pramenech až v roce 1280, ale nověji se usuzuje, a to vzhledem k odkrytým románským architektonickým prvkům na hradu Kunštátu, že rod erbu tří pruhů držel tento hrad již před polovinou století třináctého, že pozdní výskyt predikátu je spíše otázkou opoždění vzniknuvšího v listinném materiálu, nikoliv tedy pozdějšího vzniku hradu Kunštát. Druhý predikát, z Poděbrad, je záležitostí až čtrnáctého století, kdy se tento rod drzebně zachytil také na půdě Čech.

Uvažujeme-li takto o hradu Kunštát, dodávám, že není vyloučeno, že prvním opevněným sídlem rodu erbu tří pruhů v této krajině byla fortifikace Strážný na hřebenu Kojavy 2,5 km východoseverovýchodně od městečka Kunštát. Jméno fortifikace je odvozeno od jména pomístního, to jest Stráž.³³

První spolehlivě identifikovatelnou osobou rodu erbu tří pruhů je otec purkrabího Bočka, „*Gerhardus de Zbraslav*“, a to ve svědecké řadě listiny Přemysla I. z 26. srpna 1222. Mnich Jindřich sice stavbu hradu Obřany přisuzuje tomuto Gerhardovi otci a Boček u něho je vždy Bočkem z Obřan, jest to ale ze strany mnicha Jindřicha omyl. Za skutečného stavebníka hradu Obřany novější bádání pokládá sice také Gerharda, ale to jest až Gerhardův vnuk, syn Bočkův a Eufemiin. Vystupuje poprvé jako „*Gerhardus de Obersez*“ ve svědecké řadě listiny komořího Hartleba z Dubna z 21. ledna 1278.

Především na základě textu mnicha Jindřicha dává se v literatuře Bočkovi predikát z Obřan, leč Boček tohoto predikátu neužíval. Pro Přemysla II. jako pro pána zemí dunajských a alpských byl Boček, stále jsa purkrabím na Znojmě, zřejmě mužem velmi spolehlivým, proto také jej Přemysl po nějakou dobu pověřoval vladařstvím v Dolních Rakousích. Odtud je Bočkův predikát „*comes de Bernekke*“ – („*hrabě z Berneku*“) v roce 1252 a „*comes de Nidda*“ – („*hrabě z Niddy*“) v roce 1254.

Boček z rodu erbu tří pruhů měl za manželku Eufemii, dceru Přibyslava z Křižanova, místem jejich trvalejšího pobytu zřejmě býval hrad ve Znojmě. Bezpečně víme, že tam přebývali na přelomu let 1250/1251, a to od mnicha Jindřicha. Ten vypráví, jak Přibyslav na smrtelném loži (kde jinde než na Křižanově?) dal poslu spěchat do Znojma, aby přivedl purkrabího Bočka, jež chtěl osobně požádat, aby jako dědictví po něm převzal závazek, že se ujme fundace cisterckého kláštera. Boček přijel včas a Přibyslav mohl jej žádat, aby se po něm ujal zakladatelského díla, hmotně dobře připraveného, protože Bočkovi předal, a to v neraženém kovu, nikoliv v tenkých brakteátech, potřebnou sumu – čtrnáct liber zlata a sto čtyři libry stříbra.

³³ Názor byl vysloven v krátké studii Jaroslav TEPLÝ, *Neznámý hrad u Kunštátu*, Památky a příroda 15, 1990, s. 9; Miroslav PLÁČEK, *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí*, Praha 2001, s. 248.

Boček byl muž činu, co umírajícímu slíbil, to také splnil. Takřka na rok a den bylo na místě, ve vesnici Žďár (nebyla v místech dnešního historického středu města Žďár nad Sázavou, nýbrž za řekou), prvních pět řeholníků, přišedších – bylo to uprostřed zimy 5. února 1252 – z cisterckého kláštera v Pomuku.³⁴

Dědictví po Přibyslavovi z Křižanova

Nové Město leží v území rozkládajícím se mezi Křižanovem na straně jihovýchodní a moravskočeskou hranicí na straně severozápadní. Prostor na sever od (pozdějšího) Nového Města ke hranici mezi Moravou a Čechami byl zájmovým územím rodu erbu zubří hlavy, o něco později písčícího se z Pernštejna,³⁵ prostor mezi (pozdějším) Novým Městem na severu a Křižanovem na jihu byl državou Přibyslava z Křižanova. Přibyslav 16. února 1251 zemřel, území či država jako dědictví po něm však zůstalo a stalo se předmětem dědictví. Kdo byli dědicové a jak vypadalo dědictví? Dědici byly následující osoby: Sibyla z Křižanova, ovdovělá manželka, jež patrně měla vdovský důchod zajištěn na několika lokalitách v tomto území. Eufemie z Křižanova, dcera vdaná za purkrabího hradu Znojmo, Bočka z rodu erbu tří pruhů. Alžběta z Křižanova, dcera dosud svobodná. Že byla svobodná, víme zcela spolehlivě, protože v níže citované listině (bez denního a měsíčního data) z roku 1252 jest jmenována jako „*slečna Alžběta*“ – („*domicella Elizabeth*“), což znamená šlechtická neprovdaná dcera, slečna.³⁶ Vdávali Alžbětu tudíž až za druhého matčina vdovství, ne-li až po jejím třetím sňatku s Jindřichem ze Žitavy.

Všechny tyto čtyři osoby vystupují v listině (bez denního a měsíčního data) z roku 1252, kterou, jako markrabě moravský a vévoda rakouský Přemysl, řečený Otakar, konfirmoval dědické nadání pro cistercký klášter Studnice Panny Marie ve Žďáře, dceřiný dům kláštera v Nepomuku. Vydavatel listiny říká: „...*protože věrný náš pan, totiž pan Boček, hrabě z Berneku, purkrabí ve Znojme a tchyně paní Sibyla, pozůstala po panu Přibyslavovi, někdy blahé paměti purkrabího na Veveří, společně se dcerami téhož zemřelého, i svými, totiž paní Eufemií, manželkou výše uvedeného Bočka, a slečnou Alžbětou, chtějíce splnit zbožný slib zemřelého*

³⁴ Listiny: 26. srpna 1222 - CDB II, č. 239, s. 232; 21. ledna 1278 - CDB V/2, č. 857, s. 575-576; listina bez denního a měsíčního data, rok 1252: „...*Nos Primizel... Cum igitur fidelis noster baro scilicet dominus Bozko comes de Berneke et burchrauius de Znoym et socrus domina Sibilia...*“ - CDB V/1, č. 259, s. 439-441. Dále srov. *Cronica domus Sarensis*, v. 276-311, s. 173-176; v. 497-509, s. 186-187. Boček purkrabí: LIBOR JAN, *Vznik zemského soudu a správa středověké Moravy*, Brno 2000, s. 110 a pozn. 134. Poděbrady: A. SEDLÁČEK, *Hrady*, XII, s. 5; Kunštát, Obřany, Zbraslav: M. PLAČEK, *Ilustrovaná encyklopedie*, s. 322-327, 452-453, 720-721. Obřany: Ladislav KONEČNÝ, *Dosavadní výsledky archeologického průzkumu hradu Obřany u Brna*, *Archeologia historica* 2, 1977, s. 229-238; srov. T. DURDÍK – P. BOLINA, *Středověké hrady*, s. 101.

³⁵ Jaroslav TEPLÝ, *Pernštejnové ve třináctém a čtrnáctém století*, Pardubice 1996, s. 33-34, hesla Statek Pyšolec, Statek Zubštejn.

³⁶ Domicella = dominicella (frz. demoiselle), Mädchen, Ritterfräulein. Edwin HABEL - Friedrich GRÖBEL, *Mittelateinisches Glossar*, Paderborn 1992, s. 120.

ho... rozhodli se založit ve Žďáře dům cisterckého řádu“ – („...Nos Primizel, qui et Ottakarus Dei gracia dux Austrie et marchio Morauie ... Cun igitur... dominus Bozko comes de Bernekke et burchrauius de Znoym et socrus domina Sibilia, relicta domini Pribizlai felicis memorie quondam burchrauii de Veueri una cum filiabus eiusdem defuncti et suis uidelicet domina Eufemia, consorte prenotati domini B. et domicella Elizabeth, cupientes pium prefati defuncti complere uotum... statuerunt fundare in Zschar domum Cystercienzis Ordinis...“) „...[my],... udělujice svým souhlasem pevnou stálost jejich darování, poručili jsme zajistiti je tímto listem, pečeti a oporou svědků...“ Výše v textu listina zároveň potvrzuje, že Boček zakládanému klášteru dává některé lokality a požitky ze své vlastní držby, a to [farní] kostel sv. Jana Křtitele ve Velké Bíteši, dále ve pěti vyjmenovaných lokalitách dávku jedné třetiny vína, dále ze tří dalších vyjmenovaných lokalit desátek.

Vedle této donace Bočkovy dostává klášter citovanou listinou ještě donaci další, a to společnou, ode všech čtyř jmenovaných. Jest to celkem pět lokalit. Dvě z nich – Novošice a Hrušovany – jsou na Brněnsku, zbývající tři – Dobrá Voda, Jámy a Žďár – jsou v námi sledovaném území, směřujícím od Křižanova k severozápadu, to jest v území před nedávnem ještě drženém Přibyslavem z Křižanova. Tudíž část z toho jest donací z rukou dědiček, Sibyl, Eufemie a Alžběty, soudíme-li správně, jsou to Dobrá Voda, Jámy a Žďár.³⁷

Klášter

Držba kláštera sice zatím není ohromující, ale také ne nepatrná, vždyť konvent koncem roku 1252 hmotně sotva existuje.³⁸ Dědictvím vznikají tak v državě kdysi Přibyslavově – to jest mezi Křižanovem a (budoucím) Novým Městem – tři držební podíly. Jeden podíl má vdova Sibyla, jeden podíl má její dcera Eufemie spolu s Bočkem, jeden podíl má druhá dcera Alžběta. Nejsou tyto podíly ovšem – a to je pro porozumění držbě půdy ve stoletích třináctém a čtrnáctém důležité – kompaktními územními celky ve smyslu „moje zahrada“, „moje (souvislé) polnosti“, či dokonce tento či onen „malý stát“; jednotlivé osady takového podílu, takového držebního celku, navzájem namnoze ani nesousedí, spíše naopak.

Dědický podíl Alžběty z Křižanova

Jako dědický podíl se poměrně nejzřetelněji jeví podíl, spíše ovšem jest to pouze jeho část, jímž disponovali Alžběta z Křižanova a její manžel Smil z Lich-

³⁷ 1252: CDB V/1, č. 259, s. 439-441.

³⁸ Prvních pět řeholníků z cisterckého kláštera v Nepomuku dorazilo do vesnice Žďár 5. února 1252. Základní kámen konventního kostela byl položen a vysvěcen 3. května 1253. Za potvrzení právní existence konventu lze mít vydání citované listiny markraběte Přemysla, hmotná jeho existence vznikla příchodem řeholníků, komunity (koncem roku 1252 jich zřejmě bylo již více než oněch pět původních), která bydlila tak, že „před branou kláštera tehdy byl nevelký dvorec a mniši/bydlili v něm, než místnosti lepší jim zřízeny byly.“ - („Ante fores claustris fuerat tunc villula parva, illic degebant, donec loca grata pararent.“) - *Cronica domus Sarensis*, v. 358-410, s. 177-181; v. 497-509, s. 186-187.

tenburka. Vyčteme tuto část z listin vydávaných v letech 1262-1269, jimiž Smil z Lichtenburka Žďárskému klášteru svěřil celkem čtyři lokality. Byly to: 1262 Bobrůvka („*Cappilbobrowa*“); 1264 Slavkovice („*Slaucowitz*“); 1269 Jiříkovice a Radňovice („*Jursichowicz et Radnowiz*“).³⁹ Že jde o držbu Alžbětinu a tudíž o její dědický podíl, říká listinný text, citujme tedy alespoň jeden z nich: 1262, 14. Aprilis, „... podle souhlasu a vůle manželky naší Alžběty ... ves řečenou Bobrůvka, kterou ze svobodného dílu řečené manželky držíme, klášteru řečenému Žďár, Cistercijského řádu, Pražské diecese... odevzdáváme...“ – („... de consensu et voluntate uxoris nostre Elizabet... villam dictam Cappilbobrowe, quam dicte uxoris nostre de parte libere possedimus, claustrum dicto Sar, Cisterciensis ordinis, Pragensis diocesis... contulimus...“).

V případě těchto vesnic listiny nejsou jediným pramenem, protože donaci Bobrůvky a Slavkovic zmiňuje mnich Jindřich. Nedatuje ji sice přesně rokem, ale obsahově je shodná s listinou.

V námi citované edici *Cronica domus Sarensis*, lépe řečeno v překladu originálu v námi citované edici, jest však přehmat, jež třeba korigovat: „/...Smil..., muž vzorný,/ Horní Bobrovou k tomu a Slavkovice dal Žďáru.“ – („/ ...Zmilo venerandus/ ... /Iste Kapelboborow et Slauckwicz contulit in Sar./“).⁴⁰ Přehmat je v tom, že lokalita *Kapelboborow* (originál) není Horní Bobrová (tak v překladu), nýbrž Bobrůvka; Horní Bobrová a Bobrůvka jsou dvě rozdílné lokality. Ve středověké latině listin i mnicha Jindřicha jmenuje se Bobrůvka „*Cappilbobrowe*“ / „*Cappilbobrowa*“, respektive u mnicha Jindřicha „*Kapelboborow*“, kdežto „*Horní Bobrová*“ je (1338) „*Bobrauia Superior*“. Jiná otázka ovšem je, proč, jak, či dokonce kým byl latinský ekvivalent „*Cappilbobrowe*“ / „*Cappilbobrowa*“ českého místního jména v deminutivní podobě vytvořen.⁴¹

³⁹ 1262: Bobrůvka (*Cappilbobrowa*) - CDB V/1, č. 320, s. 478-479; 1264: Slavkovice (*Slaucowitz*) - CDB V/1, č. 427, s. 634; 1269: Jiříkovice a Radňovice (*Jursichowicz et Radnowiz*) - CDB V/2, č. 578, s. 159-160.

⁴⁰ *Cronica domus Sarensis*, v. 787, s. 202-203.

⁴¹ Zcela jasný důkaz toho, že místní jméno Bobrůvka má latinský ekvivalent *Cappilbobrowa*, podává listina ze 3. dubna 1393, vydaná Jaroslavem, opatem kláštera v Zábrdovicích, adresovaná Janovi, plebánů v Bobrůvce slovy: „...Janko v Bobrůvce jinak v *Cappilbobrové*...“ – („...Janko in *Bobrowka alias in Kapylbobra*...“). - CDM XII, č. 132, s. 113.

Co však znamená v latinské podobě tohoto místního jména, jež je složeninou, ona komponenta *cap-pil-*? Pokusíme se o výklad tohoto místního jména, a to u vědomí, že jest to první pokus o etymologii, ale také u vědomí, že výklad nebude jednoznačný.

Je zde česká podoba Bobrůvka (pramenně po prvé 1390): *Bobrowka* - ZDB I, 701, s. 189; jakož i latinská podoba - 1262: *Cappilbobrowa* (Smil z Lichtenburku) a varianty - cca 1300: *Kapelboborow* (mnich Jindřich); 1393: *Bobrowka alias Kapylbobra* (opat Jaroslav). Česká podoba je jasná, Bobrůvka je Malá Bobrová, kdežto podoba latinská je poněkud záhadná. Latinské „*capillatus*“ znamená vlasatý, zarostlý, chlupatý. Myslíme-li poeticky, nabízí se překlad „*capillus*“ = *kadeř, vous, též dlouhý zvlněný vlas*; také metaforický obrat *hiems cana capillos* - (*zima se sněhobílými vlasy*) - Publius Ovidius Naso. V takovémto pojetí dostane český ekvivalent pro místní jméno Bobrůvka nejspíše značně poetickou podobu * *Ojíněná Bobrová*. Lze ji pokládat za přehnanou, zejména tehdy, pokud neznáme zimu na Vysočině. Ta ale dovede vykouzlit ledacos, včetně stromů ojíněných jako v pohádce. Přijmeme-li tento poetický výklad, připišme jej včetně sčtlosti

Smil z Lichtenburka zemřel v roce 1269. Alžběta se zřejmě brzy po Smilově smrti vdala po druhé, vzal si ji Hrabiše ze Švábenic z rodu erbu čtyř výstředných střel, jenž v letech 1283 a 1286 ve svědeckých řadách listin vystupuje jako Hrabiše z Bobrové. Ale nebyl Hrabiše jenom zemánek ledajaký. Na okázalém sněmu v Brně, konaném za účasti Václava II. v Brně po válečné výpravě na Moravu s cílem pacifikovat některé šlechtice, přivěsil k listině Gerharda z Obřan z 20. února 1286,

v Ovidiovi nejspíše buď některému ze Žďárských řeholníků, nebo možná i písaři listiny z roku 1262.

Máme však také varianty *Kapelboborow* a *Kapylbobra*. Tvary *-boborow* a *-bobra* sice jako zkomoleniny brát v úvahu nemusíme, ale tvar *Kapel-* (ve *Kapelboborow*) vyloučit nelze. Latina má slovo „*capella*“ hned ve dvou významech. V klasické latině to znamená „*kozička*“, jest to deminutivum od „*capra*“ (= „*koza*“). Ve středověké latině však slovo „*capella*“ znamená také „*kaple*“; to je kostelní stavba se zasvěcením, nikoliv ale sídlo duchovní správy a tudíž centrum parochie čili farnosti. Tudíž jest to kostel, obvykle menší, jako filiála patřící k jinému kostelu, jenž má parochii, to jest farní obvod a jest sídlem správce parochie. V Bobrůvce je gotický kostel sv. Bartoloměje, stavebně kladený do doby okolo roku 1300, jemuž stavba buď dřevěná, nebo kamenná předcházet mohla. Fara (a tím i farnost) je pramenně doložena po prvé 1393. Nelze tudíž a priori vyloučit existenci (dřevěné?) filiální kaple a teprve následné zřízení farnosti, a tudíž nelze domněnku o souvislosti původu latinské podoby *Kapelboborow* s appellaivem „*capella*“ – „*kaple*“ zcela zamítnout. Bobrůvka, kostel sv. Bartoloměje: B. SAMEK, *Umělecké památky I*, s. 75 76, heslo Bobrůvka.

Podobu místního jména *Kapelboborow* u mnicha Jindřicha lze tudíž nahlížet ve dvou variantách: První varianta: Osada s kaplí, to jest se svatyní, jež jako filiála patří k jinému farnímu kostelu. V české toponomastice se, byť sporadicky, s takovým původem místního jména setkat lze: 1257: *Caplic* = Kaplice, o. Český Krumlov; 1349: *Sanctus Marcus sive minus Caplicz* - (*Svatý Marek neboli menší Kaplice*) = dnešní Markovice, o. Chrudim – A. PROFOUS, *Místní jména II*, s. 209; III, s. 26.

Druhá varianta: Je prosaická a přízemní (to jest, stojí na pevné zemi) a souvisí se slovem „*capella*“, tentokrát ve významu „malá koza“ = „*kozička*“ v latině tedy „*capella*“. Místní jméno v podobě *Cappilbobrowa* by tudíž znamenalo * „*Kozičkov*“, což jako místní jméno pro vesnici v horách - Bobrová 495 m, Bobrůvka 530 m - není ani nepřipadné, ani nepřijatelné. Byla místní jména mnohem horší - Hloupětín, Smrdov ... L. HOSÁK – R. ŠRÁMEK, *Místní jména I*, s. 81; Josef M. PRAŽÁK - František NOVOTNÝ - Josef SEDLÁČEK, *Latinsko-český slovník*, Praha 1948¹⁶, s. 181; E. HABEL – F. GRÖBEL, *Mittelateinisches Glossar*, s. 47, vykládá slovo „*capillatus*“ jako „*gelockt, von langem Haar umwallt*“.

Jest pak ještě jedna varianta pro vznik tohoto místního jména v podobě středověké latiny: Bobrůvka leží v mělké proláclině, mírně vypnuliny terénu po obou stranách cesty přicházející od Radešína mohou, při obrazotvornosti eroticky poněkud zbužněné, dát latinské podobě místního jména (a tudíž srozumitelné jenom zasvěcencům) smysl poněkud obscénní. V tomto ohledu naši předkové nebyli ani zjemnělí, ani pruderní.

Otázka, kterou variantu přijmout nejspíše, není dost dobře zodpověditelná, protože nelze dohlédnout na dno myšlení individua ani nyní, ani v minulosti. Osobně se kloním k onomu prvnímu poetickému výkladu, protože pro řeholníka, zvyklého na mírnější podnebí, mohl průběh vysočinské zimy být novým zážitkem, jež ztvárnil v podobě námi rekonstruované jako * *Ojíněná Bobrová*. (I mnich Jindřich říká, že mnozí řeholníci odešli z kláštera kvůli drsnému klimatu.) Lze však zasvěceným zabránit doprovodnému významu s příděchem dotčeným v závěru výkladu?

jíž Gerhard slibuje zachovávat zemský mír, spolu s jinými moravskými šlechtici, svoji pečeť také pan „*Hrabissio de Bobrowa*“.

Hrabiše a Alžběta zemřeli kratičce po sobě v roce 1296, jak zaznamenává mnich Jindřich. Ten ale patrně na Hrabiše nedržel, odbyv jeho smrt dvěma slovy, zato Alžbětin odchod doprovodil epitafem, jakých v literárních dílech mnoho nebývá a jaké se vtesávají: „*Ducissa obiit.*“ – („*Zemřela kněžna.*“) Ctil ji zřejmě nesmírně.⁴²

Psal-li se Hrabiše po Bobrové, pak žili manželé na hradu Bobrová nad Dolní Bobrovou, hradu zjevně patřícím k pozůstatkům onoho dědického podílu Alžbětina po Přibyslavovi z Křižanova. Které však lokality k tomuto hradu hleděly – kromě Horní Bobrové – s plnou určitostí povědět nelze. Pokud jde o počet, ana-

⁴² Rod predikátu ze Švábenic měl jako erbovní znamení v černém štítu čtyři zlaté rozletité střely (též střelový kříž). Teritoriální původ rodu je nejasný, někteří kladou jej na Čáslavsko, též na Litomyšlsko. Ve třináctém století jest to významný rod z Moravy, brzy však ustupující do pozadí. (Čáslavsko: Josef V. ŠIMÁK, *Kronika československá I/2*, Praha 1924, s. 324; Litomyšlsko: Zdeněk NEJEDLÝ, *Dějiny města Litomyšle a okolí I*, Litomyšl 1903, s. 356-358; „...*Potomci byli hlavně na Moravě.*“ - August SEDLÁČEK, *Českomoravská heraldika II*, Praha 1925, s. 41; „...*Moravského patrně původu*“ - České dějiny I/3, Václav NOVOTNÝ, *Rozmach české moci*, Praha 1937, s. 447.)

Hrabiše ze Švábenic přichází v listinách poprvé v roce 1255. Potom vystupuje, nikoliv sice jako veřejný činitel významu prvořadého, především ve svědeckých řadách listin do roku 1295, umírá v roce 1296. Jeho sídlem byla Bobrová, nevíme ovšem, zda trvale, ale predikát „z Bobrové“ má ve dvou listinách z let osmdesátých; lze tudíž soudit, že hrad Bobrová byl jeho sídlem alespoň v této době: 1283: CDM IV, č. 225, s. 282; 1286: CDM IV, č. 238, s. 310, *ACĀ Facsimilia I*, list 27, Praha 1978, pečeť č. 8. *Cronica domus Sarensis*, v. 788-790, s. 202-203; v. 1019-1021 a 1024, s. 216-217; v. 1028-1030, s. 216-217; v. 1024, s. 216-217.

Z manželství s Alžbětou byli synové Jiljí, Všebor, Mikuláš – Z. NEJEDLÝ, *Dějiny*, s. 358. Sourozenci Hrabišovi: Všebor listinně poprvé 1255: - CDB V/1, č. 62, pag. 123-124; Vítek listinně poprvé 1260 - CDB V/1, č. 216, pag. 336-337, 1255: Jejich otcem byl Jiljí ze Švábenic; Jiljí, obvykle ale Idik < Egidius - CDB V/1, č. 62, s. 123-124.

Hrad Bobrová: Rulový hřeben nad Lučním potokem vrcholí u jihovýchodního cípu Dolní Bobrové kótou 565 m Valy, jež nese nevelké pozůstatky hradu Bobrová. Val tvaru obdélníku se zaoblenými rohy obklopuje akropoli, oddělenou od valu příkopem, vnější příkop je před valem. Stopy kamenné zástavby zmizely z povrchu beze zbytku, většinu, patrně na štěrk, spotřebovaly silnice stavěné v devatenáctém století. Díl devastace padá možná i na vrub hledačů pokladů.

Jsou zříceniny hradů, opuštěných zhruba ve stejné době jako Bobrová, to jest v první polovině patnáctého století, ale co do stop vnitřního rozdělení jsou tyto zříceniny dosud čitelné, někdy se zdívem více či méně stojícím (ku př. Aueršperk, Velešov, Strádov atd.). Areál hradu Bobrová naproti tomu nejen že je nečitelný, ale je zcela beze stop zdíva či alespoň kamenného materiálu. Jediný autorovi známý uchovaný stavební článek z hradiště Bobrové je část ostění, tesaného do románského oblouku. Hrad Bobrová: Jaroslav TEPLÝ, *Hrady, hrádky a tvrze na Bystřicku. Doplnky k dílu Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezku (I) - Jižní Morava - pro region Bystřice nad Pernštejnem*, Vlastivědný věstník moravský 42, 1990, s. 251-259, heslo Bobrová hrad; Miroslav PLAČEK, *Hrady a zámky na Moravě a ve Slezsku*, Praha 1996, s. 29; TÝŽ, *Ilustrovaná encyklopedie*, s. 105.

Zemský mír na Moravě: České dějiny II/1, Josef ŠUSTA, *Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví*, Praha 1935, s. 355-356; Predikáty: TÝŽ, *Poslední Přemyslovci a jejich dědictví*, Praha 1917¹, s. 153 n.; 1926², s. 157 n.; 2001³ (reprint), s. 157 n.

logicky s jinými statky mohly to kromě poplužního dvora býti dvě až čtyři lokality.⁴³

Dědický podíl Eufemie z Křižanova

Zkoumáme-li již tak důkladně prostor severozápadně od Křižanova, dodejme pro úplnost, *že expressis verbis* prameny neříkají, ze kterého ze tří dědických podílů pocházely lokality, jmenované v listině markraběte Přemysla z roku 1252,⁴⁴ totiž Žďár, Jámy a Dobrá Voda; nicméně logika věci, to jest rozložení lokality držby, vede k předpokladu, že je to část podílu Eufemie z Křižanova, tudíž držba, s níž se souhlasem Eufemie mohl disponovat purkrabí Boček.

Dostali jsme se tak k meritu studie, totiž ke vzniku statku Nové Město; snad lépe řečeno: k tomu, co o vzniku statku Nové Město víme. Prostor, budoucí statek Nové Město, drží od smrti Přibyslava z Křižanova v roce 1251 Eufemie z Křižanova spolu s manželem Bočkem. Jeho správa podílu ovšem byla krátká, protože 20. prosince 1255 zemřel. Jeho tělesná schránka spočinula v dosud nedostavěném konventním kostele P. Marie a sv. Mikuláše.⁴⁵ Jak víme již z předchozího, podíl Eufemiin byl částí držby původně Přibyslava z Křižanova. Tato Přibyslavova držba jeví se nám jako jakýsi široký pruh směrem jihoseverním, a to od Křižanova až do prostoru, v němž – pramenně jest to poprvé v rocích 1267 a 1293 – začíná se rýsovat budoucí lokalita a budoucí statek pod dvěma místními jmény: Jsou to jména „*Botzkenowe*“ a „*Noua Civitas*“, pokrývají zřejmě nynější Nové Město na Moravě.

Prameny zachycují pouze některé lokality celého tohoto podílu. Nejprve Křižanov. Po Přibyslavovi zdědila jej jeho dcera Eufemie, od níž její dcera Anežka dostala jako věno. V prvním manželství byla Anežka provdána za Hruta (jehož rod blíže neznáme), ve druhém manželství za Vítka ze Švábenic, bratra Hrabíše ze Švábenic čili Hrabíše z Bobrové. V letech 1277, 1287 a 1293 vydala Anežka tři listiny. První týká se vsi Těšan, dědictví po Bočkovi, dala tuto ves Žďárskému klášteru. V dalších dvou listinách činila dispozice pro Křižanov. Polovinu Kři-

⁴³ Pokusíme-li se přece jenom o quasi určení alespoň části dědického podílu Alžbětina, vyjdeme ze zjištění, že újezdy („*circuitus*“), a tudíž vůbec držba tohoto rozhraní raného a vrcholného středověku bývaly hraničeny vodotečemi, cestami a pevnými terénními body. Platilo-li by to pro výsluhu či državu Přibyslavovu, byla by její severovýchodní hranicí alespoň v části svého toku říčka Bobrůvka. Možné lokality Alžbětina podílu by potom mohly být: hrad Bobrová s případným zaniklým poplužním dvorem, z vesnic nejspíše Bohdalec, Rečice, zaniklý Mankov (pomístní jméno „Na Maňkovech“ severně od Bohdalce), zaniklá Lhotka (mezi Mirošovem a Strážkem). Zkoumání by však vyžadovalo speciální studii. Hraničení újezdů: Jaroslav TEPLÝ, *Příspěvek k problematice okrsku zvaného v listinných pramenech „circuitus“*, Východočeský sborník historický 6, 1997, s. 9-32. Zaniklá Lhotka: TÝŽ, *Hrady, hrádky a tvrze na Bystřicku*, s. 251-259, heslo Lhotka tvrz.

⁴⁴ Viz pozn. 37.

⁴⁵ Boček z rodu erbu tří pruhů, purkrabí na Znojmě: Jeho smrt zaznamenává mnich Jindřich ročním datem - *Cronica domus Sarensis*, v. 867-872, s. 206-207; denní datum jeho smrti – „*in vigilia sancti Thomae*“ - („v předvečer svátku svatého Tomáše“) - zachycuje *Cronica domus Sarensis minor*, ed. Metoděj ZEMEK, Žďár nad Sázavou 1969, s. 34-35.

žanova dostal Žďárský klášter, druhou polovinu dědil po Anežčině smrti v roce 1296 její druhý manžel, Vítek ze Švábenic; rozdělení na dvojí držbu lze na půdorysu Křižanova rozpoznat dodnes.⁴⁶

K podílu Eufemiinu patřila dále Radešinská Svratka. K roku 1291 – opět jest informátorem mnich Jindřich – držel polovinu této lokality Žďárský klášter, nejspíše dědictvím po Eufemii; Bočkův a Eufemiin syn, Gerhard z Obřan, věnoval klášteru ještě před rokem 1291 svoji druhou polovinu.⁴⁷

Také část Bobrové, a to potomní Bobrovou Dolní, můžeme dosti spolehlivě pokládat za část podílu, jež po Přibyslavovi z Křižanova měla Eufemie a poté její synové, jež měla s Bočkem, byli to Smil († 1268) a Gerhard († 1291). Ono „dosti spolehlivě“ znamená, že tak usuzujeme na základě pečeti Dolní Bobrové z počátku patnáctého století, v jejímž pečetním poli je štít se dvěma břevny; uspořádání heraldických figur je tudíž blízké erbů rodu tří pruhů.⁴⁸ Domníváme se, že městečko převzalo erb vrchnosti.

První pramenné zprávy o lokalitě Nové Město

Pramenně objevuje se Nové Město po prvé v listině ze 3. října 1267, vydané olomouckým biskupem Brunem, jež týká se placení desátků Žďárskému klášteru, a to nejenom pro osady postoupené klášteru fundátory (byli to Přibyslav z Křižanova, dále purkrabí na Znojmě Boček z rodu erbů tří pruhů, dále Smil z Lichtenburka), ale i pro osady další, „...*totiž pro obvody Bobrová, Žďár a Bočkenove...*“

⁴⁶ Listiny Anežky ze Švábenic: 1277: CDB V/2, č. 852, s. 569-570; 1287: CDM IV, č. 252, s. 329; RBM II, č. 1404, s. 603; 1293: CDM IV, č. 322, s. 410; RBM II, č. 1631, s. 700. K Anežčiným listinám J. ŠEBÁNEK – S. DUŠKOVA, *Česká listina*, s. 193-195. Vítek ze Švábenic, druhý manžel Anežky z rodu erbů tří pruhů byl synem Jiljího ze Švábenic a Markéty z Jablonného. Protože Markéta z Jablonného byla dcerou Zdislavy z Křižanova, byl Přibyslav z Křižanova pradědem Vítky ze Švábenic a jeho bratra Hrabiše z Bobrové. Viz pozn. 42.

⁴⁷ *Cronica domus Sarensis*, v. 927-934, s. 210-213.

⁴⁸ Bobrová: Jako osada, dokonce s obvodem řečeným „*circuitus*“, přichází Bobrová poprvé v listině olomouckého biskupa Brunona ze 3. října 1267. V roce 1338 se pramenně poprvé objevují osady dvě, Bobrová Horní a Bobrová Dolní - (*de Superiori Bobraua, in Bobraua Inferiori*). Od roku 1950 je Bobrová jednou obcí se dvěma místními částmi.

K užití appellationa „*circuitus*“ ve shora citované listině: J. TEPLÝ, *Příspěvek*, s. 29; Jindřich ŠILHAN, *Domnělá falsa Žďárského kláštera*, *Vlastivědný věstník moravský* 25, 1973, s. 126-134, soudí, že slovo „*circuitus*“ v citované listině má význam „farní obvod“. Neznáme zatím analogii z jiných listin, ale zdá se, že tento názor a priori odmítnout nelze.

Horní a Dolní Bobrová nebyly odlišovány pouze díky terénu, ale především díky příslušnosti k různým statkům. – L. HOSÁK – R. ŠRÁMEK, *Místní jména I*, s. 30-31.

Znaky Horní a Dolní Bobrové: Ivan ŠTARHA - Jan PETRLÍK, *Okres Žďár nad Sázavou*, hesla *Horní Bobrová a Dolní Bobrová*, in: Jaroslav DRÍMAL - Ivan ŠTARHA, *Znaky a pečeti jihomoravských měst a městeček*, Brno 1979, s. 382-383, vyobrazení s. 481; Z. KALISTA, *Blahoslavená Zdislava*, příloha č. 8 za s. 128. Zde to jest vyobrazení erbů tří pruhů v Bočkově bibli; heraldické figury jsou ve štítě uspořádány stejně jako ve znaku Dolní Bobrové, pořadí tinktur je však jiné.

(„...videlicet per circuitum de Boberowe, de Saar et de Botzkenowe...“).⁴⁹ V dosavadní literatuře se (více méně mlčky) předpokládá, že toto v listině jmenované „Botzkenowe“ či „Botzkenowa“ jest místním jménem označujícím tutéž lokalitu, kterou o něco později označuje místní jméno „Civitas Noua“, přicházející po dalším čtvrtstoletí, a to v listině ze 14. června 1293, vydané Václavem II. pro Žďárský klášter. Král touto listinou potvrdil výsady dané klášteru Přemyslem II. v roce 1273 a rozšířil je tak, že – omeziv tím působnost zeměpanských úředníků – udělil klášteru soudní pravomoc, aby „...těž lidé zdržující se v obvodu (= v držbách) týchž [= řeholníků], pobývající mezi Křižanovem, Bobrovou, Novým Městem a v okruhu již řečených městeček...“ – („...nec non homines commorantes in possessionibus ipsorum, sitis infra Crisans, Bobrow, Nouam Civitatem, et in circuitu iam dictorum oppidorum...“), byli souzeni v městečku Žďáře, ti pak, kteří patří do Čech, aby byli souzeni ve Vojnově Městci.⁵⁰

Nové Město, areál osídlení a osady

Nyní teprve můžeme se podrobněji podívat na lokalitu, krystalizující se pod místním jménem Nové Město. Středem podílu Eufemie z Křižanova a jejího manžela purkrabího Bočka měl se zřejmě stát prostor, v němž rozkládá se nynější Nové Město na Moravě, a to proto, že tímto prostorem procházely komunikace, byť to byly komunikace spíše významu místního než celozemského. Podle listinných zmínek o této lokalitě – viděli jsme, že jsou k letům 1267 a 1293 – jest třeba počítat nejméně s jednou komunikací, protože k místu přicházela a dále zase odcházela. Platí tudíž, že „...každá cesta spojovala dvě významnější místa. Není tomu tak jen v oblastech hornických, kde cesta někdy náhle končila u posledního kutiště“. Poučka ze semináře Ladislava Hosáka je prostá, ale pro studium dějin osídlení zásadní.

Vzato toponomasticky, konkretizuje se tento prostor poprvé jako místní jméno „Botzkenowe“, ozývající se v listině olomouckého biskupa Bruna ze 3. října

⁴⁹ 1267: CDB V/2, č. 516, s. 63-64. Jindřich ŠEBÁNEK - Saša DUŠKOVÁ, *Kritický komentář k Moravskému diplomatáři*, Praha 1952, s. 354-356, pokládali listinu za falsum; J. ŠILHAN, *Domnělá falsa*, s. 126-134, obhájil její pravost.

⁵⁰ 1273: První výsadu udělil Žďárskému klášteru Přemysl II., a to listinou datovanou v Brně 4. července 1273, darovav opatovi a konventu všechny pokuty na penězích, k nimž by byli poddaní kláštera kdekoliv odsouzeni. Byl to první krok k vymanění kláštera z pravomoci zeměpanských úředníků. - CDB V/2, č. 712, s. 360-361; 1293: CDM, č. 319, s. 404. Je to listina Václava II. ze 14. června 1293, rozšiřující tyto výsady a dále omezující působnost zeměpanských úředníků, protože klášteru dává soudní pravomoc ve dvou jeho držebních obvodech; obvody jsou Žďár a Vojnův Městec, do nichž spadali lidé „...pobývající na majetcích týchž [= opata a konventu kláštera], sídlící v Křižanově, Bobrové, Novém Městě a v okruhu řečených městeček...“; dále říká listina: „...Chceme těž, aby lidé na oněch majetcích týchž [= opata a konventu kláštera], kteří hledí [= patří] v Čechách k témuž klášteru (a jsou) usedlí, v Munchperch [= ve Vojnůvě Městci], a nikoliv jinde, byli souzeni.“ - („...commorantes in possessionibus ipsorum, sitis infra Crisans, Bobrow, Nouam Civitatem, et in circuitu dictorum oppidorum... Volumus etiam... ut homines illarum possessionum ipsorum, que spectant in Boemiam apud ipsum monasterium site in Munchperch et non alias ... iudicentur“).

1267. Místní jméno, slovo „*Botzkenowe*“, jest pramen, a to jazykový, filologický a jenom stěží nelze jméno nedávat do souvislosti se jménem purkrabího Bočka. V okolí „*Botzkenowe*“ (jež jsme ovšem zatím přesněji nelokalizovali) lze předpokládat ještě jiné lokality, ať již jsou to osady existující již za života Přibyslava z Křižanova, nebo osady založené později. Tyto vyšší polohy vždy asi nebyly jen neprůchodným, lesem zarostlým územím bez obyvatel, jak se tu a tam domnívala starší literatura. Cesty vedly i těmito vyššími polohami. Není totiž myslitelné, že by Čechy s Moravou přes Vrchovinu neměly spojení. Konec konců i půdorys Nového Města a směřování jeho komunikací dává tušit jak existenci těchto komunikací, tak osídlení místa a tudíž existenci obyvatel, a to patrně již před nástupem kastelána Bočka do dědictví po Přibyslavovi z Křižanova, tedy před rokem 1251.

Donedávna mlčky převládalo mínění, že tvar „*Botzkenowe*“ je pouze starší podobou místního jména, podobou, jež časem v listinných pramenech převládla jako „*Noua Civitas*“. Nejnovější bádání – patrně správně – chce podobu „*Botzkenowe*“ vidět sice jako osadu v městském areálu Nového Města nynějšího, nicméně nikoliv ale v jeho centru, v náměstí, to jest v náměstí Vratislava z Pernštejna, nýbrž o něco severněji v okolí hřbitovního kostela, zasvěceného Nanebevzetí P. Marie.⁵¹ Vlastní náměstí je jižněji odtud; obdélné tržiště, kopírující severojižní komunikaci, tržiště zřejmě původu lokovaného, takže nejspíše v tomto prostoru lze vidět onu „*Nouam Civitatem*“ z listiny Václava II. ze 14. června 1293.⁵² Menší, níže položené trojúhelníkové tržiště, náměstí Palackého, je jižním cípem onoho obdélného tržiště, patrně později zde zčásti zastavěného. V tomto prostoru je křižovatka poledníkových a rovnoběžkových komunikací, polohou zdá se zde být nejstarší osídlení v této části areálu Nového Města. Místní tradice to potvrzuje.⁵³

Nevíme ovšem, kolik lokalit je skryto pod místními jmény „*Botzkenowe*“ a „*Noua Civitas*“, nevíme, zda je to osada jedna, či zda je to osad víc v podobě statku, což je pravděpodobnější. Jednak musíme nějaké osídlení, byť asi řídké, v krajině předpokládat již před smrtí Přibyslava z Křižanova, jednak musíme též předpokládat, že jak kastelán Boček, tak Smil z Lichtenburka iniciovali ve zděděném prostoru vznik dalších osad. „*Botzkenowe*“ pak mohlo stejně tak dobře patřit

⁵¹ B. SAMEK, *Umělecké památky II*, s. 688-689.

⁵² Ve výkladech o Novém Městě na Moravě opírám se zčásti o mínění, jež vyslovil B. SAMEK, *Umělecké památky II*, s. 688-694; zčásti též o výsledky vlastního průzkumu. Ten se týká zejména erbu zubří hlavy v domě č. 97, jenž v literatuře není ani znám, ani popsán, jakož i úvah nad výsledky průzkumu středověkých cest, bádání o osídlení, půdorysy lokalit etc., vše v souvislosti s bádáním o středověké půdní držbě. Nicméně myšlenka zásadní, že *Botzkenowe* a *Noua Civitas* jsou dvě osady, že první osadu lze hledat u kostela Nanebevzetí P. Marie, patří Bohumilu Samkovi.

⁵³ Emil CIGÁNEK, *Průvodce po Žďárských horách*, Nové Město na Moravě 1907, s. 14, pozn. 2, kde cituje publikaci P. J. KOPŘIVA, *Geschichte der Stadtgemeinde Neustadt in Mähren*; tento cíp města je v ní pokládán za místo nejstaršího osídlení v Novém Městě na Moravě. V naší době totéž říká Mgr. Vladimír Kaláb ze Státního Okresního archivu v Pardubicích, rodák z Nového Města na Moravě: „V místní tradici v Novém Městě na Moravě se za nejstarší část města pokládá prostor Palackého náměstí a k němu přiléhajících domů v ulicích Žďárské a Bobrovské (= Sekaninově).“

jak k osídlení novějšímu, tak ke staršímu, v tomto případě ovšem s novým jménem. Nebyl by to ani první ani poslední případ nepůvodního místního jména.

Podstatné však je, že v ekonomickém smyslu těch několik osad tvořilo statek. Již samotnému místnímu jménu „*Noua Civitas*“ z listiny Václava II. z roku 1293 je imanentním obsahem tržiště, a tudíž tržní středisko nějakého obvodu, protože statek předpokládá obvod a obvod předpokládá osady; vzato ekonomicky, bylo to pro tržiště zákaznické zázemí. Vše to není pouhý pravděpodobný předpoklad, nýbrž mluva pramenů, již jednou citovaných: Jest to listina ze 3. října 1267, vydaná olomouckým biskupem Brunem, týkající se placení desátků Žďárskému klášteru, a to nejenom pro osady klášteru postoupené fundátory, ale i pro osady další, „...*totiž pro obvody Bobrová, Žďár a Bočkenove*...“ – („...*videlicet per circuitum de Boberowe, de Saar et de Botzkenowe*...“).⁵⁴

Sídlo v Novém Městě

Centrum hospodářské předpokládá však také centrum sídelní, administrativní a branné, patrně opevněné – jsme ve středověku – ať již to byl hrad, hrádek, tvrz, či alespoň důkladně ohrazený dvorec. V našich sídelních poměrech by středověký statek bez takového stavebního zařízení byl vskutku neobvyklý, leč ale, v Novém Městě výraznější stopy předhusitského sídla ani v městské zástavbě, ani v bližším či v širším okolí nejsou. Tato skutečnost, neexistence stop sídla, protiče však mluvě listiny z 31. ledna 1412, v níž jako rozhodčí jsou jmenováni Vilém z Pernštejna a „*probošt kroměřížský Čeněk z Lipé seděním na Novém Městě*“.⁵⁵

V Novém Městě tudíž v roce 1412 sídlo bylo, ať již jakkoliv skromné a skromné, ať již bylo staršího původu, nebo to byla sotva několik měsíců před tím dokončená novostavba. Právem se tudíž můžeme ptát: Jestliže v „*Noua Civitas*“ bylo sídlo, ať neopevněné, nebo opevněné, kde bylo? Bylo mimo areál (dnešního vnitřního) města, nebo zmizelo v pozdější městské zástavbě?

Za dnešního stavu poznání lze v Novém Městě na Moravě uvažovat o třech možných místech takovéto stavby povahy sídelní:

- a) Na místě areálu nynějšího zámku.
- b) Na místě budovy nynějšího gymnasia.
- c) Na místě domu č. 97 na Sekaninově náměstí.

a) Zámek. Původně renesanční, později zbarokovaný a posléze pseudoklasicistní zámek je situován v severovýchodním cípu obdélníkového tržiště. Po nějakou dobu se předpokládalo, že do zdiva zámku bylo pojato zdivo středověké tvrze, případně zněla formulace tak, že „zámek stojí na místě středověké tvrze (či „záměčku“), postavené snad Jindřichem z Lipé, či některým z jeho potomků“. Nejnovější názory však gotický původ příslušné části zdiva zámku (ono „zdivo středověké tvrze pojaté do zdiva zámku“) zcela zpochybňují.⁵⁶

⁵⁴ Viz pozn. 49.

⁵⁵ 1412, 31. ledna: AČ IX, č. 2, s. 372.

⁵⁶ J. F. SVOBODA, *Novoměstský okres*, s. 52; L. HOSÁK – M. ZEMEK, *Hrady*, I, s. 174-175; Jan SEDLÁK - Lubomír KONEČNÝ, *Významné památky okresu Žďár nad Sázavou*, Brno - Žďár nad

b) Místo budovy dnešního gymnasia. Toto místo je výškovou dominantou lokality, proto o něm uvažujeme.

c) Dům č. 97. Pokud se prokáže, že zámek na náměstí nástupcem tvrze nebyl, připadal by v úvahu jako sídlo či alespoň jako místo sídla dům č. 97. Sklep tohoto rozlehlého domu opírá se o skalnaté podloží a je klenut křížovou klenbou. V přízemí domu je křížově klenutá síň na centrálním sloupu, nesoucím ve směru ke vchodu štít s erbovním znamením zubří hlavy s houžví v chřípí. Kamenické provedení štítu i erbovního znamení je rustikální, ať neřekneme neumělé, připomínajíc způsobem svého provedení reliéf erbovní pověsti rodu erbu zubří hlavy, umístěný nad druhou branou hradu Helfštejna. Dva prvky, jednak tordované vyžlabení sloupu, jednak štít, tvarem mezi gotikou a renesancí, zdají se svědčit jak na dobu, tak i na osobu spořivého Viléma z Pernštejna, jenž statek Nové Město převzal od rodu erbu zkřížených ostrví v roce 1496. Jaká je pravděpodobná příčina umístění erbu, to jest štítu s erbovním znamením zubří hlavy s houžví v chřípí v domě č. 97?

Pernštejnové označovali svá sídla a sídla svých úředníků buď reliéfem erbovní pověsti, nebo také pouze svým erbem. Aniž je k dispozici stavebně historický průzkum domu č. 97, lze analogicky erb na centrálním sloupu v přízemí mít za stopu toho, že dům, nynější popisné číslo 97, byl po roce 1496 sídlem správy statku Nové Město. Tím ovšem byl také místem občasných pobytů Viléma z Pernštejna. Nelze vyloučit, že tato stavba, v části svého přízemí pozdně gotická, byla zřízena – nejspíše Vilémem z Pernštejna – jako sídlo statku Nové Město, a to v místě sídla staršího, ať již by toto starší sídlo pocházelo z doby rodu erbu tří pruhů, nebo (spíše) z doby rodu erbu zkřížených ostrví. Pokud by tomu tak bylo, bylo by se bývalo pokračovalo na místě pro správu statku již jednou zvoleném, spojeném tudíž s tradicí administrativního centra. Zejména Pernštejnové tradice udržovali, zřejmě vědomě, záměrně a účelově, a také na tradice navazovali.⁵⁷

Jestliže jsem upozornili, že místní tradice v Novém Městě na Moravě klade nejstarší místo městského sídlení do prostoru dnešního Palackého náměstí, stojí popisovaný dům č. 97 přímo nad tímto trojúhelníkovým tržištěm, nad Palackého náměstím. Soudíme tudíž: jednak že místo, kde stojí dům č. 97, může být místem,

Sázavou 1982, (nestr.), heslo Nové Město na Moravě; M. PLAČEK, *Hrady*, s. 254-255; TÝŽ, *Ilustrovaná encyklopedie*. V této publikaci však autor heslo Nové Město na Moravě již neuvádí, protože své starší mínění o původu zámku z gotické tvrze korigoval, nebyl ostatně v mínění o starém původu zámecké budovy sám. Zpochybnění gotického původu části zdiva zámku v Novém Městě na Moravě viz B. SAMEK, *Umělecké památky II*, s. 688-694.

⁵⁷ Ke tradicím v rodu erbu zubří hlavy, jakož i k označování budov erbem či reliéfem erbovní pověsti Jaroslav TEPLÝ, *Pernštejnové. Příspěvek k dějinám feudálního rodu*, Časopis Národního musea, řada historická, 150, 1989 (vyšlo 1990), s. 28-42; TÝŽ, *Pernštejnské reliéfy s erbovní pověstí*, in: *Heraldica viva*. Sborník z konference českých moravských a slezských heraldiků 7. - 8. června 1991 v Pardubicích, Pardubice 1992, s. 53-68, zvl. s. 58-59. Mluvíme-li v rodu erbu zubří hlavy o lpění na tradici, stojí za zmínku, že na pečeti Jimrama, kastelána na Znojmě, byl v roce 1220 stejný erb se znamením zubří hlavy s houžví v chřípí jako na díle Frebonie z Pernštejna, jejíž smrtí v roce 1646 rod erbu zubří hlavy vymřel. Ne každý český či moravský rod si do přelomu šestnáctého a sedmnáctého věku ponechal původní jednoduchý erb ze třináctého století.

kde stálo starší, sídlo z doby rodu erbu tří pruhů, nebo (spíše) z doby rodu erbu zkřížených ostrvů, jednak že dům č. 97 jest, vzhledem k uchované síni s erbem Pernštejnů, sídlem pernštejnské správy statku Nové Město.

Jindřich z Lipé

Statek Nové Město ve čtrnáctém století držel Jindřich z Lipé, po jeho smrti († 26. srpna 1329 v Brně) dědili jeho synové: Čeněk, Jindřich († 1336) Jan, Berchtold; jejich potomci drželi statek do roku 1496, kdy jej od Jindřicha z Lipé koupil Vilém z Pernštejna.⁵⁸

Co však pramenná základna nedochovala, je přímá zpráva o tom, kdy a jakým způsobem statek Nové Město Jindřich z Lipé získal. Poprvé, nadto nepřímě se o jeho panství dozvídáme až z listiny z 28. února 1322, vydané jím pro klášter Žďárský.⁵⁹ O něco mladší pramenné doklady pak uvádějí držbu Jindřichových synů a později i jejich potomků.

V listině z 28. února 1322 intuluje se Jindřich jako nástupce svých předchůdců, rodu fundátorů kláštera, z nichž výslovně jmenuje Gerharda z Obrán a jeho syna Smila, načež poukazem na svoji rodovou posloupnost prohlašuje se za dědice práv a povinností zakladatele, což znamená Smila z Lichtenburka. Jménem jej však neuvádí, zato jmény uvádí Bočkova syna Gerharda a vnuka Smila. V takto proklamované rodové posloupnosti Jindřich z Lipé nebyl sice přímým dědicem Smila z Lichtenburka, ale jeho pokrevním příbuzným byl, protože Smil z Lichtenburka a Chval, rovněž erbu zkřížených ostrvů, byli bratřenci⁶⁰ a Jindřich z Lipé byl syn Chvalův. Prameny ovšem neříkají, že by byl býval Chval nějakým způsobem participoval se Smilem na zakladatelském díle Žďárského kláštera; jest rovněž málo pravděpodobné, že by byli bývali tito dva bratřenci v rodovém nedělu, protože jenom ten by byl býval mohl znamenat přímé dědické právo Jindřicha z Lipé na to, co (po donacích Žďárskému klášteru) z držby Smila z Lichtenburka v Novém Městě a v okolí zbylo.

O skutečném zakladatelském podílení se Smila z Lichtenburka na vzniku Žďárského kláštera měl sice náš zpravodaj, mnich Jindřich, jisté pochybnosti, protože s ním jako s fundátorem vlastně nepočítá, nicméně Smil k fundátorům a ochráncům kláštera patřil. Již uložení jeho tělesných pozůstatků do krypty konventního kostela bylo více než symbolické a umlčovalo pochybnosti. V každém případě byl donátorem čtyř lokalit (1262: Bobrůvka – *Cappilbobrowa*); 1264: Slavkovice – *Slaucowitz*; 1269: Jiříkovice a Radňovice – *Jursichowicz et Rad-*

⁵⁸ Viz pozn. 65.

⁵⁹ 1322, 28. únor: CDM VI, č. 200, s. 151-152. Na tuto listinu, jež mu je dokladem převodu dědických práv a povinností fundátora klášterního díla, upozorňuje Václav VANĚČEK, *Základy právního postavení klášterů a klášterního velkostatku ve starém českém státě 12. - 15. století I - III*, Praha 1933-1939, zde I, s. 50.

⁶⁰ Sčk (= August SEDLÁČEK), in: *Ottův slovník naučný* XVI, Praha 1900, s. 68-69, heslo z Lipé; TÝŽ, *Hrady*, XIV, Praha 1923, s. 242; L. HOSÁK – M. ZEMEK, *Hrady* I, s. 174-175; III, s. 562-564; VI, s. 626-627, kde rozrody větve z Lipé.

nowiz) a dalších požitků, jeho synové Rajmund a Oldřich dali klášteři Počátky se stříbrným dolem.⁶¹

Pokrevním příbuzným Smila z Lichtenburka ovšem Jindřich z Lipé byl zcela nepochybně, byť ne přímým, nadto toto pokrevenství bylo zpevněno dalšími sňatkovými svazky: Smil z Lichtenburka měl za manželku Alžbětu z Křižanova a jeho otec Jindřich ze Žitavy byl třetím manželem Alžbětiny matky, Sibyly z Křižanova. Alžběta z Křižanova, manželka Smila z Lichtenburka, a Eufemie z Křižanova, manželka purkrabího Bočka, byly sestry; tím Jindřich z Lipé erbu zkřížených ostrví byl – přes Eufemii provdanou za Bočka – s rodem erbu tří pruhů (tudíž s nepochybným fundátorem Bočkem) spřízněn. Příbuzenství bylo to blízké, nebylo to ovšem pokrevenství.

Ve zmíněné listině z 28. února 1322 je tento rozdíl diferencován terminologicky zcela přesně, protože Jindřich z Lipé jako vydavatel listiny rozlišuje v záležitosti fundace konventu pojmy „předchůdci“ a „genetičtí předkové“ – (*predecessores a progenitores*): „...Kláster ve Žďáře... předchůdci našimi, totiž pány z Obřan založený...“ – („*Monasterium in Sar...per predecessores nostros, dominos videlicet de Oberses fundatum...*“).

Jak už to v životě bývá, cestu k novoměstskému statku (a také k mnohem většímu a výnosnějšímu Moravskému Krumlovu) otevřela Jindřichovi z Lipé náhoda, za níž stála smrt. Již shora bylo zmíněno, že v roce 1312 zemřel jeho příbuzný, Smil z Obřan, vnuk purkrabího Bočka, a to bez mužských potomků. Vymřela tak jedna větev rodu erbu tří pruhů a její statky – tudíž také statek Nové Město – staly se statky odumřelými.

Odumřelý statek v zásadě připadal královské koruně. Král však odumřelý statek mohl dáti odměnou za služby, mohl jej dáti tomu, kdo si jej vyprosil, také – v souladu s rozhodnutím soudu – mohl odumřelý statek připadnouti tomu uchazeči, jenž ve sporném jednání obstál. V záležitostech odúmrtí byl způsobilý a příslušný soud dvorský.⁶²

Nevíme, jaké nároky na statek odumřelý po Smilovi z Obřan Jindřich z Lipé uplatňoval, nevíme, zda z titulu spříznění, nebo z titulu dědění fundátorství.⁶³

⁶¹ Počátky: Synové Smila z Lichtenburka Rajmund a Oldřich listinou z 21. prosince 1303 dali klášteři Žďárskému ves Počátky (u Chotěboře) a další desátky. - CDM V, č. 159, s. 167.

⁶² Josef EMLER, *Úvod*, in: *Desky dvorské Království českého I*, ed. Josef EMLER, Praha 1921, s. IX-XXVII. Zásady odúmrtího práva jsou známy z *Maiestas Carolina*, kde po prvé byly vysloveny písemně; platily i přes to, že *Maiestas* byl odmínut. Z toho se soudí, že v polovině čtrnáctého století šlo o zachycení již existujícího a ustáleného zvykového práva odúmrtí, jež se poté udrželo hluboko do patnáctého století, a že tudíž o stejném průběhu můžeme uvažovat i na začátku století čtrnáctého.

⁶³ *Cronica domus Sarensis minor*, s. 12 a 36-37 klade smrt Smila z Obřan do roku 1312, avšak datum není správné, protože ještě na listině ze 3. dubna 1313 vystupuje Smil z Obřan jako svědek. Tuto listinu a pozdější datum Smilovy smrti uvedl do literatury Ladislav HOSÁK, *Příspěvek k počátkům poddanských měst*, *Vlastivědný věstník moravský* 16, 1961-1964, s. 32-49, zde s. 36-37, upozorniv na depositum listiny ve Vaduzu. K tomu viz *Regesta listin Lichtenštejnského archivu ve Vaduzu*, ed. Metoděj ZEMEK - Adolf TUREK, *Sborník archivních prací* 33, 1983. Precisním

Odúmrť mohl dostat jako odměnu, ale právě tak dobře mohl někomu jinému připadnuvší dědictví odkoupit, aniž by se o ně sám vůbec hlásil. Přímá pramenná zpráva není, knihy jednání dvorského soudu se v roce 1313 buď ještě vůbec nevedly, nebo se nedochovaly. Pouze soudíme, že za držbou statku Nové Město po Smilovi z Obřan Jindřichem z Lipé pravděpodobně je institut starého českého práva, zvaný odúmrť. Nelze pochopitelně nevidět, že v nárocích Jindřicha z Lipé mohly hrát a asi také hrály roli věci, nad nimiž nebylo v té době možno tak zcela mávnout rukou:

V roce 1309 se Jindřich z Lipé, tehdy podkomoří, rozešel s Jindřichem Korutanským, což jej přivedlo do skupinky šlechticů stojících za princeznou Eliškou. Vnějškově sice vůdčí místo nezaujal, hlavou skupinky byl jeho bratranec Jan z Vartenberka, mínění Jindřichovo však platilo. To měl Jindřich z Lipé za sebou již několikrát branný úspěch. Když v počínajícím podzimu (v září a v říjnu) roku 1304 král Albrecht Habsburský s vojskem stál před Kutnou Horou, bráněnou Jindřichem z Lipé a Janem z Vartenberka, Hora jak známo odolala, takže Albrecht byl nucen obléhání zrušit a ustupovat do Rakous. Mezi Kutnou Horou a Podunajím však leží Vysočina se svým drsným klimatem. Pochod byl znepokojován zbrojnými případy – tak řečený Dalimil jmenuje Dětocha z Hořepníka, Jindřicha z Lipé a Jana z Vartenberka – ztráty v boji a chlad přivodily demoralizaci, dovršenou jakousi epidemií, nejspíše úplavicí. Albrechtovo tažení ztroskotalo, kdežto Jindřich „*pro své hrdinstvo ot toho časa se vzmože*“, veršuje tak řečený Dalimil.

Po druhé bylo to ve druhé polovině září roku 1307, po smrti Rudolfa I. u Horažďovic, když se král Albrecht Habsburský pokoušel udržet nároky rodu na panství v Čechách. Hranice překročil u Chebu, obešel Prahu a přilehl ke Kutné Hoře, hájené opět Jindřichem z Lipé a Janem z Vartenberka. Tentokrát bylo útočeno na hradby s pomocí obléhacích strojů, vrhajících do města oheň, nicméně Hora zase nebyla dobyta.

Po třetí stál Jindřich z Lipé v boji v květnu a červnu roku 1310. Bojovalo se proti korutanskému odřadu v žoldu Jindřicha Korutanského, jednak o Malostranskou mosteckou věž, poté o Hrad, a to před mostem přes příkop a v prostoře dnešního Hradčanského náměstí a Pohořelce. Korutanci neobstáli a jejich velitel byl zraněn a zajat.

V říjnu roku 1310 překročilo hranice Čech vojsko Jana Lucemburského, svými lidmi posílil je také Jindřich z Lipé. Za šarvátek před hradbami Kutné Hory zasáhla Jindřicha z Lipé střela z kuše. I když zranění nepatřilo mezi nejtěžší, krev tekla, nikdo potom nemohl říkat, že pan z Lipé držel se za útoku vzadu. Naopak, leckomu mohlo se zdát, že Jana Lucemburského do Čech přivedl Jindřich z Lipé. Kolik asi lidí tehdy vidělo do mezinárodní politiky? Kdo věděl něco o spiknutí a jeho hlavních aktérech, o Konrádovi Zbraslavském a mnichu Petrovi, o Heidenreichovi Sedleckém, o Oldřichu z Paběnic, jejich právníkovi?

výkladem pramenů Ladislav Hosák (l. c.) zúžil dobu, kdy Jindřich z Lipé mohl po Smilovi z Obřan získat odúmrť, do rozmezí 3. duben 1313 - červen 1315.

Proto asi bylo dvorskému soudu obtížné odmítnout muže, jenž měl nepochybně zásluhy o lucemburskou vládu v Čechách a na Moravě. Soudíme proto, přímý pramenný doklad toho ovšem není, že statek Nové Město (a také Moravský Krumlov) dostal Jindřich z Lipé, a to jako statky odumřelé po Smilovi z Obřan.⁶⁴

V českém historickém povědomí (a ve značné míře i vědomí) má Jindřich z Lipé ovšem spíše podobu chamtivce a intrikána než bojovníka, i když majetku nepochybně lačný byl. Leč v dobách, kdy se bojovalo nikoliv stiskem tlačítek, ale taseným mečem, nelze – alespoň pro chvíle osvětlené prameny – nepostřehnout náznak podoby, pod níž si pro středověk představujeme skutečně čelného bojovníka, když již neřekneme rytíře bez bázně a hany, neboť toto v českém historickém povědomí (plným právem) platí o Janovi Lucemburském.

Jan Lucemburský nebyl ovšem (až na rozšíření dědičných držav) valný hospodář, nemůže proto být přílehavějšího atributu než toho, jež mu dal Josef Šusta, „*Král cizinec*“, nicméně Jindřich z Lipé zasluhuje si trochu lepšího pohledu, než jaký mu jest tradičně přikládán, protože domácí historiografie mu valně nepřaje. Nadto byl pod vlivem drogy tehdy i dnes nezakazované, zvané touha po moci, již se špatně odvyká, ať se píše kterékoli století. Leč buď jak buď, v letech 1304 a 1307 Jindřich z Lipé se zbraní v ruce hájil českou zem, kteréžto ctnosti jsme – zdá se – poněkud odvykli.

Že se po tom všem o něco později Jindřich z Lipé na čas objevil na straně protivníků Jana Lucemburského, nestalo se v dějinách ani poprvé, ani naposled. Patří to k paradoxům dějin. Podstatnější pro náš výklad je, že statek Nové Město drželi synové, vnukové, pravnukové Jindřichovi až do sklonku patnáctého století. Nebyl to ovšem statek nijak veliký, protože když jej 4. března roku 1498 stejnojmenný Jindřichův potomek, rovněž Jindřich z Lipé, vkládal ve prospěch Viléma z Pernštejna do zemských desek cúdy brněnské, čítal tento statek pouhých pět lokalit: městečko Nové Město a vesnice Mnichov, Vlachovice, Herálec a Petrovice, jakož i ves pustou na Vříšti.⁶⁵

⁶⁴ *Chronicon Aulae regiae*, in: *Fontes rerum bohemicarum IV*, ed. Josef EMLER, Praha 1984, I/71, s. 87-91; I/93, s. 131-133; I/108, s. 170-174; *Zbraslavská kronika. Chronicon Aulae regiae* (český překlad), ed. Marie BLÁHOVÁ - Zdeněk FIALA - František HERMANSKÝ - Rudolf MERTLÍK, Praha 1975, I/71, s. 125-127; I/93, s. 176-179; I/108, s. 222. *Nejstarší česká rýmovaná Kronika tak řečeného Dalimila*, ed. Jiří DAŇHELKA - Bohuslav HAVRÁNEK - Zdeněk KRISTEN, Praha 1957, kap. 96 a 97, s. 156-157; kap. 100, s. 160-161; kap. 114, s. 166-167. J. ŠUSTA, *Poslední Přemyslovci*, s. 426-430 (citováno druhé vydání); TÝŽ, *Soumrak*, s. 644-650, 729-731; TÝŽ, *Počátky lucemburské*, Praha 1919, 1935², 2002³ (reprint), s. 38, 68-69, 74-77, 115-116 (citováno druhé vydání); Jiří SPĚVÁČEK, *Král diplomat. Jan Lucemburský 1296 - 1346*, Praha 1982; TÝŽ, *Jan Lucemburský a jeho doba 1296 - 1346*, Praha 1994.

⁶⁵ 1496: AČ XVI, č. 567, s. 508; 1498: AČ XVI, č. 693, s. 519. První doklad je prohlášení Jindřicha z Lipé, že prodal své zboží Nové Město, druhý doklad je vklad Jindřicha z Lipé, jímž držbu statku Nové Město převádí na Viléma z Pernštejna. Vklad z roku 1498 je prvním vkladem statku Nové Město do zemských desek moravských. Když statek jako takový vznikl, to jest dědictvím a dělením po Přibyslavovi z Křížanova, zemské desky (v nejlepším případě) stály na počátku svého vzniku. Pokud existovaly, neuchovaly se. Totéž platí o vzniku držby Jindřicha z Lipé po roce 1313. Protože statek Nové Město udržel se od dob Jindřicha z Lipé v držení jednoho rodu téměř

Shrnutí

Shrňme nyní to, co jsme z různých pramenných zdrojů, jak vyprávěcích, tak listinných vyšetřili a vyslovme stručný přehled.

Především jsme si povšimli, jak velkými kusy půdy disponovali první dva protagonisté. Jan z Polné držel prostory v Čáslavsku a v severním Chrudimsku, vedle nich pak újezd Slubičky, ten v hraničení od pramenišť řeky Doubravy k řece Kamenici (dnešní Chrudimce) – severojižně jest to patnáct kilometrů – a odtud k jejím prameništím. Přibyslav z Křižanova držel (pokud víme) území téměř stejné, od Křižanova ke (dnešnímu) Novému Městu, severojižně je to třiadvacet kilometrů. Oba tyto mužové patřili již věku třináctému, leč zdá se, i když přímý pramenný doklad nemáme, že kořeny těchto držeb sahají spíše do času jejich otců, tedy do neklidné druhé poloviny věku dvanáctého.

Že cisterciáckí mniši byli uvedeni do končiny nejhornější Sázavy, zdá se být souhrnem výsledků pevné vůle, ale zčásti také přízně náhod. Vznik statku Nové Město naproti tomu byl dílem quasi samého života, totiž smrti Přibyslava z Křižanova a nástupem dědiců. Boček stal se fundátorem z vůle umírajícího, dědila vdova a dvě dcery, ale dědicem vlastně byl i klášter. Držba Přibyslava z Křižanova se tak rozptýlila. Část tvořily zakladatelské donace Žďárskému klášteru, ale i donace pozdější. Část dostala vdova Sibyla, po její smrti tuto část dostal klášter. Část připadla nejmladší dceři Alžbětě. Další část připadla její sestře Eufemii, a to je zárodek pozdějšího statku Nové Město. Zmenšil se ovšem jednak věnem Eufemiině dceři Anežce, jakož i donacemi klášteru. Relativně neveliká část zůstala Bočkovým synům, Smilovi a Gerhardovi. Smil zemřel předčasně, po Gerhardovi dědil jeho syn Smil, jenž však (1313?) zemřel bez mužských dědiců. Odumřelý statek Nové Město po něm držel (doklady převodu se nedochovaly) Jindřich z Lipé († 1329), po něm jeho potomci, a to do konce patnáctého století.

dvě stě let, během nichž nedošlo ani k prodeji, ani ke kupu, statek se v zemských deskách neobjevuje. Pokud by v onom rozmezí let 1313 (?) - 1496 nějaké držební pohyby bývaly byly, měly se objevit v deskách. Mimo zástav ovšem, protože „zástavy dskami se nepojišťují“ - tak Vincens BRANDL, *Glossarium illustrans bohemico-moravicae historiae fontes*, Brno 1876, s. 382; srov. České dějiny I/4, V. NOVOTNÝ, *Rozmach*, s. 346 n.

Zusammenfassung:

Die Entstehung des Feudalgutes Nové Město

Der Aufsatz befasst sich mit der Entstehung des Feudalgutes Nové Město (Heutiges Nové Město na Moravě, dt. Neustadt in Mähren) im Zusammenhang mit der Gründung des Zisterzienserklosters in Žďár (heutiges Žďár nad Sázavou). Die Geschichte ereignet sich in der Zeit zwischen den Jahren 1230-1322, und zwar in der Region an der Grenze von Böhmen und Mähren, Nové Město und Žďár sind heutzutage Nachbarstädte. Die Quellenbasis des Aufsatzes bilden einerseits Urkunden, andererseits die „Cronica domus Sarensis“ (Chronik des Klosters Saar - tsch. Žďár, heutiges Žďár nad Sázavou).

Der Chronikverfasser, der Mönch namens Jindřich (Heinrich), hatte ein lebendiges Interesse für Menschen, die nicht mehr am Leben waren, und von denen er nur über seine Informanten hörte, als auch für Menschen, die er persönlich kannte, weil sie in der unmittelbaren Nachbarschaft des Klosters lebten.

Die eigentliche Geschichte ist einfach. Jan von Poln wollte ein Zisterzienserkloster gründen, doch seine Absicht missglückte. Er bat seinen Nachbarn und Freund Přibyslav von Křižanov, der zugleich ein grosses Besitztum zwischen Křižanov und dem (heutigen) Nové Město besass, die Klostergründung vorzunehmen. Als Přibyslav erkrankte und mit dem Tode rang, versprach ihm sein Schwiegersohn, Boček von Zbraslav, die Klostergründung zu verwirklichen. Was er versprach, das tat er auch. Bald wurde der Bau mit einer feierlichen Grundsteinlegung begonnen. Přibyslav von Křižanov hatte drei Töchter. Die älteste (die heilige Zdislava), lebte nicht mehr. Die zweite, Eufemie, war die Frau von Boček. Die jüngste, Elisabeth, heiratete Smil von Lichtenburg. Die Erbschaft nach Přibyslav von Křižanov zerstreute sich unter den Erben (Witwe, zwei Töchter) und dem Kloster.

Den Rest des Gutes, den Marktflecken Nové Město und einige Dörfer erwarb nach dem Jahre 1313 ein Verwandter des Smil von Lichtenburg, und zwar Jindřich von Lipé (heutiges Česká Lípa, dt. Böhmisches Leipa), ein bedeutender Adelliger der Zeit des Johann von Luxemburg.

Eigentlich ist es eine alte Geschichte, die sich im Leben wieder und wieder ereignet: Es geht um eine Erbschaft. Doch ist die Geschichte insofern bemerkenswert, weil in den Zeilen des Chronisten lebendige Menschen auftreten, die Menschen wie wir waren, mit eigenem Willen, mit Emotionen und Albernheiten. Der Mönch namens Jindřich war ein scharfsinniger Beobachter seiner Zeit.

zusammengefasst von Jaroslav Teplý

Jaroslav TEPLÝ

Obrazová příloha:

Obr. 1: Nížkov. Kostel sv. Mikuláše. Současný stav. Snímek Jaroslav Teplý.

Obr. 2: Újezd Slubičky, jímž protéká potok Slubice. Jeho dolní tok před ústím do Chrudimky západně od Hlinska. Současný stav. Snímek Jaroslav Teplý.

Obr. 3: Bezejmenné slatinné jezírko u jihozápadního okraje Radostínského rašeliniště. Současný stav. Snímek Jaroslav Teplý.

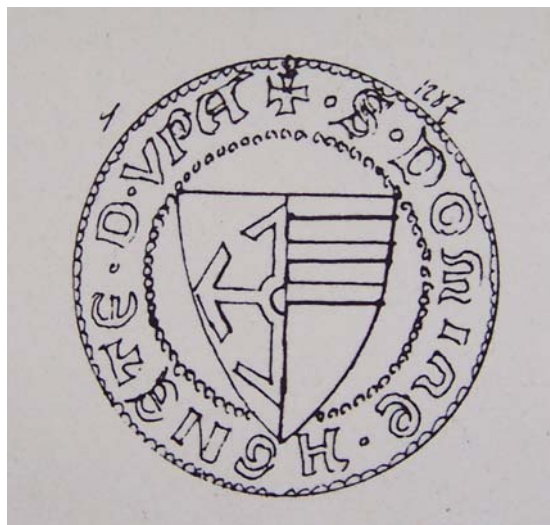
Obr. 4: Křižanov. Kostel sv. Václava, severní strana. Současný stav. Snímek Jaroslav Teplý.

Obr. 5: Žďár nad Sázavou, klášter. Konventní kostel P. Marie a sv. Mikuláše, pohled z boční lodi do severní závěrové kaple. Stav v polovině dvacátého století. (Metoděj Zemek – Antonín Bartůšek: Dějiny Žďáru I.)

Obr. 6: Pečeť Havla z Lemberka na listině Reinhera opata Kladrubského (bez denního a měsíčního data) z roku 1237.
Kresba Vojtěcha Krále z Dobré Vody. (August Sedláček: Hradky, zámky a tvrze X.)

Obr. 7: Pečeť Anežky ze Švábenic na její listině z 12. dubna 1287.
(August Sedláček: Atlasy erbů a pečeti 5.)

Obr. 8a + 8b: Pečeť Smila z Lichtenburka na jeho listině ze 14. února 1269 dané na hradu Ronovci (*Sumerburch*), již Žďárskému konventu postupuje Jiřkovice a Radňovice. Vlevo originál, vpravo kresba Vojtěcha Krále z Dobré Vody.
(Codex diplomaticus Bohemiae V/4; August Sedláček: Hradý, zámky a tvrže X.)

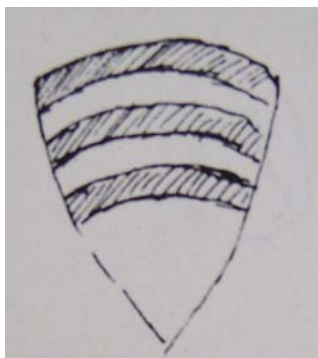
Obr. 9: Hrad Lichnice. Pohled od severu přes Lovětínskou rokli.
Stav okolo roku 1930. Archiv Jaroslav Teplý.

Obr. 10: Hrad Ronovec. Hradní jádro. Současný stav. Snímek Jaroslav Teplý.

Obr. 11: Svorník s erbem skřížených ostrvů, nalezený v areálu kláštera. Lapidarium musea ve Žďáru nad Sázavou. Současný stav. Snímek Jaroslav Teplý.

Obr. 12: Štít erbu Bočka z Perneggu, purkrabí na Znojmě; pečeť je přivěšena k jeho listině (bez denního a měsíčního data) z roku 1255. (August Sedláček: Atlasy erbů a pečeti 4.)

Obr. 13: Hradiště hradu Bobrová. Val na jižní straně, pohled z čela akropole k jihozápadu. Současný stav. Snímek Jaroslav Teplý.

Obr. 14: Hradiště hradu Bobrová. Čelní val. Pohled z vnitřního příkopu směrem k severovýchodu. Současný stav. Snímek Jaroslav Teplý.

Obr. 15: Hradiště hradu Bobrová. Stavební článek: část do oblouku tesaného ostění. Snímek Jaroslav Teplý.

Obr. 16: Žďár nad Sázavou, klášter. Konventní kostel P. Marie a sv. Mikuláše. Jižní závěrová kaple, tumba s pozůstatky členů rodu erbu tří pruhů. Lebka dospělého muže. Tumba byla otevřena v roce 1947. (Metoděj Zemek - Antonín Bartůšek: Dějiny Žďáru I.)

Obr. 17: Nové Město na Moravě. Dům č. 97. Současný stav. Snímek Jaroslav Teplý.

Obr. 18: Pečeť Jindřicha z Lipé, přivěšená k jeho listině z 25. dubna 1316.
(František Beneš: Pečetí v Českých zemích.)

Petr VOREL

**Jáchymovský mincmistr Mikuláš (Klaus) Kraus
a jeho působení v obchodě s českým stříbrem v letech 1530-1535**

Na počátku druhé dekády 16. století se na středoevropském trhu s drahými kovy velmi rychle prosadil export stříbra, plynoucí z území českého státu. Byl výjimečný nejen svými mimořádným rozsahem, neboť celých deset let na hlavním trhu se stříbrem v saském Lipsku převyšoval dodavatelské možnosti dosavadních hlavních krušnohorských i alpských producentů hutního stříbra, ale také skutečností, že české stříbro bylo na trh dodáváno v podobě mincí, které nevydával panovník, nýbrž šlechtický rod – západočeští Šlikové z Holíče a Pasounu. Rychlé uvedení záplavy nově vytěženého drahého kovu na trh bylo možné díky právnímu zajištění ražby nových mincí, jehož dosáhli Šlikové vhodným diplomatickým postupem na českém zemském sněmu roku 1520. Bez něho by zůstával vývoz hutního stříbra v podobě slitků činností, která se přičila platným zemským zákonům.¹

V počátcích přípravy systematické exploatace bohatých stříbrných jáchymovských rud se sice pokoušeli do této podnikatelsky atraktivní aktivity vstoupit jihoněmecké bankovní domy z Augsburgu a Norimberka, nicméně hlavní roli v těžbě rud, jejich hutním zpracování, ražbě mincí a jejich následné distribuci na trh, sehrál kapitál i technický personál ze sousedního Saska. Ze starší důlní oblasti na saské straně Krušných hor pocházeli horníci, hutní specialisté i úředníci, kteří organizovali jak samotnou těžbu, tak výrobu mincí a obchod se stříbrem. Na krušnohorském stříbře bohatli vlastníci pozemků, na kterých se doly nacházely, tedy z větší části rod Šliků, přesněji řečeno mužští potomci Matyáše Šlika z Holíče [†1487], kteří byli společnými vlastníky důlních práv. Jejich podíl, který pobírali z titulu zástavních pozemkových vlastníků i za svou roli v právním ujištění celého obchodu z české strany, jistě nebyl malý. Lze se však oprávněně domnívat, že největší část zisku z celého jáchymovského podnikání plynul ve dvacátých letech

¹ Souhrnně presentoval problematiku jáchymovského mincování na základě svého dlouholetého studia nejnověji Lubomír NEMEŠKAL, *Počátek ražby českého tolaru a konec ražby pražského groše (1469-1561) – Peněžně-historická studie*, Praha 1997. Též viz Petr VOREL, *Od českého tolaru ke světovému dolaru (zrození tolaru a jeho cesta v evropském a světovém peněžním oběhu 16. - 20. století)*, Praha 2003, s. 33-68.

16. století do Saska, do rukou investorů důlního podnikání (kverků) a do rukou obchodníků se stříbrem. Z výnosného důlního podnikání na saské straně Krušných hor a z obchodu se stříbrem plynuly hlavní zdroje příjmů saské knížecí komory, proto je vcelku logické, že saský kurfiřt držel ochrannou ruku i nad investicemi saských těžařů a obchodníků v českém Krušnohoří. Za vlády Ludvíka Jagellonského to nebyl velký problém; stačilo na celém obchodu finančně zainteresovat několik vlivných českých politiků. Česká královská komora, tedy z tehdejšího chápání finančních úrovní český státní rozpočet, nezískávala z krušnohorského nerostného bohatství nic, i když tradičně dle zemských zákonů výlučně králi patřilo nerostné bohatství země.

Tato situace se zcela zásadně změnila po volbě arciknížete Ferdinanda Habsburského českým králem na podzim 1526. Jedním z prvních opatření, které po svém nástupu provedl, bylo zestátnění jáchymovské mincovny a tamního obchodu se stříbrem. Vzhledem k mimořádné citlivosti, jakou představovala spleť obchodních, osobních a rodinných vztahů, ovinutých okolo jáchymovského podnikání v ražbě mincí, podařilo se králi Ferdinandovi prosadit jeho záměr velmi brzy. Již v roce 1528 český zemský sněm změnil názor a výrobu mincí v režii Šliků prohlásil za aktivitu, která škodí zájmům země. Král Ferdinand sice ponechal Šlikům a těžební práva (ta byla podstatně omezena až obecným nařízením z roku 1534) a dočasně i peněžní rentu, vypočítávanou z množství monetarizovaného stříbra, která dle znění starších smluv plynula z Jáchymova i jiným českým pánům. Hlavní příjem z celého podnikání, spočívající ve výrazném rozdílu mezi nízkými výrobními náklady a vysokou platební silou stříbrných mincí, však získal pod svou kontrolu již koncem roku 1528 král Ferdinand.²

Přestože politické rozhodnutí v této záležitosti padlo již roku 1528, konkrétní personální opatření z něho vyplývající musela ještě nějaký čas počkat. Od roku 1529 se sice v Jáchymově pravidelně razily tolarové mince již jen jménem českého krále, ale dřívější úřednický personál, velmi pevně spjatý se saskými obchodními kruhy, zůstával ve svých funkcích. Klíčovou roli sehrával jáchymovský mincmistr Oldřich Gebhart, který stál v čele mincovny celé šlikovské období v průběhu dvacátých let 16. století, a který zároveň zastával funkci mincmistra v panovnícké mincovně v nedalekém saském Lipsku.³ Tato „personální unie“ dvou významných mincoven v různých zemích představovala v celoevropských poměrech výraznou anomálii a je významným dokladem přímé vazby jáchymovského podnikání v těžbě a zpracování stříbra na saský panovnícký dvůr, ke kterému ostatně měli Šlikové z důvodů mocensko-politických i jazykových tradičně blíž, než ke dvoru pražskému.

² Širší mocensko-politické souvislosti této causy viz Petr VOREL, *Velké dějiny země Koruny české, svazek VII. 1526-1618*, Praha 2005, s. 134-148. Nejnověji též TÝŽ, *Monetary Circulation in Central Europe at the Beginning of the Early Modern Age – Attempts to Establish a Shared Currency as an Aspect of the Political Culture of the 16th Century (1524-1573)*, Pardubice 2006, s. 47-56.

³ W. HAUPT, *Sächsische Münzkunde I*, Berlin 1974, s. 101-103.

Zvláštní instrukcí z 30. listopadu 1528 král sice formálně potvrdil Gebharta v jáchymovské mincovně ve funkci mincmistra, ale z hlediska logiky celé situace si museli být oba vědomi, že se jedná jen o dočasné opatření. V nastávajícím roce 1529 čekaly krále Ferdinanda jiné starosti, zajišťoval především zoufalou obranu Vídně před očekávaným a nakonec se štěstím i s českou vojenskou pomocí odraženým tureckým útokem. Jedním z prvních opatření, která král hned po odvrácení turecké hrozby provedl, bylo právě nahrazení mincmistra Gebharta novým hlavním úředníkem, který měl v Jáchymově zajišťovat panovnické zájmy.

Tímto mužem se stal Mikuláš Kraus, jinak Klaus Kraus, neboť v německy psaných pramenech je jeho křestní jméno uváděno ve zkrácené hovorové podobě (Nikolaus = Klaus). V dosavadní literatuře vyvolávaly nejasnosti právě okolnosti výměny obou úředníků a přesnější časová návaznost jejich funkcí.⁴ Gebhartova přítomnost v Jáchymově byla doložena ještě koncem roku 1529, s letopočtem 1530 se razily také tolary, nesoucí Gebhartovu mincmistrovskou značku; od roku 1531 však již Gebhart působil trvale jako mincmistr v saském Lipsku. K osobě Mikuláše Krause byla dosud známa jako nejstarší pramen, dokládající jeho působení v Jáchymově, královská instrukce z 10. května 1531. Na základě kombinace těchto pramenů starší autoři předpokládali, že v jáchymovské mincovně existovalo relativně dlouhé období (nejméně několikaměsíční v průběhu první poloviny roku 1531) určitého výrobního provizoria, kdy funkce mincmistra nebyla obsazena, a kdy měl ražbu mincí na starosti jáchymovský vardajn Petr Thunkler. Z této úvahy potom vycházely obsáhlé diskuse, týkající se přiřčení mincmistrovských značek na jáchymovských tolarech z počátku třicátých let 16. století konkrétním osobám, neboť Mikuláše Krause považovali starší autoři za hlavní zodpovědnou osobu až od vydání zmíněné instrukce z 10. května 1531.⁵

Další problém, který jáchymovského mincmistra Mikuláše Krause v historické literatuře provází, jsou okolnosti jeho nuceného sesazení z funkce a následného soudního procesu, ve kterém jako žalobce a zároveň poškozený vystupuje sám král Ferdinand. Sesazení je vročeno také do poměrně širokého údobí let 1533-1535, ale kromě nejasným náznaků, vyvolávajících spíše dohady o nějakém mimořádném podtextu celého sporu, nebyla dosud jasná podstata celého Krausova pro-

⁴ Tuto problematiku shrnuje Lubomír NEMEŠKAL, *Jáchymovská mincovna v 1. polovině 16. století (1519/20-1561) – Význam ražby tolaru*, Praha 1964, s. 100-105. Zde podrobně shrnuje, jakým způsobem působení mincmistra Klause Krause hodnotí starší literatura, zabývající se jáchymovskou mincovnou. Nový podrobný výzkum jáchymovské problematiky, který provedl L. Nemeškal, však přinesl (i v případě Krausova působení v mincovně) tak podstatné výsledky, že zcela antikvoval starší práce na toto téma. Též viz Lubomír NEMEŠKAL, *Die Anfänge der Tätigkeit in der Münzstätte von Joachimstal im 16. Jahrhundert*, Numismatische Zeitschrift 99, 1985, s. 23-30.

⁵ Osobě jáchymovského mincmistra Mikuláše Krause věnoval při svém mnohaletém systematickém výzkumu velkou pozornost především Lubomír Nemeškal, který se vzhledem k nedostatku známých písemných pramenů snažil celý případ nějak logicky vysvětlit. Viz L. NEMEŠKAL, *Jáchymovská mincovna*, s. 105; svou starší interpretaci této causy po více než třiceti letech v podstatě v nezměněné podobě znovu v jiných souvislostech presentoval TÝŽ, *Počátek ražby*, s. 79-81.

vinění. Přes vysoké tresty, které mu za blíže nejasné provinění („zradu krále“) hrozily, však nakonec (krom více než dvouleté vazby) osobně potrestán nebyl a v klidu dožil jako řádný jáchymovský měšťan. Zemřel po roce 1540, pravděpodobně nedlouho před 6. listopadem 1543, kdy již v Jáchymově probíhalo jeho pozůstatní řízení.

Na písemné prameny, dokládající počátky Krausovy činnosti v Jáchymově, jsem narazil před lety zcela náhodou ve fondu Registra komorního soudu při starším výzkumu, týkajícím se působení Vojtěcha z Pernštejna u královského dvora;⁶ na dosud neznámé písemnosti, týkající se Krausovy soudní pře, nedávno upozornil (ovšem bez znalosti jiných souvislostí) Petr Kreuz ve své cenné knize o dějinách komorního soudu.⁷

Nový pohled na služební poměry v jáchymovské mincovně v počátcích její funkce jako mincovny vládní přináší především jmenovací dekret, vydaný králem Ferdinandem již 15. ledna 1530.⁸ Z něho je zřejmé, že Mikuláš Klaus byl do funkce jáchymovského mincmistra uveden bezprostředně po přijetí vlastní výpovědi Gebhartovy. Neexistovalo tedy žádné „přechodné období“. Jmenovací dekret popisuje Krausovy povinnosti mincmistra jen v obecné podobě, tedy že musí zajišťovat, aby byla dodržována mincovním řádem předepsaná kvalita ražeb (ryzost a hmotnost), které opouštěly jáchymovskou mincovnu. Přesnější náplň práce mincmistra pak stanovovala instrukce, vydaná králem až téměř o půldruhého roku později, tedy v květnu 1531.

Kromě samotného překvapivě raného data tohoto jmenovacího dekretu z ledna 1530 z jeho textu vyplývá, že Kraus nepřišel do Jáchymova jako „nový člověk“, ale byl již před svým nástupem do funkce jáchymovským měšťanem. Dalším velmi důležitým údajem je mimořádně vysoká částka 20 tisíc zlatých rýnských, kterou se musel Kraus zaručit za případné škody, které by mohl při výkonu funkce způsobit. Na počátku třicátých let 16. století představovala částka 20 tisíc zlatých rýnských velmi vysokou sumu, odpovídající tržní ceně velkého panství v Čechách. V daňovém přiznání českého panstva, které se dochovalo k roku 1529, jen málo který ze šlechticů přiznal majetek v takové hodnotě.⁹ Pro přesnější představu snad poslouží také srovnání s celkovým panovníckým rozpočtem – jeho příjmová stránka o třináct let později (1543) dosahovala částky okolo 400 tisíc zlatých

⁶ Petr VOREL, *Páni z Pernštejna (Vzestup a pád rodu zubří hlavy v dějinách Čech a Moravy)*, Praha 1999, s. 140-155.

⁷ Petr KREUZ, *Postavení a působnost komorního soudu v soustavě českého zemského trestního soudnictví doby předbělohorské v letech 1526-1547*, Praha 2000, s. 182.

⁸ Národní archiv Praha, fond Registra, kn. č. 166, fol. 41. Celý text tohoto jmenovacího dekretu je níže připojen v ediční příloze.

⁹ Josef PETRÁŇ, *Stavovské království a jeho kultura v Čechách (1471-1526)*, in: *Pozdně gotické umění v Čechách*, Praha 1984, s. 13-72; Josef HEŘMAN, *Zemské berní rejstříky z let 1523 a 1529*, *Československý časopis historický* 10, 1962, s. 248-257.

ročně.¹⁰ Peníze, kterými musel Kraus ručit, tedy dosahovaly přibližně 5% celkového ročního rozpočtu vídeňské dvorské komory.

Nově nastupující mincmistr Kraus záruční sumu neskládal v hotovosti jako deponát, ale měl tyto peníze náležitě „ujistit“. K tomu zřejmě došlo (jak vyplývá z pozdějších jednání o úhradě Krausem údajně způsobených škod) tehdy běžnou formou, která se v případě úředníků s vysokou hmotnou zodpovědností v 16. století používala, tedy listinným ujištěním, které jakožto ručitelé potvrdily i další osoby, které měly v případě potřeby spolugarantovat uhrazení příslušné částky. I když nešlo přímo o finanční hotovost, přesto tak vysoká částka dokládá značný význam role jáchymovského mincmistra na přelomu druhé a třetí dekády 16. století. Zodpovídal totiž nejen za vlastní ražbu mincí, ale také kontroloval další obchodní operace s raženým stříbrem. A právě na počátku třicátých let dochází k postupné změně orientace vývozu českého stříbra ze Saska (kde bylo vzhledem k jeho výhodnější uplatnitelnosti na východoevropských trzích stále žádaným zbožím) do jižního Německa, kde král Ferdinand českými tolary splácel svůj úvěr u bankovních domů v Augsburgu a Norimberku.

Sám Mikuláš Klaus pocházel ze Saska a i když nemáme bližší zprávy o jeho aktivitách před rokem 1530, považují za velmi pravděpodobné, že patřil ke skupině saských specialistů, kteří do Jáchymova přišli již za šlikovské éry. Jeho delšímu pobytu v Jáchymově před rokem 1530 nasvědčuje skutečnost, že jáchymovská městská rada byla ochotna zaručit se za výše zmíněnou částku 20 tisíc zlatých.

Posunutím oficiálního Krausova jmenování jáchymovským mincmistrem z dosud uznávaného 10. května 1531 na 15. ledna 1530 lze v podstatě stranou odsunout starší diskuse, týkající se mincmistrovských značek na jáchymovských tolarech z prvních let působení vládní mincovny. Tolary z roku 1529 nesou značku Gebhartovu, která se objevuje ještě na ojedinělých ražbách s letopočtem 1530, pocházejících zřejmě ze samotného počátku roku. Krausova značka se vzácně objevuje také na mincích s letopočtem 1529. Jde zřejmě o mince, vyráběné na počátku Krausova působení, při jejichž ražbě bylo z úsporných důvodů použito ještě funkčních rubových razicích kolků (s letopočtem ale bez mincmistrovské značky), které měly delší životnost, než častěji střídané kolky lícní. Přítomnost značky mincmistra Krause na lícní straně tolarových mincí jednoznačně dokládala, kdo nese odpovědnost za kvalitu kovu, i když ražba nesla „starý“ letopočet 1529, kdy Kraus ještě ve funkci nepůsobil.

Protože na počátku Krausova působení byly k ražbě užity i funkční lícní kolky se starou značkou Gebhartovou, bylo vyrobeno nevelké množství rubových kolků se značkou Krausovou, aby bylo zcela jasné, který z mincmistrů je za kvalitu mince odpovědný. Mince s kombinací značky Gebhartovy na líci a Krausovy na rubu, jsou tedy ražbami z doby krátce po 10. lednu 1530, kdy bylo nutné pokračovat v plynulé výrobě mincí i s použitím starších razicích kolků z doby Gebhartovy

¹⁰ Österreichisches Staatsarchiv Wien, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofzahlambücher, Nr. 1 (1543).

(lícni z Gebhartovou značkou; rubové s letopočtem 1529). Proto se zdánlivě nelogicky dochovaly i ražby, které mají Krausovu značku na lícni i rubové straně, neboť trvanlivější rubové kolky, značené Krausem (vyrobené pro jejich kombinování se starými kolky lícni, nesoucími ještě značku Gebhartovu), byly později, po opotřebenosti starých lícních kolků Gebhartových, používány k ražbě mincí s použitím nových lícních kolků Krausových, které také nesly mincmistrovu značku. V důsledku použití starších razicích kolků se však do oběhu dostaly mince značené Krausem, které nesly letopočet 1529, kdy však Kraus ještě ve funkci nebyl. Snad aby se napříště zabránilo takovým nelogičností a zároveň aby se trvanlivější rubové razicí kolky daly používat bez ohledu na případné střídání mincmistrů, byly další tolarové ražby v Jáchymově vyráběny jako mince bez letopočtu, a to až do roku 1545.¹¹

Mikuláš Kraus používal jako své mincmistrovské značky oba „mluvící symboly“, odvozené od jeho jména, tj. kučeravou hlavičku (Krause = kadeř) a pohár (Krause = pohár). Na ražbách z počátku jeho úřadování jsou někdy umístovány společně, později užíval k označování razicích kolků jen výrobně jednodušší punc se symbolickým ztvárněním poháru. Toto vysvětlení považuji za logičtější, než hypotézy o dlouhém období správního provizoria v Jáchymově v roce 1530 a na počátku roku 1531, které nemáme nijak pramenně doloženo a pro které byl v dosavadní literatuře hlavním argumentem zdánlivý zmatek ve značení tolarových mincí z této doby.

Z nově objevených pramenů, týkajících se osoby Krausovy, považuji za velmi závažné také změnu jeho služebního postavení, ke které došlo zvláštním panovnickým listem z 1. května 1532.¹² Tímto panovnickým výnosem bylo jednoznačně stanoveno, že jáchymovský mincmistr bude napříště přímo služebně podřízen vrchnímu hornímu hejtmanu, tedy Kryštofu Gendorfovi z Gendorfu, jednomu z hlavních „králových mužů“ v Čechách.

Tento původem štyrský šlechtic byl králem Ferdinandem do panovnických úřadů v Čechách dosazen roku 1527 jako cizinec a jeho rychlá kariéra vyvolávala mezi českou šlechtou odpor. Považuji za velmi málo pravděpodobné, že by Kryštof Gendorf nějak cíleně jako horní hejtman ovlivňoval personální změny ve vedení jáchymovské mincovny na přelomu let 1529 a 1530. Měl tehdy docela jiné starosti, neboť právě tehdy vrcholily aktivity významné části české stavovské obce, které měly vést ke Gendorfově svržení.¹³ S požadavkem na odstranění Gendorfa – cizince – z významných postů královské správy v Čechách se na krále obrátil v únoru 1530 český zemský sněm. Král však postavení svého chráněnce nejenže proti domácí stavovské opozici obhájil, ale v následujících letech se je snažil posilovat. Kryštof Gendorf se na počátku třicátých let 16. století stal hlavní osobou, rozdu-

¹¹ Přehled vládních jáchymovských ražeb z této doby viz Ivo HALAČKA, *Mince zemí Koruny české 1526-1856, I. díl*, Kroměříž 1987, s. 66-90.

¹² NA Praha, fond Registra, kn. č. 166, fol. 107-107v; text připojen v edici.

¹³ Josef JANÁČEK, *České dějiny – Doba předbělohorská 1526-1547, Kniha I, díl II*, Praha 1984, s. 91-92, 110-111.

jící o změnách ve fungování a zajišťování chodu českého oddělení dvorské komory a tedy státních financí v českých zemích.

Z tohoto hlediska je zvýšení Gendorfova vlivu na chod jáchymovské mincovny logické, neboť právě zajištění stálého příjmu z jáchymovské mincovny a z obchodů s drahým kovem byl prvním významným průlomem v reformě příjmové stránky českého panovnického rozpočtu. Právě Kryštof Gendorf byl podle mého názoru osobou, stojící v pozadí Krausových problémů, které začal panovník řešit někdy nedlouho po 25. září 1533.

Klaus Kraus byl obviněn z dosud blíže nejasné činnosti, kterou škodil králi. Z kontextu vyplývá, že mohlo jít v první fázi o obvinění z krácení panovnických příjmů v účetní dokumentaci mincmistrovského úřadu. Až v rámci shromažďování důkazního materiálu (při němž se Kraus bránil s odkazem na finanční zájmy svého nadřízeného), bylo obvinění rozšířeno i o snižování ryzosti stříbra v mincovním kovu.

Ve vazbě strávil Kraus dobu od přelomu září a října 1533 do sklonku roku 1534. Byl postupně odsouzen k hrdelnímu trestu a ztrátě veškerého majetku, později omilostněn a v podstatě nepotrestán. U královského dvora se za něj přimlouvali vlivní mužové tehdejších Čech a také saský kurfiřt. Právě angažovanost saského dvora v případě jáchymovského mincmistra naznačuje, v čem mohla spočívat podstata jeho provinění. Ta se zřejmě skrývala v tajně pokračujícím vývozu jáchymovského stříbra na saské trhy mimo královu kontrolu. Jak Gebhart, tak i Kraus na počátku svého působení měli totiž v náplni práce nejen kontrolu nad výrobou mincí, ale také obchod se stříbrem a jeho vývoz.

Kontrolní roli nad obchody s drahými kovy však od května 1532 převzal Krausův nově jmenovaný nadřízený, Kryštof Gendorf z Gendorfu. Ten byl sice ochoten nad podezřelými obchody se stříbrem „přimhouřit oko“, ovšem požadoval také svůj podíl: Mincmistr Kraus platil svému nadřízenému Gendorfovi ročně 300 zlatých rýnských, které nebyly nikde zúčtovány. K vyplácení tak vysokého podílu musel mít mincmistr jiné vydatné zdroje příjmů, protože jeho vlastní mincmistrovský plat vyplácení takových „provizí“ neumožňoval.

Když začínala vycházet najevo aféra s pokračování panovníkem zakázaného (ale pro zúčastněné velmi výnosného) vývozu jáchymovského stříbra do Saska, bylo nutné najít viníka. Proto Kryštof Gendorf, aby se vyhnul nařčení z podílu na těchto transakcích, sám nechal Krause uvěznit a obvinil jej z podvádění při výrobě mincí (nedodržování výrobních parametrů). Mikuláš Kraus se bránil tím, že na Gendorfa oznámil jeho korupční chování a dokládal pravidelnou platbu 300 zlatých, které mu „ze svého“ měl odvádět.¹⁴

Ze strany Gendorfovy mohla při snaze odstranit Krause z úřadu sehrát roli i skutečnost, že na místo jáchymovského mincmistra prosazoval svého švagra pří-

¹⁴ P. KREUZ, *Postavení*, s. 182. Autor se daným případem blíže nezabýval; při identifikaci osob mohla sehrát určitou roli i skutečnost, že jméno vrchního hejtmána, které se v současné literatuře častěji užívá v podobě Kryštof Gendorf z Gendorfu, je v zápisu z jednání komorního soudu psáno v tehdejší české fonetické podobě tedy „Kryštof Jandorf z Jandorfu“.

buzného Aichelburga, který byl nakonec jedním ze tří hlavních uchazečů na Krausovo místo a v době Krausova věznění vedl dočasnou správu mincmistrovského úřadu.¹⁵

Komorní soud posoudil důkazní materiál obou sporných stran. Vědomi si citlivosti celé záležitosti, postupovali soudcové velmi obezřetně. Nevynesli žádný rozsudek a konkrétní potrestání obou mužů ponechali na rozhodnutí krále. V případě Klause Krause však rozhodli, že obvinění Gendorfovo z korupčního chování neprokázal. Všechny Krauzem předkládané důkazy o Gendorfově podílu na nezákonných transakcích byly anulovány dokladem, vydaným samotným králem Ferdinandem. Panovník již dříve (před vznikem soudního sporu) Gendorfovi v souvislosti s běžným pravidelným ročním vyúčtováním jeho příjmů a výdajů („počtem“) stvrdil formou písemné kvitance, že Gendorfovy závazky vůči němu byly v pořádku vyrovnány. Částka 300 zlatých, kterou dostával od mincmistra mimo účetní evidenci, byla interpretována jako platba ze soukromých peněz Krausových, které Gendorf nebyl povinen králi zúčtovat.

Komorní soud nechal na králi, zda takto nabídnuté Gendorfovo vysvětlení přijme. I když králi muselo být zřejmé, že z Gendorfovy strany šlo o zjevnou korupční aktivitu, pro panovníka byl tento muž příliš důležitý, než aby jeho postavení ohrozil dlouhotrvajícím soudním sporem. Za jistou formu „odčinění“ Gendorfova provinění lze snad považovat vysoké hotovostní půjčky, které královské komoře v době krátce po ukončení tohoto sporu poskytl.

Také Mikuláš Kraus byl nakonec omilostněn a král se namísto konfiskace jeho majetku spokojil s úhradou škody, která byla Krausovým chováním královské komoře způsobena. Ta se měla uhradit z částky 20 tisíc zlatých, kteroužto sumou se pro takový případ Kraus již na počátku svého působení v mincovně roku 1530 zaručil. Způsob úhrady projednávalo vedení českého oddělení dvorské komory v roce 1536 s osobami, které byly uvedeny jako ručitelé na Krausově listinné záruce na částku 20 000 zlatých rýnských.¹⁶

Odstraněním Klause Krause ze správy mincmistrovského úřadu v Jáchymově nebyly zcela zpřetrhány dřívější vazby jáchymovské důlní oblasti na sousední oblasti saské. I později v průběhu druhé třetiny 16. století se ve složitém systému jáchymovských rudných dolů, hutí a samotné mincovny běžně uplatňovali specialisté, přicházející ze severní strany Krušných hor. Kontrolu nad obchodem s drahými kovy však již důsledně převzali „královi lidé“. Jejich úkolem bylo mimo jiné zajistit, aby se na zisku z výnosného důlního podnikání v Jáchymově nemohl podílet i tehdejší nejvýznamnější politický oponent Habsburků v říši, saský kurfiřt Jan Fridrich.

¹⁵ Přehled personálního obsazení tohoto úřadu viz J. JANÁČEK, *České dějiny I/II*, s. 339.

¹⁶ NA Praha, fond Stará manipulace, sign. G 11/8; viz též Václav PEŠÁK, *Dějiny královské české komory od roku 1527. I. Začátky organizace české komory za Ferdinanda I.*, Sborník Archivu Ministerstva Vnitřní republiky československé III, Praha 1930, s. 262-264.

Obrazová příloha:

Obr. 1: Jáchymovský tolar z roku 1529 s mincmistrovskou značkou Oldřicha Gebharta na lící straně (nahore na svislé ose, symbol půlměsíce a kříže)

Obr. 2: Jáchymovský tolar, ražený až po nástupu Mikuláše Krauze do mincmistrovské funkce (leden 1530), ale datovaný 1529. K ražbě bylo použito funkční rubní razidlo se starším letopočtem, na novém lícím razidle jsou však již dvě mincmistrovské značky Krausovy (nahore na svislé ose, zleva pohár a kudrnatá hlava).

Obr. 3: Jáchymovský půltolar bez letopočtu se značkami obou mincmistrů. Aby mohlo být k ražbě použito stále funkční staré lící razidlo se značkou Gebhartovou (půlměsíc a kříž), bylo nové razidlo pro rubní stranu mince opatřeno značkou nového mincmistra Krause (pohár). Obě značky se nalézají na horním okraji na svislé ose obou stran mincí.

Ediční příloha:

1.

NA Praha, fond Registra, kn. č. 166, fol. 41.

15. ledna 1530: král Ferdinand I. ustanovuje Mikuláše Krause do úřadu jáchymovského mincmistra.

Clausen Kraussen Müntzbrief uber das Müntzmeisteramt in Sanndt Joachimsthal

Wir Ferdinand etc. bekennen. Nach dem unns unnsere Müntzmeister in Sanndt Joachimsthal Ulrich Gebhardt, die Müntzhandlung so Ime daselbst in Sanndt Joachimsthal von unnsern wegen beuelhen aufsagen lassen unnd dieselben neuer zuerwallten keiner vermuglich sein mag, das wie dieselbig unnsere Müntz in Sanndt Joachimsthal unserem getrewen Clausen Krausen, bürger in Sanndt Joachimsthal, verlassen unnd zuhandln beuolchen haben dergestalt, das er dieselbig Müntz am schrot unnd korn Immassen wie unnsere Müntzordnung in Sanndt Joachimsthal, die wir Ime verfertigt zustellen worden, maß unnd beschaid geben wirdet hinfuran, wie bißherr auf unns wolgefallen unnd widerrueffen, Müntzen unnd die ordnung hallten stelle und dieweil solch müntz ain grosse unnd tapfere handlung ist. So stell gedachten unnsere Müntzmeister, Ye dann wir Ime die müntz intantwürth lassen, für all unnd Yedlich gefar unnd schaden in die Zwaintzigtausende floren Reinisch ain genuessame unnd statliche Puergschaft thuen unnd so das selbig beschehen. So soll Ime alsdann erst unnsere gnutz in Sandt Joachimsthal

eingewanturt werden unnd er sich nach unnsrer aufgerichten Münczordnung wissen zuuerhalt. Zu urkhu[n]dt Act den xvⁿ tag Januarj Anno D[omi]ni xxx [15.1.1530].

2.

NA Praha, fond Registra, kn. č. 166, fol. 107-107v.

1. května 1532: král Ferdinand I. vymezuje nové kompetence jáchymovskému mincmistru a služebně jej podřizuje nejvyššímu hornímu hejtmanu.

Claus Krauß Müntzmeister im Thal. Dienstversicherung

Wir Ferdinand etc. Bekhamen. Als unns unnsrer getreuer Clauß Krauß, unnsrer Müntzmeister in Sannd Joachimbstall unnderthenigist angerueffen unnd gebettn, Ine bey solchem ambt unabgesetzt unnd unuerannert beleiben zelassen, daz wir ime demnach in Ansehung seiner getreuen vleyssigen diennst, so er vnns biher in derselben seiner ambtsverwaltung gethan unnd hinfuran thuen mag und soll, auch in bedennkung seines diemittigen pittens, genedigist zuegesagt und versprochen, zuesagen und versprochen, ime auch hiemit wissendtlich in crafft ditz unnsers briefs, also: Dieweil er sich bei derselben unserer Muntz die Zeit seiner Inhabung (wie er uns beruembt wirdet) getrewlich uns wolgehallten, daz wir ime demnach dabey fur annder noch hinfuran gebrauchen und solanng er in unsern und unser Muntz notturfft zugebrauchen geschickt und tauglich, auch denselben mit statlicher verwesung, vor sein mugen wirdet, on beweglich vrstnd/ unverannert beleiben lassen wellen, doch daz er sich in demselben ambt wie bisheer, auch hinfuran mit bedennkung unser und unser Muntz frumben und verhuetung unsers schadens, getrewlich und vleyssig halltn, und erczaige der Instruction, so er von uns hat, mit vleiß und gehorsamblich gelebe und nachhannle, auch auf unser verordennt Camerrat und obristen Perkhawbtman in Beheim, von unsern sein vleissig aufsehen habe, denselben in allen und yeden bewelchen, so sy ime von unsern wegen thuen, oder geben w... geburliche gehorsam laiste und sich sunst allenenthalben ha...* und hannle, wie das ein getrewer dienner, seinem herrn thuen schuldig und verpunden ist, wie er uns auch dasse...* gelobt und gestvorn hat. Doch solle dist unser verschreiben und gnad zumern, zumindern oder gar zuenndern und ab...* thuen yeder zeit zu unsern freyen willen. und wolgefalle...* steen, dann wir uns damit nicht verpunden haben wollen. Al...* genedigelich getrewlich und ungeuerlich mit urkhundt ditz br...* verfertigt mit unserm Kunigelichen anhangendem Secret heben, auf unserm kunigelichen Sloß zu Prag, am ersten ta...* des Monnats May nach cristi, unsers lieben Herrn, geburt im funffczehen Hundret und im zwayunddraysigisten, u...* re Reiche des romischen in anndern und der anndern im sechsen [1.5.1532].*

* nečitelný okraj folia

3.

NA Praha, fond Komorní soud – registra, sign. KS 154, fol. 139-140.

1535: stanovisko komorního soudu k soudní při mezi Mikulášem Krausem a Kryštofem Gendorfem.

Po převedení německém přečteném mezi Kryštofem Jandorfarem z Jandorfu etc. z jedné, a Mikulášem Krauzem, mincmajstrem někdy jochmstálským z strany druhé, tato jest vejповěď učině[n]a:

Tu Jeho Milost pán, pan Jindřich Berka z Dubé a na Dřevěnicích, nejvyšší sudí Království českého, na místě nejvyššího pana hofmistra téhož Království českého, se pány a vladykami krále, Jeho [Milos]ti radami, slyšíce Kryštofa Jandorfa z Jandorfu na Vrchlábí, jeho vznešení, i také proti tomu odpor Mikuláše Krauzy, předešlého mincmajstra na Jochmitále, i jich vobú proti sobě přelíčení, psaní, svědky a některé listy i spisy od nich podané i kvitanci od krále, Jeho Milosti, jemu Kryštofovi danú, a v to ve všecko nahlédše a pilně rozváživše, takto o tom vypovídati ráčí: Poněvadž Mikuláš Krauz, což jest na Kryštofa Jandorfa vedl a jeho vinil, toho podle práva na něho nepokázal, než on Kryštof kvitanci krále, Jeho Milosti, j[es]t provedl, že jest z toho, což králi, Jeho Milosti, náleželo, rádný počet učinil. Z té příčiny jemu Jandorfovi takový náрек proti též kvitanci na jeho cti a dobré pověsti ke škodě není a býti nemá nyní ani na časy budoucí.

Než což se těch tří set zlatých (kterěž jemu Kryštofovi on Mikuláš Krauz z své služby dobrovolně dával) dotýče: Poněvadž to do počtu nenáleželo, z příčiny, že jemu samému Kryštofovi takové dáni svědčilo. Pokudž to král, Jeho Milost, u sebe rozvážiti a věc jemu obrátiti ráčí, to stůj při Jeho královské Milosti vuoli.

Než poněvadž se to z převedení a z svědkův zřetedlně vyhledalo, že Mikuláš Krauz verky lehčejší a chudší, nežli instrukcí jeho (kterú sobě k ouřadu svému vydanú měl) ukazuje, dělal: Ježto jakž varadím to v průbě vyhledal a našel, jemu mincmistrovi zapověděl, aby více takových verků nedělal, nýbrž i tu jistú tak z toho verku dělanú minci aby zase slíti dal. Však on, přijav to od vardíma, tak se nezachoval, než nad to jí vydával. A tudy lidé v Norberce, v Lipště i jinde o to mluvili, že se mince v Jochmitále zlehčuje, sobě stěžovali, ježto tudy Jeho královské Milosti a Jeho Mi[los]ti minci jest znamenitě ublíženo.

Druhé: Co se vysazování truk a nebo necek dotýče, tu se také našlo, že on Mikuláš Krauz bohaté verky napřed sázal a chudších z zadu nechával a tudy varadína oslepoval proužitek svuoj, takže varadím spravedlivé průby jest vyhledati nemohl. Přitom se i to vyhledalo, že týž Mikuláš Krauz dvoje závaží v minci jest měl, jedno závaží těžší nežli druhé, ježto jest jemu zapovězeno bylo, aby takového závaží lehčejšího nemíval. Všakž proto toho j[es]t po takové záповědi hned nezměnil, užitku svého v tom předse hledaje. Také jest to Kryštof z Jandorffa dostatečně provedl, že jest manželka jeho v groše těžké sahala, ke škodě králi, Jeho Milosti, a on, vědúci o tom, toho jest tak, jakž jemu náleželo, neopatřil, ani k nápravě nepřivedl. I z těch příčin týž Mikuláš Krauz jako Jeho králo[vsk]é Milosti přísežný mincmajstr v pokutu a trestání Jeho králo[vsk]é Mi[los]ti jest upadl. A nejvyšší pan sudí Království

českého na místě nejvyššího pana hofmistra téhož Království českého se pány a vladkami krále, Jeho Mi[los]ti, radami, jej Mikuláše Krauza u vězení krále, Jeho Mi[los]ti, bráti ráčí. I pokudž král, Jeho Milost, jemu Mikulášovi takovú věc vážiti neb na čem to dále postaviti ráčí, to stuoj při vuoli Jeho královské Milosti. Dal památné. Actum ff[eria] v ut s[upra].

Summary:

Jáchymov's Münzmeister Nicolas (Klaus) Kraus and his Activities in the Trade with Bohemian Silver between 1530-1535

The author has found some new resources that specify the time of the work of Nicolas Kraus in the office of the Jáchymov's *Münzmeister*. The article also describes the transition of this office from the administration of former private operators of the mint (the family of the Šliks of Pasoun) to the royal administration. The author came to the conclusion that the fundamental stage of this transition went ahead in 1532 when the office of the Jáchymov's *Münzmeister* was subordinated to the office of the *Oberst Berghauptmann* Christoph Gendorf of Gendorf. In 1533 the law-suit started up when Kraus was accused by Gendorf from machination with precious metal. The *Münzmeister* answered with a countercharge and denounced Gendorf for corruption behaviour. The *Oberst Berghauptmann* – Kraus said – requested from him the amount of 300 guildens out of the ordinary account evidence every year. The law-suit was solved by the *Kammergericht* of the Bohemian kingdom and this court advanced this case to the king's own resolution in 1535. Finally, the affair – originally there were also demanded capital punishments – was finished by money penalty. However the amount was recovered from the Jáchymov's citizens because they took a financial guarantee for Nicolas Kraus in the times of his accession to the office of *Münzmeister* at the beginning of 1530.

translated by Jiří Kubeš

Jiří KUBEŠ

**Fragmenty písemností z kavalírské cesty hrabat
z Clary-Aldringenu z roku 1727**

V posledních patnácti letech proběhl v České republice určitý odklon od výzkumu „objektivnějších“ a kvantifikovatelných pramenů, jakými byly pro raný novověk například berní rejstříky, matriky, pozemkové knihy nebo celá řada různorodého účetního materiálu. Tento vývoj jde ruku v ruce s politickými změnami, jež proběhly po roce 1989 a jež s sebou přinesly částečnou deziluzi, vyplývající z reflexe marxistické historiografie. Stále více historiků se proto snaží změnit úhel pohledu na dějiny a hledají pramennou základnu, která by jim tento nový obzor otevřela. Jejich cílem je analyzovat bezprostřednější a syrovější prožitky reality a docenit roli konkrétního jedince v dějinách. Jedno z možných řešení takto vymezeného problému nabízí výzkum pramenů osobní povahy, jež se v druhé polovině 20. století netěšily takové pozornosti badatelů. Spolupůsobí tu také zahraniční inspirace, neboť i zde se v poslední době celá řada vědců systematicky věnuje analýze tzv. ego-dokumentů.¹

¹ Je mi bližší termín ego-dokumenty v širším pojetí, tak jak to bylo nastíněno v práci Winfried SCHULZE, *Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte. Vorüberlegungen für die Tagung „EGO-DOKUMENTE“*, in: TYŽ (Hg.), *Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte*, Berlin 1996, s. 11-30, zde s. 20. V rakouském prostředí nabízí užší pohled Harald TERSCH, *Österreichische Selbstzeugnisse des Spätmittelalter und der Frühen Neuzeit (1400-1650). Eine Darstellung in Einzelbeiträgen*, Wien – Köln – Weimar 1998, zejm. s. 3-24. Se širším pojetím termínu polemizuje v tom smyslu, že svým rozsahem velmi stěžuje systematický výzkum a že všechny takto chápané ego-dokumenty neobsahují sebereflexivní složku, která je pro něj základem přiřazení do kategorie. Proto doporučuje zúžit pole na autobiografické spisy v užším smyslu (TAMTÉŽ, s. 11-12). V českém prostředí shrnuli problematiku např. Josef HRDLÍČKA, *Autobiografie Jana Nikodéma Mařana Bohdaneckého z Hodkova*, České Budějovice 2003, s. 15-22 nebo Petr MAŤA, *Nejstarší české a moravské deníky (Kultura každodenního života v raném novověku a některé nové perspektivní prameny)*, FHB 18, 1997, s. 99-120.

Patří mezi ně kromě osobní korespondence a životopisů (pamětí) především osobní² a cestovní deníky.³ Tyto písemnosti nabízejí sice poměrně bezprostřední, ovšem velmi subjektivní pohled na skutečnost, která pisatele obklopovala. Specifické postavení mezi nimi zaujímají deníky, které si vedli dospívající šlechtici během svých kavalírských a studijních cest,⁴ protože nevznikaly zcela dobrovolně.

² Deníky z let 1550-1650 představil Petr MAŤA, *Nejstarší české a moravské deníky*. Osobními deníky se zabývají práce Marie KOLDINSKÁ - Petr MAŤA (edd.), *Deník rudolfinského dvořana. Adam mladší z Valdštejna 1602-1633*, Praha 1997 (jediná edice šlechtického osobního deníku z raného novověku); Alessandro CATALANO, *Kardinal Ernst Adalbert von Harrach (1598-1667) und sein Tagebuch*, Frühneuzeit-Info 12, 2001, Heft 2 s. 71-77; TÝŽ, *Italský deník kardinála Arnošta Vojtěcha z Harrachu a bouřlivý rok 1638*, Souvislosti 13, 2002, č. 3-4, s. 29-45; Jiří SEHNAL, *Deníky Jana Jáchyma ze Žerotína, Životní styl českého šlechtice v době vrcholného baroka*, ČMM 119, 2000, s. 367-389; Václav MENTBERGER (ed.), *Z deníku Jana Josefa hraběte z Vrtby*, 21. ročenka Národopisného musea Plzeňska ze rok 1939, Plzeň 1940.

³ Také některé cestovní deníky již byly zpřístupněny nebo na ně bylo blíže upozorněno. Chronologicky vzato se jedná o práce Jaroslav PÁNEK, *Die niederländische raiss Peter Wok's von Rosenberg – eine unbekannte böhmische Reisebeschreibung Rheinlands, der Niederlande und Englands*, in: Septuaginta Paulo Spunar oblata (70+2), Praha 2000, s. 553-560; Simona BINKOVÁ – Josef POLIŠENSKÝ (edd.), *Česká touha cestovatelská. Cestopisy, deníky a listy ze 17. století*, Praha 1989; František HRUBÝ, *Lev Vilém z Kounic, barokní kavalír*, Brno 1987; František TISCHER, *Heřman hrabě Černín z Chudenic. Obraz ze života a činnosti jeho*, Praha 1903; Martina KULÍKOVÁ, *Cesty bratří ze Šternberka a jejich cestovní deníky*, diplomová práce Katedra PVHaAS FF UK, Praha 2001; Jana HUSÁKOVÁ, *Čeští kavalíři ve Francii a jejich francouzská reflexe: Adam František ze Šternberka, Heřman Jakub Černín, bratři Šternberkové Karel Ignác, Jan Norbert, Václav Vojtěch, Jindřich Hýzrle z Chodů*, diplomová práce Katedra PVHaAS FF UK Praha, Praha 2004; Kateřina SALONOVÁ, *Kavalírská cesta šlechtice z okruhu rodiny Valdštejnů v letech 1664 až 1665 (na základě jeho cestovního deníku)*, bakalářská práce KHV FHS UPa, Pardubice 2004; Eva BÍLKOVÁ – Jana HUSÁKOVÁ – Alexandra TESAŘÍKOVÁ, *Kavalírská cesta Heřmana Jakuba Černína z Chudenic*, in: Historie 2003. Celostátní studentská vědecká konference, Pardubice 4. - 5. prosince 2003, Pardubice 2004, s. 89-118; Alessandro CATALANO (ed.), *Heřman Jakub Černín: Deník z cesty po Itálii* (přeložila Eva Krátká), Souvislosti 13, 2002, č. 3-4, s. 113-123; Jiří KUBEŠ (ed.), *Kryštof Václav z Nostic, Deník z cesty do Nizozemí v roce 1705*, Praha 2004; TÝŽ, *Diplomaticko-úřední cesta generálního válečného komisaře Leopolda Antonína Josefa hraběte Šlika z Pasounu a Holiče (1663-1723) po středoněmeckých dvorech v roce 1706*, VSH 11, 2002, s. 41-84; Grete KLINGENSTEIN, *Der Aufstieg des Hauses Kaunitz. Studien zur Herkunft und Bildung des Staatskanzlers Wenzel Anton*, Göttingen 1975, s. 227-253; Vít VLNAS, *Emanuel Arnošt Valdštejn, barokní prelát v epoše rozumu*, FHB 15, 1991, s. 343-379.

⁴ Základní literaturou k problematice kavalírských cest jsou Matthis LEIBETSEDER, *Die Kavalierstour. Adlige Erziehungsreisen im 17. und 18. Jahrhundert*, Köln 2004; Antje STANNEK, *Telemachs Brüder. Die höfische Bildungsreise des 17. Jahrhunderts*, Frankfurt – New York 2001 a objemný sborník Rainer BABEL – Werner PARAVICINI (Hg.), *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*, Ostfildern 2005. V českém prostředí pak nabízí základní shrnutí Zdeněk HOJDA, *„Kavalírské cesty“ v 17. století a zájem české šlechty o Itálii*, in: Itálie, Čechy a střední Evropa, Praha 1986, s. 216-239; Martin HOLÝ, *Výchova a vzdělání české a moravské šlechty v 16. a v první třetině 17. století*, FHB 21, 2005, zejm. s. 178-203 a pro pozdější dobu Ivo CERMÁN, *Bildungsziele – Reiseziele. Die Kavalierstour im 18. Jahrhundert*, in: Martin SCHEUTZ – Wolfgang SCHMALE – Dana ŠTEFANOVÁ (Hg.), *Orte des Wissens*, Wien 2004, s. 49-78.

Jejich vedení bylo jedním ze základních požadavků, jež na mladé šlechtice kladli jejich otcové nebo poručníci. Jednalo se o jednu z technik, kterou se odpovědné osoby snažily disciplinovat své svěřence během jejich dlouhé nepřítomnosti v domácím prostředí a udržet si přehled o jejich konání.⁵

První z takových deníků se objevily po polovině 16. století a z následujících dvou století se zachovaly minimálně dvě desítky těchto pramenů.⁶ Zatímco o denících z vrcholné fáze rozvoje kavalířských cest v 17. století existuje poměrně hodně prací, z první poloviny 18. století je k dispozici pouze velmi omezené množství informací.⁷ Cílem této drobné práce je proto představit zejména neznámý fragment cestovní zprávy, která musela vzniknout na základě nedochovaného deníku vedeného během *Länderreise*, na níž se vydali bratři František Václav a Jan Antonín z Clary-Aldringenu v roce 1727. Na závěr se pokusím srovnat jejich putování se stavem kavalířského cestování v předchozím i pozdějším období, protože právě dvacátá léta 18. století se podle posledních výzkumů jeví být zlomem ve vývoji šlechtického vzdělávání.⁸

Rod Clary-Aldringenů vznikl spojením dvou v Čechách nově usazených šlechtických rodů v roce 1666. Svobodní pánové z Aldringenu v té době vymřeli po meči (1664).⁹ Jejich poslední příslušnice Anna Marie († 1665) si již dříve vzala za muže Jeronýma Claryho (1610-1671), úspěšného vojáka italského původu bojujícího stejně jako jeho otec v císařské armádě. Jeroným pomalu postupoval ve vojenských funkcích, stal se plukovníkem a v roce 1668 nakonec i generálem. Již dva roky před tím však potvrdil svůj společenský vzestup. Stejně jako celá řada dalších „vojáků štěstěny“, kterými byli například příslušníci rodů Bredů, Enkenvoirtů,

⁵ Srov. Jill BEPLER, *Travelling and posterity: the archive, the library and the cabinet*, R. BABEL – W. PARAVICINI (Hg.), *Grand Tour*, s. 191-193.

⁶ Srov. práce citované poznámce 3 (deníky Petra Voka z Rožmberka, Lva Viléma z Kounic, bratři Šternberků, deník připisovaný Františku Adamovi z Valdštejna, deníky Heřmana Jakuba Černína, deníkové dopisy Václava Antonína z Kounic nebo deníky Emanuela Arnošta z Valdštejna). Z dosud neprozkoumaných cestovních deníků mladých kavalírů lze upozornit také na deníky Ernsta Eberharda Metternicha z let 1709-1715 (NA Praha, RA Metternichů, Franciscogorgicum, Varia, č. 2914-2917) nebo Ernsta Augusta Metternicha z let 1712-1716 a 1718-1719 (TAMTÉŽ, č. 2918-2919).

⁷ Srov. SOA Litoměřice, pracoviště Děčín, RA Clary-Aldringenů, inv. č. 238, kart. 93. Blíže bylo upozorněno pouze na sedm fiktivních deníkových dopisů Václava Antonína z Kounic z roku 1732 (G. KLINGENSTEIN, *Der Aufstieg*, s. 227-242). Rozsáhlé deníky Emanuela Arnošta z Valdštejna z třicátých a čtyřicátých let 18. století není možné zařadit k deníkům z kavalířských cest, protože tento muž zasvětil život duchovní kariéře. Několik let studoval na Collegiu Germanicu v Římě, vedl si o tom pravidelně zápisky a po skončení studia se poměrně rychle vrátil do Čech (V. VLNAS, *Emanuel Arnošt Valdštejn*).

⁸ Srov. naposledy I. CERMÁN, *Bildungsziele*, zejm. pokus o typologii na s. 76-78.

⁹ Rodina byla poměrně rozvětvená a v Čechách se usadila díky úspěšné kariéře polního maršála Jana Aldringena (1588-1634). Tento muž měl ještě sestru Annu Marii († 1665) a bratry Pavla, tripolského biskupa († 1644), a Jana Marka, sekovského biskupa (1592-1664). Srov. Helena SMÍŠKOVÁ, *Rodinný archiv Clary-Aldringenů, Teplice*, Archivní časopis 55, 2005, s. 122.

Lamboyů, Lesliů, Marradasů, Morzinů nebo Šporků,¹⁰ dosáhl povýšení rodu do hraběcího stavu. Navíc mu bylo uděleno povolení rozšířit svůj přídomek na Clary-Aldringen, s čímž souviselo i rozšíření erbů.¹¹

Přežil jej jediný syn Jan Marek Jiří hrabě z Clary-Aldringenu (1638-1700), který ve svých rukou spojil aldringenovské i claryovské statky. Nacházely se mezi nimi zejména panství Teplice (od 1634) s hlavním venkovským sídlem a velkou židovskou komunitou,¹² Benešov nad Ploučnicí (sloučeno 1676) a několik menších statků v severních Čechách.¹³ Hrabě nedosáhl žádné závratné úřední kariéry. Byl přisedicím komorního i dvorského soudu v Čechách a dvorské komory v Horním Rakousku. Prosadil se zejména jako vyslanec v Sasku, kde strávil celkem šest let.¹⁴ Na svých statcích je vzpomínán jako úspěšný hospodář, který podporoval rozvoj

¹⁰ K závratným vojenským kariérám v 17. století blíže Petr MAŤA, *Svět české aristokracie, 1500-1700*, Praha 2004, s. 440-464; Robert J. W. EVANS, *The Making of the Habsburg Monarchy 1550-1700. An Interpretation*, Oxford 1979, s. 202-203 a Georg SCHMIDT, *Voraussetzungen oder Legitimation? Kriegsdienst und Adel im Dreißigjährigen Krieg*, in: Otto-Gerhard OEXLE – Werner PARAVICINI (Hg.), *Nobilitas. Funktion und Repräsentation des Adels in Alteuropa*, Göttingen 1997, s. 431-451, o Janu Aldringenovi s. 443.

¹¹ Srov. genealogické přehledy v Johann Heinrich ZEDLER, *Grosses vollständiges Universal Lexikon Aller Wissenschaften und Künste*, Bd. 6, Halle – Leipzig 1733, sl. 233-235; *Ottův slovník naučný* (dále OSN) 5, Praha 1892, s. 436-438; August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze Království českého*, 14, Praha 1936, s. 150-153 a rodokmeny v Ferdinand MADĚRA, *Heraldické památky regionu Teplice*, Teplice 2001, s. 31-33, 86. Jindy podrobný Constant von WURZBACH, *Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich...*, Bd. 2, Wien 1857 genealogický rozrod rodu neobsahuje a mnoho informací nepřináší ani Ernst Heinrich KNESCHKE und koll., *Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexicon*, 1, Leipzig 1929, s. 283-285.

¹² Teplice se staly také centrem v roce 1749 vytvořeného clary-aldringenského fideikomisu. K teplickému zámku přehledně Pavel VLČEK, *Ilustrovaná encyklopedie českých zámků*, Praha 1999, s. 473-475 a Přemysl PEER, *Stručný přehled stavebního vývoje zámku v Teplicích*, ČSPS 59, 1951, s. 249-252. K jeho renesanční podobě Olga BEDNÁŘOVÁ, *Teplický zámek ve světle konfiskačního inventáře z roku 1634*, Zprávy a studie Regionálního muzea v Teplicích 23, 2000, s. 105-137; Michaela NEUDERTOVÁ, "Item ve velkém fraucimře před lusthausem se nachází..." (*Příspěvek ke studiu inventářů pozdně renesančních rezidencí v severozápadních Čechách*), OH 7, 1999, s. 163-199. Pro pozdější dobu srov. inventáře zámku Teplice a dalších rodových sídel v NA Praha, Fideikomisní spisy, sign. VII E 30 (F 50/98), kart. 1037-1038 (léta 1619, 1700, 1702, 1751 a 1752). K židovské obci blíže Květoslava KOCOURKOVÁ, *Židovská komunita v poddanském městě (z dějin města Teplic)*, in: Marie MACKOVÁ (ed.), *Poddanská města v systému patrimoniální správy*, Ústí nad Orlicí 1996, s. 114-119.

¹³ Jednalo se například o Lenešice u Loun (do 1789), krátkodobě též Bynovec u Ústí nad Labem, Želechovice u Lovosic, Dobříčany u Žatce a Hospozín u Velvar. Srov. A. SEDLÁČEK, *Hrady*, 14, s. 150-153, 284, 362; ke komplikovaným vztahům v Benešově nad Ploučnicí blíže Lenka BOBKOVÁ, *Rezidenční představy rytířů ze Salhausenu v severozápadních Čechách*, OH 7, 1999, s. 251-273, zejm. s. 265-266.

¹⁴ Působil zde v období březen 1686 až duben 1689 a únor 1690 až květen 1693. Srov. OSN 5, Praha 1892, s. 437; Ludwig BITTNER – Lothar GROß, *Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden (1648)*, I. Band (1648-1715), Berlin 1936, s. 163 a jeho zprávy zasílané Ferdinandovi z Ditrichštejna v MZA Brno, RA Ditrichštejnů, inv. č. 717, sign. 318/a, kart. 235 (více jak 600 fol.).

teplických lázní (v roce 1673 zde ustanovil prvního lázeňského lékaře). Je znám též tím, že nechal po roce 1682 vystavět palác na Valdštejnském náměstí v Praze a že zásadním způsobem rozšířil a uspořádal rodovou knihovnu a nechal vyhotovit její první katalog (1676-1677).¹⁵

Obr. 1: Vrcholně barokní letohrádek v teplické zámecké zahradě (údajně z roku 1732).

Převzato z Stanislav BURACHOVIČ – Stanislav WIESER, *Encyklopedie lázní a léčivých pramenů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2001, s. 333.

Z prvních dvou manželství měl sice Jan Marek Jiří několik synů, ale jen František Karel (1675-1751), který působil za vlády Karla VI. jako nejvyšší lovcí Království českého, zdědil většinu otcova majetku. V roce 1710 přikoupil panství Krupku a později založil u teplického zámku rozsáhlou barokní zahradu a nechal v ní postavit letohrádek, jemuž se později začalo říkat Zahradní a plesový dům (1732). Ve mstišovské oboře, jež ležela severozápadně od Teplic, zbudoval již na počátku 18. století také jednopatrový lovecký pavilón Tuppelburg. Tento muž, který podstatným způsobem přispěl k rozkvětu Teplicka, se též postaral o pokračování rodu, jenž dosud trvá. Z jeho manželství s Marií Terezií hraběnkou z Küniglu vzešlo minimálně šest dětí včetně Jana Antonína a zejména Františka Václava z Clary-Aldringenu (1706-1788), který byl roku 1767 povýšen do knížecího stavu. Jeho syn kníže Jan Nepomuk se pak po velkém požáru města v roce 1793 zásadním způsobem postaral o rozkvět lázeňství ve své hlavní venkovské rezidenci

¹⁵ Podle katalogu z let 1676-1677 měla knihovna 809 titulů. Do roku 1739 se rozrostla na celkem 1171 svazků. Obsahovala řadu přírodovědných knih, jež pořídil právě Jan Jiří Marek v šedesátých a sedmdesátých letech 17. století. Srov. Jana MICHLOVÁ, *Počátky zámecké knihovny Clary-Aldringenu v Teplicích*, Zprávy a studie Regionálního muzea v Teplicích 21, 1997, s. 99-106.

v Teplicích. Na přelomu 18. a 19. století vtiskl on a jeho rodina tomuto sídlu klasicistní podobu, která se dodnes zachovala.¹⁶

Obr. 2: Zámecké náměstí v Teplicích se zámek, zámeckým kostelem Povýšení sv. Kříže a barokním sloupem Nejsvětější Trojice z dílny M. B. Brauna (první polovina 19. století).
Převzato z KOL., *Teplice. Nejstarší lázně v ČSSR*, Teplice 1962, s. 32.

Ve fondu Rodinný archiv Clary-Aldringenů (Teplice) se z barokního období¹⁷ dochovalo pouze několik fragmentů písemností z kavalírské cesty, kterou podnikli v roce 1727 bratři František Václav a Jan Antonín. Oba tito urození mladíci už za sebou měli studium na Právnické fakultě Karlo-Ferdinandovy univerzity v Praze,

¹⁶ K genealogickému rozrodu srov. *OSN 5*, Praha 1892, s. 437-438; k rozvoji města v době okolo roku 1800 Stanislav BURACHOVIČ – Stanislav WIESER, *Encyklopedie lázní a léčivých pramenů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2001, s. 328-335 a Milada LEJSKOVÁ-MATYÁŠOVÁ, *Teplice v době klasicismu*, Teplice 1983.

¹⁷ Tento fond bohužel obsahuje prameny ve větší míře až z druhé poloviny 18. století a následující doby. Srov. H. SMÍŠKOVÁ, *Rodinný archiv*; TÁŽ, *Šlechtické rodinné archivy jako historický pramen (Rodinné archivy uložené v pobočce SOA v Děčíně)*, in: *Porta Bohemica. Sborník historických prací 1*, SOA Litoměřice 2001, s. 110-111 a Ottokar WEBER, *Bericht über die Bestände des Fürst Claryschen Familienarchivs in Teplitz*, in: *Archivalien zur neueren Geschichte Österreichs I*, Wien 1913, s. 157-172.

kam se zapsali v roce 1722, respektive 1723.¹⁸ O způsobu zakončení této výuky však není nic bližšího známo. Rozhodně neprošli učenou disputací jako například jejich současníci bratři Chotkové, spíše se zdá, že patřili mezi ty, co studo vali jen „*pro decorum*“. Spolu s nimi navštěvovali kurzy kromě Chotků také mladí členové rodu Kinských, Pachtů, František Michal z Martinic, Josef Vilibald ze Schaffgot-sche či Jan Karel z Valdštejna.¹⁹

Obr. 3: Lovecký pavilón Tuppelburg ve mstišovské oboře severozápadně od Teplic. Nechal jej postavit někdy v letech 1702-1703 František Karel z Clary-Aldringenu (pohled z třetiny 19. století). Převzato z Milada LEJSKOVÁ-MATYÁŠOVÁ, *Teplice v době klasicismu*, Teplice 1983, s. 25.

V případě fragmentů z clary-aldringenského rodinného archivu jde především o dva úryvky cestovní zprávy, kterou zřejmě František Václav z Clary-Aldringenu sestavil po svém návratu z cesty na základě dnes již neexistujících deníkových poznámek. K tomuto závěru mne přivedla slova z druhého fragmentu, kde při popisu pobytu v Bruselu stojí: „...*wür haben loschirt a l'Imperatrice, welches*

¹⁸ Archiv Univerzity Karlovy, M 12, *Matricula renovata continues nomina ... ab Anno 1638 usque ad 1762*. Jan Antonín se zapsal v roce 1722 a František Václav spolu s dalším bratrem Kašparem Františkem začali studovat o rok později. V matrikách byl jeden každý z nich označován jako „*Bohemus Teplicensis*“. Za odkaz na tento zdroj velmi děkuji kolegovi Mgr. Ivo Cermanovi.

¹⁹ Celkově se ve dvacátých letech 18. století zapisovalo na Právnickou fakultu mezi 70-110 studenty ročně a členové vyšší šlechty tvořili jen malou část z nich. Srov. TAMTÉŽ a Archiv Univerzity Karlovy, M 8, *Actus Facultatis Juridicae... ab 1712*. K Chotkům Ivo CERMAN, *Vzdělání a socializace kancléře Rudolfa Chotka*, ČČH 101, 2003, s. 826-827.

*daß peste wirtzhausß in der gantzen statt ist und zwar auf meiner gantzen rayß noch bistado...*²⁰ Z citované věty jasně vyplývá, že pisatel hodnotil kvalitu ubytování zpětně za celou cestu. Většinou používá první osobu množného čísla, která odkazuje na to, že cestoval ve skupině se svým bratrem, a jen občas probleskne textem prvního osoba jednotného čísla. Navíc oba fragmenty neobsahují průběžné datace. Pouze na samém počátku autor oznamuje, že vyrazili na cestu 28. února 1727. Posléze časové údaje až na obecné označení, jako jsou „svátky“ („*fejerdäge*“), zcela mizí.²¹

První německy psaný fragment nese originální číslování a má rozsah pouhé dvě strany (1-2). Popisuje samý počátek kavalírské cesty dvacetiletého Františka Václava a jeho bratra Jana Antonína, které doprovázeli hofmistr lotrinského původu Karl Heinrich d'Hauteville a služebník František Jáchym.²² Skupina putovala nejprve do západní Evropy. Vyjela z Prahy a cestovala přes Amberg, Norimberk, Erlangen, Pommersfelden a Bamberg do Würzburgu, kde končí text první zachované části. Clary-Aldringenové zvolili poměrně obvyklou cestu do Porýní vedoucí podél řeky Mohanu a posléze údolím Rýnu. Hlavními tranzitními body na ní byla města Norimberk, Würzburg a Frankfurt nad Mohanem a po této trase pravidelně projížděli i ostatní kavalíři.²³ Stejně jako oni si mladíci prohlédli například norim-

²⁰ SOA Litoměřice, pracoviště Děčín, RA Clary-Aldringenů, inv. č. 238, kart. 93, s. A.

²¹ TAMTÉŽ. Totožnost pisatele není možné z textu identifikovat. Důsledně užívá první osoby množného čísla a odkazuje tak na více osob ve své cestovní skupině. Teprve z matričního záznamu univerzity v Leidenu je možné zjistit, o které konkrétní členy rodu se jednalo. V žádných jiných materiálech nejsou jejich jména uvedena. Srov. Wilhelm du RIEU (Hg.), *Album studiosorum Academiae Lugduno-Batavae, Bd. 1, 1575-1875*, Den Haag 1875, s. 910. Za poskytnutí této informace opět velice děkuji kolegovi Mgr. Ivo Cermanovi.

²² TAMTÉŽ.

²³ Srovnávám jejich cestu například s *grand tour* bratří Jana Christiana a Jana Seifrieda Eggenberků, kteří projížděli Římskoněmeckou říší v létě 1660 z jihovýchodu na severozápad po trase Štýrský Hradec, Saleburk, Mnichov, Augšpurk, Norimberk, Würzburg, Frankfurt nad Mohanem, Mohuč, Kolín nad Rýnem a Lovaň (cesta trvala od 2. 6. do 15. 7. 1660, srov. účet v MZA Brno, RA Ditrichštejnů, inv. č. 2875, kart. 645). Podobně šlechtic z okruhu rodiny Valdštejnů cestoval o čtyři roky později stejně jako Clary-Aldringenové z Prahy přes Sulzbach, Norimberk, Würzburg, Frankfurt nad Mohanem, Mohuč, Kolín nad Rýnem do Nizozemí (22. 5. až 14. 6. 1664, srov. SOA Praha, RA Valdštejnů, Rukopisy, inv. č. 273/1 a K. SALONOVÁ, *Kavalírská cesta*, s. 28-34). Také František Leopold a Karel Jakub Buquoyové putovali na konci roku 1726 z Prahy přes Norimberk a zajeli si jako Clary-Aldringenové do Bambergu. Dále pokračovali přes Würzburg do falckého Mannheimu, nasedli na loď a přes Mohuč a Kolín nad Rýnem směřovali do Nizozemí (účet z cesty v SOA Třeboň, RA Buquoyů, inv. č. 589, kart. 95). Půl roku po Clary-Aldringenech cestovali přes Cheb, Bamberg, Schweitzingen a Koblenz na univerzitu do Leidenu Jan Karel a Rudolf Chotkové z Vojnina (I. CERMAN, *Vzdělání*, s. 829).

berskou městskou zbrojnicí: „...ist aldorten ein schönes zeichhaus zu sehen...“.²⁴ Zastavili se i v biskupském Würzburgu.²⁵

Z dosud obvyklého programu známých kavalířských cest vybočuje naopak zajižďka do Erlangenu, Pommersfeldenu a Bambergu motivovaná zřejmě vzrůstem důležitosti všech těchto rezidencí na počátku 18. století a blízkými vazbami jejich majitelů na císařský dvůr. Od roku 1700 si začal budovat Nové Město v Erlangenu jako svou rezidenci (Christian-Erlang) markrabě Christian Ernst Braniborsko-Bayreuthský († 1712). Tento panovník povolil, aby se zde usadila část z Francie vyhnaných hugenotů. Navíc se zde od roku 1707 nacházela těmito náboženskými uprchlíky ovlivněná rytířská akademie, která přitahovala řadu šlechticů.²⁶

Nedaleko odsud si pak Clary-Aldringenové prohlédli schönbornský zámek v Pommersfeldenu. V letech 1711 až 1719 jej nechal vystavět mohučský kurfiřt Lothar Franz ze Schönbornu (1665-1729) a učinil jej zároveň centrem dolnofrankské části rodinného fideikomisu.²⁷ Pisateli textu se nákladně zbudovaný zámek velmi líbil. Zapsal si o něm, že „...ein recht schönes schloß ist und magnifiqu eingerichtet...“.²⁸

Netypická byla pro předchozí kavalířské cesty také návštěva biskupské rezidence v Bambergu, kde v té době seděl na biskupském stolci mohučský kurfiřt Lothar Franz ze Schönbornu. Jeho koadjuktorem byl od roku 1710 jeho synovec a říšský vicekancléř Friedrich Karl ze Schönbornu, který patřil k nejmocnějším mužům habsburského dvora ve Vídni a znal z vlastní zkušenosti celou řadu šlechticů

²⁴ SOA Litoměřice, pracoviště Děčín, RA Clary-Aldringenů, inv. č. 238, kart. 93, s. 1. Mladí Eggenberkové platili za prohlídku norimberského arzenálu v roce 1660 šest zlatých. Srov. MZA Brno, RA Ditrichštejnů, inv. č. 2875, kart. 645, zápis k 25. 6. 1660.

²⁵ SOA Litoměřice, pracoviště Děčín, RA Clary-Aldringenů, inv. č. 238, kart. 93, s. 2. Würzburským biskupem byl v letech 1724-1729 Christoph Franz z Huttenu. Srov. Erwin GATZ – Stephan M. JANKER, *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1648 bis 1803. Ein biographisches Lexikon*, Berlin 1990, s. 632.

²⁶ Město patřilo v letech 1541-1791 bayreuthským markrabím. Christian Ernst zde na konci 17. století začal stavět moderní Nové Město jako svou rezidenci. V pravidelně vystavěném městě založil v roce 1707 vzdělaný šlechtic Christoph Adam Gross z Trockau rytířskou akademii, která poskytovala vzdělání šlechticům i šlechticnám a proměnila se v roce 1743 v Friedricho-Alexandrovu univerzitu. Staré Město v roce 1706 sice vyhořelo, ale záhy bylo opraveno. Clary-Aldringenové se stali svědky jeho velkého barokního rozvoje. Srov. J. H. ZEDLER, *Grosses vollständiges Universal Lexikon*, Band 8, Halle – Leipzig 1734, sl. 1683; OSN 8, Praha 1894, s. 718 a Egon Johannes GREIPL, *Macht und Pracht. Die Geschichte der Residenzen in Franken, Schwaben und Altbayern*, Regensburg 1991, s. 91-97.

²⁷ K Pommersfeldenu vybírám z celé řady literatury E. J. GREIPL, *Macht und Pracht*, s. 100-105; Erich HUBALA, *Die Grafen von Schönborn als Bauherren*, in: Hermann MAUÉ – Sonja BRINK (Hg.), *Die Grafen von Schönborn. Kirchenfürsten, Sammler, Mäzene* (Ausstellungskatalog), Nürnberg 1989, s. 24-52 nebo Walter Jürgen HOFMANN, *Schloß Pommersfelden. Geschichte seiner Entstehung*, Nürnberg 1968.

²⁸ SOA Litoměřice, pracoviště Děčín, RA Clary-Aldringenů, inv. č. 238, kart. 93, s. 2.

z českých zemí.²⁹ Clary-Aldringenové zde velmi oceňovali nejen prohlídku kostelního pokladu, ale též přízeň, kterou jim kurfiřt projevoval: „...und haben Wür sich Wohl aldorden divertiret, auch große gnaden Von Curfürsten empfangen...“.³⁰

Druhý německy psaný fragment je nejrozsáhlejší a obsahuje celkem šest stran, které jsou nadepsány písmeny A-F. Na nich autor textu popisuje cestu obou Nizozemím,³¹ jež vedla po Velikonocích roku 1727 z Bruselu přes Antverpy a Rotterdam na univerzitu do Leidenu, kde se zdrželi minimálně dva měsíce, než ukončili krátký intenzivní studijní kurz. Během této doby absolvovali lodí dvě výjízdky do Haagu, navštívili také Haarlem, Amsterdam a Utrecht. Po ukončení studia se Clary-Aldringenové vrátili zpátky do Bruselu.³²

V první polovině 18. století lákalo Nizozemí šlechtice z habsburské monarchie stále častěji svou vyspělou ekonomikou a společnostmi, které obchodovaly se zámořím a měly své sklady především v Amsterdamu. Jednalo se především o Spojenou východoindickou společnost (Verenigde Oost-Indische Compagnie, VOC) a Západooindickou společnost (West-Indische Compagnie, WIC).³³ Úroveň tamějšího obchodu oceňoval například milánský guvernér Jeroným Colloredo, který se v instrukci pro svého syna Rudolfa Josefa v roce 1725 vyjádřil: „...wie dan auch gahr nutzlich seyn wierd, sach von commercien und handlung der kauffleithe sich zu informieren, welches an besten in holland beschehen kan...“.³⁴

²⁹ Bamberským biskupem byl v letech 1694-1729 Franz Lothar ze Schönbornu. Srov. E. GATZ – S. M. JANKER, *Die Bischöfe*, s. 435-438 (medailon Friedricha Karla ze Schönbornu), 444-446 (medailon Lothara Franze ze Schönbornu), 593. K blízkým vztahům Schönbornů s vídeňskými kruhy Alfred SCHRÖCKER, *Ein Schönborn im Reich. Studien zur Reichspolitik des Fürstbischofs Lothar Franz von Schönborn (1655-1729)*, Wiesbaden 1978, s. 78-82. K rezidenci v Bambergu blíže E. J. GREIPL, *Macht und Pracht*, s. 35-47.

³⁰ SOA Litoměřice, pracoviště Děčín, RA Clary-Aldringenů, inv. č. 238, kart. 93, s. 2. Mohušský kurfiřt zde osobně přijal o půl roku později také mladé Chotky. Srov. I. CERMAN, *Vzdělání*, s. 829.

³¹ K roli Nizozemí v rámci kavalírských cest blíže A. STANNEK, *Telemachs Brüder*, s. 80-82. Popis cesty Nizozemím je pro šlechtické prostředí českých zemí dosud znám v případech Adama Františka z Valdštejna (1652, Vladimír VOLDÁN, *Cesta hofmistra Morgentallera jižní a západní Evropou*, in: Brno v minulosti a dnes, Brno 1970, s. 112), bratří Šternberků (1663, S. BINKOVÁ – J. POLIŠENSKÝ (edd.), *Česká touha*, s. 294-301; M. KULÍKOVÁ, *Cesty*), neznámého kavalíra z okruhu rodiny Valdštejnů (1664, K. SALONOVÁ, *Kavalírská cesta*, s. 34-41), bratří Chotků (I. CERMAN, *Vzdělání*, s. 828-835) nebo Václava Antonína z Kounic (1732, G. KLINGENSTEIN, *Der Aufstieg*, s. 227-242).

³² O příjezdových cestách do Nizozemí a praktických problémech s nimi spjatých blíže Anja CHALES de BEAULIEU, *Deutsche Reisende in den Niederlanden. Das Bild eines Nachbarn zwischen 1648 und 1795*, Frankfurt am Main u. a. 2000, s. 69-74.

³³ K oběma obchodním společnostem a jejich vývoji v 17. a 18. století srov. Horst LADEMACHER, *Die Niederlande. Politische Kultur zwischen Individualität und Anpassung*, Berlin 1993, s. 284-312.

³⁴ Instrukce z 20. 8. 1725 je uložena v SOA Zámorsk, RA Colloredo-Mannsfeldů, neinventarizováno, provizorně kart. 31, citované místo na fol. 110^v.

Obr. 4: Mapa Spojených nizozemských provincií k roku 1648. Tmavě jsou vyznačena tzv. území generality. Převzato z práce Horst LADEMACHER, *Die Niederlande. Politische Kultur zwischen Individualität und Anpassung*, Berlin 1993, s. 183.

Hlavním cílem cesty do Spojených provincií ale byl pobyt na nejproslulejší nizozemské univerzitě v Leidenu. Byla založena Vilémem Oranžským v průběhu boje za nezávislost na Španělsku (1575) jako vůbec první samostatná nizozemská vysoká škola. Záhy získala především mezi německými protestantskými studenty pověst. V letech 1625-1650 se na univerzitu v Leidenu zapisovalo průměrně 450 studentů ročně a 27 % z nich tvořili lidé pocházející z Římskoněmecké říše. Již

v roce 1649 psal o Leidenu pochvalně Johann Sigmund z Hardeggu, „*daß Leyden eine von den fürnehmsten universiteten in Teutschlandt sey, da so viel gelehrte leuth ... leben, alle disciplinen floriren...*“.³⁵ v druhé polovině 17. století zde byla vybudována stolice říšského veřejného práva, kterou formovali především učitelé césaristicky zaměřeného státního práva, které se v habsburské monarchii nepěstovalo. Tím se stala univerzita přitažlivou i pro urozené katolíky; šlechta z habsburské monarchie sem ale zavítala až krátce po skončení válek o španělské dědictví. Největší zájem o zdejší vysokou školu projevovala ve dvacátých a třicátých letech 18. století.³⁶

Také Clary-Aldringenové, kteří byli zapsáni do leidenské matriky spolu s hofmistrem a jedním služebníkem dne 21. března 1727, měli zájem o veřejné právo: „...*Wür seynd hin umb daß [jus] publicum zu hören bey dem herrn Vidriariam, Welches ein hibscher und gelerter mann ist...*“.³⁷ Učitel byl hrabatům vybrán po zralé úvaze a s ohledem na prestiž rodu. Johann Jakob Vitriarius (1679-1745) patřil mezi ty profesory veřejného práva, které v této době vyhledávala řada říšské šlechty. Ve výuce navazoval na spisy svého otce Philippa Reinharda Vitriaria, jenž prosazoval monarchistické a centralistické myšlenky. Oba platili za velké znalce říšského práva. Johann Jakob působil v Leidenu od roku 1719 až do své smrti, vydal tu řadu drobnějších prací a vyučoval mnoho v budoucnu významných hodnostářů tereziánského Rakouska. Jednalo se například o pozdějšího nejvyššího hofmistra Johanna Josefa z Khevenhüllera (1725), pozdějšího nejvyššího českého kancléře Filipa Josefa Kinského (1720), pozdějšího knížete a říšského místokancléře Rudolfa Josefa Colloreda (1725) nebo o bratry Jana Karla a Rudolfa Chotky z Vojnína (1727-1728).³⁸ Podle Clary-Aldringenů bydlel Vitriarius v Široké ulici,

³⁵ Citováno podle Gernot HEIß, *Integration in die höfische Gesellschaft als Bildungsziel: zur Kavaliertour des Grafen Johann Sigmund von Hardegg 1646/1650*, Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich 48-49, 1982-1983, s. 109.

³⁶ Další nizozemské univerzity již šlechtice ze střední Evropy tolik nepřitahovaly. Jednalo se o Franeker (1585), Groningen (1614), Utrecht (1636), Harderwijk (1648) a konečně Nijmegen (1656). Srov. A. CHALES de BEAULIEU, *Deutsche Reisende*, s. 167-178; A. STANNEK, *Telemachs Brüder*, s. 82; H. LADERMACHER, *Die Niederlande*, s. 312-326 a podrobně Heinz SCHNEPPEN, *Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben. Von der Gründung der Universität Leiden bis ins späte 18. Jahrhundert*, Münster 1960, s. 16-17, 31-32, 48-49, ke škole veřejného práva s. 68-73, 98-102.

³⁷ SOA Litoměřice, pracoviště Děčín, RA Clary-Aldringenů, inv. č. 238, kart. 93, s. B. K matričnímu zápisu srov. W. du RIEU (Hg.), *Album*, s. 910.

³⁸ Vitriarius se do Leidenu dostal přes univerzity v Heidelbergu a Utrechtu a přijal místo po svém zesnulém otci Philippu Reinhardovi. Je doloženo, že si též dopisoval s otci šlechtických studentů, které vyučoval, doporučoval jim literaturu a pomáhal je uvést do společnosti. Srov. J. H. ZEDLER, *Grosses vollständiges Universal Lexikon*, Band 49, Leipzig – Halle 1746, sl. 113; H. SCHNEPPEN, *Niederländische Universitäten*, s. 54-55; G. KLINGENSTEIN, *Der Aufstieg*, s. 171-172, 236; I. CERMAN, *Vzdělání*, s. 828-835; TÝŽ, *Zrození osvícenského kavalíra. (Vzdělání a cestování Jana Karla z Dietrichsteina)*, ČNM-A 173, 2004, č. 3-4, s. 165-167; M. LEIBETSEDER, *Die Kavaliertour*, s. 110-112 (pobyt bavorského šlechtice Maxe Emanuela z Törring-Jettenbachu v Leidenu v letech 1735-1736). Studium leidenských práv v případě

kde se ubytovali i oni a nechali se od známého učence vyučovat soukromě. Každé dopoledne a odpoledne absolvovali jednu hodinu a krátký, ovšem intenzivní kurz veřejného práva zvládli tímto způsobem za sedm týdnů.³⁹

Samotný Leiden považoval pisatel textu za „eine Von den hibschesten städten in holand“, ovšem zároveň konstatoval, že ve městě toho není moc k vidění.⁴⁰ Kavalíři obdivovali jako téměř všude vysoké domy z cihel nebo radnici. Navštívili ovšem také „eine anadomie“, tj. univerzitní anatomický kabinet s mnoha vystavenými preparáty, které se jim příliš nelíbily. Prohlédli si i místní vynikající botanic-kou zahradu, ale nevěnovali jí žádný detailní popis. O to více je zaujalo okolí města plné zeleně a kanálů.⁴¹

Na jedné své vyjížďce z Leidenu po provincii Holland navštívili Clary-Aldringenové nizozemské obchodní a bankovní centrum Amsterdam. Pro jeho velikost a lidnatost se domnívali, že byl hlavním městem Spojených provincií.⁴² Tradičně protioranžský Amsterdam vytěžil z úpadku Antverp a nizozemské blokády ústí řeky Šeldy na konci 16. století a vyrostl v jeden z největších přístavů v západní Evropě. Pro velké množství kanálů se mu též přezdívalo Benátky severu. Hrabata zde měla téměř shodný program jako ostatní šlechtici,⁴³ a proto stejně jako oni obdivovala zejména velkou radnici vybudovanou na téměř 14 000 dřevěných pilířích: „Welches grausam groß ist und kein anders fundamend hat, als auf holtz...“.⁴⁴

Rudolfa Colloreda dokládá instrukce jeho otce Jeronýma z 20. 8. 1725 uložená v SOA Zámorsk, RA Colloredo-Mannsfeldů, neinventarizováno, provizorně kart. 31, fol. 110-113: „Weillen ich resoluiert daß du nacher leiden gehen sollest, alß verhoffe, daß du die zeit, da du aldorten zu verbleiben haben wierst, in dem Jure Publico fleißig anwerden, damit der verlangte profit erfolge und d[afß] dar durch die zeit und anwerdende unkosten nicht vergeblich waren.“

³⁹ SOA Litoměřice, pracoviště Děčín, RA Clary-Aldringenů, inv. č. 238, kart. 93, s. B. Zdá se, že jeho program se příliš nelišil od studijního programu, který je znám z přelomu let 1727-1728 pro bratry Chotky. Jejich kurz byl ale delší (říjen 1727-květen 1728). I. CERMAN, *Vzdělání*, s. 830.

⁴⁰ Podobně si Rudolf Chotek na počátku roku 1728 stěžoval svému otci, že v Leidenu není kam jít a nelze se věnovat ničemu jinému než studiu. TAMTÉŽ, s. 832.

⁴¹ SOA Litoměřice, pracoviště Děčín, RA Clary-Aldringenů, inv. č. 238, kart. 93, s. B. K městu v první půli 18. století blíže J. H. ZEDLER, *Grosses vollständiges Universal Lexikon*, Band 16, Halle - Leipzig 1737, sl. 1576-1578. K anatomickému kabinetu a botanické zahradě, jak je viděli soudobí cestovatelé, blíže A. CHALES de BEAULIEU, *Deutsche Reisende*, s. 174-175; K. SALONOVÁ, *Kavalírská cesta*, s. 37; S. BINKOVÁ – J. POLIŠENSKÝ (edd.), *Česká touha*, s. 298-299; G. KLINGENSTEIN, *Der Aufstieg*, s. 236.

⁴² Před vypuknutím francouzské revoluce se odhadovalo, že v Amsterdamu stojí asi 30 000 domů a žije zde asi 350 000 obyvatel. Srov. A. CHALES de BEAULIEU, *Deutsche Reisende*, s. 77 a J. H. ZEDLER, *Grosses vollständiges Universal Lexikon*, Band 1, Halle - Leipzig 1732, sl. 1810-1812.

⁴³ Srov. například průběh cesty po Nizozemí (1692-1694) v případě pozdějšího lantkraběte Fridricha I. Hesensko-Kasselského. K tomu Eva BENDER, *Die Bildungs- und Kavaliersreise des Landgrafen Friedrich I. von Hessen-Kassel*, Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte 48, 1998, s. 83-103, zde s. 89 nn.

⁴⁴ SOA Litoměřice, pracoviště Děčín, RA Clary-Aldringenů, inv. č. 238, kart. 93, s. E; k radnici A. CHALES de BEAULIEU, *Deutsche Reisende*, s. 78-79; K. SALONOVÁ, *Kavalírská cesta*, s. 35-36.

Z věže radnice mohli František Václav a Jan Antonín spatřit veliký přístav, v němž stálo velké množství lodí z celého světa. Pohled na ně oslnil nejednoho šlechtice ze střední Evropy. Například služebník bratří Šternberků si do deníku napsal: „*Tu jich [lodí] na tisíc bylo, tolik pořád jich nikdy z nás žádné neviděl.*“⁴⁵ Clary-Aldringenům připadaly lodě velké jako domy: „...*solche seynd so groß als ein hauß und haben sie 4 stäck, die lenge ist Von einen hundert und zwanzig schug lang gewest und die anderen nicht Viel Weniger...*“⁴⁶ Kavalíři také navštívili nedaleko stojící skladiště Spojené východoindické společnosti, kde je oslnily především složené zásoby koření. Domnívali se o něm, že tvoří největší část příjmu zdejších obchodníků. Kromě toho obdivovali také synagogu portugalských Židů a řadu dalších budov, jež však ve svém deníku blíže nespecifikovali.⁴⁷

Stejně jako řada cestovatelů věnovali Clary-Aldringenové poměrně málo pozornosti nominálnímu hlavnímu „městu“ a vládnímu centru Spojených provincií Haagu. Mylně se o něm domnívali, že je „*auch eine gahr hibsche hollendische statt*“.⁴⁸ Ve skutečnosti se ale Haag stal městem až v roce 1811, kdy mu městská práva propůjčil francouzský císař Napoleon.⁴⁹ Hrabata navštívila Haag sice dvakrát, ale v deníku se o něm zmiňují jen okrajově jako o sídlo cizích velvyslanců, o dvorském životě a rezidencích místodržících z oranžského rodu a jejich slavných sbírkách mlčí. Zaznamenáníhodná jim přišla podobně jako dalším cestovatelům pouze plavba do Haagu po kanálu, který byl obklopen krásnými zahradami. Zapsali si také cestu širokou alejí z Haagu na mořské pobřeží do Scheveningenu.⁵⁰

⁴⁵ S. BINKOVÁ – J. POLIŠENSKÝ (edd.), *Česká touha*, s. 296.

⁴⁶ SOA Litoměřice, pracoviště Děčín, RA Clary-Aldringenů, inv. č. 238, kart. 93, s. E.

⁴⁷ Srov. A. CHALES de BEAULIEU, *Deutsche Reisende*, s. 80-81; TÁŽ, *Ein Spaziergang durch Amsterdam in der Mitte des 17. Jahrhunderts*, in: Bernd WILCZEK (Hg.), *Amsterdam 1585-1672. Morgenröte des bürgerlichen Kapitalismus*, Bühl-Moos 1994, s. 11-27; K. SALONOVÁ, *Kavalířská cesta*, s. 36; S. BINKOVÁ – J. POLIŠENSKÝ (edd.), *Česká touha*, s. 296-298; G. KLINGENSTEIN, *Der Aufstieg*, s. 232-235.

⁴⁸ SOA Litoměřice, pracoviště Děčín, RA Clary-Aldringenů, inv. č. 238, kart. 93, s. D.

⁴⁹ Haag, „největší vesnice Evropy“, byl sice nominálně hlavním „městem“ Spojených provincií, ale neměl (kvůli svému vesnickému statutu) nejen opevnění, ale ani hlas v generálních stavech. Mocenským centrem země byl Amsterdam. Počet obyvatel Haagu se pro druhou půli 18. století odhaduje na 30-40 000 osob. Cestující se jej pro jeho velikost a výstavnost zdráhali nazývat vesnicí: „*To město se sice městem nejmenuje, jest ves Hollando toliko, ale, poněvadž tak pěkný a dost velký jest, nesmím ho vsí, nýbrž městem ... nazývati.*“ Srov. A. CHALES de BEAULIEU, *Deutsche Reisende*, s. 77, 91-98, 99-101; J. H. ZEDLER, *Grosses vollständiges Universal Lexikon*, Band 12, Halle - Leipzig 1735, sl. 6-8; citace pochází z deníku z cesty bratří Šternberků, srov. S. BINKOVÁ – J. POLIŠENSKÝ (edd.), *Česká touha*, s. 299.

⁵⁰ K reflexi Haagu A. CHALES de BEAULIEU, *Deutsche Reisende*, s. 98-99; K. SALONOVÁ, *Kavalířská cesta*, s. 37-39; G. KLINGENSTEIN, *Der Aufstieg*, s. 236-237. Ke dvoru a rezidencím oranžských místodržících blíže Heinz SCHILLING, *The Orange Court. The Configuration of the Court in an Old European Republic*, in: Ronald G. ASCH - Adolf M. BIRKE (edd.), *Princes, Patronage, and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450-1650*, Oxford 1991, s. 441-454; Olaf MÖRKE, *Sovereignty and Authority. The Role*

Největší část poznámek o Nizozemí zabírají pasáže věnované obecně nizozemské krajině, jejím obyvatelům a jejich obydlím. Zemi charakterizovali Clary-Aldringenové jako rovinatou, na jejíchž pláních se ve dne v noci pase dobytek. Jednotlivá stáda od sebe byla oddělena hlubokými vodními kanály, které zásadním způsobem určovaly ráz krajiny a byly základními dopravními tepnami v celém Nizozemí. Všudpřítomnost vodního živlu představovala pro hrabata novinku. Na jedné straně oceňovali, že jim kanály usnadňovaly dopravu, protože po nich pravidelně jezdily pohodlné trekschuity.⁵¹ Na straně druhé se širokých říčních ramen a moře vůbec báli: „*mordeck [...], Welches daß mehr ist, Wo mahn muß überfahren, ist solches ein sehr gefeherliches Wasser und Viel unklik schon dorden geschehen*“.⁵² Při cestě do Nizozemí jim však přálo počasí a překonali tuto vodní plochu za půl hodiny. Při zpáteční cestě to již tak jednoduché nebylo, vítr jim nepřál a cesta trvala přes hodinu.⁵³

Clary-Aldringenové ve svých poznámkách konstatovali, že v Nizozemí je nedostatek lesů. Dřevo prý bylo v této krajině velmi drahé, a proto obyvatelé vytápěli své domy pomocí uhlí vyráběného z rašeliny. Toto palivo bohužel vydávalo velký kouř a velmi zapáchalo. Naproti tomu kavalíři obdivovali veliké množství zahrad, o nichž prohlásili, že jsou nejkrásnější na světě. Vlastnili je i sedláci a všichni do jejich podoby investovali nemalé peníze, takže „*ist in frü[h] jahr daß gantze Holandt nichts anders als ein garden*“.⁵⁴

Nizozemská města se Clary-Aldringenům zdála být téměř stejná: „*...ist zu mercken, daß alle die hollendische städen auf einerlay manier gebaut seyn und kein großen unterschied under ihnen findet*“.⁵⁵ Vyvolávala v nich podobné myšlenkové stereotypy jako v ostatních středoevropských cestovatelích; psali o širokých a rovných ulicích, o neobvyklé čistotě, kterou obyvatelé udržovali dnem

of the Court in the Netherlands in the first half of the Seventeenth Century, in: TAMTÉŽ, s. 455-477.

⁵¹ Trekschuity byly základním prostředkem pro dopravu lidí i zboží. Řada cestovatelů je podrobně popsala a schodli se na tom, že se jednalo o menší úzké loďky. Byly jen několik málo metrů dlouhé, po kanálech je táhli koně, kteří byli pravidelně vyměňováni, a odjížděly v přesně určených časech. Například Václav Antonín z Kounic zaznamenal, že v roce 1732 odjížděl trekschuit z Utrechtu do Amsterdamu třikrát denně, a to v 7:00, 13:00 a 20:00. Pro pohodlí cestujících se na nich nacházely lavice a v zadních částech také přístřešky (tzv. *Roef*) s luxusnějšími lavicemi a polstrovanými křesly. Srov. A. CHALES de BEAULIEU, *Deutsche Reisende*, s. 114-117; G. KLINGENSTEIN, *Der Aufstieg*, s. 232.

⁵² SOA Litoměřice, pracoviště Děčín, RA Clary-Aldringenů, inv. č. 238, kart. 93, s. B. Se svým strachem z vodního živlu nebyl hrabě mezi středoevropskými šlechtici osamocený a řada nešťastných příhod tento pocit jen zvyšovala. Například v deníku bratří Šternberků se při prohlídce Utrechtu nachází tato poznámka: „*Odtud do kostela Jeertenkerch přišli, kde dva hrabata němečtí, bratři vlastní von Breda, se tu v kanálu utopíc, pochováni byli*.“ K tomu S. BINKOVÁ – J. POLIŠENSKÝ (edd.), *Česká touha*, s. 295.

⁵³ K postojům cestovatelů k vodnímu živlu v Nizozemí a k možnostem, které nabízel místním obyvatelům, blíže A. CHALES de BEAULIEU, *Deutsche Reisende*, s. 103-118.

⁵⁴ SOA Litoměřice, pracoviště Děčín, RA Clary-Aldringenů, inv. č. 238, kart. 93, s. C.

⁵⁵ TAMTÉŽ, s. F.

i noci nebo o velkém množství kanálů a alejí, jež návštěvníky lákaly k procházkám. Nejvíce místa věnovali ve svých poznámkách popisu měšťanských domů, které byly v Nizozemí stavěny stále stejným způsobem. Charakteristické pro něj bylo, že neměly zděné základy, protože se stavěly na dřevěných pilířích, jež byly zatlounány do vlhké půdy. Za typické také považovali používání cihel a několikapatrovou výšku domů.⁵⁶

V několika málo pasážích se pisatel poznámek zmínil též v negativním smyslu o nizozemských obyvatelích. Také zde přebíral zažité stereotypy, které se ve šlechtické vrstvě ve střední Evropě tradovaly. Předně mu vadila údajná hrubost sedláků, jakou ze střední Evropy neznal. Ta ovšem vyrůstala ze sebereflexe postavení sedláků v nizozemské společnosti: „...*daß Volck dorden ist erschrocklich grob; und ist ein jeder bauer herr.*“⁵⁷

V druhé řadě hrabata asi nelibě nesla nelehké postavení katolické církve ve Spojených provinciích. Většina obyvatelstva tu byla kalvínského vyznání a žily tu poměrně svobodně menšiny portugalských a německých židů, luteránů nebo menonitů. Druhou nejpočetnější konfesí sice byli katolíci, přesto právě jim kladla vládní místa nejvíce omezení v praktickém vyznávání víry.⁵⁸ Mohli mít vlastní modlitebny, ale musely být ukryty v domech, které nesměly vypadat jako kostely. Též katoličtí duchovní měli zákaz vycházet ven ve svých obvyklých šatech, aby neprovokovali většinové kalvínské obyvatelstvo.⁵⁹

Druhé dva fragmenty pramenů z kavalírské cesty Františka Václava a Jana Antonína z Clary-Aldringenu jsou psány italsky a jsou opět velmi krátké. Jedná se celkově o tři nečíslované strany. Na prvních dvou stranách se nachází čtyři listy s přáním k rozličným svátkům (č. 7-11). Nejprve je tu dopis určený urozené dámě, posléze přání u příležitosti konce roku, blahopřání vysoce postavenému a urozenému muži k blíže nespecifikovanému svátku a nakonec omluvné psaní k Vánocům panovníkovi, u jehož dvora se pisatel již dlouho neobjevil. Na poslední straně

⁵⁶ K obecným myšlenkovým stereotypům cestovatelů z Římskoněmecké říše o Nizozemí souhrnně A. CHALES de BEAULIEU, *Deutsche Reisende*, s. 204-218.

⁵⁷ TAMTÉŽ, s. C. Podobné názory je možné doložit i pro bratry Šternberkovi (S. BINKOVÁ – J. POLIŠENSKÝ (edd.), *Česká touha*, s. 296, 298) nebo slezského šlechtice Kryštofa Václava z Nostic, který putoval do Nizozemí v roce 1705 (J. KUBEŠ (ed.), *Kryštof Václav z Nostic, Deník*, s. 78-79). Naopak pozitivně vnímal svobody nizozemských sedláků a jejich bohatství Václav Antonín z Kounic v roce 1732 (G. KLINGENSTEIN, *Der Aufstieg*, s. 234-235).

⁵⁸ K reflexi náboženských poměrů v Nizozemí a k limitům tamější tolerance blíže A. CHALES de BEAULIEU, *Deutsche Reisende*, s. 147-166; k postavení katolíků TAMTÉŽ, s. 154-155.

⁵⁹ Podobné zkušenosti získali již před Clary-Aldringeny také Maxmilián z Trauttmansdorfu a jeho hofmistr z duchovního stavu (Eva-Marie CSÁKY-LOEBENSTEIN, *Studien zur Kavalierstour österreichischer Adeliger im 17. Jahrhundert*, MIÖG 79, 1971, s. 430) nebo Kryštof Václav z Nostic, v jehož doprovodu se nacházel dominikán Ferdinand Zumnort, který projížděl Nizozemí převlečen za Nosticova hofmistra (J. KUBEŠ (ed.), *Kryštof Václav z Nostic, Deník*, s. 64, 316-319).

fragmentů jsou ještě dva další listy (č. 27-28). Tentokrát se v obou případech jedná o blahopřání k úřednímu povýšení, kterého se adresátovi dostalo od panovníka.⁶⁰

Všechny tyto dopisy obsahují různé precizní a uctivé větné variace na přibližně stejná témata. Rozhodně se nejedná o cestovní deník či zprávu, ale o část rozsáhlejší sbírky formulářového charakteru, do které si bratři pravděpodobně přepisovali zdvořilostní dopisy a jež musela – soudě podle marginálního číslování – obsahovat minimálně třicet konceptů takových listů. Tímto způsobem se asi František Václav a Jan Antonín učili používat květnatou barokní italštinu v různě hierarchicky členěném dvorském prostředí. Jednalo se zřejmě o jednu ze sociálních praktik, které měli mladí šlechtici v průběhu cesty ovládnout, aby zdařileji obstáli v každodenním dvorském životě. O přesvědčivý důkaz, že by se Clary-Aldringenové vydali také do Itálie, však nejde.

V závěru tohoto pojednání je nutné se alespoň krátce zamyslet nad významem, který připadá těmto fragmentům pramenů v procesu proměny kavalírských cest. Stávající literatura předpokládá, že právě od dvacátých let 18. století docházelo k proměně jejich podoby a upozorňuje, že dosavadní kavalírské cesty „konfesionalizované doby“ (1620/1650-1720)⁶¹ jsou postupně nahrazovány putováním, v jehož rámci je zřetelnější důraz položen na rozsáhlejší a časově náročnější specializované vzdělání. Hovoří se o „raně osvícenské“ či „racionalizované“ kavalírské cestě, kterou kromě většího důrazu na studium charakterizuje též pragmatický postoj k dříve velmi důležité konfesijní stránce cest. Také díky přátelským vztahům s protestantskými mocnostmi, jako byly Velká Británie nebo Spojené nizozemské provincie, se v rámci této proměny těšily velkému zájmu univerzity v Leidenu (1720-1745), Lipsku (1731-1755) a později krátce též ve Štrasburku (1738-1741).⁶²

V konkrétním případě dvou bratrů z Clary-Aldringenu v roce 1727 se zdá, že průběh jejich výchovy a vzdělání – podobně jako v případě Karla Maxmiliána a Jana Leopolda z Ditrichštejnu⁶³ – odpovídá právě probíhající přeměně kavalírské cesty. Obsahuje tedy již některé prvky nového typu putování – mám na mysli především výběr protestantské univerzity v Leidenu a volbu Johanna Jakoba Vitriaria jako učitele. Na druhé straně však připomíná tato cesta řadou aspektů „konfesionalizovanou“ *Länderreise*. Jejich pobyt na univerzitě v Leidenu nebyl příliš dlouhý (asi dva měsíce) a nebyl cílen na získání univerzitního gradu. V jejich putování sehrá-

⁶⁰ SOA Litoměřice, pracoviště Děčín, RA Clary-Aldringenů, inv. č. 238, kart. 93, nečíslované strany. Za překlad italských pasáží a kontrolu edice jsem velmi zavázán svému kolegovi dr. Janu Stejskalovi.

⁶¹ Srov. typologii v práci I. CERMAN, *Bildungsziele*, s. 76-78. Autor předpokládá, že tento typ kavalírské cesty charakterizuje ambulanti studium, velký důraz je kladen na zprostředkování šlechtického habitu a směr cesty a výběr zastávek ovlivňuje katolická víra.

⁶² TAMTÉŽ. Srov. též v podobném duchu M. LEIBETSEDER, *Die Kavalierstour*, s. 197-203; na konkrétních příkladech pak I. CERMAN, *Vzdělání*; TÝŽ, *Zrození*, s. 161-168; G. KLINGENSTEIN, *Der Aufstieg*, s. 227-253.

⁶³ Jejich kavalírská cesta proběhla v letech 1719-1724 a rekapituluje ji I. CERMAN, *Zrození*, s. 161-168.

val pravděpodobně významnou roli také pobyt ve dvorských centrech (místodržitelství Brusel, italské zdvořilostní dopisy).

Příloha:

Edice fragmentů písemností z kavalírské cesty Františka Václava a Jana Antonína z Clary-Aldringenu z roku 1727 (SOA Litoměřice, pracoviště Děčín, RA Clary-Aldringenů, inv. č. 238, kart. 93).

Originální text prvních dvou fragmentů je psán poměrně úhlednou německou novogotickou kurzívou, pouze latinská či francouzská slova psal autor v humanistické podobě. Pro odlišení je budu uvádět kurzívou (*item, cours, parque, fabrique* atd.). Druhé dva fragmenty jsou pak celé vyvedeny italským humanistickým písmem. Text byl důsledně transliterován. Modernizoval jsem pouze pro lepší pochopení a plynulost četby interpunkci. Velká písmena používal pisatel spíše zřídka. Pravidelně tak v němčině činil pouze v případě psaní souhlásek v a w. Tuto zvláštnost jsem v edici zachoval. Pro rozepisování zkratk jsem použil hranatých závorek. Jiného typu závorek – {} – jsem použil k označení marginálních poznámek.

Beschreibung meiner Raiß, Welche in dem Jahr 1727 angedreden den 28. Februari[us]

/s. 1/ Den 28. *Februari[us]* seynd Wir Von Prag mit der post auf tuschnik, Von tuschnik auf stitz, Von stitz auf drostorf, Wo Wir seynd blieben biß den andert dag zu mittag bey dem kayserligen herrn forstmeister,⁶⁴ Von dannen seynd Wir auf Porrizhen zu unserer frau mamb⁶⁵ und seyn alda geblieben 2 däg underhalben, Von dannen seynd mir auf Pilsen, Wo Wir über nacht geblieben seynd und in den guldenen löfen geloschirt, Von Pilsen seyn Wir auf stab, Von stab auf stinckau, Von stinckau auf teinitz, Von teinitz auf klendsch; Von klendsch auf Waldminichen,⁶⁶ ist eine kleine statt, gehöret dem Curfürsten auß Bairen, fanget sich ahn die oberpfaltz, Von Waldminichen auf Retz, auch eine statt, Von Retz auf furn, von furn auf schWarzenfeld; Von schWarzenfeld auf amberg,⁶⁷ Welches die haubtstatt ist in der oberpfaltz und eine recht hibsche statt, Von amberg auf pechdunsfeld, höret die oberpfaltz auf und fanget ahn daß sultzbagische, ist alles

⁶⁴ Nejvyšším lovčím Království českého byl v letech 1727-1732 otec mladých kavalírů, tj. František Karel z Clary-Aldringenu. Srov. František PALACKÝ, *Přehled současný nejvyšších důstojníků a úředníků*, in: Jaroslav CHARVÁT (vyd.), *Dílo Františka Palackého I*, Praha 1941, s. 399.

⁶⁵ Marie Terezie z Küniglu (1672-1745), matka obou Clary-Aldringenů. Srov. F. MADĚRA, *Heraldické památky*, s. 32.

⁶⁶ Hrabata zvolila často užívanou cestu z Prahy na jihozápad vedoucí přes Zdice, Plzeň, Horšovský Týn a Klenčí do hornofalckého Waldmünchenu.

⁶⁷ Amberg byl cetrem Horní Falce, která náležela od třicetileté války Bavorsku. Srov. J. H. ZEDLER, *Grosses vollständiges Universal Lexikon*, Band 1, Halle - Leipzig 1732, sl. 1676.

lutterisch, Von pechdunsfeld auf aldensittenbach, höret Wiederumb daß sultzbachische auf und fanget ahn daß franckenlandt, Von aldensittenbach auf Richerstorff, Welches auf nürrenberch gehört, Von Richerstorff auf Nüremberch,⁶⁸ ist eine rechte schöne und große statt, eine *republick* Vor sich, ist aldorten ein schönes zeichhaus zu sehen, Wir haben logiret beÿ der goldenen gans, seind nür über mittag geblieben, ist zugleich daß Posthaus, der Wird heißet memler, Von Nüremberch auf erlang,⁶⁹ Welches eine gantz neie statt ist und noch alle Weil daran bauet, seÿnd recht schöne heÿser darinnen und zWey stätt, ald und nei statt, halten sich darin[n]en /s. 2/ auf dreierlaÿ *religionen*, als nemblich, lutterisch, katholisch, und hugenodisch, seÿnd Wür aldorden über nacht geblieben und auf der altstatt logiret beÿ drei kronen, ist kein gahr zu gudes Wirtzhaus und sehr teÿer, Von Erlang seÿnd Wür auf Pommersfeld,⁷⁰ Welches ein recht schönes schloß ist und *magnifique* eingerichtet, meridirt gesehen zu Werden, gehöret solches dem Curfürsten Von maintz,⁷¹ hat solches Vor die familie gebauet, ist ein kleines dörfel darbey, Welches noch luderisch ist, Von Pommerßfeld seÿnd Wür auf bamberg⁷² und haben beÿ dem groß kobst geWohnet, ist ein gudes Wirtzhauß, die statt ist zimlich groß, dann sieben dörfel beÿsammen seÿn, ist aldorden ein hiebscher adel und haben Wür sich Wohl aldorden *divertiret*, auch große gnaden von Curfürsten empfangen, ist aldorden zu sehen ein schöner kirchenschatz, Welcher in großen *antiquiteten* bestehet, als nemblich ein kleines aldarle Von onix stäin außgehauet und mit gold eingefasset, Welches sehr rar und unschetzbaher ist, 4 bücher mit lauder edelgestäin besetz sehr räich und seind in 12 und 11 *saeculo* geschrieben Worden, ein nagel, Wo Christy der herr mit angenagelt Wahr, und noch Viel solche *antiquiteten*, hab ich auch die raidschuld gesehen, auch auf solcher geritten, die oranscherie ist auch recht schön zu sehen und der garden, der dabey ist; Wür haben sich aldorden drittehalben dag aufgehalten; Von dannen seÿnd Wür nacher burckWünheim und seÿnd alda übernacht geblieben, Von burkWünheim auf neisichimsand, Von neisichimsand nacher tettenbach, Von tettenbach auf Wirtzburg,⁷³ Wo Wür beÿ den schWann loschirt haben, ist ein schönes und gudes Wirtzhauß, lauffet under dem fenster der main, ist aldorden zu sehen ein schönes

⁶⁸ Přes sulzbašské území dorazili do Norimberku, který byl svobodným říšským městem. Srov. OSN 18, Praha 1902, s. 403-405.

⁶⁹ Město Erlangen patřilo v letech 1541-1791 bayreuthským markrabím a od roku 1707 zde působila rytířská akademie. Srov. J. H. ZEDLER, *Grosses vollständiges Universal Lexikon*, Band 8, Halle – Leipzig 1734, sl. 1683; OSN 8, Praha 1894, s. 718.

⁷⁰ Zámek Weissenstein u Pommersfeldenu byl rezidencí rodu Schönbornů. Zdejší barokní zámek vystavěl mohučský kurfiřt Lothar Franz ze Schönbornu v letech 1711-1719. Srov. E. J. GREIPL, *Macht und Pracht*, s. 100-105.

⁷¹ Mohučským kurfiřtem byl v letech 1695-1729 Lothar Franz ze Schönbornu. Srov. E. GATZ – S. M. JANKER, *Die Bischöfe*, s. 444-446.

⁷² Bamberg byl sídlem stejnojmenného biskupství, na jehož stolci seděl v této době již zmíněný Lothar Franz ze Schönbornu. Srov. OSN 3, Praha 1890, s. 210-211.

⁷³ Hrabata přicestovala do Würzburgu, který byl sídlem stejnojmenného biskupství. Biskupem zde byl v letech 1724-1729 Christoph Franz z Huttenu. Srov. OSN 26, Praha 1907, s. 743-744.

zeichhauß, ein schöner keller und ein schönes spittahl, Wo alle /konec 1. fragmentu/

/s. A/ haben IDJ Jahr, solche werden alle Von der Ertzhertzogin⁷⁴ und ihren hofdamesen bedienet, nach dem essen aber thut die Ertzhertzogin ihnen allen gniend die fuß Waschen, als dann giebt sie ihnen ein kleines geschenck; sonsten ist nicht Viel dorden zu sehen, die statt ist sehr bergig und ist hier keine gassen, die g[e]rad[e]auß Wehre, auch Viel alde heÿser darinnen; es ist dorden kein garden, sondern ein *parque*, Welcher sehr ahngenehm ist und kann jedermann hienein gehen, seÿnd auch dann hierschen darinnen gantz Verdreilich, sonsten ist kein spazirgang, sondern Vor der gesellschaft thun die herschaften und auch ahndere laÿdt in *cours* fahren, daß ist ein *ale* mit grosen beimern außgesetzt, Wo mann nichts als auf und ab schrit Vor schrit fahren thut, als dann aber gehet mann in die gesellschaft; Wür haben loschirt a *l'Imperatrice*, Welches daß peste Wirtzhauß in der gantzen statt ist und zWar auf meiner gantzen raÿß noch bistado,⁷⁵ dann mann so dorden Wohl bedint ist, und recht gud dorden essen thut, auch eine hibsche Wohnung dorden haben kann, Wür seÿnd daßmahl nur durchgeräiset, Wie oben gemeldet, und gleich nach den feÿerdägen [Velikonoce, pozn. J. K.] Wiederumb Vort, haben aber keine bost dord mehr haben können, sondern seÿnd wir mit unseren lehn Wagen auf andWerbben⁷⁶ gefahren, zu mittag aber zu malin sich aufgehalten, Welches ein hertziges stattel ist, gehört solches noch auf Prüssel⁷⁷ und Werden dorden die rechten gehalten, Von dannen auf andWerbben, Wo Wür loschirt haben⁷⁸ und den andern dag in der frü[h] seÿnd Wür Wiederumb fort, Weil mann aber dorden keine bosten kann haben, so haben Wür müssen diese gelegenheit nemmen, Welche eingerichtet ist, anstatt der bost und ist solches ein miserabler Wagen auf 4 personen, Wo die personn ein /s. B/ pistol zahlen muß, solcher Wagen ist mit 3 pferden nebeneinander angepfand und haben sie ohn solchen Wagen keine deipel, diese gelegenheit gehet biß zu dem mordeck⁷⁹ {Wo sich daß *Holand* anfanget}, Welches daß mehr ist, Wo mahn muß überfahren, ist solches ein sehr geferliches Wasser und Viel unklik schon dorden geschehen, Wür

⁷⁴ Arcivévodkyně Marie Alžběta (1680-1741) byla dcerou císaře Leopolda I. a od roku 1725 až do své smrti místodržící rakouského Nizozemí. Srov. Brigitte HAMANNOVÁ (ed.), *Habsburkové. Životopisná encyklopedie*, Praha 1996, s. 267-268.

⁷⁵ Blíže neurčené místo. Mohlo by se jednat o Bistagno, italské město ležící mezi Turínem a Janovem. To by znamenalo, že kavalírská cesta zavedla Clary-Aldringeny i do Itálie.

⁷⁶ Antverpy zažily velký rozkvět v 16. století, kdy se staly pod španělskou nadvládou centrem západoevropského obchodu. Po ovládnutí ústí řeky Šeldy Nizozemci v roce 1585 nastal jejich postupný ekonomický útlum. Srov. *OSN* 2, Praha 1889, s. 492-494.

⁷⁷ Brusel se stal hlavním městem španělského Nizozemí v 16. století za Karla V. Po vzniku Spojených nizozemských provincií zůstal centrem jižního (španělského, po 1714 rakouského) Nizozemí a sídlil zde místodržitelství dvůr. Srov. *OSN* 4, Praha 1891, s. 811-812.

⁷⁸ Jméno hostince pisatel vynechal.

⁷⁹ Dnešní Moerdijk, který leží v strategicky důležitém místě v rýnské deltě v polovině cesty mezi Bredou a Dordrechtem.

haben just selbige mahl guden Wind gehabt, derohalben nur eine halbe stund gebraucht, als dann Wordet schon Wiederumb ein anderer Wagen über dem Wasser, Welcher mich gahr auf rotterdam führt, Vor Welchen ich nichts mehr zahlen muß, sondern es ist ein Wagen Wie der erste und müssen sie mich umb daß geld in einen dag dahin führen, Welches also außgemacht ist, der Weg mag gudt oder schlim seÿn, Wür seÿnd auch klicklich ankommen, seÿnd aber in einen dörfel Vor Rotterdam geblieben, Weil es schon finster Wahr und mann dorden ein Wasser passiren muß genand die maß,⁸⁰ also biß frü[h] dorden geblieben, als dann auf Rotterdam⁸¹ und dorden zu mittag gessen, daß Wirtzhauß heist in der *dolle*, ist ein hibsches Wirtzhauß, aber erschröcklich deier und haben mir abscheulich zahlen müssen, nach dem essen aber seÿnd mir mit dem dreckschaidt,⁸² Welches ein schif ist und alle anderhalbe stund eines auf dem kanal Weg gehet, gahr biß auf leiden,⁸³ loschiert beÿ dem hr. deplaisir in der bräiden strasen, Welcher zu gleich träder ist und also auch dorden gessen haben, Wür seÿnd hin umb daß [jus] *publicum* zu hören beÿ dem herrn Vidriariam,⁸⁴ Welches ein hibscher und gelerter mann ist, hat auch loschiert in der braiden straßen, Wür haben es *privatim* gehört und haben Vormittag und nachmittag eine stund gehabt, Welches er sonsten nicht pflecht zu thun und haben Wür solches in sieben Wochen auch Vollig absolvirt, die statt ist sehr schön /s. C/ und ist eine Von den hibschesten städen in *holand*, seÿnd dorten schöne hoche heÿser gebaudt, allein nicht sehr dick, sondern nur alles Von ein zigel die genaier, dann sie dorden kein fundament legen können, Weilen lauder Wasser under der erden ist, und müssen sie daß fundamend mit heltzern legen, daß ist, sie müssen langer heltzer in daß Wasser hienein schlagen und alß dann d[a]rauf bauen, so Werden alle die heÿser in *holand* gebaudt, es ist unerhört sauber in den hollendischen städen, dann sie nachts als dem gantzen dag Waschen thun und butzen und sich mann ihre heÿser recht *magnifique* eingericht, die gassen so schön braidt und grat gebaudt, als mann sehen kann, der menge *Canal* in der statt und auch in der statt spatzirgang Von beimern außgesetzt, auch kann mann um medum umb die statt under lauder baymer gehen und seÿnd dergleichen der menge spatzirengeng, Wie auch die schensten garden, die mann nirgents sehen Wird, und hat ein jeder bauer hier seÿn garden, thuen auch grausamme unkosten d[a]rauf ahnWenden und ist in frü[h] jahr daß gantze *holandt* nichts anders als ein garden, aber daß Volck dorden ist erschröcklich grob; und ist ein jeder bauer herr und so

⁸⁰ Řeka Maas, jeden z posledních levobočních přítoků Rýnu.

⁸¹ Rotterdam, jedno z největších nizozemských měst. Srov. *OSN 21*, Praha 1904, s. 1014.

⁸² Trekschuiten byly loďky uzpůsobené k dopravě lidí a zboží po nizozemských kanálech. Srov. A. CHALES de BEAULIEU, *Deutsche Reisende*, s. 114-117.

⁸³ Leiden byl od roku 1574 univerzitním městem s velkou knihovnou, botanickou zahradou a anatomickým kabinetem. Největší proslulosti dosáhl na přelomu 17. a 18. století. Srov. J. H. ZEDLER, *Grosses vollständiges Universal Lexikon*, Band 16, Halle - Leipzig 1737, sl. 1576-1578.

⁸⁴ Johann Jakob Vitriarius (1679-1745), profesor veřejného práva na univerzitě v Leidenu. Srov. H. SCHNEPPEN, *Niederländische Universitäten*, s. 54-55.

Viel, als die staden selber seynd, daß land ist gantz eben und bestehet meistens in lauder haden, Worauf daß fuch dag und nacht bleibt, jedoch seyn lauder graben mit Wasser d[a]rauf, damit eines nicht zu dem andern kann, holtz siehet mann hier gar keines und brennet mann dorden lauder erden, Welches ein geWisse erden ist, so mit sich schWöfel furt, Würd solche gedirt, und heiset mann es dorf, thut sehr stincken und ein grosen dampf machen, auch laufet alles silber und gold /s. D/ darVon ahn, sie müssen mit solchen dorf einheizen und kochen, mann bekombt zWar Wohl auch holtz, aber ist es so erschröcklich deyer, daß mann sich arm brennen thät, in der statt ist daß meiste kalvinisch und müssen die *Catholischen* ihre kirchen alle in den häyern gebauder haben, sie seynd ihnen Wohl erlaubt, aber nicht offendlich, auch müssen die kaistlichen alle Vergleider gehen, auch ist zu mercken, daß sie dorden zWey messen oft in einem dag dürfen lesen, damit alle die laidt meß können hören, dann Was Von dem gemeinen Volck ist, als nemblich Von denen bauern, giebt es mehr *Catholische* under ihnen als *Calvinische* und umb ein grosen theil mehr *Catholische*, doch seynd die *Calvinischen* denen *Catholischen* sehr gehasset und ist keine bredich Von ihren pfaffen, Wo sie nicht über die *Catholischen* schmelen thäten; in der statt [v Leidenu, pozn. J. K.] ist nicht Viel zu sehen, als daß radthaus, Welches zimlich schön ist, eine *anadomie*, an Welcher nichts zu sehen ist, und ein garden Von lauder *medicinischen* kraidern, es seynd 7 *Catholische* kirchen in der statt und underschidliche ordens geistliche, die gegend herumb ist gar schön, als nemblich kadWig,⁸⁵ Welches ein kleines dörfel ist, allein kann mann dorden daß gantze mer sehen, Wohin mann in einen *Cariol* fahret, Welches gemacht ist auf die arth, Wie ein scheßrulant, und ist dorden schon so in gebrauch daß fahren, daß ein jeder bauer seyn *Cariol* hat, Wür seynd auch zWeymahl zu hag⁸⁶ geWest, Wohin mann gehet mit ein treckscheidt auf denen *Canalen* und underWegs die schönsten garden sehen, ist auch eine gahr hibsche hollendische statt und bleiben aldorden die *ambassadors* {Wir haben loschirt *aux armes defeisses*}, ist auch unWeid darVon ein dorf,⁸⁷ Wo mann daß gantze mer sehen kann, und fahret mann biß hinaus in lauder aleen, Welches recht schön ist; die haubstatt in *holand* ist ambsterdam,⁸⁸ Welche eine rechte schöne /s. E/ und große statt ist, auch sehr populöß und ist aldorden zu sehen daß radthaus, Welches grausam groß ist und kein anders fundamend hat, als auf holtz, und ist inWendig alles Von weisen marbel gebauet, die zim[m]er oben auf das schönste

⁸⁵ Katwijk aan Zee byl místem, kde se vléval Rýn do moře, a proto přitahoval řadu cestovatelů. Srov. G. KLINGENSTEIN, *Der Aufstieg*, s. 236.

⁸⁶ Haag byl vládním centrem Spojených provincií a sídlil zde nejen oranžský dvůr, ale i celá řada velvyslanců. Městská práva obdržel až na počátku 19. století. Srov. A. CHALES de BEAULIEU, *Deutsche Reisende*, s. 77, 91-98, 99-101.

⁸⁷ Jedná se o Scheveningen, jenž byl pokládán za předměstí Haagu a za místo s nejkrásnějším mořským pobřežím v Nizozemí. K tomu OSN 22, Praha 1903, s. 971.

⁸⁸ Amsterdam byl největším nizozemským městem, skutečným mocenským centrem Spojených provincií a měl asi 350 000 obyvatel. Srov. A. CHALES de BEAULIEU, *Deutsche Reisende*, s. 77-90.

engericht und die schönsten bilder darinnen zu sehen; Wiederumb ist zu sehen die große mächtige schif, Welche aldorden seyn, solche seynd so groß als ein hauß und haben sie 4 stäck, die lenge ist Von einen hundert und zWanzig schug lang geWest und die anderen nicht Viel Weniger, auch haben Wir gesehen daß hauß, Welches großmächtig, Wo alle die zugehörigen sachen Vor ein schif Völlich außzustaffieren aufgehaltten Werden, *Item* Wo sie die grosen stock machen, Welche so groß oder so dick seyn, als ein mendsch, daß schönste aber ist daß *Indianische* hauß,⁸⁹ Wo alle ihre sachen auß Indien, Welche sie bekom[m]en, aufgehaltten Werden und bestehet daß mäiste in geWirtz, WoVon sie umb edliche hundert dausend *provision* haben und daß gantze Jahr dag Vor dag darVon Verkauffen, also daß sie Von solchen den grösten geWinn haben, *Item* der bordugiser Juden ihre sinagog, Welche *magnifique* gebaut ist, und noch Viel andere schöne sachen; Wür haben loschiret⁹⁰, ist ein gudeß Wirtzhauß und Wohl bedint; auch haben Wir gesehen utrecht,⁹¹ Welches auch hollendisch ist und eine hibsche große stat, doch aber nicht so hübsch als die andern, ist auch nicht Viel dorden zu sehen, alß ein garden, Welches der schönste garden in gantz *holand* ist, und gehört solcher einen seidenspinner, Wo Wür auch zugleich die seiden *fabrique* gesehen haben und ein fingerhudmille, Welche curioß zu sehen ist, Wir haben loschirt *aux vieux chatau d'anvert*, ist ein rechtes gudes Wirtzhauß, nicht sehr theier und gud bedint; noch ein andere statt /s. F/ ist harleim,⁹² Wo Wür nur durchpassirt seyn umb nacher ambsterdam zu gehen, ist auch eine Von denen hibschen und grösten städen, ist auch dorden ein schöner garden zu sehen, Wo die schönsten blumen d[a]rin[n]en seynd und eine zWtiffel von solchen blumen 100, auch 150 R kostet, sonst ist nicht Viel rares dorden zu sehen; diese räisen haben Wür alle mit dem dreckschaidt auf denen *Canalen* gemacht, Weil mann keine andere gelegenheiden dort haben kann und alle Weil Wiederumb auf leyden zuruckkommen, Weil Wür dorden gestudirt haben, nachdem Wür aber absolvirt haben, so seynd Wür Wiederumb nacher Prüssel und eben dem Weg Wiederumb zuruck gemacht und mit dieser gelegenheit, als Wie Wir hin seyn, als nemblich frü[h] mit dem treckschaidt biß auf Rotterdam, Wo Wür underWegs haben müssen daß schif Wexel zu delft,⁹³ Welches auch eine rechte schöne statt ist und Wo mann daß schöne *porcelahn* machet, Welches recht schön zu sehen ist, auch der menge schöne gräber Von den schönsten Weißen marber außgehauet in ihren kirgen, Von dannen erst auf rotterdam und aldorden zu mittag geblieben, loschirt in schWeinskob, ist ein hibsches Wirtzhaus und besseres als das

⁸⁹ Tzv. Ostindische Haus byl největším skladem Spojené východoindické společnosti v Amsterdamu. TAMTÉŽ, s. 80-81.

⁹⁰ Jméno hostince pisatel opět vynechal.

⁹¹ Utrecht, jedno z největších nizozemských měst a od roku 1636 též sídlo univerzity. Srov. OSN 26, Praha 1907, s. 262.

⁹² Haarlem byl jedním z velkých nizozemských měst, který v raném novověku proslul jako centrum zahradnictví. Srov. OSN 10, Praha 1896, s. 676-677.

⁹³ Delft byl od roku 1631 sídlem Východoindické společnosti a vyráběla se tu slavná delftská fajáns. Nacházela se tu též hrobka oranžského rodu. Srov. OSN 7, Praha 1893, s. 203.

Vorhörige, Wo Wür geWesen seynd im hinräßen, nach dem essen seynd Wür Wiederumb fort und seynd eben Wieder in den dorf über dem Wasser heriben über nacht geblieben, nemblich die maß als Wie daß Vorigemahl, Wo Wür Wiederumb die gelegenheit genom[m]en hab umb ein Pistol die personn, Welche unß biß auf andWerppen gefürt hat und haben Wür Wiederumb dem mordek passiren müssen, Worauf Wür daßmahl VinfVirdelstund Wahren, Weil Wür kein guden Wind gehabt haben, doch ist zu mercken, daß alle die hollendische städen auf einerlay manier gebaut seyn, und kein großen unterschied under ihnen findet, über /konec 2. fragmentu/

Per augurar li festi

7ma Non dubito che v: S: non sia persvasa ch'io le auguro continuamente prosperita proporzionate alle grande cure che si compiace d'aver di me, le ricognoscerei troppo male, se facessi altramente, puo essere assicurata che non vi sia un momentt in cui, non facessi voti partilari per la continuazione della sua buona salute, e per l'adempimento delle sue brame, e solamente per sodisfare alla mia obligazione verso la sua persona, ch'io mi servo del giorno della sua nascita per notificarglielo in una lettera quel giorno degli augurii di felicità da tutti quelli che l'amano, l'assicuri particolarmente delli miei, non cedono per certo a nessun altro di sincerità, essendo com e il mio dovere piu di qual si voglia persona.

8va bisoignerebbe ch'io fossi delli suoi amici con nieno tenerezza, e di parzialita per trascurare l'occasione ch'il capo d'anno mi somministra per darle prove del mio amor noc gli auguri ch'io le mande die tutte sorte di prosperita ed una longa serie danni, ch'io prego dio di concederle noc quanto desideri ardentemente, le domando in cambio del mio affetto qualche segno di gradimento per l'honore delli suoi stimatissimi commandi, me le promesse, quando mi sono licenzio to da lei, la prego di non scordarsene, e continuare il suo affetto ad una persona che si pregia d'essere.

9na Non e per seguitare lo stile ceremonioso del tempo ch'io mi do l'honore di scriverle, ma questo e per dimostrarle i sentimenti veri d'un cuore ch'e tutto suo, permetta ch'io mi servi di queste feste per assicurarla della mia stima, e del mio rispetto e ch'io le preghi nell'istesse, e sempre un colmo di felicità, ch'il signore dio secondi questo anno, e durando molti altri, tutte le sue intenzioni noc adempimento delli suoi desiserii, e nell istesso tempo quelli del suo humilissimo servo, li quali sono di formi conoscere in tutte le occasioni e tutt'il tempo della mia vita.

10mo Nostra excell. m'accusera di trascuragine, perche ho tardato tanto tempo senza assicurarla delli miei humilissimi rispetti, sono pero meno colpevole di qualche crede: li moti continui d'una citta pui presto delle mie nuove, la sua innata gentilezza verso di me mi fa esperare perdono del mio mancamento, e della mia poca dipunctualita: avrosisco quando ci penso. Sono qui da ieri sera in qua in ottima salute, mi ci fermerò qualche tempo, se le piacesse di honorarmi delli

suoi commandi, sia persuasa, ch'io mi faro gloria d'essequirli prontamente. le feste de natalizia s'avicinano, gradisca ch'io gliele auguri colme di contenti, e beneditioni /konec 3. fragmentu/

tutt'il mondo facera voti per la sua convalescenza, iddio voglia conservarlo parecchii anni in bono salute, e dargli tutti li contenti che brama, la prego di reverirlo da parte mia, e di credermi per sempre ch'io saro.

- 27 L'allegrezza che ho avuto di sentire che le suoi proprii meriti l'avevano finalmente inalzata ad una dignita che pochissime persone adiscono sperare dalla fortuna, e dalle raccomandazione, non e stata inferiore al mio desiderio che ho sempre avuto di vederla riempire un posto degno di lei, mene ralegro pero meno noc lei che colla gente che sentira ben presto gli effetti della savia condotta che lei fara ammirare nell'essercizio di questa charica: gliela davevano un pezzo fa, e ogni uno le la auguraba nella persuasione che la sua esperienza nel maneggio degli affari sarebbe trovare li mezzi di segnalar visi noc un applauso universale, ecco caggiona il giubilo che viene a dimostrarle il piu humillissimo delli suoi servitori.
- 28 Sono persuaso che fra tutti li segni d'allegrezza, che v. S: havra ricevuto dei personi, chi se sono allegrato noc lei della carica, la quale sua M: le ha dato, non ne havra avuto piu vive ne piu sincere che queste, che prendo la liberta di presentarle per queste righe, non c'e persona ne meno, chi posse averne una pin grande consalazione, la prego devotamente, come lo vencono d'un cuore il quale mai e piu contento, che quando veda rendere justizia alli meriti, di gradirle, continuondomi l'honore della chia benevolenza, et quello di potermi mostrare in affetto ch'io sono di v: S: Servitore humiliss. /konec 4. fragmentu/

Summary:

Fragments of Sources Relating to the Grand Tour of the Counts of Clary-Aldringen from 1727

The paper is a contribution to the history of noble travelling and its change in the first half of 18th century. Recent literature has come to the conclusion that deep changes in grand tour (*Kavalierstour*) of young nobles passed in 1720s and 1730s. Much more attention was newly devoted to the time consuming specialized education and the attraction of the European courts decreased. This hypothesis was compared with the travelling of young noble brothers Franz Wenzel and Johann Anton of Clary-Aldringen. Their journey started in 1727 and it could be reconstructed thanks to several pieces of their diary. The Clary-Aldringens belonged to the wealthy Czech noble families whose ancestors had come to Bohemia as successful soldiers during the Thirty Years' War. They created a large dominion mainly in northern Bohemia with the centre in well known spa Teplice. The rise of the family reached its peak in 1767 when Franz Wenzel got a statute of prince (*Fürst*). His and his brother's grand tour led to the western Europe at the end of 1720s. The fragments of their diary show that they travelled with their *hofmeister* and one servant from Prague via Nuremberg, Erlangen, Bamberg and Würzburg to the Netherlands. Their stay had two basic aims. They visited the court of the governor of the Austrian Netherlands in Brussels and then they studied at the famous university in Leiden in the United Provinces. They devoted their time to the course of *Jus publicum* by the well known teacher Johann Jakob Vitriarius. They also made some trips through the Netherlands and they observed the most important towns and ports (Amsterdam, the Hague, Rotterdam, Utrecht, etc.). Finally, the paper comes to the conclusion that this journey reminds much more the old style of grand tours. The Clary-Aldringens studied in Leiden indeed but their course was short (approximately 2 months only) and the fragments of their diary speak rather about the court stays and visits of different monuments. That means that they did not study to obtain the academic degrees. The paper includes also an edition of the fragments of the diary.

translated by Jiří Kubeš

Pavel PANOCH

**Nepomucká sousoší v Olomouci a v Žarošicích a jejich východočeské paralely.
Příspěvek k poznání barokního sochařství na Moravě**

Moravský fond nepomucenských sochařských památek se dosud nestal předmětem širšího výzkumu, přestože k tomu přímo naváděl impuls Ivo Hlobila, který na kraji devadesátých let 20. století upozornil na početnou základnu výtvarných dokladů rané nepomucké úcty na severní Moravě.¹ Přitom sociálně široce rozvrstvené a typově pestré donátorské zázemí umožnilo již před Janovou beatifikací (1721), po ní a ještě explozivněji pak po jeho následném svatořečení v roce 1729 zhmotnit zaváděnou úctu k tomuto erbovnímu světcí české katolické restaurace² do pozoruhodných sochařských monumentů. Janův kult se na Moravě těšil jak přízni komunit některých tradičních monastýrů – cisterciáckého v Předklášteří u Tišnova³ a augustiniánů v Brně⁴ –, tak náklonnosti univerzitní půdy jezuitské právnické fakulty v Olomouci a její vzdělanecké society,⁵ která údajně vzývala českého Jana

¹ Ivo HLOBIL, *Nejstarší sochy sv. Jana Nepomuckého na severu Moravy*, Zprávy památkové péče 52, 1993, s. 389-392. K moravské reflexi nepomucké látky stručně: Rudolf ZUBER, *Osudy moravské církve v 18. století*, II. díl, Olomouc 2003, s. 261-272.

² Peter BURKE, *How to be a Counter-Reformation saint*, in: *The historical anthropology of early modern Italy. Essays on perception and communication*, Cambridge University Press 1987, s. 48-62; R. PO-CHIA HSIA, *Social Discipline in the Reformation: Central Europe 1550-1750*, London-New York 1989, s. 56; TÝŽ, *The World of Catholic Renewal 1540-1770*, Cambridge 1998, s. 163.

³ Cisterciáci byli nepomucenskou legendistikou považováni za Janovy duchovní vychovatele. Mužské i ženské větve řádu hmatatelně podporovaly kult nově zaváděného protireformačního světce již od první dekády 17. století, což potvrzují kupř. nepomucké statue v Pohledě na Havlíčkobrodsku (1711) a v Předklášteří u Tišnova (1710).

⁴ Bohumil ZLÁMAL, *Blahoslavený Jan Sarkandr*, Řím 1969 (2. vydání Praha 1990), s. 60-70.

⁵ Připomínáme pro ilustraci četnost nepomucenských námětů v konvolutu grafických univerzitních tezí (Augustin Alois NEUMANN, *Ze sbírky doktorských thesí olomoucké university. Příspěvek k poznání barokní grafiky*, Část první, Olomouc 1934, nepagin.; Milan TOGNER, *Barokní teze olomoucké univerzity*, in: *Universitas Olomucensis 1573 – 1946 – 1996. Muzeum umění v Olomouci 1996*, s. 38-39, 44-45, 52-53, 78-79 či působivá kázání pronesená v rámci kanonizačních oslav jezuitskými profesory (kupř. bohatý syžet latinského kázání, jež pod titulem *Factum est* přednesl Jan Dreyhausen v roce 1731 jak v kapitule, tak na půdě univerzity).

jako svého patrona. S vlídnou vstřícností byl nepomucenský kult přijímán také prostředím některých měst (kupř. Mikulova a Uničova)⁶ a vázaly se k němu i sympatie části rodové nobility.⁷

Na okrajích hlavního proudu sochařských produktů nepomucenského kultu, jenž v paletě ikonografických typů Janova zpodobnění těsně sledoval legendický koncept, vznikly i práce vymykající se tradicí ustáleným řešením. Patřila mezi ně prezentace českého martyra skrze atribut glóbu opásaného znamením zvěrokruhu jako vítěze nad světem (Jedovnice, třicátá léta 18. století), jako triumfátora nad Pomluvou (Fulnek, Pernštejn, Brno)⁸ či Herezí⁹ a také skupina sv. Jana obstoupeného andělskou dvojicí (Uničov),¹⁰ která vycházela ze středověkého kompozičního schématu tzv. Andělské piety¹¹ nebo představovala figurálně rozvíjenou napodobivou aluzi na novozákonní námět Krista na hoře Olivetské.¹²

V ohnisku naší pozornosti stojí dvě svatojánská témata (světcovo almužnictví – svržení z mostu), svébytným způsobem zpracovaná ve vrcholně barokních moravských sousoších v Olomouci a v Žarošicích. Sledujeme vazby těchto moravik na ustálená ikonografická kompoziční schémata použitá u jejich starších (nebo časem vzniku souběžných) bohemikálních a středoevropských analogií a zajímá nás, do jaké míry od nich odvisely, nebo zda naopak invence a sochařský um jejich tvůrců textovou tradicí kodifikovaná řešení samorostle přetvářely.

O olomouckých jezuitách srov. obsáhlé statě Jindřicha Schulze a Jiřího Fialy v kolektivní publikaci: Jiří FIALA - Leoš MLČÁK - Karel ŽUREK (edd.), *Jezuitský konvikt. Sídlo uměleckého centra Univerzity Palackého v Olomouci*, Univerzita Palackého v Olomouci 2002.

⁶ V Uničově bylo již v roce 1708 založeno literátské bratrstvo jména Panny Marie a Jana Nepomuckého. K tomu více viz Helena ZÁPALKOVÁ – Ondřej JAKUBEC – Jiří LÁTAL, *Oltář Nejsvětější Trojice z kostela Nanebevzetí Panny Marie v Uničově. Restaurování 2003-2005*, Olomouc 2005, s. 24.

⁷ Kupř. hrabata z Ugarte, fundátoři statue postavené ante 1706 na náměstí ve Velkém Meziříčí. Viz Martin ŠTINDL (ed.), *Velká Mezeříč Františka Ignáce Konteka 1401-1723. Městská kronika barokní Moravy*, Tišnov 2004, s. 195.

⁸ Dílčí řešení této ikonografické otázky jsme předložili ve stati Pavel PANOCH, *Nezdárného jazyka potvora... Příspěvek k ikonografii Pomluvy v sochařské nepomucenské produkci*, in: Ladislav DANIEL (ed.), *Historia Artium V. Sborník prof. Milanu Tognerovi k 65. narozeninám*, Univerzita Palackého v Olomouci (v tisku).

⁹ K alegorické představě hereze: Szilvia BODNÁR, *Haeresis Dea. Unbekannte Zeichnungen von Anton Eisenhoit*, in: *Ex Fumo Lucem. Baroque Studies in Honour of Klára Garas*, I. Museum of Fine Arts, Budapest, s. 51-64.

¹⁰ Stručná svodka tohoto typu zobrazení ve středoevropské sochařské produkci je načrtnutá v studii Pavel PANOCH, *Uničovské sousoší sv. Jana mezi anděly. Moravské suplementum k ikonografii tzv. svatojánského oratoria*, in: Jiří FIALA (ed.), *Studia Moravica II, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis Facultas Philosophica Moravica 2*, Univerzita Palackého v Olomouci 2004, s. 245-253.

¹¹ Gertrud SCHILLER, *Ikongraphie der Christlichen Kunst, Band 2, Die Passion Jesu Christi*, Gütersloher Verlagshaus, Gerd Mohn 1968, s. 229-233, obr. 751-767.

¹² Tak zrod kompozičního vzorce komentuje Martin PAVLÍČEK. Srov. TÝŽ, *Následovníci M. B. Brauna na Chrudimsku a Pardubicku (Pokus o vymezení autorských hranic)*, Diplomová práce na Katedře dějin umění FF UP Olomouc 1998.

Ad primam obracíme pozornost k sousoší sv. Jana Nepomuckého stojícímu před hlavním průčelím premonstrátského kláštera Hradisko u Olomouce, jež je autorsky spojováno s dílem Josefa Antonína Winterhaldera.¹³ Monumentálně cítěná skupina z roku 1737 představovala součást velkoryse koncipovaného programu sochařské výzdoby hlavní přístupové trasy k areálu kláštera Hradisko, kterýžto počín vznikl v rámci objednatelských aktivit opata Norberta Umlaufa (1731-1742). Zřetelný projev nepomucenského kultu na louce mezi městem a klášteřem měl však v myšlenkách hradiských premonstrátů své pevné místo přinejmenším od let 1707-1708.¹⁴ Opat Norbert Želecký tehdy žádal biskupský úřad o povolení zřídit a vysvětit u kláštera dvě volné sochy: Nepomuka a zároveň jeho mučednického dioskura bl. Jana Sarkandra. Pramenná zmínka sice informuje, že venkovní statue holešovského martyra nebyla povolena, ale dosud známé archiválie nezmiňují ani samostatný vznik časně nepomucké sochy. Winterhalderův opus měl údajně nahradit až mladší – v pomyslném pořadí již druhé zamýšlené, ale tentokrát také již realizované – Nepomukovo sošné ztvárnění, jehož vznik bývá kladen do roku 1726.¹⁵

Ikonografická stránka Winterhalderovy práce, na níž je tradici reprezentativního zobrazení poplatně ošacený sv. Jan Nepomucký představen jako almužník, nezbudila u dosavadních vykladačů jeho díla, kromě Edmunda Wilhelma Brauna, který jí věnoval v roce 1935 speciální studii,¹⁶ náležitou pozornost. Pouze Marek Perůtka upozornil, že se „v jeho trojstupňové (olympijské) kompozici opět vrací triumfální téma, zesílené uplatněním motivu archanděla Michaela vítězího nad ďáblem po světcově levici.“¹⁷

Protipólem ke zteplilé andělské figuře udolávající dnes již jen působivě bezhlavé torzo pekelníka na pravém boku postamentu je hierarchizovaná skupina prosebníků, představená v levé části podstavce. Právě tato část do šířky rozvedenému ději sousoší, zdá se, dominuje, neboť vrcholová postava světce se k ní natačí a rukou s mincí sevřenou v prstech s ní i posuňky komunikuje. Spodní etáž prosebníků tvoří nuzně, sotva z polovic pláštěm zahalený stařec přidržující na nohou sedící děcko, které natahuje ručku s rozevřenou dlaní v očekávání naděje almužny. Nad touto dvojicí našlapuje na střední římse podstavce šňořivě, dle dobové módy

¹³ Robert SMETANA, *Průvodce památkami v Olomouci*, Olomouc 1948, s. 59; Ivo HLOBIL - Pavel MICHNA - Milan TOGNER, *Olomouc*, Praha 1984, s. 111.

¹⁴ Marek PERŮTKA, *K programu souboru volných soch u Klášterního Hradiska a kostela na Kopečku u Olomouce v době baroka*, in: *Historická Olomouc a její současné problémy V*, Olomouc 1985, zvl. s. 280-281.

¹⁵ Leoš MLČÁK, *K ikonografii barokní umělecké výzdoby premonstrátské kanonie na Hradisku u Olomouce*, in: *Průzkumy památek 9*, 2002, č. 1, s. 20.

¹⁶ Edmund Wilhelm BRAUN, *Eine Elfenbeingruppe von Josef Winterhalder im Landesmuseum Troppau. Ein Nepomuk-Monument*, *Die Internationale Kunstwelt* 1935, April 44, s. 43-46. Za obstarání a poskytnutí této stati jsem díky zavázán Pavlu Šopákovi.

¹⁷ M. PERŮTKA, *K programu*, s. 281. V souvislosti s odkazem na ideovou komplementaritu svatojánského sousoší se starší solitérní sochou sv. Norberta s kacířem Tanchelmem u nohou z roku 1708.

vzorně (kazajka s krepovaným límcem) vystrojený jinoch, jenž pravici poukazuje na dvojici níže a tvoří tak prostředníka Nepomukovy caritas.

Právě tato mladická postava – již bychom pro realistické detaily, vymykající se konvenci typového podání, málem chtěli přiřknout kryptoportrétní rysy (E. W. Braun uvažoval o tom, že Winterhalderovi mohl stát modelem některý ze šlechtických chovanců olomouckého jezuitského gymnázia) – vylučuje Winterhalderovu kamennou grupu z množiny tradičního vzorce znázornění tématu. Úhelnou myšlenku hradiského sousoší hledáme ani ne tolik v bojovném vyjádření protireformačních idejí, za jaké můžeme bezesporu považovat archandělův triumf nad ďáblem zosobňujícím tu herezi, ale spíše ve zdůraznění milosrdenství a křesťanského imperativu podpory chudých.

Zmíněný E. W. Braun zakoupil v listopadu roku 1932 na aukci v Berlíně pro sbírku opavského muzea drobné slonovinové sousoší, pocházející ze sbírky vídeňského velkopřemyslníka Josefa Krantze.¹⁸ Skupinu sv. Jana Nepomuckého, udílajícího almužnu žebráku s děckem u svých nohou, jednoznačně spojil s Winterhalderovým monumentem před Hradiskem jako jeho prvotní model. Čelní stranu dřevěného podstavce komorního díla zdobí zachycené scéně adekvátní starozákonní biblický citát: „*Jeho štěstí je zajištěno a o jeho milosrdných činech se bude vypravovat v shromáždění.*“ (Kniha Sírachovec, kap. 31, verš 11). Winterhalderova představa zhmotněná v malé řezbě usazuje pod světcovy nohy dvoučlenou skupinu prosebníků: starce s naturalisticky vykreslenou muskulaturou přidržujícího v náručí téměř horizontálně položené dítě, jimž tvoří protějšek trojice knižních svazků, ustavených do stejné úrovně na opačný konec římsy a v realizované verzi nahrazených triumfujícím archandělem.¹⁹

Chceme-li nyní sledovat genezi zobrazení tohoto ikonografického typu, je nutné předeslat, že zachycení sv. Jana Nepomuckého jako almužníka nespadá do množiny reprezentativních zobrazení legendického martyra zpovědního tajemství, ale patří vůbec k nejstarším typům světceva znázornění. Jeho rané vizuální ztvárnění předbíhají i „oficiální“ světcův legendický životopis sepsaný Bohuslavem Balbinem v letech 1670 až 1671, který tuto Nepomukovu, historicky zcela fiktivní a nevěrohodnou almužnickou roli a funkci poprvé literárně fixuje.²⁰ Vývojová řada vyobrazení začíná historicky již před polovinou 17. století, kam správně kladl zrod typu zobrazení sv. Jana jako almužníka již Josef Cibulka,²¹ a ne jak se domníval

¹⁸ E. W. BRAUN, *Eine Elfenbeingruppe*, s. 43.

¹⁹ O vlivných sochařských zpodobněních populárního protireformačního motivu – triumfu archanděla Michaela – od Lorenza Mattieliho (nad portikem vídeňského kostela Sv. Michaela a na hlavním oltáři vídeňského paulánského kostela) pojednala recentně Ingeborg SCHEMPER-SPARHOLZ, *Die Hochaltarplastik der Wiener Paulanerkirche – ein Bisher nicht erkanntes Werk Lorenzo Mattiellis*, *Opuscula Historiae Artium. Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis* F 46, 2002, s. 45-55.

²⁰ Josef VAŠICA (ed.), *Bohuslav Balbin, Život svatého Jana Nepomuckého*, Praha 1940, s. 17.

²¹ Josef CIBULKA, *Socha barokního světce*, Zvláštní otisk z Pekařova sborníku II, Praha 1930, s. 127-132; František STEJSKAL, *Svatý Jan Nepomucký. Díl II. Úcta, kanonizace a obrana*, Praha 1922, s. 31. Pontan ve spise *Boemia pia* (1608) mezi českými patrony uvádí za Vitem,

E. W. Braun, který vznik typu považoval za „*sotva starší než z počátku 18. století*“.²² Poprvé i s atributní postavou žebráka u nohou se svatý Jan objevuje na jednom z pěti mědirytů, vzniklých podle předloh Karla Škréty a ilustrujících spis *Fama Posthuma* = Posmrtná sláva (1641), sepsaný od děkana v Nepomuku Kašpara Drauškova a jezuitu Jiřího Plachého.²³ Škréta měl obraz stejného námětu údajně namalovat také pro kostel sv. Jana Křtitele v Nepomuku.²⁴ Jan Royt publikoval o čtvrtstoletí mladší rytinu Samuela Weishuna, provedenou v roce 1664 na základě předlohy Filipa Mazance.²⁵ Světcovu štědrost zde zdůrazňuje alegorická postava sypající mince z rohu hojnosti.

Reflexi nového typu světcova znázornění podporovala i duchovní barokní literatura, kupř. skutečský děkan Tomáš Jelínek oslovuje v officiu, sepsaném v sedmdesátých letech 17. století (tiskem publikovaném až Berghauerem r. 1761), svatého Jana zvoláním „...*Otče chudých*“.²⁶ Homiletika rozvíjela legendickou verzi Janova almužnictví v sofistikovaných rétorických figurách, jako tomu bylo kupř. v postkanonizačním kázání křižovníka Malíka, který tvrdil „*Ale dobře jest se stalo, když král Václav sobě S. J. N. za almužníka vyvolil, kterýžto neměl přirozenost nějaké vrány, která podle Ezopa jiným ptákům peří vyškubala a sebe sama jimi oděla, nýbrž on jest měl vlastnost jedné holubice, která sama s sebe peří šhubá a mladým podkládá*...“²⁷

Václavem, Vojtěchem, Zikmundem, Prokopem a Lidmilou i „*svatého Jana almužníka, mučedníka z Nepomuku*“. Jaroslav POLC - Václav RYNEŠ, *Svatý Jan Nepomucký. II. Úcta*, Řím 1972, s. 67-68: „*V polovině 17. století se uplatní vždy znovu se pak objevující, ale nikdy nepřevažující motiv světcova legendárního almužnictví.*“

²² E. W. BRAUN, *Eine Elfenbeingruppe*, s. 44; Oldřich J. BLAŽÍČEK, *Ferdinand Brokof*, Praha 1976, s. 84, pozn. 111.

²³ F. STEJSKAL, *Svatý Jan Nepomucký. Díl II.*, s. 43; Johanna von HERZOGENBERG - Peter VOLK (Hg.), *Johannes von Nepomuk 1393-1993*, Mnichov 1993, s. 100-102 (kat. č. 11), reprodukce na s. 101.

²⁴ J. POLC - V. RYNEŠ, *Svatý Jan Nepomucký. II.*, s. 67.

²⁵ J. von HERZOGENBERG - P. VOLK (Hg.), *Johannes von Nepomuk*, s. 106 a 107 (kat. č. 17), reprodukce na s. 106. Zprávy dosvědčují také existenci obrazu sv. Jana jako zpovědníka a almužníka z doby kolem roku 1653, který měl být ve svatovítské katedrále na oltáři v kapli Navštívení Panny Marie.

²⁶ F. STEJSKAL, *Svatý Jan Nepomucký. Díl II.*, s. 33-34. Jelínek v rukopise zanechal *Officium de sancto Joanne Nepomuceno*, které později uveřejnil až Berghauer v *Protomartyr II* (1761), pag. 83-84. K postavě Tomáše Jelínka srov.: Josef JIREČEK, *Rukověť k dějinám literatury české do konce XVIII. věku*, sv. I, A-L, Praha 1875, s. 313; Antonín PODLAHA, *Dodatky a opravy k biografickým starších spisovatelů českých*, Časopis Musea království českého 69, 1895, s. 320; Karel V. ADÁMEK, *Děkanství skutečné*, Časopis společnosti přátel starožitností českých 7, 1899, s. 131-132; Vilém BITNAR, *Symboly svatojánské litanie*, in: EADEM (ed.), *Čítanka svatojánská I. Náboženská osobnost sv. Jana Nepomuckého*, Praha 1932, s. 37; František ŠÁDA, *Vikariát Skuteč - Inventář, díl I.*, s. 2-4, in: SOKA Chrudim, fond: Archiv děkanství Skutče.

²⁷ Arnošt KRAUS, *Sv. Jan Nepomucký v literatuře*, in: TÝŽ, *Husitství v literatuře, zejména německé. Část II. Husitství v literatuře barokní a osvícenské*, Praha 1918, s. 65: „...*v lidu se stal otcem sirotků a vdov a utěшитelem zarmoucených*“; „*Kteří jste v tomto světě zavržení, / sirotci a vdovy opuštěný, / sem pospíchejte*...“

V případě sochařské produkce byl typ kodifikován a v popularitu uveden teprve až po světcově beatifikaci ve dvacátých letech 18. století. Prototypem ztvárnění se stala socha sv. Jana při kostele sv. Ducha, jejíž vznik bývá kladen kolem roku 1725 a jejíž připsání k dílu Ferdinanda Maxmiliána Brokofa pochází již z pera Oskara Pollaka (1908).²⁸ Zárodečnou sochařovu představu zachytilo v tomto případě drobné, jen kompozičně zrcadlově převrácené bozzeto vyřezané z lipového dřeva, které nedávno vysledoval v soukromé pražské sbírce Mojmir Horyna.²⁹ Týž skladebný vzorec zpopularizovaly jeho četné obměny.

Sochaři rozsévající umělecký odkaz Matyáše Bernarda Brauna³⁰ na území východních Čech použili tuto skladbu hned několikrát. Jan Albert Devoty přetvořil Brokofova žebráka – naturalistickou studii lidského stáří a nuzoty – do dětských postav napřahujících ke světci zmačkanou čapku a detail lastury v ruce světce tu nahradil proutěnou ošatkou. Prvně takto modifikovanou skupinu osadil v Hořicích (kolem 1730),³¹ její další reprízy ve čtyřicátých letech 18. století v Hrochově Týnci (dnes v Kuněticích)³² a při silnici na Jičín ve Vojicích.³³ Analogicky řešenou kompozici z červeného pískovce nacházíme i v Dobrušce, kde byl sv. Jan Nepomucký součástí figurální výzdoby mariánského sloupu od sochařů Deckera a Mělnického z let 1733-1736.³⁴ Ignác Rohrbach v téže době identické téma rozpracoval na bočním oltáři kostela sv. Klimenta v Dobřenicích na Královéhradecku, kde ústřední postavu svatého Jana zdvojeně obklopil dětmi i dvojicí přiklekajícího žebráka s berlí a poutníka s holí.³⁵

²⁸ Oskar POLLAK, *Johann und Ferdinand Maxmilian Brokof (1652-1718, resp. 1688-1731)*, Kunstgeschichtliches Jahrbuch der k. k. Zentral-Kommission für Kunst- und Historische Denkmale 4, 1908, s. 150-158. Atributní figuru klečícího žebráka uplatnil Brokof poprvé již na figurě sv. Alžběty ze sousoší tří světic z roku 1708 určeného pro Karlův most. K ranému Brokofovu představení námětu almužníka zpobněného v solitérní postavě Jana s mincí v ruce srov. O. J. BLAŽÍČEK, *Ferdinand Brokof*, s. 101 (č. katalogu 13).

²⁹ Mojmir HORYNA, *Zwei unbekannte Brokoffsche Holzbozzetti des hl. Johannes von Nepomuk*, in: Markus HÖRSCH – Elisabeth OY-MARRA (Hg.), *Kunst – Politik – Religion. Studien zur Kunst in Süddeutschland, Österreich, Tschechien und der Slowakei. Festschrift für Franz Matsche zum 60. Geburtstag*, Petersberg 2000, s. 167-168.

³⁰ Recentní shrnutí poznání Braunova díla předložil Ivo KORÁN, *Braunové*, Akropolis 1999. Srov. recenzi z pera Martina PAVLÍČKA v *Umění* 48, 2000, s. 96-100.

³¹ Oldřich J. BLAŽÍČEK, *Sochařství baroku v Čechách. Plastika 17. a 18. věku*, Praha 1958, s. 205; Václav Vilém ŠTECH, *Matyáš Bernard Braun*, in: TÝŽ, *Dohady a jistoty. Výbor studií a článků*, Praha 1967, s. 280; Ivo KORÁN, *Na okraj nepomucenské literatury roku 1993*, *Umění* 42, 1994, s. 213, obr. 2.

³² Emanuel POCHE (ed.), *Umělecké památky Čech*, II, K-O, Praha 1978, s. 178.

³³ V kartuši na čele soklu vojické statue je nápisový chronogram „SanCtVs / Ioanes nepoMV/CenVs paV?erIbVs/trIbVItsVbs“ (1739?).

³⁴ Antonín ŠORM – Antonín KRAJČA, *Mariánské sloupy v Čechách a na Moravě. Příspěvek k studiu barokní kultury*. Praha 1939, s. 107; Emanuel POCHE (ed.), *Umělecké památky Čech*, I, A-J, Praha 1977, s. 274.

³⁵ E. POCHE (ed.), *Umělecké památky*, I, s. 276. Každé z dětí nastavuje v rukou sevřené kožešinové čapky. Nejmladší východočeskou redakci námětu provedenou v kameni a zeštíhlenou na samot-

Umělecky nejkvalitnější následek vzoru Brokofova schématu zřejmě vytvořil až na prahu rokoka „poslední ze známých gotiků barokních“ (Z. Wirth) Lazar Widman, který v roce 1737 vyřezal nepolychromovanou dvojici na boku hlavního oltáře ve farním kostele v Poříčí nad Sázavou.³⁶

Ve stejném okamžiku jako Brokof se tématu Janova údajného almužnictví chopilo barokní malířství. Samotný Petr Brandl se k námětu vracel v průběhu jednoho desetiletí a uplatnil jej hned několikrát. Nejprve na obraze bočního oltáře kostela sv. Otmaru v Mödlingu u Vídně (1725), poté v roce 1732 na plátně pro boční oltář cisterciáckého chrámu Nanebevzetí P. Marie v Křesoboru³⁷ a pravděpodobně také pro obraz hlavního oltáře zámecké kaple v Barchově na Královéhradecku,³⁸ jehož podoba se zachovala pouze zprostředkovaně v grafickém přepisu na mědirytině z roku 1733.³⁹ Pozoruhodnou zhmotňující transformaci námětu Janovy caritas představuje kostelní pokladnička z Letohradu, v jejímž malovaném nástavci Brandlovo schéma doplňuje Ukřižování (okolo 1740, připisované Ivo Kořánem okruhu A. Regnarta).⁴⁰ V návaznosti na Brandlův obraz vznikly jeho východočeské variace pro oltáře kostela v Mlékosrbech od Jana Jiřího Köppela (1735) a později od malíře Hrdličky z Kutné Hory pro Trhovou Kamenici (1748).⁴¹ Téma sociální pomoci, solidarity a zdůrazňování křesťanského imperativu podpory chudých⁴² se

nou figuru svěťce s ošátkou pravděpodobně představuje nepomucká socha v Milovicích na Jičínsku z roku 1812.

³⁶ Oldřich J. BLAŽÍČEK, *Pražská plastika raného rokoka*, Praha 1946, s. 97-98, obr. 97 na tab. XLIX; Vít VLNAS (ed.), *Sláva barokní Čechie*, Katalog, Praha 2001, s. 81, heslo I/2.34 (zpracoval Tomáš Halík), reprodukce na s. 81. Pozdní variantu námětu Janova almužnictví představuje sousoší v severočeském Výsluní z roku 1765 od sochaře Waitzmana. K tomu: Jan ROYT, *Ikonografie svatojánské kamenné plastiky v českých zemích*, in: Kámen 1, 1994, s. 69. Náznakový motiv almužnictví představuje ve svatojánském kontextu také atribut v podobě rohu hojnosti naplněného penízky. Viz kupř. Eduard ŠITTLER - Antonín PODLAHA (ed.), *Album Svatojánské*, Praha 1896, list 48 (Uhřetěves).

³⁷ Dorota KUDERA, *Krzyszów*, Laumann-Polska 1998, s. 93.

³⁸ Jaroslav PROKOP, *Neznámá díla Petra Brandla ze zámecké kaple v Barchově*, Umění 28, 1980, zvl. s. 333 a 338. K freskové výmalbě barchovské kaple srov. Ivo KOŘÁN, *Cyriacký chrám sv. Kříže v baroku*, Umění 16, 1968, pozn. 39 na s. 193.

³⁹ Jaromír NEUMANN, *Petr Brandl 1668-1735*, Národní galerie v Praze - Jizdárna pražského hradu, Praha 1969, č. kat. 137 na s. 158 a obr. 166.

⁴⁰ I. KOŘÁN, *Na okraj*, s. 219.

⁴¹ Z Brandlem představené kompoziční osnovy námětu derivují i oltářní obrazy Jana Petra Molitora z doby okolo roku 1752 pro kostel v Berouně a F. X. Palka, namalovaný v roce 1754 pro světcův kostel v Kutné Hoře. Viz Pavel PREISS, *František Karel Palko*, Praha 1999, s. 123-124, obr. 100; TÝŽ, *Jan Petr Molitor 1702-1757. Podobizny a portrétní motivy*, Praha 2000, s. 87. Setrvalou oblibu námětu až do poslední čtvrti 18. století dosvědčuje obraz Františka X. Procházky ze zámecké kaple v Dobříši. Viz Oldřich J. BLAŽÍČEK, *Rokoko a konec baroku v Čechách*, Praha 1948, s. 63, obr. 48.

⁴² Otázky kořenů a projevů charity v sociétách novověké Evropy obšírně diskutuje Bronislav GEREMEK, *Slitování a šibenice. Dějiny chudoby a milosrdenství*, Praha 1999; Alena ALSTEROVÁ, *K otázce historismu v barokním umění*, Acta Universitatis Carolinae - Philosophica et Historica 3-4, 1992, Z dějin umění V. Na předělu věků. Univerzita Karlova Karolinum Praha 1994, s. 163-

ve druhé čtvrtině 18. století stává natolik oblíbeným námětovým okruhem, že v roli utěšitelů a obdarovatelů chudiny se objevují ztvárnění i světci jinak přímo zosobňující nesmířlivou bojovnost protireformačního umění, kupř. sv. Ignác z Loyoly, který udílí almužny na obraze (kolem 1744) ze štetce Jana Kryštofa Handkeho v kapli sv. Ignáce olomouckého kostela Panny Marie Sněžné.⁴³

Z moravských malířů téma svatojánské almužny, které se stalo dostatečně atraktivním i pro lidovou barokní subkulturu, opakovaně na oltářních plátnech zachytil Josef Tadeáš Rotter (v kostelích ve Strážnici, 1747-1748, a v Bystrém, 1753).⁴⁴ Rozsáhlá recepcí námětu almužnictví v době nástupu rokoka v rakouském a německém teritoriu, jež souvisela i s oblibou paralelního znázornění řady jiných světců, především sv. Karla Boromejského⁴⁵ a sv. Alžběty Durynské,⁴⁶ vedla k zmnožující figurální skladbě základní kompozice početným komparesem sirotků, vdov a tělesně postižených.⁴⁷

Vrátíme-li se k olomouckému sousoší na Hradisku, lze uzavřít tento ikonografický exkurs konstatováním, že ustálené schéma svatojánské almužnictví

164. Alsterová zmiňuje, že „původně středověké téma aktu dárcovství bylo právě v baroku zobrazováno s intenzivním realistickým zájmem, ať už jde o dárcovství hmotné, nebo duchovní.“

⁴³ Ivo KRSEK - Zdeněk KUDĚLKA - Miloš STEHLÍK - Josef VÁLKA, *Umění baroka na Moravě a ve Slezsku*, Praha 1996, s. 488-489, obr. 315; Leoš MLČÁK, *Malby Jana Kryštofa Handkeho pro jezuitskou kolej v Olomouci*, in: J. FIALA – L. MLČÁK – K. ŽUREK, *Jezuitský konvikt*, s. 269.

⁴⁴ Ivo KRSEK, *Malířství*, in: I. KRSEK – Z. KUDĚLKA – M. STEHLÍK – J. VÁLKA, *Umění*, s. 127.

⁴⁵ Blízkou spojitost mezi českým martyrem a milánským světcem v tomto ohledu hledal již Franz MATSCHE, *Die Darstellungen des Johannes von Nepomuk in der barocken Kunst – Form, Inhalt und Bedeutung*, in: Ausst. Kat. Johannes von Nepomuk, Passau 1971, s. 53. V oblasti homiletické produkce tentýž souzvuk, ale spíše pro jeho kuriózní výskyt, zaznamenává: Michaela HORÁKOVÁ, *Shody a rozdíly svatonepomuckých kázání českého a rakouského prostředí*, in: Jiří HOLÝ – Gertraude ZAND (ed.), *Tschechisches Barock*, Frankfurt am Main-Berlin-Bern-New York-Paris-Wien 1999, s. 192. Jedno z možných vysvětlení vzájemné sympatie této protireformační světecké dvojice je fakt, že Nepomuk byl věřícími podobně jako svatý Karel Boromejský zván jako protektor proti moru. Poprvé je v této úloze zaznamenán v roce 1649, jak je doloženo v Nepomukově Vítai od Bohuslava Balbína, otištěné v bollandistické sbírce *Acta Sanctorum* v Antverpách r. 1680 (§ 20, s. 674).

⁴⁶ Werner TELESKO, *Thesenblätter Österreichischer Universitäten*. Salzburger Barockmuseum 1996, s. 110-113; Jindřich ŠAMAL, *Zobrazování bl. Zdislavy*, in: Oldřich J. BLAŽÍČEK - Pavel J. M. PREISS, *Dominikánský kostel sv. Vavřince v Jablonném*, Olomouc 1948, s. 26-27. V jednom z výklenků průčelí klášterního kostela v Jablonném v Podještědí stojí sousoší bl. Zdislavy, která „drží v pravici peníz, který hodlá vhoditi do klobouku žebráka klečícího u jejích nohou a prosebně k ní vzhlížejícího“. Ke kultu bl. Zdislavy více srov. Zdeněk KALISTA, *Blahoslavená Zdislava*, Olomouc 1941.

⁴⁷ Kupř. na obraze nepomuckého oltáře v Maria-Taferl z roku 1735 od J. G. Schmidta (Alois PLESSER - Hans TIETZE - Josef BAYER - Heinrich SITTE, *Österreichische Kunsttopographie*, Band IV. Politischer Bezirk Pöggstall, Wien 1910, s. 104, obr. 105.) nebo na jednom z výjevů série novoročních tisků nepomuckého bratrstva při piaristickém kostele Maria Treu ve Vídni, které mezi léty 1754-1775 vytvořil Jacob Matthias Schmutzer podle Franze Antona Maulpertsche. (J. von HERZOGENBERG – P. VOLK, *Johannes von Nepomuk*, kat. č. 164, s. 244-245).

rozvinul Josef Winterhalder o další asistenční figury a Nepomuka tu tak prezentoval nejen jako nebeského protektora všech světských stavů, ale zároveň i jako záštitu všech věků lidského pokolení (představeného v triádě prosebníků dítě – mladík – stařec), což je unikum bez ikonografické dublety v ostatním sochařském barokním fondu Čech a Moravy.

Ad secundam se obracíme k autorsky dosud nikterak nepřipsané skupině Svržení sv. Jana Nepomuckého z mostu, která byla druhotně usazená před kostelem Staré Matky Boží (sv. Anny) ve starobylém poutním místě – jihomoravských Žarošicích.⁴⁸

Námět Janovy depontizace do vod Vltavy zaujímal stěžejní místo ve členitém arzenálu ikonografických nepomucenských typů, podrobně popsanych již před čtvrtstoletím Franzem Matschem,⁴⁹ ale většinou našel uplatnění jen v pozici doprovodné reliéfní scény na podstavcích nepomuckých statuí. První plastické přepisy tohoto narativně atraktivně laděného námětu vznikají na území střední Evropy již krátce po roce 1710. Mezi nejčasnější patří kamenné sousoší u dolnorakouského kláštera v Lilienfeldu, datované chronogramem k roku 1712 a připisované wilhelmburskému sochaři Christophu Brandlovi. Skutečným předobrazem následných kompozičních řešení pro plastický přepis této dramatické scény se stala v pořadí dvaadvacátá (z celkového počtu 31) ilustrace k augšpurskému vydání Balbínova svatojánského životopisu z roku 1725 (znovu vydán 1730), který svou obsahovou složkou představoval skutečně „*nevyčerpateľný zdroj motivů životopisných i psychologických*“ (Vilém Bitnar), a to nejen pro homiletickou, ale i výtvarnou produkci.⁵⁰

Na mědirytině Johanna Andrea Pfeffela přehazují katani, vyzbrojeni kopími a halapartnami, na rukou spoutaného světce přes mostní obrubu. Noční charakter scény je tu naznačen loučí v rukou jednoho ze zbrojnošských pacholků. Pfeffelova grafika posloužila za předlohu slavnému rakouskému sochaři Lorenzu Mattiellimu, který totožný ikonografický námět výpravně ztvárnil v roce 1729 v pravé části chóru vídeňského kostela Peterskirche.⁵¹ Tradiční dějové schéma, odehrávající se na kulise mostních oblouků vyrůstajících nad náznakem vodního živlu s pěticí legendických ostrocípých hvězd na hladině, je tu zvýrazněno přidáním vladařskou figurou Václava IV., jenž rozhodným gestem ruky dává biřicům pokyn k aktu Janovy vražedné záhuby. Totožné figurální obsazení zachycuje rustikálněji vyvedená scéna nad mostní kulisou v polských Dusznikách z dvacátých let

⁴⁸ Karel EICHLER, *Poutní místa a milostivé obrazy na Moravě a ve Slezsku*, Díl I, část první, Brno 1887, s. 282-292.

⁴⁹ F. MATSCHE, *Die Darstellungen*, s. 35-62.

⁵⁰ K tomu srov.: Jan ROYT, *Ikonografie svatého Jana Nepomuckého*, Zprávy památkové péče 53, 1993, s. 373-379.

⁵¹ Hellmut LORENZ (Hg.), *Geschichte der bildenden Kunst in Österreich. Barock* (Band 4), München 1999, kat. č. 234 na s. 518-519, obr. s. 171.

18. století.⁵² Loutkovitě gestikulující postavy krále Václava IV. i jeho zbrojnošů zde nadto podtrhují téměř divadelní koncipování celého sochařského obrazu. Poměrně přesnou redakcí Pfeffelova kompozičního vzorce je dále dřevorezebná reliéfní skupina vyplňující retabulum bočního oltáře v podkrkonošské Jilemnici, jehož fundátorem byla ve třicátých letech 18. století rodina hraběte Aloise z Harrachu.⁵³ Zrodem časově shodná je i varianta zachovaná na oltáři farního kostela v polském Jaworu,⁵⁴ kde je nadto světec zvětšen v apoteóze na nástavci oltáře (mírně upravenou alternativu spatřujeme na bočním oltáři mariánského kostela v Moravské Třebové).⁵⁵

Působivou kompoziční inovací tématu prezentuje venkovní skupina Svržení sv. Jana Nepomuckého z mostu v Trutnově, kladená na základě chronogramu na podstavci již k roku 1728. Nad spodní etáží soklu v podobě zalomené zídky, aludující mostní parapet, vyrůstá rámeček v podobě otevřené tumby s Janovým tělem hlídaným dvojicí lvů.⁵⁶ Vrcholová figurální sestava je složena ze dvou přiklekajících biřiců vyzvedávajících světce na modlitbách, legendická snaha o jeho svržení se však paradoxním dějovým přesmykem mění v cestu vzhůru k nebesům.

Celkovou řídkost zpracování deskribovaného ikonografického typu dokládá i skutečnost, že na území dnešního Maďarska, s relativně početnou množinou dochovaných sochařských nepomucenií, jsou zachovány pouze dvě takové skupiny: jedna v Kakátu z roku 1737 a druhá v Pápě z roku 1758.⁵⁷

V případě vápencového žarošického sousoší, o němž Metoděj Zemek uvažoval, že se na dnešní druhotné místo mohlo dostat pozdějším importem z vídeňského kláštera servitů, vychází jeho kompoziční osnova z nejstarší linie vývoje zobrazení námětu, umocněně podnětem vídeňského Mattielliho sousoší. Na kamenném segmentu, synekdochicky naznačujícím mostní oblouk, přikleká světec obstoupený svými katany. Prostovlasý martyr soustředěně sleduje krucifix ve své pravici, zatímco iluzivní dynamiku dramatické chvíle podtrhuje z jeho hlavy spadlý kvadrátek, kutálející se po hraně. Měkce zaoblená modelace obličejů (vpadlé tváře biřiců, výkruty vlasových pramének aj.), kontrastující s ostrými záhyby živůtků

⁵² Konstanty KALINOWSKI, *Rzeźba barokowa na Śląsku*, Warszawa 1986, s. 282, obr. 368 a 370.

⁵³ E. POCHÉ (ed.), *Umělecké památky Čech*, I, s. 599; I. KORÁN, *Na okraj*, s. 219.

⁵⁴ K. KALINOWSKI, *Rzeźba*, s. 282.

⁵⁵ Metoděj ZEMEK, *Jižní Morava*, Praha 1977, s. 181.

⁵⁶ Zvířecí figury lvů mají ve spojitosti s Nepomukem dvojznačnou symboliku: jednak vyobrazení s královskou korunou na hlavě a zuřivě lýtým výrazem představují aluzi na záporné povahové vlastnosti krále Václava IV., tak jak byly prezentovány barokní nepomucenskou legendistikou (viz Johanna von HERZOGENBERG (ed.), *Johannes von Nepomuk: anlässlich der 250. Wiederkehr der Seligsprechung des Johannes von Nepomuk*, München 1971, s. 176-177, kat. č. 115, obr. 64: kde trup dvouocasého lva s rozevřenou tlamou a s pohledem zvráceným do výše – nepochybná zvířecí personifikace krále Václava IV. – vynáší oltářní mensu, nad níž se vznáší v oblačné apoteóze sv. Jan andílky věnčený velkou korunou.), jednak – a to je zřejmě trutnovský případ – mohou být nadání pozitivní symbolickou funkcí jako majestátní strážci naznačené tumby s tělem utonulého světce a současně zosobněním martyrovny síly a nadpřirozené moci.

⁵⁷ Gábor TŰSKÉS - Éva KNAPP, *Volksfrömmigkeit in Ungarn*, Dettelbach 1996, s. 65-96.

jinak splihle k tělům přilíplé, jakoby namokřené drapérie, přibližuje skupinu, jejíž vznik odhadujeme na přelom třicátých a čtyřicátých let 18. století, k moravskému dílu Jana Jiřího Schaubegera,⁵⁸ přestože toto hypotetické připsání nelze prozatím podložit žádnou pramennou zmínkou.

Za jeden z posledních výhonků barokní obliby námětu svatojánského Svržení z mostu v moravském prostředí lze pak považovat reliéf vsazený do oltářní niky v kostele Sv. Jakuba Většího v Lipníku nad Bečvou, vzešlý z ruky řezbáře Václava Böhma v letech 1767-1773.⁵⁹

Náš komparativní náčrt zdrojů a paralel ikonografických řešení dvou moravských sochařských památek uzavíráme připomínkou děje melodramatu *Canon vitae canonicae* od skladatele J. R. Kellera,⁶⁰ sehraného v Olomouci v roce 1731, tedy ještě jako dozvuk zdejších festivit spojených s Nepomukovou kanonizací.⁶¹ Janovy ctnosti tu v epilogu přirovnávají jeho mlčení k padající hvězdě, která se s větším a větším leskem vrhá do řeky. V tom přítomný chór spatří, jak uvádí literární historik Arnošt Kraus, jak je světec unášen do nebe (tento elevační děj hodnověrně evokuje kupř. sousoší nepomucké apoteózy ve Fulneku) a radostně žádá, aby tato „*nová hvězda měla blahý vliv na oddané jí markrabství moravské*“.⁶² Tato vyhlášená prosba se, soudě po stránce výtvarné produkce na Moravě v následných desetiletích, plnila měrou vrchovatou.

⁵⁸ Miloš STEHLÍK, *Sochařství vrcholného baroka na Moravě*, in: Dějiny českého výtvarného umění II/2, Praha 1989, s. 515-517; Miloš STEHLÍK, *Sochařství*, in: I. KRSEK – Ž. KUDÉLKA – M. STEHLÍK – J. VÁLKA, *Umění*, s. 92.

⁵⁹ F. ZAPLETAL, *Tvůrci sochařského díla v chrámech Lipníka nad Bečvou*, Vlastivědný věstník moravský 10, 1955, s. 69-75, 101-105; Bohumil INDRA, *Barokní sochy Ferdinanda Grosse, Conrada Spindlera a sochařské dílo Václava Böhma v Lipníku nad Bečvou a v Hranicích*, Časopis Slezského (zemského) muzea, série B (vědy společenské) 39, 1990, s. 33-52; Bohumil SAMEK (ed.), *Umělecké památky Moravy a Slezska*, 2 (J-N), Praha 1999, s. 355 obr. 523.

⁶⁰ Zmínky o olomouckém choralistovi Josefu R. Kellerovi shromáždil Jiří SEHNAL, *Hudba v olomoucké katedrále v 17. a 18. století*, Brno 1988, s. 41, 43, 175 a 206.

⁶¹ A. KRAUS, *Sv. Jan Nepomucký*, s. 89.

⁶² TAMTÉŽ, s. 90.

Resumé:

The Statues of St. John of Nepomuk in Olomouc and Žarošice. The Paper Towards Recognition of the Baroque Sculpture in Moravia.

The paper deals with a baroque visual tradition of the two themes of the St. John of Nepomuk's iconography in the baroque sculpture of Bohemia and Moravia: martyr's dropping from the Prague's Charles Bridge to the river and St. John as a beadsman. It finds the inspiration of these fully narrative themes in the literary tradition of martyr's official hagiography, in the writings of the patriotic Jesuit Bohuslav Balbinus (*Vita B. Joannis Nepomuceni*, 1670-1671), in baroque homiletics and in the contemporary graphic prints. There are two most effectual repeats of our topics within the Moravian Baroque sculpture production: the statue in Žarošice and the statue in Olomouc. The paper newly ascribes the piece in Žarošice, anonymous until today, to the work of Jan Jiří Schauberger and it puts its dating to the turn of 1730s and 1740s. The paper further newly interprets the unusual configuration of St. John's statue in Olomouc standing in front of the Hradisko monastery, which was executed by Josef Antonín Winterhalder. St. John of Nepomuk is presented here as the heavenly protector of all ages of human generations which are represented by three suppliants: infant, juvenile and old man. The paper gives the new interpretation of the unique scene, which has no iconography parallel in the baroque sculpture of Bohemia and Moravia.

translated by Pavel Panoch

Obrazová příloha:

Obr. 1: Kašpar Drauškovius, Jiří Plachý: *Fama Posthuma Ioannis Nepomuceni*. Praha 1641. Mědiryt vzniklý podle předlohy Karla Škréty je patrně nejstarším dochovaným grafickým vizuálním prototypem kompozice námětu sv. Jana Nepomuckého jako almužníka. Archiv autora.

Obr. 2: Ferdinand Maxmilián Brokof, Sv. Jan Nepomucký, Praha, u kostela sv. Ducha, 1725. Foto: I. Panochová

Obr. 3: Josef Antonín Winterhalder, Sv. Jan Nepomucký jako almužník, Olomouc, premonstrátský klášter Hradisko, 1737. Foto: P. Panoch

Obr. 4: Bohuslav Balbín: *Vita B. Joannis Nepomuceni*. Augsburg 1725. Mědirytinová ilustrace se scénou světcovy depontizace od Johanna Andrea Pfeffela. Archiv autora.

Obr. 5: Neznámý řezbář, Svržení sv. Jana Nepomuckého z mostu, Jilemnice, kostel sv. Vavřince, 30. léta 18. století. Foto: P. Panoch

Obr. 6: Jan Jiří Schaubeger (?), Svržení sv. Jana Nepomuckého z mostu, Žarošice, přelom 30. a 40. let 18. století. Foto: P. Panoch

Obr. 7: Jan Jiří Schaubeger (?), Svržení sv. Jana Nepomuckého z mostu, Žarošice, zadní strana sousoší, přelom 30. a 40. let 18. století. Foto: P. Panoch

Milena LENDEROVÁ

Od porodní báby k porodní asistenci

Porod není jen významným přechodovým rituálem, příchodem nové člena daného společenství, pokračováním lidského rodu. Je současně biologickým i sociálně-kulturním fenoménem, ukazatelem stupně vyspělosti společnosti, dokladem toho, jak se dovede o lidský život v jeho počáteční – a nejzranitelnější fázi – postarat. Vypovídá o sociálním postavení matky i o vztahu společnosti k ženě. Dějiny porodu – či porodnictví – nabízejí ojedinělou možnost zamyslet se nad vztahem hypertrofující racionality a atrofující magie. Historie porodnictví je, jak říká francouzský lékař Michel Odent, „především historií postupného vylučování matek z jejich ústřední role v procesu porodu.“¹ Medikalizace – a maskulinizace – porodnictví byla, přes vehementní protesty porodních bab, ohánějících se vrozeným studem žen,² zahájena v 17. století ve Francii, „když do pokoje rodičky poprvé vstoupili mužští lékaři a převzali tradiční roli porodních asistentek.“³ Francouzské osvícenství konceptualizovalo fyziologické procesy – včetně porodu, který byl zbaven magie a iracionality. Třebaže medikalizace porodu nebyla přímočará ani jednoznačná, od poloviny 20. století to byli v evropských zemích „porodníci – dohlížející s nástroji v ruce“, stojící nad „pasivní, nečinně na zádech spočívající ženou... Totéž platí o nahrazení porodních asistentek lékaři, což signalizuje hluboké nepochopení toho druhu soukromí, které potřebuje žena, když dává život“.⁴ Profesor Odent možná svůj odpor k medikalizovanému porodu poněkud přehnal; pravdivé je však jeho přesvědčení, že vývoj porodnictví v průmyslově vyspělých zemích opsal jakousi kružnici: od monopolu porodní báby (zpočátku nekvalifikované, pak „profesionálky“) k monopolu lékaře (a porodnice) a od monopolu lékaře (a porodnice) zpět k porodní bábě. O tom, že by v blízké budoucnosti porodní báby

¹ Michel ODENT, *Znovuzrozený porod*, Praha 1995, s. 34. Michel Odent prosazoval od šedesátých let minulého století návrat k přirozenému porodu.

² Srov. např. Philippe HECQUET, *De l'incidence aux hommes d'accoucher les femmes et de l'obligation aux mères de nourrir leurs enfants*. Préface d'Hélène Rouch, Paris 1990; dále Milena LENDEROVÁ, *Osmnácté století: porodní báby versus akušéri*, *Gynekolog* 5, 1996, s. 235-238.

³ M. ODENT, *Znovuzrozený porod*, s. 34.

⁴ Tamtéž.

hrací plochu zcela ovládly, lze spíše pochybovat. Monopol porodnic je však nepochybně narušen.

Moderní porodní asistentka ovšem disponuje znalostmi, které jejím předchůdkyním hluboko do 19. století chyběly. V Evropě, kde ženy nikdy nerodily v odloučení od komunity, byla bába dlouho pouhým produktem ženské solidarity – mezi sousedkami, matkami, tetami, švagrovými pomáhajícími při porodu v širší rodině vynikla postupně ta nejjobratnější. Na pomoc ji volaly i cizí rodičky, prvek příbuzenství přestal hrát rozhodující roli. Hranice mezi šarlatánstvím a porodnictvím zůstávala málo zřetelná. Neznalost, pověrčivost, nedbalost, absence hygieny, zaříkávání, andělíčkářství... to vše k bábě patřilo. Od čarodějnice ji dělila snadno překročitelná hranice. Báby však nebylo možné zavrhnout – společnost je potřebovala.⁵ Proto se staly první nevýrobní profesní skupinou reglementovanou veřejnou mocí – jejich podřízení kontrole mělo zamezit především vysoké úmrtnosti matek a dětí, nejen těch z chudých vrstev.

Iniciativy se chopily některé městské rady: roku 1452 vyhlašuje babický řád městská rada v Řezně, v letech 1460-1480 v Heilbronnu a Hildesheimu, Norimberku, Colmaru a Würzburgu, o něco později v Ulmu. Uvedená nařízení byla pro všechny porodní báby v dané oblasti závazná, stejně jako složení odborné zkoušky před městským lékařem nebo již vyzkoušenou porodní bábou. Povinností babičky byl rovněž dozor nad obecnou mravností: měla hlásit narození nemanželských dětí, podezření ze snahy utajit těhotenství, z potratu či znásilnění – nařčení z těchto činů na úřední příkaz ověřovala. Za zmínku jistě stojí skutečnost, že babické řády obsahovaly jak povinnosti bab, tak některé zákazy, například spolčování či požívání alkoholických nápojů v průběhu porodu.⁶

Po kvalifikaci porodních bab volaly vrchnostenské a farní úřady i někteří prozíraví jednotlivci po celý novověk. Ve městech bývala tato snaha úspěšnější, což platí nejen pro Paříž: existují doklady, že pražská lékařská fakulta ojediněle zkoušela porodní báby už od 17. století.⁷ Nicméně ani zde nebylo síly nařízení plně a účinně prosadit. Nakonec se do věci vložil stát... Bylo na čase, vysoká úmrtnost rodiček a novorozeňat začala ohrožovat jeho zájmy.

Reformy sledující zlepšení zdravotního stavu obyvatelstva probíhaly v celé Evropě. V habsburské říši inicioval většinu reforem cílicích k blahu obyvatelstva

⁵ K problematice porodních bab srov. např. Jacques GÉLIS, *L'arbre et le fruit: la naissance dans l'Occident moderne, XVIe - XIXe s.*, Paris 1984; Alexandre MINKOWSKI, *L'art de naître*, Paris 1987, 1991; Eva LABOUVIE, *Andere Umstände. Eine Kulturgeschichte der Geburt*, Köln – Weimar - Wien 1998; Jane SHARP, *The Midwives Book or the whole Art of Midwifery*, Fasc. New York - Oxford University Press 1999; Ludmila CUŘÍNOVÁ, *Alchymie času. Porod v dějinách medicíny*, Sanquis, listopad 1999, s. 40-42; Antonín DOLEŽAL, *Od babictví k porodnictví*, Praha 2001 aj.

⁶ Annette KUHN (Hg.), *Die Chronik der Frauen*, Dortmund 1992, s. 203.

⁷ Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Pražské porodnictví a gynekologie před založením II. gynekologicko-porodnické kliniky*, in: *75 let gynekologicko-porodnické kliniky I. lékařské fakulty Univerzity Karlovy a Všeobecné fakultní nemocnice v Praze při 120 výročí otevření Zemské porodnice*, Praha 1995, s. 13.

Holand'an Gerhard van Swieten, osobní lékař a porodník Marie Terezie. Prvním krokem k profesionalizaci babictví se stal dvorní dekret z 30. prosince 1745: porodním babičkám má přednášet profesor anatomie a mají přihlížet pitvám mrtvých ženských těl. Počáteční reakce na úřední nařízení byla iniciativou jedince: od roku 1747 zval profesor pražské univerzity Franciscus Dutoy báby na své soukromé odpolední přednášky z porodnictví.⁸ Na základě dalšího dekretu ze 4. července 1748 se měly podrobit zkouškám buď na lékařské fakultě, nebo se nechat vyzkoušet krajským fyzikem. Na samém konci následujícího roku přišel další dvorský dekret, potvrzující stav, který de facto existoval: bábám má být demonstrována anatomie pitvami ženských mrtvol.⁹ Na návrh van Swietena vydala Marie Terezie 24. července 1753 Generální zdravotní řád pro Království české, který – vedle jiných – obsahoval ustanovení týkající se výše uvedené profese. Podle nařízení z roku 1761 měli být nekvalifikovaní chirurgové, lékárníci a báby stíháni pokutami. Při prvním přistižení platily nevyučené báby pokutu 6 tolarů, při druhém dvakrát tolik, při třetím dostaly bití – tak znělo nařízení z roku 1775.¹⁰ Generální zdravotní řád pro Království české předběhl vydání zákona celoříšského z roku 1770, jenž položil základy k moderní zdravotní péči. Roku 1786 byl zdravotní personál v krajích rozšířen o krajského chirurga a krajskou porodní bábu. V habsburské monarchii se průkopníkem sociálního lékařství, do něhož spadala i organizace péče o matku a dítě, stal Johann Peter Frank, lékař a po jistou dobu profesor kliniky v Göttingen, od roku 1795 ředitel vídeňské Všeobecné nemocnice, autor šestidílného spisu *System einer vollstaendigen medizinischen Polizey*. Obecnému blahu poddaných se věnovala řada dalších rakouských populacionistů a lékařů.

Dutoy přednášel porodnictví od počátku prosince 1753. Roku 1759 požádal o zproštění přednášek z porodnictví a doporučil za sebe Ignáce Johanna Rutha. V tomto roce byla na pražské univerzitě zřízena stolice porodnictví a Ruth se stal jejím prvním učitelem. Přednášel medikům, ranhojičům a bábám v Karolinu; profesury dosáhl až roku 1790. Vedle této teoretické výuky vedl od roku 1783, kdy byla dvorským dekretem nařízena praktická výuka porodnictví, dvakrát týdně praktika ve Vlašském špitálu na Malé Straně.¹¹ Zavedl novou vyučovací pomůcku, kožený model spodní části trupu ženy, jemuž se říkalo „mašina“.¹² K „mašině“

⁸ Ludmila HLAVÁČKOVÁ - Eva ROZSÍVALOVÁ, *Studium a přednášky na lékařské fakultě pražské univerzity v letech 1690-1848*, Praha 1984, s. 16.

⁹ Eva ROZSÍVALOVÁ, *Vznik babických škol v Československu*, Československá nemocnice 19, 1951, s. 97.

¹⁰ L. CURÍNOVÁ, *Alchymie času*, s. 40.

¹¹ E. ROZSÍVALOVÁ, *Vznik babických škol*, s. 97; L. HLAVÁČKOVÁ – E. ROZSÍVALOVÁ, *Studium a přednášky*, s. 20-21, 40.

¹² Karel KLAUS, *Tradice české gynekologie*, Praha 1953, s. 13; Eduard WONDRAK, *Z historie porodnictví v naší zemi*, Ročenka Státního okresního archivu v Olomouci, 2 (21), 1993, s. 113; Rafael Jan STEIDEL, *K naučení kniha o babském umění s tabulkami vysvětlená*, Vídeň 1778, předmluva (*Navrzení*), nestr.

patřil „*fantom*“, model novorozence. Podle seznamu přednášek pro rok 1784-1785 poslouchaly adeptky porodnictví Rutha, který k nim mluvil česky, dvakrát týdně.

Podle studijního řádu z února 1804 se v Praze musely učit také venkovské báby (až dosud přežívala praxe pouhého vyzkoušení krajským fyzikem),¹³ mají vyslechnout celý kurz, a pak „*skrze 2 měsíce v porodnici se cvičiti*“.¹⁴ Řád stanovil rovněž pevný program výuky: v každém semestru proběhl úplný kurs porodnictví pro báby a porodníky, v češtině i v němčině, který navázal na zmíněnou dvouměsíční praxi v porodnici. Nemajetné babičky měly dostat stipendium od panství, kraje či obce. Existovala rovněž státní stipendia, nicméně jejich držitelé se museli po složení zkoušky usadit tam, kde bylo zapotřebí.¹⁵

Od roku 1792 byl veřejným učitelem praktického porodnictví Ruthův žák, významný lékař a filantrop Jan Melič – jako první provedl v Praze císařský řez na živé ženě. Oficiálně byla porodnická klinika zřízena 4. srpna 1803 u Apolináře na Novém Městě pražském, v nadační budově duchovních číslo 447, jež se jako porodnice a nalezinec užívala už od léta 1789. Coby profesor praktického porodnictví se vedení porodnice ujal právě Melič. Pro neshody v profesorském sboru roku 1806 odstoupil, po jeho odchodu převzal od června 1806 katedru Karel Fiedler. Dne 1. května 1811 byl jmenován profesorem teoretického a praktického porodnictví Antonín Jungmann, bratr Josefa Jungmanna. Přednášel a učil porodnickému umění až do svého odchodu na odpočinek v roce 1850.

Po Jungmannově penzionování byla roku 1850 porodnická klinika nařízením ministerstva kultu a vyučování rozdělena na kliniku pro výuku mediků a kliniku pro výuku babiček. Osudy obou pracovišť se však nikdy neodvily zcela odděleně. Blízko porodnice byl pro „žákyně“ najat dům, odkud je mohli zavolat k porodu v kteroukoliv hodinu. Na babickou kliniku přišel z Innsbrucku Vilém Lange, po jeho odchodu do Heidelbergu ho vystřídal Jan Streng. Když se roku 1870 stal přednostou porodnické kliniky pro lékaře, zaujal toto místo dosavadní profesor Ivovské univerzity Ferdinand Weber, rytíř z Ebenhofu. Bezprostředním nástupcem Jungmanna byl jeho asistent, klatovský rodák František Kiwisch, rytíř z Rotterau, od roku 1842 soukromý docent gynekologie v Praze. Na pražské lékařské fakultě konal mimořádné přednášky o ženských chorobách.¹⁶ Přestože zemřel již roku 1852, dá se o něm říci, že položil základ ke gynekologické klinice. Většina ze jmenovaných lékařů se věnovala odborné publicistice a ve výčtu jejich publikací nechyběly učebnice pro porodní báby.

V roce 1852 byl přijat návrh na reformu vzdělání porodních bab. Dosaďadní teoretický kurz v Karolinu byl zrušen a za rok se vystřídaly tři čtyřměsíční teoreticko-praktické kurzy, střídavě v českém a německém jazyce. Až do roku 1891 příslušela „babická“ klinika univerzitě. Po té byla od fakulty odloučena

¹³ Srov. osvědčení porodní báby Marie Holinové z Boru, vystavené českobudějovickým krajským fyzikem Janem Ebenhöchem z 2. dubna 1794, soukromý archiv autorky.

¹⁴ Cit. dle E. WONDŘÁK, *Z historie porodnictví*, s. 109.

¹⁵ L. HLAVÁČKOVÁ – E. ROZSÍVALOVÁ, *Studium a přednášky*, s. 39.

¹⁶ L. HLAVÁČKOVÁ, *150 let*, s. 43.

a zřízena jako samostatná „*c. k. škola babická v Praze*“, podřízená Zemskému výboru. V jejím čele stanul profesor Václav Rubeška. Školu vedl až do roku 1920, během této doby vychoval 5000 porodních babiček. Své bohaté zkušenosti z výuky dokázal zúročit i při přednáškách určených budoucím lékařům.

Povinnosti báby

Po složení zkoušky a přísahy vrchnosti (v královských městech magistrátu) obdržela každá babička opis svého slibu, jímž se měla v budoucnosti řídit. Nejstarší přísahy neznáme, k dispozici máme text až z roku 1847, podle kterého měla „*skrze svou přísluhu rodičkám všecku možnou pomoc prokazovati*“, „*chudobným rovně jako bohatým s povolností přísluhovati a jich neopouštěti aniž zanedbati*“. Podléhala doзору faráře, jemuž měla hlásit všechny porody, podezření na potrat a vůbec všechny odchylky od normálu.¹⁷ Třebaže nesměla provádět nástrojové porody, ani podávat rodičce tisíce léky, byla – do případného příchodu lékaře – u jejího lůžka neomezenou paní: hrozilo-li, že dítě zemře nepokřtěné, směla provést nouzový křest. Proto v jejím kuffíku či brašně, jejichž obsah podléhal předpisům a v průběhu jednoho století se příliš neměnil, nesměla chybět malá nádobka se svěcenou vodou. Nebylo vzácností, že rodiče, především ti chudší, požádali bábu o kmotrovství.¹⁸

Bába se ve svém konání měla řídit závaznými instrukcemi – po městech se chopil iniciativy stát. Jedna z instrukcí vyšla roku 1809; aby byla zaručena její znalost, nacházela se na konci všech porodnických učebnic. Nové nařízení vydalo ministerstvo vnitřní 25. března 1874, o čtyři roky později bylo doplněno a 4. června 1881 revidováno. Podle něj patřila bába do „*kategorie osob zdravotních*“, dozor nad ní vykonával politický úřad první instance, okresní hejtmanství nebo obecní úřad, a okresní lékař. Výkony a vzdělání porodních bab upravovaly zákon č. XIV/1876, zákon č. XXXVIII/1908 a předpisy o vzdělání porodních bab z 27. ledna 1898. Všechny uvedené dokumenty platily až do roku 1928.¹⁹

Paragraf 19 babické instrukce z roku 1881 nařizoval zapisovat průběh porodu do tzv. tabulek narozených (bába si je kupovala u okresního nebo obecního úřadu, vyplněné a podepsané odevzdala nadřízenému lékaři; sloužily ke statistickým účelům) a do deníku, na jehož předešlé či první straně bývalo úřední potvrzení *babické kvalifikace*. Nové nařízení vydalo ministerstvo vnitřní spolu s ministerstvem kultu a vyučování roku 1897²⁰ – platilo ještě v letech první Československé

¹⁷ E. WONDŘÁK, *Z historie porodnictví*, s. 112.

¹⁸ V matrice narozených farního úřadu Choltice je v letech 1879-1885 porodní bába Marie Vondráčková jako kmotra či svědek u křtu uvedena celkem sedmkrát. V jednom případě provedla nouzový křest. SOA Zámorsk, Sbirka matrik, inv. č. 4398, Matrika narozených, Farní úřad Choltice.

¹⁹ Srov. Sbirka zákonů a nařízení, 1928, č. 200, Praha 1928, s. 1202.

²⁰ Vojtěch VYŠÍN, *Babictví, učebná kniha o porodnictví pro báby porodní*, Olomouc 1888, s. 277.

republiky. Babičky se však k „papírům“ stavěly vcelku liknavě; jak tabulky, tak zápisníky jsou raritou.²¹

Srovnáme-li instrukce pro porodní báby z počátku a konce 19. století, zjistíme, že z části se paragrafy obou nařízení shodují. Ustanovení o legálním provozování babické praxe, součinnosti s lékařem a farářem, povinnost nouzového křtu obsahují všechny. Platné zůstaly zákazy podávat ženě či dítěti léky, provádět potraty a napomáhat k nim. Změnila se zčásti technika vedení porodu, větší důraz byl kladen na hygienu, na osvětu týkající se životosprávy v těhotenství, ošetření v šestinedělí a prevenci patologických jevů. Podle instrukce z roku 1897 měla babička každou matku během těhotenství vyšetřit, srozumitelně ji poučit o somatických změnách souvisejících s graviditou, seznámit se s jejím zdravotním stavem. K pomoci musela být připravena v kteroukoli hodinu, odmítnout ji směla, jen když předtím ošetřila osobu nakaženou přenosnou nemocí – v uvedeném případě byla povinna požádat o zastoupení některou ze svých kolegyň. Porod nesměl probíhat v bytě báby, ale v příbytku rodičky. Komplikovaný porod a náhlé komplikace šestinedělí směla bába ošetřovat jen do příchodu lékaře.

Výkonnost báby

„Předreformní“ porodní bába bývala zpravidla starší (odtud i označení „bába“), často vdova. Podle přestav reformátorů a autorů babických příruček byl však nejvhodnějším k zahájení praxe „prostřední věk“, pod nímž se rozumělo stáří mezi dvacítkou a třicítkou. „Mladá bývá obyčejně ztřeštěná, bez důvěry okolí. Příliš letitá zapomnětlivá a často předsudků plná“, zdůvodnil svou představu žák Antonína Jungmanna, pozdější rektor olomoucké univerzity František Mošner.²² Zdá se, že pomocnice začínaly praktikovat kolem třicítky, téměř do konce 19. století však trvalo, než se jejich kvalifikace stala nepopíratelnou skutečností. O přetrvávajících problémech s kvalifikací babiček ještě na přelomu 19. a 20. století svědčí fondy farních a okresních úřadů.²³

V Praze se viditelně zlepšila odborná péče o matky a novorozence už během první poloviny 19. století. Schematismy udávají 15 babiček pro Prahu (Staré a Nové Město, Malá Strana, Hradčany) v roce 1789, 58 o deset let později,

²¹ Vedle zápisníků Anny Bicanové a Marie Vondráčkové srov. dále Deník porodní babičky Anny Voltrové, SOKA Hradec Králové, Obecní úřad Výrava, neinv.; deník se týká období první republiky. Deník Anny Vrátné z Hořic, praktikující v letech 1912-1930, zmiňuje A. DOLEŽAL, *Od babictví*, s. 118 an.

²² Antonín JUNGSMANN, *Umění babické, k užítku ženám při porodu obsluhujícím*, Praha 1814, s. 2; František Antonín MOŠNER, *Babictví čili umění porodnické*, Olomouc 1848, s. 3.

²³ SOKA České Budějovice, FÚ Bošilec, inv. č. 92, Zál. zdravotní, kart. č. 1; Farní úřad Neznášov, inv. č. 21, Kniha narození a křtů, kn. č. 21; SOKA Pelhřimov, OÚ Pelhřimov, Neoprávněné provozování babictví, inv. č. 658, sign. 7/9/91, kart. 137; cit. dle Alena SEMRÁDOVÁ, *Příchod na svět v průběhu "dlouhého" 19. století*, Diplomová práce, Historický ústav Jihočeské univerzity, České Budějovice 2003, s. 52an.; E. WONDŘÁK, *Z historie porodnictví*, s. 114.

120 v roce 1830 a 164 v roce 1851.²⁴ Přibývalo jich i v následujících letech, takže roku 1882 asistovalo u 3 202 porodů v Praze 243 babiček. Na jednu tak připadalo 13 porodů ročně, v dalším roce (ke zmíněným pražským obvodům přibyl Vyšehrad) se tento průměr o 1 porod zvýšil, roku 1886 (k Praze se připojily Holešovice-Bubny) činil 17 porodů, nicméně 11 evidovaných zkoušených babiček údajně nepraktikovalo vůbec.²⁵ Nad nízkým počtem výkonů, který daleko zaostával za ostatními evropskými městy (v roce 1880 se např. pro Berlín uvádělo na jednu babičku 83 porodů), se pozastavoval pražský fyzikát, který s jistou nelibostí konstatoval, že „z čísel těch patrně vysvítá, že mnohé babičky v Praze zcela jiným způsobem výtěžku svou existenci zabezpečovati musí“.²⁶ Přesto se počet pražských bab nadále mírně zvyšoval, roku 1890 na 246, o rok později na 261; teprve pak začal opět zvolna klesat.²⁷ V Praze koncem 19. století asistovaly nejvýkonnější z nich u 78 porodů ročně.²⁸ V Olomouci bylo roku 1884 celkem 34 babiček (1 asi na 595 obyvatel), do roku 1918 jejich počet poklesl na pouhých 15.²⁹

Mímo Prahu se představy státu o zdraví obyvatelstva prosazovaly pomaleji – třebaže i zde najdeme výjimky. Čísla, která úřední zprávy uvádějí, se týkají jen zkoušených babiček, počet obyvatel připadající na jednu z nich tedy nemusel být zdaleka tak vysoký, jak nám prostým aritmetickým dělením vychází. Ostatně tyto průměry mají jen velmi přibližnou vypovídací schopnost – nemalou roli hrála rozloha panství, stav jeho cest, skutečnost, zda se jednalo o region v rovině, podhůří či horách. Ani v případě krajských měst nebyla úroveň péče stejná, což v nemalé míře platí o jednotlivých administrativních centrech. Uvážíme-li, že se v českých zemích v letech 1830-1880 rodilo v průměru 38-39 dětí na 1000 obyvatel,³⁰ pak se ani na venkově nezdá počet porodních bab vzhledem k počtu obyvatel vysloveně nízký. Z údajů vztahujících se k době předbřeznové, obsažených v rozsáhlé topograficko-statistické práci J. G. Sommera *Das Königreich Böhmen*,³¹ vyplývá, že od dob tereziánských reforem urazila veřejná zdravotní péče velký kus cesty. Ve všech krajích skutečně působili lékaři a ranhojiči, z nichž jeden byl vždy lékařem

²⁴ *Schematismus für das Königreich Böhmen*, 1789, Prag, s. 225; *Ibid.*, 1809, s. II/27-32; *Schematismus für das Königreich Böhmen*, 1830, s. 554; *Handbuch des Königreiches Böhmen für das Jahr 1851*, s. 539-541.

²⁵ Hynek PELC, *Zpráva o zdravotních poměrech a činnosti městského fyzikátu v Praze za rok 1882*, Praha 1883, s. 76; TÝŽ, *Zpráva o zdravotních poměrech... za rok 1883*, Praha 1884, s. 96; Jindřich ZÁHOŘ, *Pátá výroční zpráva městského fyzikátu o zdravotních poměrech král. hl. města Praze za rok 1886*, Praha 1889, s. 327.

²⁶ H. PELC, *Zpráva o zdravotních poměrech... za rok 1882*, s. 76.

²⁷ Jindřich ZÁHOŘ (ed.), *IX., X., XI. výroční zpráva fyzikátu o zdravotních poměrech král. hlav. města Prahy za rok 1890, 1891 a 1892*, Praha 1896, s. 449. Pod Prahou se v devadesátých letech rozumělo Staré a Nové Město pražské, Malá Strana, Hradčany, Josefov, Vyšehrad, Holešovice-Bubny.

²⁸ J. ZÁHOŘ, *IX., X., XI. výroční zpráva...*, s. 451.

²⁹ E. WONDŘÁK, *Z historie porodnictví*, s. 117.

³⁰ *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996, s. 166.

³¹ Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Statistisch-topographisch Dargestellt*, 1-16, Prag 1833-1856.

(resp. ranhojičem) krajským. Někde se vyskytovali i porodníci, ve schematismu označovaní jako *Geburtshelfer*, případně *Magister der Geburtshilfe*. Výskyt krajské porodní báby Sommer neuvádí. V Královéhradeckém kraji působilo ve 30. letech 349 bab, v krajském městě jich bylo 17 – jedna bába tedy připadala na 198 obyvatel.³² Pro Chrudimský kraj je uváděno 210 bab, v samotné Chrudimi, jež byla rovněž královským městem, byly jen čtyři – vedle nich ovšem dva porodníci – na jednu ze šesti „odborných“ sil připadalo tedy 213 osob. V Pardubicích, centru komorního panství, bylo šest babiček a dva porodníci; na jednu (jednoho) připadalo 430 osob.³³ Relativně dobře bylo postaráno o nedělky a novorozence v některých východočeských venkovských obcích, kde připadala jedna bába na 100-200 obyvatel.³⁴ Každopádně můžeme konstatovat, že ve třicátých až čtyřicátých letech 19. století nebylo v Čechách jediné panství, kde by nepraktikovala žádná kvalifikovaná porodní bába.

Do počtu babiček a jejich rozmístění v obvodech jednotlivých politických okresů na přelomu století dávají nahlédnout tištěné schematismy. Situace v počtu obyvatel připadajících na jednu bábu se v případě sídel soudních okresů lišila: například v Nasavrkách připadala na 430 obyvatel, v Libáni na 675, v České Skalici na 707, v Hlinsku na 826, v Sobotce na 837.³⁵

Ještě výraznější byl rozdíl v případě jednotlivých obcí: od 2018 obyvatel na 1 babičku v obci Zbečnick v náchodském okrese po 150 „duší“ v obci Živonín v mělnickém okrese.³⁶ V poměrně vzácných případech nám dochované údaje umožňují rekonstrukci průměrného počtu porodů na jednu bábu: vzhledem k omezené informovanosti se spokojíme s tvrzením, že až na výjimky (147 porodů na přelomu století v Nebuželicích v okrese Mělník či 12 porodů v Obříství v témže okrese)³⁷ se výkonnost české „terénní“ porodní báby pohybovala mezi pražskou a berlínskou skutečností.³⁸

Počet porodů připadajících na jednu babičku nebyl v žádném případě konstantní a neodvisel jen od počtu dětí narozených v té či oné lokalitě. Nově přichozí bába si musela klientelu vybudovat – čím více bylo v obci či okolí „*pomocnic ku porodu*“, ať školenyých či „*fušerek*“, tím pro ni byla situace obtížnější. Anna Bicanová, rodačka z Chrudimi, přišla do městečka Týn nad Vltavou krátce poté, kdy 26. února 1868 obdržela na vídeňské univerzitě diplom porodní báby. V Týně

³² Tamtéž, 4. Band, Königgrätzer Kreis, Prag 1836, s. XXXIV, 4.

³³ Tamtéž, 5. Band, Chrudimer Kreis, Prag 1837, s. XXX, XXXIII, 21, 27, 20, 46-47.

³⁴ Jednalo se např. o obec Plotiště nad Labem, patřící královskému městu Hradec Králové, či o 5 obcí patřících komornímu panství Pardubice (Vlčí Habřina, Bukovka, Čepy, Rybitví, Jankovice). Tamtéž, 4. Band, s. 28; 5. Band, s. 44 et passim.

³⁵ Václav KUDRNÁČ, *Úplný adresář a popis politického okresu Jičinského*, Turnov 1900, passim; TÝŽ, *Adresář a popis politického okresu Chrudimského*, Semily 1903, passim, TÝŽ, *Úplný adresář a popis politického okresu Náchodského*, Mladá Boleslav 1907, passim.

³⁶ V. KUDRNÁČ, *Úplný adresář a popis politického okresu Náchodského*, passim; TÝŽ, *Adresář a popis politického okresu Mělnického*, Jičín 1902, passim.

³⁷ V. KUDRNÁČ, *Adresář a popis politického okresu Mělnického*, passim.

³⁸ Vycházíme z údajů uvedených v adresářích, srov. pozn. č. 35.

působila třicet let a za tu dobu se celkem 804krát zasloužila o příchod nového občánka. Průměrný roční výkon paní Anny představoval tedy 26,8 porodů. V roce svého příchodu, od 1. března do 1. prosince, asistovala u pouhých 9 porodů, čemuž odpovídal i její výdělek – jen 22 a půl zlatých za uvedené období. Přestože jedno z dětí je v uvedeném roce v jejích zápiscích označeno křížkem (nevíme, zda se narodilo mrtvé, zemřelo při či po porodu a bába nestačila provést nouzový křest), obliba Bicanové rostla, zřejmě se osvědčila – dokládají to i stoupající taxy. Reklamou jí byla vzájemná doporučení matek, příbuzných a sousedek. Její zápisky jsou strohé, přesto víme, že za třicetiletou kariéru zemřelo při jejích asistencích patrně 31 dětí (pokud šlo o prenatální úmrtí a bába nestihla provést nouzový křest, je uvedeno jen příjmení dítěte), nejvíce v roce 1869 (4) a 1870 (5), tedy v začátcích praxe.³⁹

Patrně v roce 1879 přišla do východočeských Choltic porodní babička Marie Vondráčková, jejíž zápisník se rovněž dochoval.⁴⁰ Zjevně nezahrnuje celou praxi, nicméně je zřejmé, že i Vondráčková se musela ve vsi a okolí prosadit. V době jejího příchodu praktikovaly jen ve farním obvodu Choltice dvě báby, roku 1883 přibyla další.⁴¹ Zápisník nás informuje o dvacetileté činnosti Vondrákové, během které provedla 583 porodů – průměr tedy činí 29,15 porodů ročně. Údaje zanášela někdy ex post, jak dokládá záznam z února roku 1881.⁴² Také její klientky reprezentovaly celé sociální spektrum lokality – babička si do notýsku pokaždé zanesla datum, jméno rodičky, její bydliště, zda šlo o prvo- či vícerodičku, někdy její věk a postavení. Uvedla, o kolikátý porod v pořadí se jedná, jeho čas, pohlaví a polohu dítěte a všechny odchylky od normálu – nástrojové porody provedené lékařem, narození dvojčat, těžké porody, úmrtí. Zapisovala i potraty (celkem sedmkrát) a narození dvojčat (pětkrát); žádné z dvojčat nepřežilo kojenecký věk.⁴³ Za celé období jí osm dětí zemřelo hned po porodu nebo se narodilo mrtvých.⁴⁴

Zda po vzniku samostatného státu, kdy byla „pomocná praxe porodnická“ upravena zákonem č. 200 z 9. listopadu 1928 (a místo označení bába se začalo užívat „porodní asistentka“; vzdělání, jež nesmělo být kratší než 10 měsíců, získávala ve „státních ústavech pro vzdělání a výcvik porodních asistentek“), se úřadům

³⁹ Regionální muzeum Týn nad Vltavou, Deník porodní babičky Anny Bicanové, 1868-1897, nestr. Ve slozce též diplom vydaný lékařskou fakultou vídeňské univerzity dne 26. února 1868.

⁴⁰ Archiv Východočeského muzea Pardubice, *Záznamy v Cholticích narozených dětí od roku 1879 od porodní babičky Marie Vondráčkové*, 1879-1898, nestr. Do knížky je vložena fotografie znetvořeného dítěte (zjevně předčasně narozeného), z rubu nese zápis: „fotografována v r. 1879, zrozené děvče v porodnici hrozná nestvůra“. Zápis není proveden rukou Marie Vondráčkové. Za upozornění na tento ojedinělý pramen děkuji kolegovi prof. PhDr. Petru Vorlovi, CSc.

⁴¹ SOA Zámorsk, Sbirka matrik, inv. č. 4398N, Matrika narozených Choltice. Matrika se bohužel dochovala jen pro léta 1869-1885, takže ji nelze se zápisníkem A. Vondráčkové důsledně porovnat.

⁴² „Tu jsem měla devět dítek za sebou, kde mi nebylo možná je zaznamenat“, srov. *Záznamy v Cholticích*, nestr.

⁴³ *Záznamy... porodní babičky Marie Vondráčkové*, 1879-1898, nestr.; SOA Zámorsk, Sbirka matrik, inv. č. 4398N, Matrika narozených Choltice, 1869-1885.

⁴⁴ *Záznamy... porodní babičky Marie Vondráčkové*, 1879-1898, nestr.

skutečně podařilo přimět všechny praktikující asistentky k vedení zápisů, nevíme. Jejich „knížky“, sešit v papírových deskách, měly jednotnou formu a zhotovovala je Státní tiskárna v Praze. Na prvních dvou stranách se nacházelo *Poučení, jak se má vésti deník a výkazy o porodech*, v němž se nesmlouvavě pravilo: „Záznamy v deníku má porodní babička zanést dříve, nežli opustí nedělnku, anebo, neumí-li psát, necht' je dá zanést ihned dle svých udání od osoby jiné. [...] Porodní babičky, jež svoje záznamy opomenou včas zanášeti, nebo záznamy nedbale vedou, budou trestány dle § 37 služebních předpisů.“⁴⁵ Navzdory těmto výhrůžkám jsou i pro toto období knížky porodních babiček vzácností. Zápisník Anny Voltrové z Výravy v okrese Hradec Králové,⁴⁶ dochovaný pro rok 1925, není o nic méně zajímavý než ony z 19. století. Voltrová zapisovala do předtištěných kolonek⁴⁷ a za rok 1925 odvedla celkem 16 porodů. Poslední výravský občánek, či spíše občanka, která přišla 15. prosince 1925 na svět, se narodila v královéhradecké okresní nemocnici. Zemřelo jen jedno dítě, narozené předčasně, v sedmi měsících, nepomohl ani přivolovaný lékař (jednalo se o jedinou lékařskou asistenci). Průměrný věk matek byl 28,4 let, nejmladší, prvorodička, byla sedmnáctiletá, nejstarší osmačtyřicetiletá žena přivedla na svět své třetí dítě. Pět matek bylo prvorodičkami, devět rodilo podruhé, třetí, čtvrtý a osmý porod se vyskytl vždy v jednom případě.⁴⁸

Poslední dosud známý zápisník, *Deník porodní babičky* Anny Vrátné z Hořic, zmiňuje ve své práci Antonín Doležal.⁴⁹ Babička si zjevně vedla zápisky svědomitě – dochovaný zápisník, vztahující se k roku 1930, nese pořadové číslo 25. K jeho naplnění zabránila Anně Vrátné smrt – zemřela 19. července 1930. Za necelého půl roku asistovala u 23 porodů, průměrný věk rodiček byl 26,7 roků. Převládaly prvorodičky (9 případů), druhorodiček bylo 7, třetirodičky 3.⁵⁰

Vlastnosti báby

Nejen diplom a respekt ke všem nařízením, také osobní vlastnosti babičky hrály důležitou roli v její praxi. Někdy se jedná o formulace vcelku svérázné – podle Antonína Jungmanna měla být bába „nepřítelkyně marné žvavosti, klevet,

⁴⁵ SOkA Hradec Králové, Obecní úřad Výrava, Deník porodní babičky, neinv. Deník má celkem 64 stran, pro záznam jednoho porodu určena 1 dvoustrana, vyplněno 37 stran.

⁴⁶ Tamtéž.

⁴⁷ „Běžné číslo porodu, Rodičky obydlí, ulice, číslo domu, jméno a příjmení, rok narození (stáří), stav (vdaná, vdova, svobodná), povolání (zaměstnání), náboženství (vznání), Den a hodina, kdy porodní babička přišla k rodičce, Den a hodina, měsíc a rok porodu, Kolikáté slehnutí matky, Pohlaví jméno dítěte nebo dětí, V kolikátém měsíci porod se stal, poloha dítěte při porodu, zda dítě živé, zdánlivě mrtvé nebo mrtvé, Jak bylo dítě vyvinuto, Byly-li na děcku pozorovány zrůdy a jaké?, Vyskytly-li se za porodu u matky příhody životu nebezpečné nebo smrt?, Byla-li poskytnuta pomoc umělá, kdy, jaká a kým?, Den a hodina odchodu lůžka, Zda matka v šestinedělí onemocněla a čím? zda umřela, kdy?, Zda děcko v šestinedělí onemocnělo, čím? zda umřelo, kdy?, Zvláštní poznámka.“

⁴⁸ SOkA Hradec Králové, Obecní úřad Výrava, Deník porodní babičky, neinv.

⁴⁹ Srov. A. DOLEŽAL, *Od babictví*, s. 118-121.

⁵⁰ Tamtéž, s. 121.

opilství, milovnice čistoty“; pokud se vzhledu týče, má být „*bez ohavných osutin, bez svrabu*“.⁵¹ Podrobný soupis žádoucích vlastností báby sestavil poprvé František Mošner. Rozlišuje mezi „*vlastnostmi těla*“ (babička měla být zdravá, silná a působit čistým dojmem), „*vlastnostmi ducha*“ (měla být gramotná, mít dobrou paměť a „*zdravý rozum*“) a „*vlastnostmi srdce*“ (dnes bychom použili označení morální vlastnosti), mezi něž patří především svědomitost, opatrnost, mlčenlivost, střídmost.⁵² Jiné příručky přinesly výčet povahových rysů nežádoucích: domýšlivost, závist, pomlouvačnost, opilství, necudnost, štěbetavost nebo pověřčivost.⁵³ Musela vést počestný život a vyhýbat se alkoholu.

Každá porodní bába nosila na prsou odznak svého povolání. Na domě, kde bydlela, měla být už podle instrukce z roku 1809 tabulka s jejím jménem a označení „*zkoušená pomocnice*“. Ne vždy tomu tak skutečně bylo, proto populární příručky doporučovaly budoucím rodičům, aby si bydliště báby včas zjistili a předem se s ní domluvili. Honorář za porod odpovídal vynaložené práci a počtu návštěv, nejnižší byl zhruba 1 zlatý, nejvyšší činil kolem 30 zlatých. Roční výdělek babičky Bicanové nepřesáhl 165 zlatých,⁵⁴ v případě Marie Vondráčkové se zdá, že maxima dosáhl roku 1886 – 100 zlatých a 20 krejcarů.⁵⁵ Podle zdravotního zákona z dubna 1870 byly obce povinny poskytnout porodním babičkám v případě ošetření nemajetné rodičky hmotnou podporu, což vyplývalo rovněž z § 28. odstavce 5 obecního zřízení. Stížnosti babiček a zjištění, že tato povinnost není skutečně všude respektována, vedly místodržitelství v srpnu 1907 k vydání káravého oběžníku. Ze šetření, které měla na jeho základě provést okresní hejtmanství, vyplývá, že např. v okrese Chrudim byly naopak poměry babiček uspokojivé, že obce, případně dělnické pokladny za nemajetné matky řádně platily.⁵⁶ Lze předpokládat, že venkovské babičky žily zčásti z výnosu svého domácího hospodářství, jenž výdělek vhodně doplňoval. Plat za asistenci u porodů byl rovněž vítaným doplňkem materiálního zajištění manželského páru, nebyla-li bába vdovou. V každém případě nebyla babická živnost příliš výnosným podnikáním. Anděličkářství patrně vynášelo více.

Počet návštěv spojených s porodem nelze přesně určit. Nicméně uvážíme-li, že se doporučovala prohlídka matky zhruba uprostřed těhotenství (většinou souvisela s diagnostikováním gravidity, nicméně řada těhotných se bez ní obešla), že bába s rodičkou trávila druhou a třetí dobu porodní, pár hodin po porodu u ní bděla (podle nařízení ministerstva vnitřní ze 4. června 1881 měla „*po každém pravidelném porodu aspoň tři hodiny po odebrání lůžka u šestinedělky setrvati*“⁵⁷) a několik dní

⁵¹ A. JUNGMANN, *Umění babické*, s. 2.

⁵² F. A. MOŠNER, *Babictví*, s. 3-4.

⁵³ Jan STRENG, *Učebná kniha o porodnictví pro babičky*, I, Praha 1859, s. 4.

⁵⁴ Regionální muzeum Týn nad Vltavou, Deník porodní babičky Anny Bicanové, nestr.

⁵⁵ *Záznamy... porodní babičky Marie Vondráčkové*, 1879-1898, nestr.

⁵⁶ SOKA Chrudim, AM Chrudim, inv. č. 422, 7/1, Porodní báby, jedy, nakažlivé nemoci, 1903-1909, katr. č. 545.

⁵⁷ František Xaver VESELÝ, *Všeobecný slovník právní*, I, Praha 1896, s. 44.

poté ji navštěvovala, účastnila se křtu a někdy i úvodu, pak nás nízký průměrný počet porodů na jednu bábu možná tolik nepřekvapí.

Báby a zločin

Za provinění čekal babičku trest, nejpřísnější byl za jakoukoli pomoc při vypuzení či usmrcení plodu. Vyvolání potratu kriminalizovala každá společnost (s výjimkou antické) a „viníci“ byli trestáni – zápisy v raněnovověkých smolných knihách jsou dostatečným důkazem, byť potraty a vraždy novorozenců zachycují jen v případě žen z dolních vrstev. Žádná žena, která se pro násilné ukončení těhotenství rozhodla, tak nečinila pro vlastní potěšení – v drtivé většině případů se jednalo o svobodné matky a „*zahubení neřádně nabytého plodu*“ bylo aktem zoufalství a beznaděje, u jehož kořenů stálo vědomí, že společnost vyvrhne jak svobodnou matku, tak její dítě – nemanželský původ znamenal celoživotní cejch. V případě vdaných žen byla většinou motivem hmotná bída. O vyvolání potratu se ženy někdy pokoušely samy zvedáním těžkých břemen, koupelemi v horké vodě, skákáním z výšky, jindy pomocí nápojů a bylin, jež připravovaly porodní báby či báby kořenářky (mohlo jít o jednu a tutéž osobu). Prozrazení činu bylo trestáno, třebaže méně krutě, než zabití novorozence. Opatření proti potratovosti zůstala v platnosti i v době rozkvětu populacionistických zásad koncem 18. století. Trest žaláře se pro matku pohyboval od šesti měsíců do jednoho roku za jakýkoli pokus, který vedl k vyhnání plodu nebo porodu mrtvého dítěte. Trestán byl i otec, pokud se na aktu podílel, a nejpřísněji porodní bába, kterou čekal trest od jednoho do pěti let vězení.

V průběhu devatenáctého století, kdy umělých potratů přibývalo (uchylovaly se k nim nejen děvečky, dělnice, prostitutky, ale také vdané i svobodné ženy z vyšších kruhů), přijala většina států protipotratové zákonodárství: ve Velké Británii se tak stalo v roce 1803 (novelizován byl roku 1837 a 1861), ve Francii a Belgii v roce 1810, ve druhé polovině století ve skandinávských zemích, Německu a Itálii. V roce 1869 prohlásil papež Pius IX. bulou *Apostolicae Sedis* umělý potrat za hřích. A roku 1895 byly potraty zakázány v celé Evropě. V Rakousku se jimi zabýval *Zákonník o zločinech a těžkých přestupcích* z roku 1803 a pak jeho novela z roku 1852. Matku či osobu, která potrat provedla, trestal soud žalářem – podle okolností v délce pět či dokonce deset let. Kde nebylo žalobce – udavače, nebylo soudce, a tak k soudním procesům zpravidla docházelo v případě úmrtí nebo vážného onemocnění potrativší ženy.⁵⁸

Snadněji se potrat utajil v městském prostředí, kde se stal v posledních desetiletích devatenáctého století pro některé báby výnosným podnikáním. Tresty se notně zmírnily – nezřídka byla matka osvobozena a babička odsouzena na šest týdnů do žaláře. Zákaz provozování praxe nebraly většinou báby vážně. Andělíč-

⁵⁸ Geneviève FRAISSE - Michelle PERROT (ed.), *Histoire des femmes en Occident. IV.: Le XIXe siècle*, Paris 1991, s. 405.

kárku objevila zájemkyně například v inzertní příloze tisku: „*Dámy naleznou radu i pomoc u pí Veroniky Tomáškové, praktické porodní babičky od roku 1862 na Linhartském nám, č. 114 poblíž Malého nám. Ku přání byt i zaopatření.*“⁵⁹ Podle neověřených informací stál koncem století potrat u andělíčkářky 15-20 zlatých, u lékaře 50 zlatých.⁶⁰ Zde máme patrně klíč k onomu „*jinému způsobu výdělku*“. Bábám se zapovídalo „*těž inserování a prodej různých čajů a jiných prostředků domněle upravujících čmýru*“;⁶¹ podobný zákaz platil i pro nabízení antikoncepčních prostředků, což zdůraznil i místodržitelův oběžník ze dne 3. července 1899.⁶²

Přestože se v posledních desetiletích přítomnost lékaře, případně porodníka při porodu „*v třídách zámožných*“ rozšířila,⁶³ ve většině domácností chodila nadále k porodům jen bába. Statistické údaje, které známe pro poslední dvě desetiletí 19. století pro Prahu (Staré Město, Nové Město, Malá Strana, Hradčany, Josefov, Vyšehrad, Holešovice-Bubny), mezi lékařem a porodníkem nerozlišují; nelze z nich bohužel ani určit, kdy byl lékař povolán k fyziologicky probíhajícímu porodu a kdy zasáhl z nutnosti. Roku 1886 se v Praze odehrálo 4285 porodů (z toho 49 porodů dvojčat a 1 porod trojčat), lékař zasáhl ve 483 případech.⁶⁴ Roku 1890 se zde narodilo 4129 dětí, z toho 53 dvojčat a jedna mrtvě narozená trojčata; lékař asistoval 206krát. O rok později přišlo na svět 4342 malých Pražanů, z toho 48 dvojčat a 1 trojčata, lékař byl k porodu zavolán v 289 případech. V roce 1892 bylo z 4407 novorozenců 49 dvojčat a 1 trojčata, lékař pomáhal u 217 rodiček.⁶⁵

⁵⁹ *Ilustrovaný kurýr*, 1893, č. 1, 1. 1., nestr. Stejný inzerát se v novinách opakuje i později.

⁶⁰ *Ilustrovaný kurýr* 1893, č. 14; 14. 1. 1893, nestr.

⁶¹ Cit. dle *Československá vlastivěda*, II, Člověk, Praha 1933, s. 538.

⁶² SOKA Chrudim, AM Chrudim, inv. č. 422, 7/1, Porodní báby, jedy, nakažlivé nemoci, 1903-1909, kart. č. 545.

⁶³ Čeněk KRÍŽEK, *Základové porodnictví pro lékaře se zvláštním zřetelem k části operativní*, Praha 1876, s. 71.

⁶⁴ J. ZÁHOŘ, *Pátá výroční zpráva*, s. 327.

⁶⁵ J. ZÁHOŘ, *IX., X., XI. výroční zpráva*, s. 449-453.

Příloha 1: Rekonstrukce počtu porodů podle zápisků Marie Vondráčkové:

Rok	Počet porodů	Suma
1879	15	21 zl.
1880	23	35 zl.
1881	17	14 zl.
1882	28	44 zl.
1883	34 ⁶⁶	50 zl.
1884	36	73 zl.
1885	37	52 zl.
1886	39	110 zl.
1887	30	70-50 ⁶⁷
1888	37	100-20 ⁶⁸
1889	36	n
1890	33	n
1891	37	n
1892	29	n
1893	25	n
1894	21	n
1895	30	n
1896	32	n
1897	25	n
1898	19 ⁶⁹	n

⁶⁶ „5. září, Anna Mazač v Cholticích podlehla v 7 h. večer těžké operaci, chlapec musel mít vrtaný mozeček, a hlava byla po kusech vytažená.“

⁶⁷ Takto skutečně zapsáno.

⁶⁸ Takto skutečně zapsáno.

⁶⁹ Poslední záznam po 12. červenci 1898 – okraj papíru poškozen.

Příloha 2: Porodnické asistence Marie Vondráčkové podle matriky narozených.⁷⁰

1879

Narození	Křtiny	Jméno	Otec	Matka	Bába kmotrou?
9. 2.	13. 2.	Františka	nemanžl., leg. 2. 6. 1879	Anna Linhartová	
16. 3.	17. 3.	František	Frant. Findejs, zedník z Choltic		
1. 6.	2. 6.	Anna, + 20. 10. 1879	Vincenc Hauf, obuvník z Choltic		
1. 7.	5. 7.	Karel	Frant. Vyčítal, pomocník v pivovare v Cholticích		
5. 7.	6. 7.	František	Josef Švadlenka, dohližitel u pan. dvora v Cholticích		
9. 9.	12. 9.	Josef + 28. 10. Otakar, + 9. 11.	Josef Rákos, ved. mistr v cukrovaru v Cholticích		Ano (svědek) ⁷¹
3. 10.	5. 10.	Marie	Frant. Pazdera, ovčák v Chudobě u Choltic		
29. 12.	1. 1. 1880	Antonie	Adolf Hrdlička, čeledín v Cholticích		

⁷⁰ Matrika narozených Choltice, SOA Zámorsk, Sbirka matrik, 4398 N. Vondráčková evidována od roku 1879, matrika zachycuje stav jen do počátku roku 1885, novější svazek není v archivu.

⁷¹ Pokud je uvedena jako kmotra nebo svědek u křtu, místo podpisu *** - přitom byla Vondráčková evidentně gramotná.

1880

Narození	Křtiny	Jméno	Otec	Matka	Bába kmotrou?
19. 1.	19. 1.	Josef, + 19. 1.	Jan Hauf, krejčí v Cholticích		neuvedeno, křtila bába
6. 2.	8. 2.	Marie	Václav Kutil, topič v cukrovaru		
2. 3.	7. 3.	Amalie	Adolf Kumprecht, dozorčí v cukrovaru v Cholticích		
12. 3.	16. 3.	Josef	Jan Krátký, kovář v Cholticích		
3. 5.	6. 5.	Terezie	Vincenc Kubelka, stavitel. tovaryš z Choltic		
10. 6.	13. 6.	František	Jan Švarc, mistr obuvnický z Choltic		
18. 6.	20. 6.	Kateřina	Václav Kouba, krupař v Cholticích		
18. 12.	19. 12.	Bohumila	Josef Rákos, přední mistr v cukrovaru		

1881

Narození	Křtiny	Jméno	Otec	Matka	Bába kmotrou?
6. 3.	7. 3.	Anna	nemanžel., zpráva o leg. není	Josefa Kremlová	ano (svědek)
1. 6.	6. 6.	Karel	František Krčmář, mistr pekařský		
22. 6.	24. 6.	Antonie, + 21. 4. 1882	Václav Kutil, topič v cukrovaru		
26. 9.	28. 9.	Václav, + 4. 12. 1881	Jan Švarc, mistr obuv., Choltice		

1882

Narození	Křtiny	Jméno	Otec	Matka	Bába kmotrou?
10. 1.	12. 1.	Emil	Jan Hauf, krejčí Choltice		
20. 1.	25. 1.	Marie	Vincenc Kubelka, stavitel. tovaryš		
8. 2.	11. 2.	Jan	Matěj Vašák, kolář, Choltice		
6. 3.	8. 3.	Václav	nemanžel., legit. 25. 5. 1885	Kateřina Koberová, nájemkyně v Cholticích	
19. 5.	21. 5.	Josef, + 30. 7. 1882	Frant. Vyčítal, dělník v Cholticích		
7. 6.	8. 6.	Jan	Jan Hrdý, bývalý ponocný		
27. 9.	1. 10.	Marie	Frant. Zálabský, obecní strážník		ano, svědek
29. 9.	1. 10.	Antonín, Marie, dvojčata, oba + 31. 10. 1882	Antonín Hráský, hajný z obory v Cholticích		
5. 10.	8. 10.	Marie	Josef Lupoměský, mistr kovářský		
20. 10.	22. 10.	Marie, + 7. 11. 1883	Jan Švarc, obuvník Choltice		
3. 11.	5. 11.	Karel, + 11. 8. 1884	Jan Menčíř, krejčí v Cholticích		

1883

Narození	Křtiny	Jméno	Otec	Matka	Bába kmotrou?
14. 1.	17. 1.	Antonie	František Kaplan, čeledín ve dvoře v Cholticích		
15. 1.	17. 1.	Anna	František Bláha, čeledín ve dvoře v Cholticích		
23. 1.	27. 1.	Anna	Frant. Hejtmánek, mistr krejčí Choltice		
13. 2.	17. 2.	Milada, + 16. 3. 1883	Václav Vašák, učitel v Cholticích		
1. 3.	2. 3.	Anna, + 24. 5. 1883	Václav Doležal, čeledín v Cholticích		
1. 6.	6. 6.	Růžena	Václav Bylina, kotlár v cukrovaru		
13. 6.	17. 6.	Antonie	Václav Mánek, čeledín ve dvoře v Cholticích		
13. 9.	15. 9.	Václav, + 27. 11. 1883	nemanžel.	Marie Záleská, dcera cestáře	ano, kmotra
26. 10.	28. 10.	Jan	Jan Morávek, dělník		
22. 11.	29. 11.	Otilie Cecílie	Vincenc Varvažovský, hostinský v Cholticích		
3. 12.	8. 12.	František	Václav Lounek, čeledín v Cholticích		

1884

Narození	Křtiny	Jméno	Otec	Matka	Bába kmotrou?
11. 1.	13. 1.	František	Josef Marek, čeledín v Luzích		
5. 2.	7. 2.	Anna	Josef Morávek, čeledín v Luzích		
7. 2.	10. 2.	Josef	nemanželský, legit. 25. 5. 1885	Kateřina Koberová, sama nemanželská	
13. 2.	17. 2.	Josef, + 7. 5. 1884	Jan Hauf, krejčí v Cholticích		
24. 2.	1. 3.	Václav, + 6. 1. 1886	Josef Lupoměský, mistr kovář Choltice		
24. 4.	27. 4.	Anna	František Houba, čeledín v Cholticích		
3. 5.	10. 5.	Jaroslav	Václav Vašák, třídní učitel v Cholticích		
22. 5.	25. 5.	Antonín	Josef Pokorný, dělník v Cholticích		
1. 6.	2. 6.	František, + 31. 1. 1885	Frant. Šlapák, mistr krejčí Choltice		
8. 6.	11. 6.	Anna	Matěj Vašák, kolář v Cholticích		
13. 6.	15. 6.	Antonie Františka	Václav Bylina, kotlář v cukrovaru, Choltice		
14. 7.	20. 7.	Božena Marie Anna	František Horáček, hosp. správce v Cholticích		
29. 8.	31. 8.	Václav, +27. 11. 1888	Václav Kobera, čeledín v Luzích		
3. 9.	8. 9.	Václav, + 29. 11. 1884	Jan Švarc, obuvník v Cholticích		
4. 9.	9. 9.	Julie Marie	Jan Murdych, mistr krejč. Choltice		

13. 9.	17. 9.	Václav	Vincenc Kubelka, stavitel. tovaryš Choltice		
13. 9.	18. 9.	Marie	nemanžel., legitim. 13. 7. 1886, otec Jan Holík	Marie Záleská, dcera cestáře	ano, kmotra
24. 9.	29. 9.	Karolina, + 23. 4. 1886	František Hejtmánek, mistr krejčí Choltice		
30. 11.	3. 12.	Marie Barbora, + 24. 7. 1885	František Pechan, čeledín v Luzích		

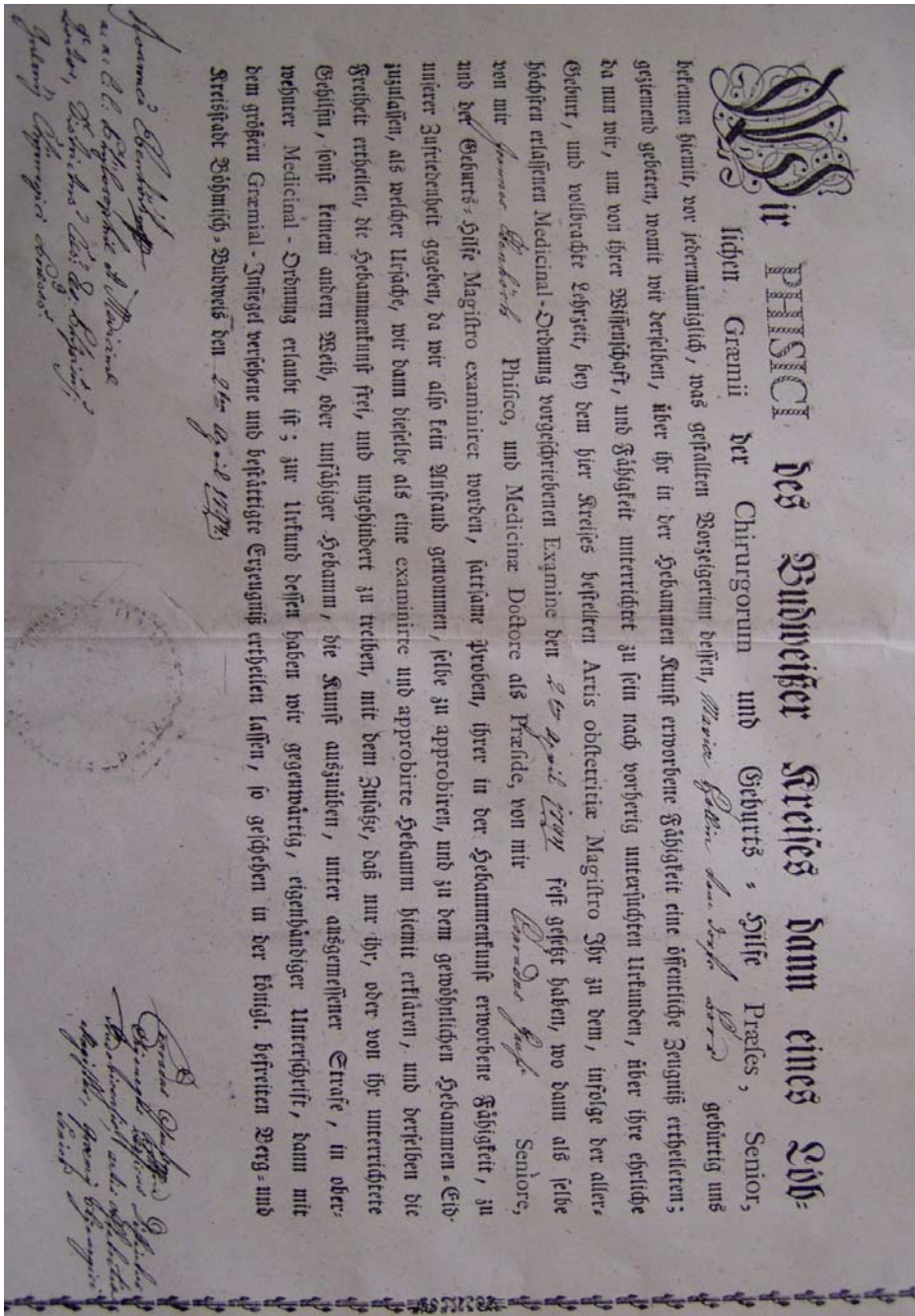
1885

Narození	Křtiny	Jméno	Otec	Matka	Bába kmotrou?
10. 1.	18. 1.	Josefa	Václav Mánek, čeledín v Cholticích		
28. 1.	2. 2.	Karel Václav	Vincenc Varvažovský, hostinský v Cholticích		
9. 2.	11. 2.	Jaroslav	František Netymach, domkář v Cholticích		
12. 2.	13. 2.	Božena	Václav Mínejovský, čeledín v Cholticích		ano, kmotra

Obrazová příloha:

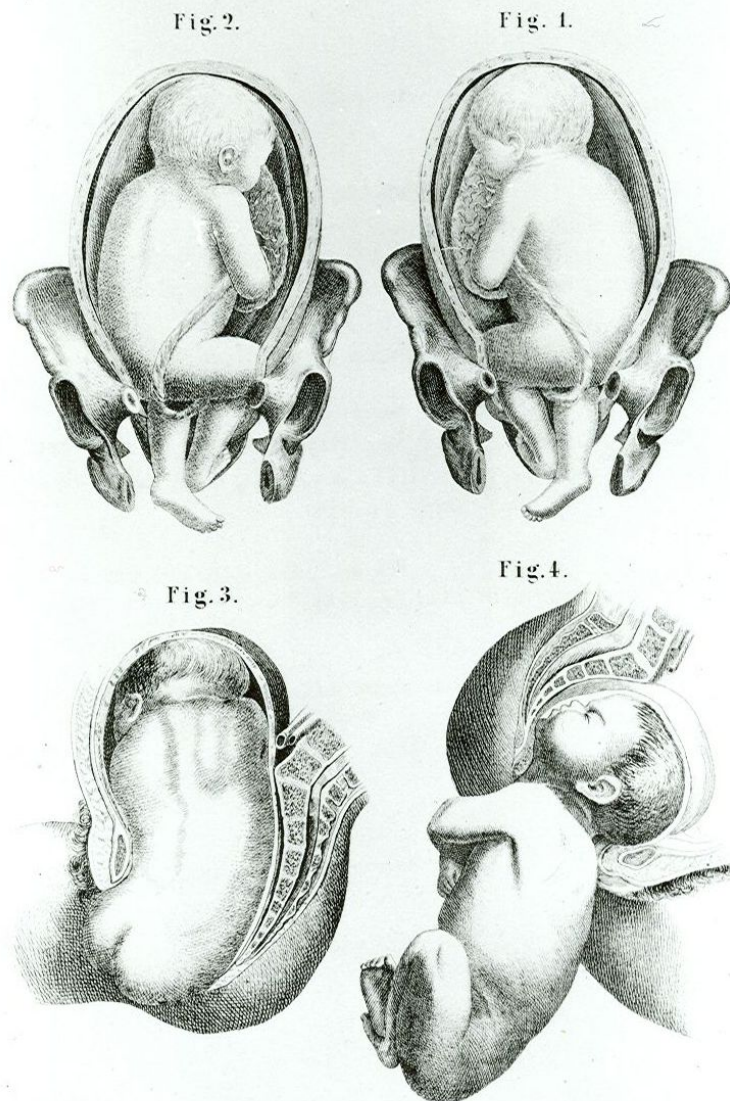

Obr. 1: Vyobrazení z knihy Jane SHARP (1671), *The Midwives Book or the whole Art of Midwifery*, Fasc. New York - Oxford University Press 1999.

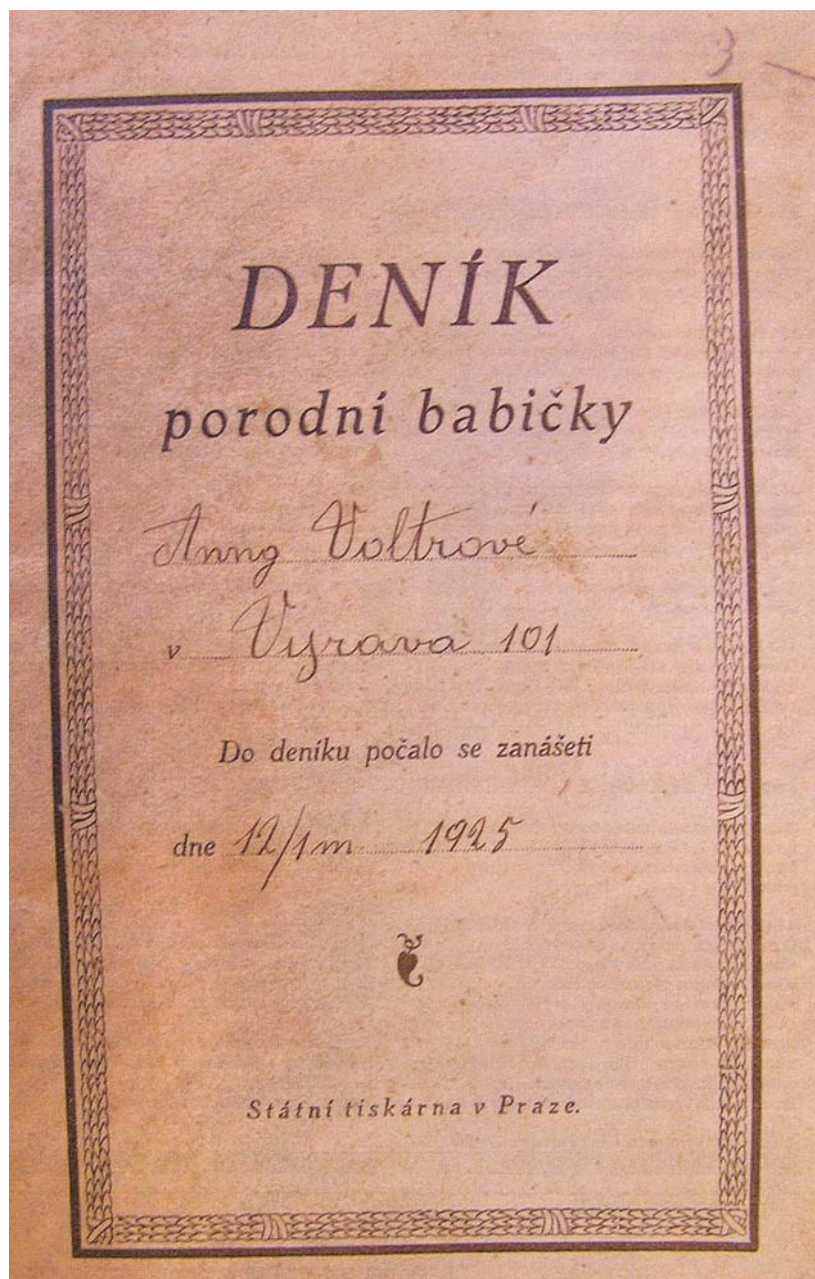

Obr. 2: Vysvědčení zkoušené porodní báby Marie Holinové, vystavil českobudějovický krajský fyzik Jan Ebenhöch 2. 4. 1794, soukromý archiv autorky.

Tab. 20.

Obr. 3: Vyobrazení z porodnické příručky Jana Strenga
Učebná kniha o porodnictví pro babičky, Praha 1859.

Obr. 4: Deník porodní babičky Anny Voltrové
(SOkA Hradec Králové, Obecní úřad Vyrava, Deník porodní babičky, neinv.)

Obr. 5: Kufřík porodní báby.
(Katalog Waldek a Wayne, Zdravotnické muzeum Praha)

Obr. 6: Porodnické kleště.
(Zdravotnické muzeum Praha)

Summary:

From Midwives to Childbirth Assistants

French enlightenment came with new conceptions of physiological processes. It included also a childbirth that was relieved of magic and irrationality. One of the products of this ideology was populationism with its idea of the state organisation of health service. Attention to a mother and a child created its basics. Medicine focused on pregnancy and childbirth and it led to establishing of obstetrics as a special medical field. Later, gynaecology and pediatry were emancipated. Although medicalisation of childbirth was not direct and definite, medicine doctors took control over obstetrics in European countries from the middle of 20th century.

Midwives were originally only a product of woman solidarity; it was institutionalized because every society tried to protect a beginning human life. Therefore the midwives became the first non-productive professional group that was reglemented by public authority. Suzerain, municipal, parish authorities and also some forward-looking individuals called for their competence during early modern times.

On July 24th 1753 Maria Theresia published General health order for the Bohemian Kingdom that included the ordinance about the education and exams of midwives. In 1770 it was followed by such an order for all the monarchy which laid the fundamentals to modern health service. After these orders precise instructions for midwives were published; in the same time it was started with publishing of the textbooks for them. Some dozens of them are preserved up to this day and they are an important source to the history of this medical field and also to the history of this profession. We can reconstruct the genesis of social position of midwives and settle the requirements that were imposed on their professional ability and moral qualities. We can also use topographic and statistic manuals that say us a lot about the rate of midwives in concrete regions and about their efficiency. Very valuable but seldom preserved resources are also the booklets in which the midwives wrote about the course of concrete childbirths. This article is based upon four such booklets that come from Týn nad Vltavou, Choltice, Výpravy near Hradec Králové and Hořice (1870s-1930s).

Current time has again rehabilitated the personality of midwife. We can say that the development of obstetrics in the industrial countries reminds a circle: from the monopoly of midwife to the monopoly of medical doctor and from this one back again.

translated by Jiří Kubeš

Alena KIEHLBORN

Johann Heinrich Pestalozzi:

Moje bádání o běhu přírody ve vývoji lidského rodu

Johann Heinrich Pestalozzi je znám především jako pedagog a reformátor přelomu 18. a 19. století. Do povědomí společnosti se dostal hlavně díky svým revolučním pedagogickým spisům, které mu přinesly proslulost a vliv na pedagogické myšlení a rozvoj školství v Evropě i ve světě. Nelze opomenout ani jeho pokusy převést teoretické ideály do pedagogické praxe prostřednictvím výchovných ústavů. Ústavy v Neu Hofu, Stanzu, Yverdonu a Burghofu, jež založil a spravoval prakticky celý svůj život s obrovským nasazením a odhodláním, si získaly početné příznivce mezi všemi vrstvami tehdejší společnosti a staly se současně inspirací pro Pestalozziho následovníky. V průběhu 19. století se zájem o Pestalozziho pedagogické myšlenky projevil v zakládání výchovných ústavů pro děti po celé Evropě.

Zatímco se Pestalozziho pedagogické názory těší pozornosti velké řady autorů, jeho filozofické a kulturně-politické úvahy zůstávají opomíjeny. Většinu Pestalozziho pedagogických děl lze nalézt v knihovnách také v českém překladu.¹ Jedná se o práce vydané v průběhu první poloviny 20. století. Při studiu Pestalozziho filozofických spisů je čtenář odkázán jen na německé originály. Důvodem může být na jedné straně skutečnost, že se jeho výchovné zásady jeví stále jako důležitější, na druhé straně hraje bezpochyby svoji roli jazyková obtížnost a myšlenková nepřehlednost některých jeho filozofických spisů.

V první polovině 20. století se Pestalozziho pedagogice věnoval Otakar Kádner v jedné z kapitol svého třídílného monumentálního díla *Dějiny pedagogiky*.² Jeho rozsáhlá práce o významných osobnostech pedagogické historie ve

¹ K nim patří: Josef KLIKA (ed.), *Jádro ze spisů Jana Jindřicha Pestalozziho: Jak Gertruda učí své děti (1801)*, Praha 1903; Jiří KYRÁŠEK (ed.), *J. H. Pestalozzi: Ze života a díla*, Praha 1968; Karel ŠMÍDEK (ed.), *Johann Heinrich Pestalozzi: Kterak Gertruda své děti vyučuje*, Brno 1910; Vilém BRÄUNER (ed.), *Výbor z pedagogických spisů J. H. Pestalozziho, Wie Gertrud ihre Kinder lehrt, Lienhard und Gertrud*, Praha 1956.

² Otakar KÁDNER, *Dějiny pedagogiky*, I-III, Praha 1909-1923. Životu a dílu Johanna Heinricha Pestalozziho se věnuje kapitola Johann Heinrich Pestalozzi: Otakar KÁDNER, *Dějiny pedagogiky III/1*, Praha 1912, s. 114-178.

světě vznikala v letech 1909-1923. Na konci 20. století přichází další český pedagog Miroslav Cipro, jež doplnil Kádnerovo dílo o pohledy biografické a představil 161 předních světových pedagogů a osobností, které se otázkami výchovy zabývaly z hlediska jiných oborů (filozofie, biologie, sociologie, psychologie apod.). Ciprový *Prameny výchovy* se dočkaly v posledních letech přepracování a vyšly pod názvem *Galerie světových pedagogů*.³ V obou pracích se lze setkat především s Pestalozziho biografií a podrobnějším rozбором některého z jeho pedagogických spisů. Filozofická stránka jeho díla stojí na okraji zájmu českých autorů.

Z úvodního přehledu vyplývá, že je při studiu Pestalozziho filozofických názorů potřeba opřít se o práce zahraničních autorů, především z německého a švýcarského prostředí. Na tomto místě lze jmenovat hlavně nejnovější práci Arthura Brühlmeiera a Gerharda Kuhlemanna *Johann Heinrich Pestalozzi*.⁴ Autoři podávají zevrubný přehled Pestalozziho života a jeho mnohostranného literárního díla, zmiňují se o četných a protikladných recepcích, jež Pestalozziho spisy doprovázejí. Práce obsahuje ukázky z Pestalozziho osmi nejdůležitějších textů, ke kterým patří také filozofický spis *Moje bádání o běhu přírody ve vývoji lidského rodu*.⁵ Součástí každé kapitoly je úvod k vybranému textu, jež usnadňuje čtenáři studium spisů a myšlenek tohoto pedagogického klasika.

Na podobném principu je vystavěna práce Sigurda Hebenstreita, profesora všeobecné pedagogiky na univerzitě v Bochumi, *Johann Heinrich Pestalozzi, Leben und Schriften*.⁶ Autor vybral centrální pasáže z Pestalozziho nejznámějších spisů, ke kterým připojil své komentáře zaměřující se na zásadní výpovědi jednotlivých děl a objasňující také časový kontext jejich vzniku. Úvodní životopisný přehled seznamuje čtenáře s Pestalozziho životem a vyzvedává jeho sociálně-pedagogické zaměření. Názvy jednotlivých kapitol spolu s krátkým citátem naznačují myšlenkový okruh jednotlivých spisů. Ukázkám z díla *Moje bádání* věnoval autor kapitolu nazvanou *Anthropologie*, ve které analyzuje Pestalozziho dílo na základě antropologických zásad.

Pestalozziho antropologii je věnována podstatná část práce německého autora Daniela Tröhlera *Philosophie und Pädagogik bei Pestalozzi*.⁷ Tröhler si předsevzal představit především Pestalozziho filozofii, teprve poté zkoumal vztah mezi jeho filozofií a pedagogikou. Srovnáním Pestalozziho polární antropologie s pohledy jiných filozofických směrů se autor snažil ukázat, že Pestalozziho antro-

³ Základy Pestalozziho pedagogiky lze najít: Miroslav CIPRO, *Galerie světových pedagogů: Encyklopedie prameny výchovy*, Praha 2002, s. 4-20; TÝŽ, *Pestalozzi a výchova*, Praha 1996; TÝŽ, *Prameny výchovy: Encyklopedický soubor statí o předních pedagogických myslitelích a reformátorech*, svazek II., Praha 1991, s. 179-205; TÝŽ, *Průvodce dějinami výchovy*, Praha 1984, s. 212-218.

⁴ Srov. Arthur BRÜHLMEIER – Gerhard KUHLEMANN, *Johann Heinrich Pestalozzi*, München 2002. K dalším zajímavých pracím patří Arthur BRÜHLMEIER, *Wandlungen im Denken Pestalozzis. Von der "Abendstunde" bis zu den "Nachforschungen"*, Zürich 1976.

⁵ V textu uvádím také zkrácený název této práce: „Moje bádání“ („Meine Nachforschungen“).

⁶ Srov. Sigurd HEBENSTREIT, *Johann Heinrich Pestalozzi, Leben und Schriften*, Freiburg 1996.

⁷ Daniel TRÖHLER, *Philosophie und Pädagogik bei Pestalozzi*, Stuttgart 1988.

pologické názory překonaly rozpory, se kterými tyto systémy zápasily. V zásadě vyšel Tröhler při svých výzkumech z názoru, že je člověk tvořen dvěma substancemi: duchem a přírodou. Ukázky z Pestalozziho díla *Moje bádání* jsou citovány v jednotlivých kapitolách a dokládají jednotlivé autorovy teze.

K zajímavým pracím o Pestalozziho díle *Moje bádání* patří rovněž dílo Dietricha-Jürgena Löwische *Johann Heinrich Pestalozzi, Meine Nachforschungen über den Gang der Natur in der Entwicklung des Menschengeschlechts*.⁸ Interpretace díla je založena na kombinaci ukázek z originálního textu, které zabírají většinu práce, a autorova rozboru v závěrečné kapitole. Autor vysvětluje zásadní myšlenky objevující se v originálním textu a zařazuje je do historického kontextu. Všímá si také významu Pestalozziho díla pro současnost a jeho propojení s pedagogickým odkazem tohoto myslitele.

Z tohoto stručného přehledu nejdůležitější literatury zabývající se Pestalozziho pracemi vyplývá, že také filozofická část jeho díla přináší řadu nových a velice zajímavých poznatků, jež se staly stavebními kameny jeho všeobecně známější pedagogické teorie. S Pestalozziho názory na výchovu jedince, jeho místem a úlohou ve společnosti se lze setkat rovněž při studiu osobních pramenů šlechty 19. století.⁹ Výše uvedené skutečnosti hrály zásadní roli při výběru tématu předkládané práce, jejímž cílem je studium Pestalozziho filozofických myšlenek, jejich analýza a interpretace v časovém kontextu. V centru pozornosti stojí Pestalozziho filozofický spis *Moje bádání o běhu přírody ve vývoji lidského rodu*, který je mnohými autory považován za stěžejní syntézu jeho filozofických myšlenek. K dosažení uvedeného cíle byl použit originální text, který je vydán spolu s ostatními Pestalozziho pracemi pod názvem *Pestalozzi Sämtliche Werke*.¹⁰ Vybrané Pestalozziho zásady jsou analyzovány a zasazeny do historického kontextu. Současně byly zohledněny interpretace, které obsahuje již vydaná sekundární literatura zahraničních autorů.

Úvodní část práce je věnována Pestalozziho biografii a podává přehled jeho hlavních pedagogických a filozofických děl. Jádrem práce je rozbor Pestalozziho díla *Moje bádání o běhu přírody ve vývoji lidského rodu*. Tato kapitola je členěna do podkapitol podle jednotlivých fází lidského vývoje tak, jak je Pestalozzi ve své práci načrtnul. Na tuto část navazuje srovnání Pestalozziho filozofie s názory J. J. Rousseaua a Immanuela Kanta a popis vývoje jejich vlivu na Pestalozziho filozofii.

⁸ Srov. Dietrich-Jürgen LÖWISCH, *Johann Heinrich Pestalozzi, Meine Nachforschungen über den Gang der Natur in der Entwicklung des Menschengeschlechts*, Darmstadt 2002.

⁹ Srov. Alena BUDÍKOVÁ, *Hraběnka Josephina Stackelbergová, roz. Brunswicková, ovdovělá Deymová a její představy o šlechtické výchově v 1. polovině 19. století*, in: Milena LENDEROVÁ - Jiří KUBEŠ (edd.), *Osobní deník a korespondence – snaha o prezentaci, autoreflexi nebo (proto)literární vyjádření?*, Pardubice 2004, s. 33-39; TÁŽ, *Výchova šlechty v první polovině 19. století*, diplomová práce, HÚ JU, České Budějovice 2001.

¹⁰ Artur BUCHENAU – Eduard SPRANGER – Hans STETTbacher (Hg.), *Pestalozzi Sämtliche Werke*, XII. svazek, Berlin 1938, s. 5-167.

„Also bin ich ein Werk der Natur.
Ein Werk meines Geschlechts.
Und ein Werk meiner Selbst.“
(*Nachforschungen*, 1797)

„Jsem tedy dílem přírody.
Dílem mého rodu.
A dílem sebe sama.“
(*Moje bádání*, 1797)

ŽIVOT A DÍLO

Johann Heinrich Pestalozzi se narodil 12. ledna 1746 v Curychu. Jeho otec byl chirurg italského původu a zemřel, když bylo synovi pět let. Pestalozzi vyrůstal ve skromných poměrech. Byl vychováván svojí matkou a chůvou, což nepochybně ovlivnilo jeho vývoj v neobyčejně citlivou a obětavou bytost. V sedmnácti letech začal studovat historii, filologii a filozofii. Poté změnil obor a věnoval se studiu práva. Jeho učitelé Bodmer a Breitinger jej získali pro ideje patriotismu a humanismu. Pestalozzi spolupracoval s časopisem "Der Erinnerer", jež se stal jejich tribunou. Pod vlivem francouzských fyziokratů, kteří si od ozdravení zemědělství slibovali ozdravení celého hospodářství, zaměřil Pestalozzi svoji pozornost na zaostalý venkov. V jednadvaceti letech ukončil studium a odešel do Birru, aby se zde věnoval zemědělství.

Ve dvaceti třech letech se oženil s Annou Schultheißovou a ještě v tomtéž roce založil vlastní zemědělský podnik v Neuhofu u Birru, kde chtěl aplikovat ideu fyziokracie. Pro nedostatek peněz a zkušeností však ve svém hospodářství neuspěl. V roce 1770 se narodil jeho syn Hans Jakob a Pestalozzi si umínil, že ho vychová podle Rousseauových zásad. Jeho vývoj zachytil v jednom z deníků o dětské výchově.¹¹

Pedagogické začátky (1774-1796)

V roce 1774 začal na svém statku v Neuhofu shromažďovat sirotky a žebřáky, aby je naučil pracovat, číst, psát, počítat a modlit se. Pod jeho ochranou a péčí se měli z těchto dětí stát samostatní a dobří lidé. V té době obětoval poslední prostředky na udržování ústavu a sám žil stejně nuzně jako jeho chovanci. Brzy se však dostal do finančních problémů a ústav byl nakonec zrušen.

Pestalozziho první pokus uskutečnit své ideje ztroskotal a znamenal ztrátu všeho. Zklamán se stáhl přede všemi a před vším do ústraní. Na základě svých špatných zkušeností s nepodařeným projektem začal přemýšlet o lidském bytí. V roce 1780 napsal k tomuto tématu práci *Poustevníkova večerní hodinka*,¹² ve které oslavuje přírodu a práci jako nejlepší vychovatele. Odpověď na svoji otázku o přirozenosti člověka hledal v sobě samém a našel Boha v lidské přirozenosti. Objevil síly a nadání podle něho nezávislé na tělesných a duševních přáních nebo

¹¹ Srov. M. CIPRO, *Prameny výchovy*, s. 182.

¹² Johann Heinrich PESTALOZZI, *Die Abendstunde eines Einsiedlers*, 1780.

vlivech okolí a označil je za božské. Z těchto poznatků vyvodil Pestalozzi své pedagogické závěry: „Všeobecný rozvoj těchto vnitřních sil lidské přirozenosti k čisté lidské moudrosti je všeobecným účelem vzdělání také nejnižších vrstev společnosti.“¹³ Těmito myšlenkami položil základ svým názorům na lidské vzdělávání.

V roce 1781 vyšel Pestalozziho vesnický román *Lienhard a Gertruda* a stal se záhy velice oblíbený. V následujícím roce byl vydán spis *Christoph und Else*, který měl být vlastně vysvětlujícím komentářem k prvnímu spisu, ale velkého úspěchu se nedočkal, stejně tak i další tři díly *Lienharda a Gertrudy*.¹⁴

V následujících letech prožil Pestalozzi hlubokou životní krizi, sám propadl chudobě a také se změnil jeho názor na lidi. Cítil se ovládan dvěma odlišnými pocity. Na jedné straně stálo poznání božské přirozenosti člověka, na druhé straně všeobecné násilí vnějšího života. Tato rozpolcenost vedla Pestalozziho znovu k otázce o skutečné lidské přirozenosti.

Moje bádání (1797-1803)

Roku 1797 bylo dokončeno a vydáno Pestalozziho hlavní filozofické dílo: *Moje bádání o běhu přírody ve vývoji lidského rodu*.¹⁵ Na některé myšlenky měla patrně vliv Fichteho dialektika. Pestalozzi se s Fichtem seznámil za svého pobytu v Curychu. Prostřednictvím Fichteho zřejmě ovlivnila Pestalozziho Kantova filozofie o morální autonomii. Zato s Rousseauem se už Pestalozzi rozchází.¹⁶

V *Mých bádáních* se mu podařilo sjednotit své dvě téměř protichůdné představy o člověku. Člověk podle něho mění své vědomí na různých stupních svého vývoje. Na začátku je čistě dítětem svého instinktu. Jeho jednání je nevědomé, jen přírodní síly určují a ovlivňují jeho činnost. V této fázi se člověk nachází v přírodním stádiu, člověk je v této fázi jen „dilem přírody“. V následujícím stupni se instinkt pomalu vytrácí, stále více a více se prosazují podněty vůle. Podněty potřebují nejprve vnější vedení, protože právě probuzené vědomí je příliš slabé, aby o sobě samo rozhodovalo. Vedení přebírá na jedné straně vychovatel, na druhé straně společenské dohody jako dovolení a zákazy, právní usnesení, mravy a zvykové právo. V tomto stádiu je člověk „dilem společnosti“. Nakonec by se měl stát člověk „dilem sebe samým“. Stane se jím, jestliže se stane to, co má dělat, zákonem toho, co chce. To, co má člověk udělat, se promění v to, co člověk udělat chce. Teprve poté se stane svobodným a volným. Člověk se stane svobodným, protože smí následovat hlas svého vlastního nitra. V tomto stádiu se nachází člověk v mravním stavu.¹⁷ Pestalozziho dílo *Moje bádání o běhu přírody ve vývoji*

¹³ Srov. M. SCHÄFER, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 9.

¹⁴ Johann Heinrich PESTALOZZI, *Lienhard und Gertrud*, 1781; TÝŽ, *Christoph und Else*, 1781.

¹⁵ Johann Heinrich PESTALOZZI, *Meine Nachforschungen über den Gang der Natur in der Entwicklung des Menschengeschlechts*, Zürich 1797.

¹⁶ Srov. M. CIPRO, *Pestalozzi a výchova*, s. 7.

¹⁷ Srov. M. SCHÄFER, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 10.

lidského rodu tvořilo základ jeho dalších pedagogických a filozofických pozorování a uvažování.

Na jaře roku 1798 založili Francouzi ve Švýcarsku Helvétskou republiku. Nová republikánská vláda umožnila Pestalozzimu zřídit ve Stanzu výchovný ústav pro děti osiřelé v důsledku válečných událostí. V následujících dvou letech Pestalozzi pečoval ve svém ústavu ve Stanzu o sirotky a děti žebráků. Byl to téměř nadlidský úkol, Pestalozzi se sám staral až o osmdesát dětí. Ústav fungoval jen pět měsíců, poté byl přebudován na vojenský lazaret a Pestalozzi musel své děti a Stanz opustit.¹⁸

Helvétská vláda dala Pestalozzimu k dispozici zámek Burgdorf, aby zde zřídil vlastní ústav. Vedle denní intenzivní práce s dětmi i s učiteli pracoval Pestalozzi na svém stěžejním teoretickém díle *Jak Gertruda učí své děti*.¹⁹ Jedná se o čtrnáct dopisů, převážně teoretického obsahu, adresovaných příteli Gessnerovi.²⁰ V následujících letech se stal Burghof pedagogickým centrem, ale s koncem Helvétské republiky roku 1803 byl i tento projekt ukončen.

Poslední léta (1803-1827)

Po krátkém pobytu v Münchenbuchsee se Pestalozzimu konečně podařilo uchytit se na zámku Yverdon. Yverdonský ústav už nebyl domovem chudých sirotků, chovanci pocházeli většinou z majetných rodin. Tento francouzsko-německý výchovný institut, ke kterému byl připojen i učitelský seminář, měl světovou pověst. Stal se místem setkávání pedagogů, učenců i četných vysokých hodnostářů, kteří toužili poznat Pestalozziho metody v praxi. Jeho představy o člověku, jeho bytí a výchově zde konečně našly uznání.

Roku 1825 však musel být Pestalozziho institut Yverdon zrušen, protože mezi jeho spolupracovníky převládly závisť a spory. V osmdesáti letech se Pestalozzi vrátil zpět do Neuhofu, který mezitím převzal jeho vnuk. Pestalozzi zemřel 17. února 1827. Na jeho náhrobku byla zvěčněna kromě jiného tato slova, jež během svého dlouhého a strastiplného života nikdy neslyšel: „*Johann Heinrich Pestalozzi – vychovatel lidstva v Iverdonu – všechno pro jiné, sám sobě nic.*“²¹

MOJE BĀDÁNĪ O BĚHU PŘĪRODY VE VÝVOJI LIDSKĚHO RODU

Ve stejném roce jako vyšla Pestalozziho sbírka politických satir *Figury k mému slabikáři, nebo k východiskům mého myšlení*, vyšlo jeho nejvýznamnější filozofické dílo *Moje bádání o běhu přírody ve vývoji lidského rodu*.²² Tento spis je

¹⁸ Srov. M. CIPRO, *Prameny výchovy*, s. 186-187.

¹⁹ Johann Heinrich PESTALOZZI, *Wie Gertrud ihre Kinder lehrt*, 1801.

²⁰ Podrobnému rozboru jednotlivých dopisů se věnuje M. CIPRO, *Prameny výchovy*, s. 189-196.

²¹ Srov. M. CIPRO, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 22.

²² Johann Heinrich PESTALOZZI, *Figuren zu meinem ABC-Buch*, 1797; TÝŽ, *Meine Nachforschungen*, 1797.

výsledkem jeho dlouholeté práce. Ve svých padesáti letech shrnul Pestalozzi své názory týkající se člověka a světa. Ptal se sám sebe, kdo je, jak se stal tím, kým je, a jaké následky má poznání člověka pro jeho myšlení a jednání v budoucnosti. Nejedná se přitom o biografické zpracování, ale o zásadní lidské poznání platné všeobecně.

Úvodem Pestalozzi objasnil, jakým způsobem svá zkoumání prováděl. K výsledkům nedospěl čtením učených pojednání, citováním důkazů z dějin filozofie či děl svých současníků, ale sebereflexí svého nitra. Protože se podle něho jedná o tu stránku člověka, která je všem lidem společná, měly by být jeho výsledky platné pro každého jedince.²³

Pestalozziho dílo se vyznačuje extrémními změnami jeho antropologického způsobu pozorování. Tuto ambivalenci (dvojakost) jeho pojetí je možno sledovat v mnoha jeho spisech. Sám označil svá pojetí za jednostranná. Na jedné straně věřil v souvislý lidský vývoj od nižší přirozenosti k vyšší. Přitom se podle něho vyvinula vyšší přirozenost jednotlivce i celého lidstva postupně ze zvířecího základu.²⁴ Tato víra v přirozený vývoj k lidskému dobru se především v době jeho osobní krize vytratila. Už ne Bůh zdokonaluje člověka, ale společnost. Pud sebezáchovy ji vede k tomu, aby udělala z jedince někoho jiného. V díle *Moje bádání o běhu přírody ve vývoji lidského rodu* se pokusil shrnout a propojit tyto jednotlivé pohledy.

Pestalozzi se pokusil objasnit vnitřní dynamiku ve své podstatě rozporuplné lidské existenci tak, že ji popsal jako vývoj od přírodního stavu přes společenský k mravnímu. Jedná se o logický vývoj, při kterém nehraje čas žádnou roli. Přírodní stav lze podle Pestalozziho chápat jako předpoklad, ze kterého se vyvine stav společenský. Pro vstup člověka do mravního stavu je zase podmínkou stav společenský.²⁵

Rowněž průběh lidských dějin vykazuje, podobně jako je tomu u vývoje jedince, střídání těchto tří fází. Jednotlivé etapy lidského života (např. dospělost) jsou podle něho tvořeny třemi vrstvami: pudovost, která vyžaduje uspokojení aktuálních potřeb, sociální „já“, které se musí přizpůsobit společnosti, a mravní „já“, které se může rozhodnout, jestli dobro, jež poznal, chce a bude konat.²⁶

Pestalozziho spis nebyl přijat vždy s pochopením: „*Nenašel jsem ve svém okolí dva lidi, kteří by mi nedali najevo, že považují celou knihu za galimatyáš.*“²⁷ Z jeho součastníků poznal hodnotu díla především Johann Gottfried Herder, který shrnul své hodnocení v recenzi Pestalozziho díla.²⁸

²³ K tomu S. HEBENSTREIT, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 88-89.

²⁴ A. BRÜHLMEIER, *Wandlungen im Denken Pestalozzis*, s. 99.

²⁵ Srov. A. BRÜHLMEIER – G. KUHLEMANN, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 198.

²⁶ Srov. M. SCHÄFER, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 7; K tomu také A. ISRAEL, *Pestalozzi – Bibliographie*, s. 109-112.

²⁷ Srov. A. ISRAEL, *Pestalozzi – Bibliographie*, s. 108.

²⁸ TAMTÉŽ, s. 109-112.

Nižší a vyšší přirozenost

Podle Pestalozziho přesvědčení lze vysvětlit mnoho rozporů tím, že člověk nemá jednu, ale dvě přirozenosti, které nazval „nižší“ a „vyšší“. Nižší přirozenost je všechno to, co slouží k zachování jednotlivce a druhu. Člověka spojuje hodně věcí se zvířaty, přesněji lze pod tím rozumět vázanost člověka na své fyzické tělo. Protože tělo je hmota, je také člověk podřízen zákonům chemie a fyziky. Podléhá i fyziologickým zákonitostem, potřebuje světlo, vzduch, pohyb a pociťuje potřeby, které musí být uspokojeny. Člověk je smyslová bytost a je vybaven smyslovými orgány, jež mu umožňují poznat všechno, co je kolem něho, také chuť a nelibost. Aby člověk jako jedinec nezanikl, je vybaven pudem sebezáchovy, což vysvětluje lidský egocentrismus. Jakmile člověk pociť ohrožení, reaguje strachem, agresí, obranou nebo útekem. Člověk je rovněž myslící bytost plánující svoji budoucnost. Dokáže si představit možnost ohrožení a bídy nebo jistoty a blahobytu. Jeho pud sebezáchovy se neomezuje jen na okamžik, ale funguje i jako prevence. Chce se cítit také v budoucnosti jistě a uspokojit své potřeby.²⁹

Člověk je od přírody líný. Být činný vyžaduje námahu a překonání se, což člověk pociťuje jako nelibost. Je pro něho mnohem jednodušší v tomto stavu relativní pohodlnosti setrvat, než ho změnit. Ze sklonu k pohodlnosti vzniká nesmírně mnoho potřeb, které chce člověk uspokojit. Úsilí o zachování sebe samého se rozšiřuje nejen z okamžiku na budoucnost, ale také od primárních potřeb k sekundárním potřebám (komfortním). Tak se postupně mění pud sebezáchovy v sobectví (egoismus). Hranice mezi oběma jsou plynulé, a proto je třeba chápat egoismus jako základní pud patřící původně k člověku.³⁰

Vedle pudu sebezáchovy je člověk obdarován také pudem zachování druhu. Ten ho váže k ostatním lidem ze dvou důvodů. Na jedné straně je podmíněno jeho narození čistě fyziologicky spolupůsobením muže a ženy. Na druhé straně je jedinec vzhledem k velkým protikladům, které přirozeně vznikají při uspokojování jeho potřeb, docela bezmocný. Příroda ho proto vybavila také pudem sociálním, na základě kterého vyhledává společnost ostatních lidí, komunikuje s nimi a řeší životní úkoly ve společenství. Pestalozzi nazval tento přirozený lidský pud laskavostí (blahovůlí). Dokud není ohrožen člověk sám, je mu často milejší být společně s ostatními. Proto je také ochoten přispět ke společnému životu. Mnoho z výše popsaných základních znaků platí i pro zvířata. Vyšší přirozenost umožňuje pozvednutí člověka nad úroveň zvířete. Pod tím si Pestalozzi představoval poznání pravdy, učení se lásce, víru v Boha, poslouchání vlastního svědomí, uskutečňování práva, vytváření smyslu pro krásu, poznání a uskutečňování vyšších cílů atd. Pestalozzi byl přesvědčen o tom, že se v těchto lidských možnostech projevuje

²⁹ Srov. A. BRÜHLMEIER – G. KUHLEMANN, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 199-200; D.-J. LÖWISCH, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 132-134.

³⁰ Srov. A. BRÜHLMEIER – G. KUHLEMANN, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 202.

„božská jiskra“, jež z člověka vytváří odraz boží. Vyšší přirozenost proto označil jako vnitřní, duchovní, mravní nebo také božskou přirozenost.

Vyvstává otázka, jak lze tyto dvě stránky lidské přirozenosti ohodnotit. Vyšší přirozenost člověka je pro Pestalozziho zásadně pozitivní. Umožňuje člověku stát se skutečně člověkem a seberealizovat se. To ale neznamená, že nižší přirozenost je v zásadě špatná, ba právě naopak. Pestalozzi ve svém díle mnohokrát zdůraznil, že je základem všeho podstatného u člověka a musí být tedy rovněž pozitivní. Nejen blahovůle, ze které vyrůstá láska, ale také pud sebezáchovy má své opodstatnění a hlubší smysl. Pudy se podle Pestalozziho nemají ničit, ale zušlechťovat. Nižší přirozenost má sloužit vyšší přirozenosti, pokud tak nečiní, je zavrženíhodná. Člověk by měl být podle Pestalozziho stále na pozoru, neboť tato tendence je nižší přirozenosti vlastní vlivem působení egoismu.³¹

Na Pestalozziho otázku, co je příčinou rozporu (protikladu) člověka, lze odpovědět tím, že člověk neustále pociťuje protiklad nižší a vyšší přirozenosti. Obě mají stejné právo na život, přičemž by měla nižší přirozenost sloužit přirozenosti vyšší. Pestalozzi si byl však vědom toho, že to není vždy možné.

Přírodní stav

K prvnímu pólu (smyslově/zvířecí) patří jednoznačně přirozený stav, který Pestalozzi rozdělil na stav nezkažený a zkažený. „Přirozený stav je v pravém smyslu slova nejvyšší stupeň zvířecí nezkaženosti.“³² Pestalozzi označil člověka v tomto stavu za „nevinné dítě jednající jen podle svého instinktu, který ho vede jednoduše a nevinně ke smyslovému požitku.“³³ Člověk je v nezkaženém stavu bytostí obdařenou láskou a náklonností. Je sice naprosto nevzdělaný, nezná Boha, natož hříchy, bojí se ďábla, ale je nevědomě dobrý a žije v naprosté nevinnosti v harmonii s přírodou. Světlo, les a stráž jsou mu svaté. Nechá se zcela unášet a je – vyjádřeno moderní terminologií – naprosto naivní. Tento stav popisuje Pestalozzi jako nekonečnou idylu, která má jen jeden předpoklad, jenž ji nakonec znemožňuje. Existuje jen v případě, kdy člověk zažívá pocit jistoty, požitku a uspokojení vlastních potřeb bez jakékoliv námahy. Ale tuto idylu člověk ztrácí, pokud ji vůbec kdy zažil.³⁴

V čem spočívá nezkaženost přírodního člověka, z jakého bodu lidského bytí vychází? Co je její podstatou? Nezkaženost vychází podle Pestalozziho jednoznačně z pohodlnosti, která vyvěrá ze snadného uspokojování našich přání bez námahy, bez bolesti, bez závislosti na nějaké cizí vůli. Pestalozzi se ve svém díle tázal, zda je u lidského rodu vůbec myslitelné, aby žil bez obav, bez nedůvěry nebo závislosti na něčem. Odpověď se pokusil najít ve srovnání s dětstvím. Podle

³¹ A. BRÜHLMEIER – G. KUHLEMANN, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 204.

³² A. BUCHENAU – E. SPRANGER – H. STETTbacher (Hg.), *Pestalozzi Sämtliche Werke*, s. 68.

³³ Srov. D.-J. LÖWISCH, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 56.

³⁴ Srov. A. BUCHENAU – E. SPRANGER – H. STETTbacher (Hg.), *Pestalozzi Sämtliche Werke*, s. 69.

Pestalozziho je takovým naivním stavem, přesně řečeno okamžikem, příchod člověka na svět – tedy jeho narození.³⁵ Je třeba zdůraznit, že nezkažený přírodní stav jako okamžik začátku lidského bytí chápe Pestalozzi současně jako druh praokamžiku lidstva. „*Jakmile je ten okamžik tady, tak už je vlastně pryč.*“ Prvním výkřikem se dítě vzdaluje od tohoto ideálu. Tak jak rostou zkušenosti, dochází k proporcím, jež se zdvojnásobují směrem od bodu, ze kterého vychází čistota jeho nevinnosti. Nezkaženost zvířecí přirozenosti popsal Pestalozzi také jako okamžik, ve kterém vlastní instinkt a blahověle ještě nezačaly ztrácet na síle.³⁶

Je otázkou, proč Pestalozzi nezkažený svět ve svém díle vůbec zmiňoval, když věděl, že tento svět neexistuje a nikdy existovat nemůže. Jedním z důvodů je podle Arthura Brühlmeiera to, že se Pestalozzi v tomto díle rozešel s Rousseauem a jeho představou harmonie přírodního stavu.³⁷ O nezkaženém přírodním stavu se Pestalozzi zmiňuje ještě z jednoho důvodu. Funkci tohoto stavu viděl rovněž v tom, že slouží člověku jako vnitřní obraz, který má následovat. Ačkoliv člověk nežije v harmonii ani sám se sebou, ani se světem, přesto po ní stále touží. Návrat do tohoto stavu neexistuje, ale možná je cesta směrem ke svobodě mravního stavu. Když člověk dosáhne mravního stavu, zažije okamžik harmonie se sebou samým. Nezkažený přírodní stav je v jistém smyslu praobrazem mravního stavu, ovšem s jedním rozdílem: v přírodním stavu panuje nátlak, ve stavu mravním svoboda.³⁸

V návaznosti na zvířecí nevinnost a nezkaženost následuje zkaženost. I zkaženost se vztahuje k přírodnímu stavu. „*Ale hovoříme ještě o přírodním člověku, jenž si již dávno vykoupil svůj smyslový požitek námahou a jistotu starostmi. Jako každodenní trénink vrhá šíp, kterým zabíjí svého nepřítele, proti zdi a váží si svého luku více než své ženy a dítěte, přesto ho ještě stále nazýváme přírodním člověkem. ... Svět, který ho obklopuje, se chvěje před jeho čelem, jeho vůle je zákonem pro jeho souseda, hájí ji bičem, mečem, svazujícími provazy, vyhání ženu a syna ze své jeskyně; stále nazýváme tohoto barbara přírodním člověkem.*“³⁹ Zkušenosti naivního člověka ho vedou neodvratně pryč od harmonie s přírodou. Nedostatek sil vede k růstu jeho potřeb. Člověk se podle Pestalozziho stává egoistickým a sobeckým barbaram.⁴⁰ „*Ted' už mu není svatá ani hora ani stráž, zničená země prokletím; jakmile vyžene slabého, zabere jeho půdu a poté dá tu část, která se mu nehodí, v léno, aby dostával úroky. Ted' už ho nenazýváme přírodním člověkem; když je vůl zapřáhnut a člověk je vzhůru kvůli úrokům dříve než slunce, říkáme: přešel do společenského stavu.*“⁴¹ Přírodní stav podle Pestalozziho končí, jakmile dojde k propletení pudu sebezáchovy jedince s pudem

³⁵ TAMTÉŽ, s. 71.

³⁶ Srov. D. TRÖHLER, *Philosophie und Pädagogik*, s. 54; A. BUCHENAU – E. SPRANGER – H. STETTbacher (Hg.), *Pestalozzi Sämtliche Werke*, s. 71.

³⁷ Vztahem Pestalozziho a Rousseaua se zabývám v kapitole „Od Rousseaua ke Kantovi“.

³⁸ A. BUCHENAU – E. SPRANGER – H. STETTbacher (Hg.), *Pestalozzi Sämtliche Werke*, s. 73.

³⁹ TAMTÉŽ, s. 69.

⁴⁰ Srov. D. TRÖHLER, *Philosophie und Pädagogik*, s. 55.

⁴¹ A. BUCHENAU – E. SPRANGER – H. STETTbacher (Hg.), *Pestalozzi Sämtliche Werke*, s. 69.

sebezáchovy rodu, a tím k jejich obtížnému vzájemnému fungování. Organizovanost a strukturovanost vede ke změně obou stavů. Vnitřní dynamika přírodního stavu se projevuje jako vývoj od nevinné nezkaženosti až k organizovanosti, která vyrůstá z hluboce zkaženého egoismu.⁴²

Společenský stav

„Společenský stav spočívá především na omezení stavu přírodního. Dokud se člověk v tomto stavu nezkaží a dokud nezmizí jeho zvířecí blahovůle, nemusí tuto blaženost omezovat.“⁴³

Pestalozzi ve svém díle tvrdil, že člověk nemá na základě své přirozenosti žádnou jinou volbu než socializaci. K pochopení této myšlenky je potřeba vysvětlení pojmů společenství a společnost. Společenství je vždy něco konkrétního a je tvořeno omezeným počtem jedinců, je tedy z velké části přehledné. Životní problémy jsou řešeny buď na úrovni přirozené (právo silnějšího apod.), nebo na úrovni mravní (kreativní řešení porozuměním a láskou). Společnost je abstraktní, což znamená, že je udržována domluvami a institucemi, které fungují nezávisle na jednotlivci. Společný život je upraven převážně právy a povinnostmi, které jsou zachyceny v psaných nebo nepsaných zákonech. Proces socializace je nezvratný. Lidstvo se nedokáže vrátit zpátky a zapomenout na získané poznatky. Návrat do původního přírodního stavu je proto vyloučený.⁴⁴

Co je příčinou přechodu z přírodního stavu do stavu společenského? Nepoměr sil a potřeb v přírodním stavu znamenal podle Pestalozziho rozhodující okamžik vývoje. Člověk se musel namáhat, aby dosáhl uspokojení. Byl čím dál nespokojenější, protože nespokojenost a bezmocnost se při každé zkušenosti zdvojnásobovala. Člověk nacházející se ve zkaženém stavu už nebyl bezstarostný, ale buď bezmocný nebo agresivní. Zabíjel z nedůvěry, ale cítil se vystaven nebezpečí přehmatu druhých. Postupně si přivlastnil i to, co nepotřeboval k okamžitému uspokojení svých potřeb. Už v přírodním stavu existovala forma vlastnictví. Když šel hladový člověk lesem, sbíral plody k uspokojení svých okamžitých potřeb, přivlastnil si je jako přírodní vlastnictví. Postupně si začal dělat nároky na to, že je bude moci jíst i později. Nasbíral si tedy víc, než mohl okamžitě spotřebovat. Předpokladem ale bylo, že to ostatní lidé respektovali. Tehdy se poprvé objevila v lidském životě smlouva. *„Když jsi ochoten nevšímat si mých plodů, pak jsem také já připraven respektovat tvoje, ať je jich, kolik chce.“⁴⁵*

Z vlastní ochrany učinil to, co by ze sobeckosti v nezkaženém stavu nikdy neučinil. Pokusil se s ostatními lidmi uzavřít smlouvu, jež vylučovala nebezpečí agresivního přehmatu a na jejímž základě došlo ke vzniku vlastnictví odůvodněného společenskou smlouvou. Pestalozzi nazval toto vlastnictví pozitivním vlast-

⁴² Srov. D.-J. LÖWISCH, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 137.

⁴³ A. BUCHENAU – E. SPRANGER – H. STETTbacher (Hg.), *Pestalozzi Sämtliche Werke*, s. 76.

⁴⁴ A. BRÜHLMEIER – G. KUHLEMANN, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 205.

⁴⁵ TAMTÉŽ, s. 206.

nictvím. Vstup do společenského stavu se podle Pestalozziho odehrál vznikem pozitivního majetku. Nejde jen o potraviny, ale také pozemek, náradí, domy, peníze atd. Člověk se omezil i ve své vlastní živočišné instinktivní svobodě. Přešel z nezkaženého přírodního stavu do společenského stavu. Společenská samostatnost, svoboda a uspokojování potřeb vystřídal tu živočišnou.⁴⁶

Pestalozzi se ve svém díle ptal, proč člověk tento krok podnikl? Odůvodnil to tím, že člověk jako myslící a plánující bytost poznal, že může své potřeby snadněji a jistěji uspokojovat za existence pozitivního vlastnictví, než když je odkázaný pouze na přírodní vlastnictví. Vstup do společnosti vyplývá ze sobectví (každý chce, aby se mu dařilo lépe) a lenosti (každý chce, aby byl jeho život méně obtížný). Lze tedy říct, že nižší příroda je vytvořena tak, aby vedla člověka k socializaci.⁴⁷

Egoismus jednotlivce nemizí přechodem ze stavu přírodního do stavu společenského, což je podstatné pro pochopení společenského stavu. Zákony zajišťují člověku jistá práva podporující jeho egoismus, ale přináší mu současně povinnosti, což egoismus frustruje. Pokud vytvořil člověk zákazy a zákony ze slabosti a strachu, zruší podle Pestalozziho všechno, jakmile se cítí opět silným. Člověk zneužil práva, aby mohl vykořisťovat druhé, protože zůstal nezměněným sobeckým „zvířetem“, jakým byl doposud. Mírou jednání se staly jeho vlastní potřeby a ostatní lidi využil ke svému cíli. Násilí, utlačování, vykořisťování, odcizení jsou podle Pestalozziho důsledky společenského stavu, jelikož obrovská moc není ničím omezená. Neomezená svoboda a společenský stav jsou neslučitelné protiklady. Každá společnost, ať už je vystavená jakkoliv, má podle Pestalozziho v zásadě stejnou úlohu, tedy omezovat egoismus. Proto je společenský život obtížný a namáhavý, dokud se člověk sám nezřekne svých nároků. To je příčinou rozporu, který zažívá jedinec toužící po výhodách, jež přináší společenský život, ale na druhé straně trpí kvůli omezení své svobody.⁴⁸

Z toho vyplývá tragika společenského stavu. Člověk vytvořil zákony ze strachu před sobeckostí druhých. Zákony zajišťovaly smluvnímu partnerovi určitá práva a svobody. Ale zákony měly podle Pestalozziho dvojí charakter. Za záruku svobodného prostoru ztratil každý jedinec část svých svobod, což například znamená, že byl chráněn před možnými vrahy, ale sám ztratil právo zabíjet.⁴⁹

Pestalozzi ve svém díle uvedl, že člověk vytvořil ze starosti o sebe sama stát, jehož základem byl zákon nebo ústava. Stát vzniká tím, že poskytne občanovi právo, a má povinnost rozdělovat práva a povinnosti spravedlivě. Člověk si svým vstupem do společenského stavu podle Pestalozziho vůbec neuvědomil, jak mnoho tímto přechodem ztratil. Chce obnovit blaženost a požitky ztraceného přírodního stavu, a proto se stal jeden krejčím, druhý učencem, třetí sedlákem. Ale místo

⁴⁶ Srov. S. HEBENSTREIT, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 91.

⁴⁷ A. BRÜHLMEIER – G. KUHLEMANN, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 207.

⁴⁸ Srov. A. BUCHENAU – E. SPRANGER – H. STETTbacher (Hg.), *Pestalozzi Sämtliche Werke*, s. 74; S. HEBENSTREIT, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 92.

⁴⁹ Srov. D. TRÖHLER, *Philosophie und Pädagogik*, s. 57.

celého člověka, kterým byl jako přírodní člověk a kterým se má stát jako člověk mravní, se stal vlivem společnosti polovičním člověkem. „Jeden používá jenom svoji hlavu, druhý je jen řemeslníkem. Ať člověk chce nebo nechce, je společností donucen používat jen určitou část svého těla a duše, což vede k opomíjení ostatních sil a částí.“⁵⁰ To vede podle Pestalozziho ke všeobecné zkaženosti člověka ve všech občanských poměrech, která je výsledkem pokroucení přirozených sil lidského rodu ve společenském stavu.

Porovnáním přírodního a společenského stavu lze podle Pestalozziho poznat, že lidský život je ovládnán v přírodním stavu instinktem a ve společenském zákonem. Existují podle něho zákony zajišťující výhody jen některým skupinám obyvatel a znevýhodňující ostatní. Zkaženost, ze které se společenský stav vyvinul, se prostřednictvím zákonů nezměnila. Člověk zůstal stejně sobecký. Egoismus jednotlivce se tak ve společenském stavu projevuje zesíleně jako skupinový egoismus. Společnost jako taková proto není podle Pestalozziho garantem spravedlivých poměrů.⁵¹

Výsledek společenského stavu nebyl pro člověka, jak napsal Pestalozzi, pozitivní. Dostal se z rovnováhy a zničení této rovnováhy způsobuje stálý neklid. Neklidný a neuspokojený člověk s nedůvěrou pozoruje ostatní lidi, jestli se nesnaží zvýhodnit sebe samé na jeho úkor, a tím se čím dál tím více zatvrzuje. Vstup do společenského stavu, jenž je nevyhnutelný a je chápán jako naděje na dosažení rovnováhy potřeb a sil, se ukazuje jako velká iluze. Ve společenském stavu dochází podle Pestalozziho k opaku, tedy k nárůstu potřeb a zmenšení sil. Frustrace, jež je důsledkem tohoto nepoměru, je současně také nutností. Člověk sám poznává, že na tomto stupni nemůže zůstat. „Musíme pociťovat bezvýznamnost společenského stavu tak dlouho, dokud se nerozhodneme dosáhnout mravního stavu.“⁵²

Přesto není situace člověka ve společenském stavu tak beznadějná, jak by se mohlo na první pohled zdát. Pojem stav není tak úplně jednoznačný. Člověk podle Pestalozziho nevstoupil do tohoto stavu, aby zde setrval navždy neuspokojen, ale stojí před rozcestím svého života. Lidé si ale nejsou automaticky vědomi toho, že před touto křižovatkou stojí. Na prahu k mravnímu stavu už není člověk obětí situace, kterou sám nemohl ovlivnit a která ho jednou přivedla do zkaženého a podruhé do společenského stavu. Přejít do mravního stavu neplatí pro všechny a ani není náhodný. Kdo se chce dostat do stavu mravnosti, musí se rozhodnout sám za sebe, vědomě a dobrovolně.⁵³

⁵⁰ Srov. A. BUCHENAU – E. SPRANGER – H. STETTbacher (Hg.), *Pestalozzi Sämtliche Werke*, s. 78.

⁵¹ Srov. Artur BUCHENAU, *Pestalozzis Sozialphilosophie*, Leipzig 1919, s. 65-66; A. BUCHENAU – E. SPRANGER – H. STETTbacher (Hg.), *Pestalozzi Sämtliche Werke*, s. 80.

⁵² Srov. D.-J. LÖWISCH, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 138.

⁵³ Srov. D. TRÖHLER, *Philosophie und Pädagogik*, s. 62.

Mravní stav

Mravní stav lze označit za druhý pól Pestalozziho pohledu na lidskou existenci, jíž nazval božský – vyšší . Tady už se nejedná o společenské procesy jakéhokoli druhu, neboť mravnost se vztahuje pouze k individu. Pestalozzi hovořil o „*salto mortale mimo sebe samého*“, aby tak označil proces obrácení se. Když člověk vyšel ze zvířecího stavu, když se naučil nechovat se instinktivně a jeho jednání začalo být řízeno vědomými myšlenkami, začal se chovat mravně. „*Zdokonaluji sám sebe tehdy, když se to, co mám udělat, stane zákonem toho, co chci.*“⁵⁴ Tímto zákonem se podle Pestalozziho odlišuje od všech bytostí, které známe.

Podle Pestalozziho se pak člověk neorientuje podle krátkodobých a egoistických výhod, ale může přemýšlet o následcích svého jednání i pro ostatní lidi. Cíle, které si klade, zohledňují nejen jeho vlastní blaho, ale také blaho ostatních. Spravedlivé ekonomické poměry, rovné přerozdělování, politická moc, zrušení vykořisťování, utlačování a odcizení. Takové cíle si podle Pestalozziho nestanovují ti, jež jsou hnáni pudem nebo společenským egoismem. Jen uvědomělé jednání řízené vůlí může dovést člověka k těmto cílům.⁵⁵

Mravností neoznačil Pestalozzi odcizení nebo povinnost řídit se podle předpisů jiných, ale „*přechod k sobě samému*“. Mravnost je podle něho zcela individuální, nevzniká mezi dvěma. Kdo se chce stát mravním, musí se zbavit svého egoismu. Člověk zodpovídá sám za sebe, společnost může jeho egoismus omezit, ale ne odstranit. Proto chápal Pestalozzi mravnost jako individuální věc každého člověka. Neznamena to ale podle Pestalozziho, že mravnost nemá se společností nic společného. Teprve překonáním vlastního egoismu se z člověka vytváří společenská bytost. Základní projevy mravního stavu jsou proto založeny na lásce, důvěře a vděčnosti. Člověk nejedná ze strachu z trestu, ale z vnitřního přesvědčení. „*Žádný člověk nemůže cítit za mě: Já jsem. Žádný člověk nemůže cítit za mě: Já jsem mravný.*“⁵⁶

Pestalozzi uvedl, že teprve v mravním stavu člověk jedná a současně zodpovídá za své jednání. Na základě své vlastní vůle se rozhodne, jak bude jednat. Může se pokusit zjistit, co je dobré, a tím se řídit ve svém jednání. Může se svobodně rozhodnout pro dobro nebo zlo a je za své rozhodnutí zodpovědný. Nepomohou mu podle Pestalozziho žádné výmluvy jako vrozené vlohy, výchova rodičů, společenský tlak – člověk jako mravní bytost je od těchto tlaků osvobozen. Sám říká „*ano*“ nebo „*ne*“ a utváří svět a především sám sebe podle své vlastní vůle. Pestalozzi označil člověka v mravním stavu jak „*dílo sebe sama.*“⁵⁷

⁵⁴ Srov. A. BUCHENAU – E. SPRANGER – H. STETTbacher (Hg.), *Pestalozzi Sämtliche Werke*, s. 39.

⁵⁵ S. HEBENSTREIT, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 93; A. BUCHENAU – E. SPRANGER – H. STETTbacher (Hg.), *Pestalozzi Sämtliche Werke*, s. 105.

⁵⁶ A. BUCHENAU – E. SPRANGER – H. STETTbacher (Hg.), *Pestalozzi Sämtliche Werke*, s. 166.

⁵⁷ S. HEBENSTREIT, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 94.

Mravnost je obrat člověka ke své vyšší přirozenosti na základě zkušenosti s převahou přirozenosti nižší. Je to základ, na který by se podle Pestalozziho nemělo zapomínat. Člověk domnívající se, že se nachází v nezkaženém přírodním stavu a že už není ovlivňován nižší přirozeností, je v tomto ohledu naivní. Takový stav neexistuje, rychle by se začal kazit. Mravnost chápal Pestalozzi jako úsilí, chtění, zkoušení, která plynou ze zkušenosti. Pestalozzi si položil několikrát otázku, co je to lidská přirozenost. Sám si nedokázal představit, že jedna z těch sil a vloh, které má člověk společné se zvířaty, je pravým základem lidské přirozenosti. Rozsah vloh a sil, kterými se člověk odlišuje od všech bytostí, jež nejsou lidmi, je vlastně podstatou lidské přirozenosti. Lidské vlohy se odrážejí v lidském srdci, intelektu a umělecké síle. Ony dělají člověka, eticky vyjádřeno, teprve člověkem. Tyto vlohy se ale liší od vloh zvířecích. Zatímco zvířecí vlohy přirozeně rostou, když jsou přenechány samy sobě, s vlohami lidskými se stane něco jiného. „*V každé vloze lidské přirozenosti leží instinkt k pozvednutí se ze stavu své neživosti a neobratnosti ke vzdělané síle.*“ Nevzdělaná síla je jen zárodkem této síly. Pokud se podle Pestalozziho tento zárodek neprobudí a bude přenechán sobě samému, zkaží se a změní se na zvířecí. Přirozeným rozvojem těchto vloh a zárodků odůvodňuje Pestalozzi elementární vyučování a pedagogiku. Vývoj člověka je od začátku nutný. Zkaženost a společenský stav jsou vývojové stupně, které nelze přírodou obejít. Výchova na základě přírody může člověka dovést k tomu, že bude sám rozhodovat, jestli se stane mravným nebo ne. Toto rozhodnutí je svobodné a vede k osvobození se od nutnosti.⁵⁸

Pestalozzi označil mravní stav za vyšší přirozenost. Jestliže se vyjde z polarity lidského obrazu, nelze nikdy jeden pól vyjmout. To tedy znamená, že i ve stavu přírodním působí vyšší přirozenost, stejně jako ve stavu mravním nižší přirozenost (přirozený a společenský stav). V mravním stavu u člověka převládá vyšší přirozenost, Pestalozzi ji označil jako vnitřní, božskou sílu.⁵⁹

Podle Pestalozziho lze dokázat, že se společenský stav mění s mravním stavem. Mravnost jednotlivce působí na společenský stav. Čím více mravných lidí žije ve státě, tím jsou společenské poměry, které vytvářejí, spravedlivější. Současně je také společenský stav předpokladem toho, že se budou jednotliví lidé chovat mravně. Dokud žije člověk v bídě, musí snášet nespravedlnost a cítí se fyzicky ohrožen, nemá většinou sílu starat se o vlastní mravnost. „*V bídě se člověk nestane člověkem.*“ Spravedlivé poměry společenského stavu jsou jen předpokladem mravního povznesení jednotlivce. Společnost ale nemá žádnou možnost donutit člověka k mravnosti. Pokud je dobro vynuceno, nejedná se o mravnost. Jestliže stát nemůže donutit člověka k mravnosti, jaká je potom jeho úloha (kromě vytváření spravedlivých zákonů)? Pestalozzi ji viděl v podpoře výchovy, jež má mladého člověka

⁵⁸ Srov. D. TRÖHLER, *Philosophie und Pädagogik*, s. 66.

⁵⁹ K tomu podrobněji TAMTÉŽ, s. 62.

uvést do společenského života a rozvíjet jeho síly a vlohy tak, že bude moci mravního stavu dosáhnout.⁶⁰

Mravní stav není, podobně jako tomu bylo u obou předcházejících, v užším smyslu slova „stav“. V Pestalozziho koncepci se nejedná v žádném případě o konečný stav vývoje lidství, jako je tomu třeba u Marxe nebo Hegela. Pestalozzi je přesvědčen, že věčně plynoucí je v pohybu i tehdy, když se dostane k cíli. Podle něho není možná čistá mravnost, tedy existence jen jednoho pólu polarity – ducha. Člověk nemůže být jen jedním pólem, popření druhého pólu by znamenalo koncepci monismu, kterou ale Pestalozzi striktně odmítal. Nezasával názor, že čistá mravnost je vzorem lidského způsobu jednání. „Čistá mravnost kráčí proti pravdě mé přirozenosti, ve které neodděleně existují navzájem propletené zvířecí, společenské a mravní síly.“⁶¹

Mravnost není podle Pestalozziho nic jiného než způsob, jak spojit čistou vůli po zdokonalení se s určitou mírou poznání a s určitým stavem vlastních vztahů. „Jako otec, syn, vrchnost či poddaný, svobodný muž nebo otrok nebudou usilovat ve všech těchto vztazích o vlastní užitek a uspokojení, ale o užitek a uspokojení těch, kterým jsem podle svého vlastního přesvědčení dlužen péčí, ochranu a právo, poslušnost, věrnost, poděkování a oddanost.“⁶²

Pestalozzi rozlišil ve své práci dva druhy povinností. Motivy k povinnosti, které jsou vlastní individualitě člověka, a ty, které si člověk dělí s ostatními. K podnětům vedoucím k mravnosti, které si člověk dělí s ostatními, patří podle Pestalozziho domácí povinnosti, občanské a společenské povinnosti. Myslí tím požadavky, které jsou kladeny na osobu, jež jsou dané a jež musí dodržovat. Mravní povinnosti, které si člověk klade sám vůči sobě, jsou jeho vlastními povinnostmi. „Každý podnět k povinnosti, který si dělím s ostatními, není úplně mravní, dráždí mě k nemravnosti. Čím větší je počet těch, se kterými se dělím o povinnost, tím silnější a mnohotvárné jsou podněty k nemravnosti.“⁶³ Povinnosti, které má člověk jako člen nějakého spolku nebo strany, ho více či méně odlidšťují a mravně kazí. Podle Pestalozziho tento stav znají lidé, kteří působí ve veřejném životě. Když má vynést rozsudek soudce nebo učitel sám, znamená to pro něho často těžký vnitřní boj, protože je sám zodpovědný za následky svého rozhodnutí. Naproti tomu kolegium se cítí určitým způsobem chráněno ostatními členy. Jen pokud je úsudek zbaven vnějších ohledů, může být teprve mravní. Pestalozzi se domníval, že všechno záleží na svědomí, rozvaze a vlastní zodpovědnosti.⁶⁴

⁶⁰ A. BRÜHLMEIER – G. KUHELMANN, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 207-208; A. BUCHENAU – E. SPRANGER – H. STETTbacher (Hg.), *Pestalozzi Sämtliche Werke*, s. 105.

⁶¹ A. BUCHENAU – E. SPRANGER – H. STETTbacher (Hg.), *Pestalozzi Sämtliche Werke*, s. 109; D. TRÖHLER, *Philosophie und Pädagogik*, s. 64.

⁶² A. BUCHENAU – E. SPRANGER – H. STETTbacher (Hg.), *Pestalozzi Sämtliche Werke*, s. 112.

⁶³ TAMTÉŽ, s. 113.

⁶⁴ A. BUCHENAU, *Pestalozzis Sozialphilosophie*, s. 104-105.

Pestalozzi klade podobně jako Kant autonomii před heteronomii, nezávislost před závislost, kategorický imperativ před hypotetický a jednání z povinnosti před jednání v souladu s povinností. Celá kapitola o mravním stavu a o člověku jako „*díle sebe sama*“ vykazuje mnoho podobností s Kantovou filozofií o morálce.⁶⁵

Životní světy

Výstavba Pestalozziho díla ukazuje, že jeho cílem nebyl jen popis tří stavů bytí a jejich vzájemných proměn. Na základě těchto poznatků se snažil analyzovat komplexitu lidského bytí. Tyto tři stavy nelze chápat jako izolované možnosti života, ale jako způsoby lidské existence, které jsou navzájem podmíněné a které se vzájemně prostupují. Následující fenomény (Pestalozzi používá označení *Lebenswelten*) pak analyzuje podle toho, jak se v nich člověk projevuje jako „*dílo přírody*“, jako „*dílo mého rodu*“ a jako „*dílo sebe sama*“: poznání a vědění, zisk, vlastnictví, právo, moc, čest, podřízení, ovládnání, šlechta, jednání, svoboda, tyranie, státní právo, láska, náboženství, pravda a právo atd. Pestalozziho výběr je zřetelně ovlivněn politickými a společenskými poměry v posledním desetiletí 18. století.⁶⁶

Uvedené „*životní světy*“ měly podle Pestalozziho velký význam, protože se zásadním způsobem podílely na utváření tehdejší společnosti a protože se v nich odehrával lidský život. V nich musí být podle Pestalozziho uloženo také to, jak je možné překonat jejich negativní stránky a dosáhnout tak jejich zlepšení. Pestalozzi ve svém díle filozofuje o běhu přírody ve vývoji lidského rodu. Postupuje tak, že popisuje svůj vývoj a své „*životní světy*“ a zevšeobecňuje své poznatky na vývoj celého lidstva.⁶⁷

Na základě trojího pohledu na lidskou existenci lze všechny projevy člověka rozdílně analyzovat a lépe pochopit protiklady a jejich řešení. Pestalozzi to ukazuje na mnoha příkladech jako třeba na náboženství. Jako čisté dílo přírody nemá lidský rod žádné náboženství. Zvířecí nevinnost neobětuje, nemodlí se, nežeňná a neproklíná. Jako dílo vlastní zkažené přirozenosti je náboženství omyl. Když jsem dílem společnosti, je náboženství podle Pestalozziho podvod, je služebníkem poměrů, které člověk sám vytvořil. Jen jako dílo sebe sama je náboženství pravdou. Vede podle Pestalozziho k zušlechťování sebe sama. Jako přírodní bytost pocítujeme náboženství jako společníci naší slepoty, našeho úzkostlivého a oklamáného sobectví, strach z neznámého a vytváříme si smyslové obrazy Boha a posmrtného života. Ve stavu společenském se projevuje náboženství v církevním spojení s vlastními mravy, normami a mocenskými poměry. Opravdu mravní je náboženství teprve osobním uvědoměním si božského, existenciální odpovědí na to

⁶⁵ Srov. D.-J. LÖWISCH, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 148.

⁶⁶ Srov. A. BRÜHLMEIER – G. KUHLEMANN, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 210.

⁶⁷ Srov. D.-J. LÖWISCH, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 124.

božské, jež člověk poznal ve vlastním nitru. Typické pro Pestalozziho je, že ačkoliv nevěří v čistou mravnost, neodmítl přírodní a společenský stav. Chápal je jako prostředky, které vedou člověka k mravnosti.⁶⁸

Pestalozziho příklady usilují o analýzu všech fenoménů lidské existence s ohledem na jejich trojí podmíněnost. Tak například manželství znamená v přírodním stavu hledání bezpečí, jistoty a slasti, ve společenském stavu je regulováno manželským právem. K opravdovému naplnění ale dochází až ve stavu mravním láskou, důvěrou a vůlí ke společnému zrání. Ani přírodní pud, ani společenské právo nevedou podle Pestalozziho k naplnění. Podstatné na této analýze je, že každý fenomén je posuzován z přírodního, společenského a mravního aspektu jinak vzhledem k právě působícím zákonitostem. Co se v jednom stavu ukazuje jako přijatelné, odporuje zákonitostem druhého stavu. Tak například institucionální moc patří hlavně do stavu společenského, který bez ní nemůže přetrvat, ale k vývoji mravního života je nepotřebná.⁶⁹

Pohled na člověka, ke kterému Pestalozzi ve svém díle dospěl, se stal základem všech jeho pozdějších spisů. Jeho politické a pedagogické úsilí lze charakterizovat jako snahu uspokojit přirozené pudy takovým způsobem, aby nebránily vyšším možnostem člověka, ale aby vedly k rozvoji vloh vyšší přirozenosti směrem k mravnosti. Prostředkem k tomuto uspokojení je podle Pestalozziho politické a výchovné jednání. Politika bez vychovaného člověka vede k pouhému společenskému boji a utlačování. Výchova bez politiky přehlíží a zanedbává podmínky, které buď umožňují nebo ulehčují výchovu usilující o mravnost, a nebo ji ztěžují a znemožňují. Bezprostřední výsledky politiky a výchovy však nejsou rovnocenné. Dobře fungující stát není nikdy účelem, ale jen prostředkem k účelu. Mravní člověk je naproti tomu naplněním lidského bytí.⁷⁰

Pestalozzi přispěl svým modelem tří stavů k řešení protikladů v lidském životě. Existují dva druhy řešení. Na jedné straně lze hovořit o řešení protikladu tehdy, když se člověku podaří pochopit jeho příčiny. Jedná se o deskriptivní (popisné) řešení. Druhým řešením může být překonání tohoto protikladu, v tomto případě ho označujeme jako existenciální řešení. Pestalozzi řešil rozpory lidského bytí nejprve popisně. Ukázal jejich původ a také to, že bez nich lidský život nemůže fungovat. Současně ale naznačil možnost existenciálního řešení, které podle něho spočívá v úloze člověka zdokonalovat se na základě vlastních sil. Pestalozziho řekl: *„Pocituji sám sebe ve trojí podobě. Jsem dílem přírody jako zvíře. Jako dílo sebe sama usiluji o dokonalost. Jako dílo rodu se snažím uklidnit v bodě, ve kterém není má dokonalost možná. Příroda své dílo dokončila, tedy dokončí také ty to svoje. Poznej sebe sama a postav dílo svého zušlechtění na*

⁶⁸ TAMTÉŽ, s. 151.

⁶⁹ A. BUCHENAU – E. SPRANGER – H. STETTbacher (Hg.), *Pestalozzi Sämtliche Werke*, s. 36-38.

⁷⁰ Srov. A. BRÜHLMEIER – G. KUHLEMANN, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 207.

*vnitřním vědomí své zvířecí přirozenosti, ale s plným vědomím své vlastní síly, abys dokázal žít božsky uprostřed tlup.*⁷¹

OD ROUSSEAU A KE KANTOVÍ

Pestalozziho spis *Moje bádání o běhu přírody ve vývoji lidského rodu* lze označit jako pragmatické filozofování se snahou o zlepšení lidských životních poměrů. Člověk tyto poměry nejen nalézá a je jimi utvářen, ale může a má tyto poměry také sám vytvářet. „Viděl jsem, že okolnosti utvářejí člověka, ale brzy jsem pochopil, že také člověk vytváří okolnosti, má v sobě sílu tyto okolnosti podle své vůle rozmanitě řídit.“⁷² Toto stručně formulované poznání mělo pro Pestalozziho výjimečný význam. Znamenalo změnu jeho myšlení od Rousseaua směrem ke Kantovi, kterého sice sám nečetl, ale s jehož myšlenkami se seznámil prostřednictvím Johanna Gottlieba Fichteho.⁷³

Pestalozziho zaujala především Kantova etika, neboť u něho platilo, že hlavním cílem lidstva je dosažení mravnosti. Kantova etika viděla v respektování a následování mravního zákona (kategorický imperativ) výhradní povinnost morálního jednání. Rousseau vycházel z představy, že člověk je tak, jak byl stvořen, dobrý a zkazí se jen působením společnosti. Člověk je podle Rousseaua dobrý a nevinný. V tomto stavu neexistuje nerovnost, nemorálnost, nesvoboda nebo „válka všech proti všem“, jak tvrdil Hobbes. Člověk žije jako „dobrý divoch“, jako individuum a v dobré shodě s ostatními jedinci. Má rád sám sebe, usiluje o vlastní přežití a nechce, aby druzí trpěli.⁷⁴ Podle Pestalozziho je tento stav charakterizován sobeckostí, starostí o sebe sama a blahovůlí. Člověk žije tak, že nepocituje morální vinu, žije v nevinosti, protože jeho „já“ nezná morální závislost. Současně vzniká vzájemná odkázanost mezi jednotlivci, která ale není zanesena v zákoně a ani nepotřebuje být, neboť Pestalozzi věřil v síly jednotlivce, jako je rozum a řeč, které jsou mu dány přírodou a které dokáží tyto vztahy mezi jedinci regulovat samy.⁷⁵

Představa nezkaženého přírodního stavu tak, jak ji formuloval Pestalozzi, velmi připomíná Rousseauův obraz. Na rozdíl od Rousseaua ale člověk podle Pestalozziho tento stav vůbec nerozpozná. Lze si ho jen myslet a představit, což člověka vede k tomu, že o tuto ztracenou harmonii opět usiluje. Čistě přírodní harmonie založená na instinktu je však pro člověka znovu nedosažitelná, cesta zpátky do tohoto stavu nevede.⁷⁶

Stav společenský se lišil zásadně od stavu přírodního, Rousseau ale nedokázal vysvětlit, co je příčinnou zvrhlosti přirozeného stavu. Velmi názorně popsal, jak k tomu například došlo. „První člověk, který přišel, oplotil pozemek a řekl: „To

⁷¹ Srov. D.-J. LÖWISCH, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 87.

⁷² TAMTÉŽ, s. 120.

⁷³ Srov. M. CIPRO, *Prameny výchovy*, s. 179.

⁷⁴ Podrobně Emanuel RÁDL, *Dějiny filozofie II., Novověk*, Praha 1999, s. 238-252.

⁷⁵ Srov. D.-J. LÖWISCH, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 121.

⁷⁶ Srov. A. BRÜHLMER – G. KUHLEMANN, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 220.

patří mně“, a našel tolik prostých lidí, kteří mu to uvěřili, byl opravdovým zakladatelem občanské společnosti.“⁷⁷ Co ale podle Rousseaua může vést k tomu, že k této zvrácenosti nedojde? Příroda a výchova, která respektuje zákonitosti přírody. Rousseau tedy zásadně oddělil stav přírodní a společenský a neviděl mezi oběma stavy žádný vztah. Společenský stav pro něho znamenal zlo a Rousseau nenašel možnost jeho překonání. Proto se Pestalozzi od Rousseaua odvrátil a pod vlivem Kantovy filozofie hovořil o třetím stavu, který nazval mravním.

ZÁVĚR

Pestalozziho spisy se vyznačují extrémními změnami jeho antropologického způsobu pozorování. Ve svém nejvýznamnějším filozofickém díle *Moje bádání o běhu přírody ve vývoji lidského rodu* se pokusil shrnout a propojit tyto jednotlivé pohledy. Kládl si otázky o člověku jako celku, jeho podstatě a smyslu existence. Zásadní otázka filozofické antropologie týkající se vztahu ducha a přírody se stala důležitou i pro Pestalozziho filozofování. Pestalozzi našel vlastní cestu řešení spočívající na propojení monistických a dualistických představ a odstraňující jejich vzájemnou protikladnost.

Základní myšlenka Pestalozziho antropologie je založena na polaritě lidského bytí. Pojem polarita je třeba chápat jako protikladný pár, který se vzájemně podmiňuje a jehož protikladnost se vztahuje k lidské bytosti. Na jedné straně předpokládal Pestalozzi existenci smyslové/zvířecí nebo také „nízké“ přirozenosti člověka, na druhé straně hovořil o „božské“ nebo také „vyšší“ přirozenosti člověka. Pokusil se ukázat souvislosti, přesněji síly, které působí mezi oběma póly. Snažil se definovat tři stavy lidského vývoje. Položil si otázku, jak se člověk v jednotlivých stádiích vyvíjí a jak je při tom tento vývoj ovlivňován vnějším a vnitřním světem člověka.

Zvířecí a vyšší přirozenost stojí ve vzájemném dynamickém poměru. Vyšší přirozenost je nezníčitelná a odolná, zatímco smyslová přirozenost je pomíjivá a dočasná. Obě stránky lidské přirozenosti se liší svojí podstatou, ale jsou vzájemně spojené ve svém projevu. Všechno vyšší má podle Pestalozziho své základy v nižším a vyrůstá z něho, vyvíjí se, což je vlastně jedním z úkolů výchovy.

V přírodním stavu dominuje zvířecí přirozenost, vyšší se nachází podle Pestalozziho ve stavu zárodků vloh. Zvědavost je projevem smyslovosti, současně také základem opravdového zájmu o pravdu. Přírodní stav má podle Pestalozziho dvě formy: zkažený a nezkažený. Pouze zkažený přírodní stav je reálně uchopitelný, je charakterizován sobectvím, hledáním slasti a vyhýbáním se strasti. Zkažený přirozený stav je vytvořen tak, že umožňuje automatický a nevyhnutelný přechod do stavu společenského. Zespolečněním si člověk vytvořil svět, jenž ve zvířecím světě neexistuje: práva a povinnosti, zákony, instituce, jinak řečeno civilizaci. Se vstupem do společnosti ale přirozeně daný lidský egoismus nemizí, je jen

⁷⁷ D.-J. LÖWISCH, *Johann Heinrich Pestalozzi*, s. 123.

společností omezen. V mravním stavu člověk podle Pestalozziho pochopí, že je jeho povinností splnit svůj životní úkol, tedy své vlastní zdokonalení.

Každé lidské konání Pestalozzi analyzoval na základě těchto tří stavů. Manželství znamená v přírodním stavu hledání bezpečí, jistoty a slasti, ve společenském stavu je regulováno manželským právem. K opravdovému naplnění ale dochází až v mravním stavu láskou, důvěrou a vůlí ke společnému zrání. Ani přírodní pud, ani společenské právo nevedou podle Pestalozziho k naplnění.

Pestalozziho úvahy vycházejí ze sebereflexe vlastního nitra, ale lze v nich také nalézt vlivy tehdejších filozofických velikánů, jako byl například Rousseau nebo Kant. S Rousseauem se Pestalozzi rozchází v pojetí nezkaženého přírodního stavu. Pestalozzi vnímal tento stav jako harmonii, jež je pro člověka znovu nedosažitelná, ale vede ho k tomu, že o tuto ztracenou harmonii opět usiluje. Společenský stav chápal Pestalozzi jako důležitý stupeň ve vývoji člověka, po jehož překonání se mu podaří dosáhnout stavu mravního. Tím se odvrací od Rousseauových názorů na společenský stav a přechází ke Kantově etice.

Studium uvedených filozofických názorů přineslo zcela nový pohled na osobnost a dílo tohoto všeobecně uznávaného klasika pedagogiky. Pestalozziho filozofie je základním stavebním kamenem jeho pedagogických představ. Přispívá k jejich lepšímu pochopení a současně dokazuje, přes svoji složitost a jistou nepřehlednost, mnohostrannost Pestalozziho osobnosti. Obohacuje tak obraz velkého reformátora a lidumila o další zajímavé poznatky, které jsou zatím v českém prostředí méně známé.

Resümee:

Johann Heinrich Pestalozzi: *Meine Nachforschungen über den Gang der Natur in der Entwicklung des Menschengeschlechts*

Das Ziel der vorliegenden Arbeit ist es, den bedeutenden Pädagogen und Reformatoren Johann Heinrich Pestalozzi aus der Sicht seiner weniger bekannten philosophischen Ansichten und Theorien darzustellen. Die Autorin geht von einer Analyse Pestalozzis Schrift *Meine Nachforschungen über den Gang der Natur in der Entwicklung des Menschengeschlechts* (1797) aus und diskutiert seine grundlegenden philosophischen Themen.

Pestalozzis Anthropologie widmet sich der Frage nach dem Zusammenhang zwischen der „sinnlichen“ und der „höheren“ Natur des Menschen. Sowohl die „höhere“ als auch die „niedere“ Natur des Menschen kommen bei Pestalozzi zu ihrem vollen Recht. Er definiert drei Zustände der menschlichen Entwicklung – der Naturzustand („unverdorben“ und „verdorben“), der gesellschaftliche und der sittliche Zustand – und zeigt ihre gegenseitige Verbindung. Die tierische Natur des Menschen sowie das gesellschaftliche Existieren versteht Pestalozzi als Voraussetzungen und Bedingungen für die sittliche Existenz des Einzelnen. Die Sittlichkeit des Menschen ist nur als eine dem Individuum gewährte Möglichkeit zu sehen. Sie beruht auf einer ganz selbständigen, vom Tierischen und Gesellschaftlichen unabhängigen, inneren Kraft des Individuums.

In Pestalozzis philosophischen Ansichten sind vor allem die Einflüsse von J. J. Rousseau und I. Kant zu finden. Im letzten Teil dieses Artikels werden die wichtigsten Gemeinsamkeiten sowie Unterschiede der einzelnen philosophischen Auffassungen behandelt.

zusammengefasst von Alena Kiehlborn

Marie MACKOVÁ

Pěstování tabáku v rámci rakouské státní tabákové režie po roce 1867

Tabák je rostlina milovaná i zatracovaná, velmi užitečná i naprosto postradatelná. Její význam se v průběhu doby v Evropě celkově měnil právě tak, jako vztah k této rostlině. Resp. v celém složitém propletení vztahů nejde ani tak o samotnou rostlinu, jako především o výrobky z ní. Ty se staly na dlouhou dobu na jedné straně žádaným a relativně lehce dostupným opojením či jenom společenskou finesou, a na straně druhé výhodným, ale i velmi potřebným zdrojem zisků. Mezi konzumenty tabákových výrobků najdeme lidi všech společenských vrstev, jakéhokoliv ekonomického zařazení i politického přesvědčení. Mezi pěstiteli a výrobci pak především ekonomicky slabší část společnosti, bez ohledu na místo a dobu. Tabák a výrobky z něj se staly v průběhu doby v Evropě díky bezproblémovému odbytu, nepodléhajícímu ničujícím výkyvům ani v důsledku novodobých hospodářských krizí ani válek, velmi jistým zdrojem příjmů pro toho, kdo ovládal pěstování, zpracování a prodej tabáku a výrobků z něho. Na straně druhé byly zajištěným zdrojem obživy, mnohdy únikem z krajní hmotné nouze pro pěstitele a výrobce.

V habsburské monarchii se pěstování, zpracování a prodej tabáku zvolna dostávaly do vlivu státu, aby se mezi léty 1784-1796-1835¹ postupně přeměnily v regulérní novodobý státní monopol ve všech svých člancích. Tím si státní pokladna zajistila relativně vysoký, ale především velmi stabilní zdroj příjmů. Kromě toho ovšem získala vláda poměrně účinný prostředek k zásahům do extrémně nestabilní sociální situace v některých regionech a mohla tak aktivním způsobem napomáhat dílčí ekonomické stabilizaci země.

V rámci výhradních pravomocí následně daných ministerstvu financí se odvíjela jednak zemědělská rovina tohoto procesu, jednak jeho rovina výrobní a konečně prodej finálních výrobků, kde vyplynul zisk pro státní pokladnu realizovaný formálně jako výnos nepřímé daně. Celý tento na pohled složitý mechanismus

¹ Stalo se tak císařským patentem z 22. dubna 1784 a tzv. Tabakpatentem č. 38 z roku 1796 a následně císařským patentem č. 113 z 11. července 1835, což je Zoll- und Staatsmonopolordnung, kde je v § 382 upravena existence státního tabákového monopolu. *Provinzialgesetzblatt* (dále jen *PGB*), 8, 1796; *PGB*, 63, 1835.

však po celé 19. století až do zániku monarchie pracoval jako pozvolna se vyvíjející, ale v principu stále spolehlivě funkční. Na tomto státním monopolu participovaly nejenom v rovině spotřeby, ale i v rovinách produkce a obchodu prakticky všechny části monarchie. Jejich postavení v rámci státní tabákové režie bylo zhruba upraveno v letech 1850,² kdy byl novodobý tabákový monopol zaveden v Uhrách, a následně v roce 1879,³ kdy byly stanoveny tři základní okruhy tohoto státního monopolu: Rakousko, Uhry a Bosna-Hercegovina. Každý z těchto okruhů měl vlastní správu, vlastní účtování a finanční hospodaření, ale dohromady byly především v celní politice státu považovány za jeden vnitrostátní celek.⁴

Zřejmě nejvýraznější rozdíly mezi těmito částmi monarchie byly v možnostech pěstování tabáku. Rakousko-Uhersko patřilo k relativně velkým evropským pěstitelům tabáku,⁵ ovšem v jeho továrnách se zpracovávalo také velmi mnoho dovezené suroviny. Největším domácím pěstitelem tabáku byly Uhry, jejichž pěstitelská produkce o jeden řád převyšovala produkci v zemích označovaných jako Předlitavsko. Bosna-Hercegovina v relativním hodnocení nebyla malým pěstitelem tabáku, ovšem její pěstitelská rozloha nemohla konkurovat pěstitelským rozlohám především v Uhrách. Mezi léty 1871-1895 bylo největší množství zahraničního tabáku pro průmyslové zpracování, 23.298,61 q, nakoupeno v roce 1874. Nejmenší množství zahraniční suroviny bylo nakoupeno v roce 1871 – 6.367,77 q. Nejméně domácí suroviny – 18.339,15 q – vykoupila tabáková režie v roce 1873. Nejvyšší výkup ve stejném období – 37.116 q – byl zaznamenán v roce 1881.⁶ K tomu je ovšem třeba dodat, že výkup domácí suroviny v tomto období se prakticky rovná výnosu sklizně toho roku, zatímco zahraniční surovina byla v roce sklizně vykupována jen naprosto výjimečně. Dopady nepříznivých klimatických výkyvů, živelných pohrom i například výrazných politických nepokojů byly v rakouské tabákové režii pocíťovány na dostupnosti zahraniční suroviny vždy s odstupem dvou až tří let, na konci první poloviny 20. století v rámci československé tabákové režie dokonce v ještě delším časovém horizontu.

² Ministerský výnos z 29. listopadu 1850, *Reichsgesetzblatt* (dále jen RGB) 462.

³ Zákon z 20. července 1879, RGB 136.

⁴ Ačkoliv uvnitř tohoto komplexu, v jeho zpracovatelské, výrobní i prodejní části působil každý z těchto okruhů zvlášť, byla například surovina z Uher vykazována v rakouských továrnách jako domácí, právě tak jako ta, která pocházela z Jižních Tyrol, Dalmácie nebo Haliče a Bukoviny. Tato klasifikace vycházela z principů celního systému. O státní tabákové režii v habsburské monarchii toho příliš napsáno nebylo. Např. *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Wien 1973 se omezuje jen na ojedinělé zmínky, doplněné rozsáhlejší pasáží o situaci v Uhrách.

⁵ *Svět práce a vynálezů. Kniha o počátcích, vývoji a stavu moderní techniky. III. Výroba a zpracování surovin, II., zemědělství, hospodářský průmysl a výroba potravin a požívatin*, Praha s. d., heslo Tabák, s. 567-585, zde na s. 568 dokonce uvádí Rakousko-Uhersko jako druhého největšího pěstitele tabáku v Evropě, hned za Ruskem a dokonce před Německem i Tureckem.

⁶ Státní oblastní archiv Praha (dále jen SOA Praha), Rakouská tabáková režie (dále jen RTR), kart. 910, *Statistische Mitteilungen über das österreichische Tabakmonopol für das Jahr 1895*, Wien 1896.

Rakousko samo mělo v tomto ohledu do jisté míry problematickou klimatickou polohu. Tabák je v zásadě rostlina teplomilná, i když se jí může dařit i v poměrně vysoké zeměpisné šířce. Před první světovou válkou se výhodné pěstitelské oblasti pro tabák v Evropě vymezovaly jako snesitelné až do 60° severní šířky, ovšem s tím omezením, že čím severnější poloha, tím horší kvalita vypěstované suroviny.⁷

Ovšem tradiční zemědělské oblasti Rakouska měly charakteristiky, které tabáku příliš nevyhovovaly. Jeho pěstování pro průmyslové využití v těchto správních hranicích se tedy omezovalo prakticky pouze na Dalmacii, Halič a Bukovinu a jižní Tyroly. V Čechách se tímto způsobem pokoušeli pěstovat tabák snad pouze do přelomu 18. a 19. století na častolovickém panství, v okolí Kolína, Berouna a Rakovníka, ale výsledkem byl údajně tabák velmi nízké, až podřadné kvality, který se tehdy sice zpracovával v pražské tabákové továrně, ale nehodil se k výrobě šňupavého tabáku, takže z něj mohl být vyráběn pouze tabák smotaný (tedy žvýkací).⁸ V 19. století už tyto pokusy definitivně ustaly, a protože podle platné legislativy každá tabáková rostlina musela mít ke svému růstu státní povolení, obraz četnosti jejich výskytu svědčí o tom, že v Čechách se rostliny tabáku staly výzkumnou a výukovou záležitostí, vyskytující se v počtu maximálně desítek kusů rostlin u jediného pěstitele.⁹ Pro průmyslové využití se při udělování pěstebních licencí sice také počítalo na kusy rostlin, ale šlo o statisíce, někdy i miliony kusů.

V českých zemích se sice zhruba v poslední čtvrtině 19. století objevily pokusy zainteresovaných lidí o zavedení pěstování tabáku nikoliv jen pro výuku a osvětu, ale jako průmyslové plodiny, ale všechny skončily nezdarem a vládním odmítnutím. Na Moravě vzešla iniciativa od zemského výboru v roce 1894 a pokusy v tomto směru prováděla rolnická škola v Přerově. Ministerské zamítnutí přišlo už následujícího roku.¹⁰ V Čechách spadá první odborné šetření tohoto

⁷ *Světlem práce a vynálezů*, s. 568. I nově vzniklá Československá tabáková režie, která převzala od své předchůdkyně část pěstitelských území v Uhrách, řadila tabák vypěstovaný na Slovensku a Zakarpatské Ukrajině mezi málo kvalitní. *Československá vlastivěda, IX. Technika*, Praha 1929, s. 393-400.

⁸ *Světlem práce a vynálezů*, s. 571 s odkazem na Schallerovu topografii. Karel PEJML, *Celý svět kouří*, Praha 1947, s. 194-195 bez uvedení zdroje informací uvádí, že šlo o ztrátovou činnost, která proto byla ukončena. Tatáž práce zmiňuje pro 18. století ještě moravské regiony Znojemska, Hradištska a Novoměstska, v podstatě se stejnou charakteristikou.

⁹ Např. v devadesátých letech 19. století povoloval kompetentní referent IV. sekce dep. X. vídeňského ministerstva financí pěstování tabákových rostlin tak, že na školních zahrádkách bylo vysazováno cca 6 až 10 rostlin, rolnické školy jich mívaly někdy i do 50 kusů. O tom, že se jednalo skutečně o školní pomůcku, svědčí to, že některé školní okresy žádaly o hromadná povolení k takovému pěstování pro všechny své národní, případně měšťanské školy. To sice bývalo bez problémů udělováno, ovšem vždy pouze na jediný rok a s připodotknutím, že rostliny podléhají úřední kontrole. Stejně povolení musely mít např. i botanické zahrady. Národní archiv Praha (dále jen NA Praha), Ministerstvo financí Vídeň (dále jen MFV), kart. 375, sign. 9/1.

¹⁰ TAMTÉŽ, 1894.

druhu, prováděné Zemědělskou radou pro království české, už do roku 1882¹¹ a následují další iniciativy z počátku 90. let 19. století. Od roku 1892 vybrané tabákové továrny zřizovaly pokusné „plantáže“ tabákových rostlin s cílem ověřit možnosti takové produkce v Čechách, čímž jenom zopakovaly výzkum prováděný z podnětu Zemědělské rady pro království české na zemědělských školách v Žatci a Litoměřicích. Výsledky však byly celkově neuspokojivé, takže v závěru roku 1894 české místodržitelství prohlásilo, že v Čechách nejsou vhodné podmínky pro průmyslové pěstování tabáku.¹² To ovšem jakoby probudilo některé poslance českého zemského sněmu a mezi červnem a zářím 1896 byl vznesen požadavek, aby vláda povolila průmyslové pěstování tabáku v Čechách.¹³ Ta jej však na základě výsledků šetření Zemědělské rady pro království české a vyjádření jejich odborníků následně zamítla. Stejný požadavek byl stejným iniciátorem vznesen ještě jednou v roce 1900, ale byl znovu odmítnut. Ani německá sekce Zemědělské rady pro království české nemohla prohlásit, že na územích v Čechách, která spadají do její kompetence, je možné začít pěstovat tabák pro průmyslové využití.¹⁴

Když se před první světovou válkou objevily pokusy o pěstování tabáku z francouzského semene, nešlo už primárně o tabák jako průmyslovou plodinu, ale obecně o potenciál semen dovážených z Francie. Souběžně s tabákem byl zkoušen hrách, čekanka a slunečnice.¹⁵ V Čechách byl tabák zařazen mezi rostliny, jejichž pěstování je nerentabilní z hlediska průmyslového využití, ovšem i nepatrné množství sazenic pěstovaných každoročně ve školních a osvětě sloužících zahradách bylo sledováno ministerstvem financí, resp. státní tabákovou reží.

Technologie pěstování

Technologie pěstování tabáku před první světovou válkou¹⁶ počítala s tím,

¹¹ TAMTÉŽ, 1900; NA Praha, Česká zemědělská rada 1873-1942, inv. č. 461, pokusné pěstování tabáku v Čechách do roku 1909.

¹² NA Praha, MFV, kart. 375, sign. 9/1. Rozhodnutí českého místodržitelství čj. 2149 z 28. prosince 1894.

¹³ Hlavním iniciátorem byl poslanec Josef Horák, statkář a nájemce dvora v Časlavi, který byl v letech 1895-1901 poslancem za volební obvod venkovských obcí Poděbrady a Městec Králové. Hlásil se k národní straně svobodomyšlné. Podrobněji Marie LIŠKOVÁ, *Slovník představitelů zemské samosprávy v Čechách 1861-1913*, Praha 1994, s. 109, 375.

¹⁴ NA Praha, MFV, kart. 375, sign. 9/1, 1882, 1900, 1901; NA Praha, Česká zemědělská rada 1873-1942, inv. č. 33, inv. č. 461.

¹⁵ NA Praha, Česká zemědělská rada 1873-1942, inv. č. 500, sign. X/12.

¹⁶ Popisy pěstování této rostliny z 19. století lze sporadicky nalézt i v češtině. Např. A. DOHNÁLEK, *Praktický návod k rostění tabáku*, Praha 1870. Velmi rámcově *Ottův slovník naučný*, díl 25, Praha 1906, heslo Tabák, s. 2-4. Z poznatků této doby do jisté míry čerpal i Karel PEJML, *Celý svět kouří*, Praha 1947. Právě tak jako A. ČAPEK, *Tabák v Čechách*, Praha 1947. Naopak *Kronika práce, osvěty, průmyslu a vynálezův*, díl VI., *Chemie denního života*, část druhá, Praha 1894, s. 576-590 se o způsobu pěstování tabáku vůbec nezmiňuje. V současné době, kdy už u nás není pěstování tabáku pro vlastní potěšení či osobní spotřebu vázáno na žádný souhlas, se objevila v podstatě zahrádkářská příručka Zdeněk LANDA, *Pěstování tabáku v Čechách*, Praha 2005,

že se semena vysejí do tzv. semenišť, což mělo být suché místo, chráněné před prudkým deštěm, případně sněhem, a naopak dobře přístupné slunci. Tyto plochy bývaly kryty zasklenými rámy, ovšem někdy také plátnem nebo naolejovaným papírem. Před přílišným chladem se podle potřeby ještě kryly vrstvou slámy. Zem měla být „kompostová“ a velmi lehká. Výsev měl být prováděn ne příliš hustě, aby mladé rostliny neplesnivěly. Protože tabákové semínko je velmi drobné, pro kvalitnější výsev se mísilo s pískem, pilinami nebo jinými podobnými sytkými hmotami. Výsev se ještě pokryl slabou vrstvou země, kterou bylo praktické lehce přitlačit, aby nebyla odplavena i s osivem. Semínka byla schopná vzejít za 6 až 8 dnů od výsevu. Za tři až čtyři týdny, resp. když rostliny měly minimálně čtyři listy, bylo třeba je přesadit tak, aby se na plochu metru čtverečního dostalo asi 625 sazenic. Při tomto přesazování byly zároveň sazenice zbaveny veškerého plevelu. Za další čtyři týdny bylo možné rostliny podruhé přesadit na pole. Tehdejší technologie ovšem připouštěla, že se rostliny ze semenišť přesazovaly rovnou na pole. V takovém případě se ovšem musely průběžně zbavovat plevelu. Výsadba na poli se děla do řádků vzdálených od sebe 50, mezi dvěma řádky vždy 75 cm, aby bylo možné v průběhu další vegetace do pole vstoupit a rostliny přitom nepoškodit. Také na jednom řádku měly mít rostliny mezi sebou minimálně 50 cm vzdálenost. Dobová doporučení navíc říkala, že „*nesmějí se sousedními rostlinami řádkovými stát ve čtverci, nýbrž v trojúhelníku*“. Jednak tak měly při maximálním využití plochy získat více prostoru, ale také byly v tomto postavení schopné lépe odolávat náporům větru. Čerstvě přesazené rostliny bylo třeba většinou zalévat, někdy i dvakrát denně, a pokud bylo nutné přesazovat za velkého horka, pak se ještě doporučovalo každou čerstvě přesazenou rostlinu chránit lopuchovým listem nebo papírovým kornoutem, aby nezaschla. Po přesazení rostlin na pole bylo třeba asi za 14 dnů poprvé okopávat. Při druhém okopávání, když byly rostliny asi 40 cm vysoké, se zároveň hrobkovaly, přihnovaly zemí, aby měly pevnější základ a zároveň byly lépe chráněny před plevelem. Pro větší množství listů bylo třeba vylámat květy, což se mělo dít za suchých a horkých dnů, pokud možno v poledne. Protože rostlina s odstraněným vrcholovým květem vyrážela boční květové výhony, bylo třeba vylamovat i ty. Rolník musel tabákové rostliny chránit před možnými škůdci, z nichž k nejobávanějším patřily larvy chrousta a drátovce, krtci, krtonožky, háďátka, nejrůznější mûry, slimáci, třásněnky, kobylky a sarančata. A možná ještě nebezpečnější byly nejrůznější druhy plísni, které se nedaly prostě „sebrat a zabít“. Tabákové listy se většinou sklízely postupným ulamováním, protože nedozrávaly všechny najednou.

Podle tehdejších zvyklostí musel většinou i další práce zvládnout pěstitel. Listy se nechaly do večera na poli zavadnout, pak byly na dva až tři dny uloženy v suchých, chladných místnostech, kde proběhla tzv. zelená fermentace, a po ní se listy propíchly jehlou v nejsilnějším místě a zavěsily na vrbové provazce nebo lís-

kteřá se odvolává, kromě vlastní pěstitelské zkušenosti a příruček Institutu výchovy a vzdělávání Ministerstva zemědělství ČR z devadesátých let 20. století, právě na Čapkovu práci.

kové pruty, aby dále zasýchaly v dobře větraném prostoru. Vyschlé listy měly obsahovat maximálně 12-15 % vody. Pak bylo třeba je roztřídit podle kvality, pečlivě uhladit a svázat kukuřičnou slámou nebo motouzem do svazků (kytek), ve kterých byly vykupovány. Nejvyšší kvalitních listů bylo v jedné kytce 20, středně kvalitní listy byly vázány po 30 kusech. Tím práce rolníka zhruba končila, takto upravenou surovinu měl povinnost dodat k výkupu státní tabákové režii.¹⁷

Z takto obecně stanovených zásad ovšem vybočovaly nejrůznější místní praktiky, které vycházely především ze zkušeností pěstitelů daného regionu. V Dalmácii bylo třeba vybírat stanoviště nejenom s dobře vyhojenou vápenatou půdou, ale i slunná a chráněná před severním větrem. Práce s půdou musela začít už na podzim, dříve než začalo mrznout. Bylo třeba půdu obrátit, ať už orbou nebo jen okopáním, aby se larvy brouků a motýlů dostaly před zimou na povrch. Pak bylo třeba přidat nejenom kompost, ale i dřevěný popel, „aby byl tabák lehčí a hořlavější“.¹⁸ Na jaře bylo třeba znovu zorat nebo okopat a od poloviny dubna do konce května bylo možné sazenice tabáku, které měly čtyři až šest listů, přesazovat na pole. Uvedený „princip trojúhelníku“ zde byl platný. Sklizeň jednotlivých listů začínala podle aktuálních povětrnostních podmínek v červenci nebo srpnu. Další postup v Dalmácii zhruba odpovídal všeobecným zvyklostem. Záleželo tedy dost na šikovnosti a „jisté inteligenci“¹⁹ sedláka, jak si poradí se svou sklizní v době sušení a skladování před výkupem, kdy bylo ještě možné leccos pokazit. Výkup tabákových listů probíhal zpravidla od poloviny října do konce listopadu. V podstatě v každé fázi pěstování měla státní režie právo dozoru a kontroly, a na druhou stranu měl každý sedlák právo se podle svého uvážení dotazovat úředníků, pokud potřeboval radu. To se týkalo nejenom dozorujících členů finanční stráže, ale v Dalmácii dokonce někteří školní učitelé pořádali vzdělávací přednášky o pěstování a sklizení tabáku.²⁰

V Haliči a Bukovině probíhalo pěstování srovnatelně, jenom pěstitelé skladovali usušené kytky tabákových listů tak, že je skládali špičkami dovnitř do velkých jehlanů, kterým se říkalo „*staple*“. V nich se ovšem listy zahřívaly, takže vlastně probíhal proces fermentace, ke kterému jinak docházelo až v nákupních skladech.²¹

V jižních Tyrolích byla udělována zvlášť licence pro vysévání tabákových semen a pěstování sazeniček a zvlášť pro pěstování tabáku na polích. Zhruba devět desetin pěstitelů sazenic mělo obě licence, možná proto, že v tomto regionu si každý pěstitel musel osivo vypěstovat sám. Podle platného předpisu měla být na 1.000 užitkových rostlin pěstována jedna rostlina na semeno a ta měla patřit k nejkrásnějším a nejsilnějším, pokud možno ve středu pole rostoucím. Naopak pěstitelů

¹⁷ *Svět práce a vynálezů*, s. 572-574.

¹⁸ SOA Praha, RTR, kart. 910, *Statistische Mitteilungen über das österreichische Tabakmonopol für das Jahr 1898*, Wien 1899. (dále jen *MTTL 1898*)

¹⁹ Hodnocení úředníků tabákové režie.

²⁰ TAMTÉŽ.

²¹ *Svět práce a vynálezů*, s. 576.

rostlin na polích bylo téměř o polovinu více, než pěstitelů sazenic. Ceny sazenic byly značně pohyblivé v závislosti na době nákupu a na povětrnostních podmínkách daného roku, ale průměrně se pohybovaly kolem 80 haléřů za 1.000 kusů. Poloha zdejších semenišť měla být nejenom chráněná před větrem a pokud možno celý den osluněná, ale také ležící v bezprostřední blízkosti domu. Vysévalo se v polovině března do půdy přihnojené koňským hnojem a i tady se semena pro výsev mísila, konkrétně s popelem. Zpočátku bylo třeba je zalévat vlažnou vodou, při teplém počasí večer, při chladném ráno, a přikrývat je. Teprve těsně před přesazením měla mít voda na zalévání obvyklou teplotu vzduchu, aby se rostliny otužovaly. Semeniště bylo třeba plít a chránit před škůdci. V jižních Tyrolích byl za největšího škůdce sazeniček považován krtek, krtonožka, slimák a žížala a nejlepší ochrana proti nim jejich sběr či ulovení a zničení. Snad jen proti slimákům se doporučoval rozsypávat popel. Obrana proti drobným zvířecím škůdcům, plísním a chorobám listů a kořenů nebyla prakticky žádná.

Zhruba po 6 týdnech od výsevu měly mít ve zdejších podmínkách sazeničky čtyři listy a výšku 5 až 6 cm a bylo možné je přesazovat na pole. Přesázeno mělo být od poloviny května do poloviny, resp. do 20. června. Pak bylo možné ještě krátkou dobu případně dosazovat sazenice, které vyhynuly, ale na konci června musely být všechny zbývající sazenice, nepoužité na pole, v semenišťích zničeny. V Tyrolích bylo dbáno na to, aby se na jednotlivých plochách střídaly rostlinné kultury. Pro tabák to znamenalo snížení rizika rozmnožení škůdců a speciálních tabákových chorob. Přesévalo se buď obilím nebo jetelem nejdéle v intervalu dvou let. Pole bylo třeba už na podzim zorat do hloubky až 60 cm, na rozdíl od Dalmácie se vůbec nepočítalo s tím, že tato fáze bude provedena jen motykou. Na jaře se přeorávalo znovu a zároveň při tom hnojilo chlévskou mrvou. Těsně před výsadbou se počítalo ještě s pečlivou úpravou plochy bránami. Protože nebylo žádoucí vysazovat sazenice do příliš vyschlé půdy, provádělo se to buď brzy ráno, nebo navečer. Poprvé se okopávalo po 20 dnech, podruhé podle potřeby, ale vždy. Když rostlinám vyrostl sedmý list, bylo třeba vylomit vrchol a následně vylamovat boční květové výhony minimálně jednou za týden a při té příležitosti plít a okopávat.

Škůdci ohrožovali tabákové rostliny nejenom v semenišťích, ale také na polích. Ani u dospělých rostlin si rolníci ještě na konci 19. století nevěděli rady s jinými škůdci, než byli ti, kteří se dali ulovit a zabít. Pomoci pěstitelům nedokázal ani výzkum (orientovaný zřejmě především na výzkum plísní), který organizovalo a financovalo generální ředitelství tabákové režie ve Vídni. Z živelných pohrom bylo třeba v tomto regionu uvažovat o mrazu, ale ten nebyl pokládán za zvlášť nebezpečný, ostatně i v Dalmácii vůbec nebyl jako potenciální nebezpečí pro tabákovou kulturu uváděn, ačkoliv pěstební plochy téměř výhradně ležely v podhůří. V jižních Tyrolích bylo považováno za velmi aktuální krupobití, které dovedlo zničit celou výsadbu. Jen když přišly kroupy brzy, dala se kultura zachránit tak, že se rozbité tabákové rostliny zastříhaly a ty časem znovu obrostly. Sklizeň se sice zpozdila, ale sedláci nepřišli o veškerou úrodu. Na rozdíl

od Haliče i Dalmácie se v Tyrolích se nesklízely tabákové listy postupně podle zralosti, ale zásadně vždy celé pole najednou. Zralost se určovala podle vrcholových listů, které byly považovány za nejcennější pro účely výroby šňupavého tabáku, což byl převažující artikl vyráběný ze zdejší suroviny. V jakém stavu byly ostatní listy, nebylo nejdůležitějším kritériem. Tato odlišnost byla dána předpisy a způsobovala docela jiný další průběh výkupu i zpracování. Sklizeň probíhala podle aktuálních klimatických podmínek od poloviny srpna do konce září.²²

Organizace pěstování a výkup suroviny

Dalmácie

Pěstování tabáku pro průmyslové zpracování v Dalmácii bylo poměrně mladým odvětvím. Povoleno bylo v roce 1884 a prvními obcemi, které získaly licenci, byly Imosky a Vergoraz. Příznivé výsledky zdejších pěstitelů daly podnět k rozšiřování licencí na další oblasti, zpočátku ne příliš rychle, nicméně do první světové války šlo o významnou část tohoto regionu.²³ Výjimku tvořilo několik obcí na jižní hranici, které vzhledem ke svému horskému charakteru neměly předpoklady pro tento druh zemědělské činnosti. S pěstováním tabáku přišel do regionu zcela nový druh obživy, který byl zajímavý především pro rolníky z vnitrozemí. Klimatické podmínky tu ještě vyhovovaly nárokům tabáku, ale na druhou stranu už nebyly tak dobré, aby se sedláci mohli úspěšně věnovat pěstování oliv a vinné révy, jako tomu bylo na pobřeží. Navíc v podhorských údolích se v této době pěstovala kukuřice, která ovšem byla závislá na množství vody nashromážděném přes zimu v horách, jež pak zavlažovala podhorská údolí. Pokud sněhu a následně vody nebylo dost, případně pokud se tání opozdilo, vznikaly pěstitelům kukuřice, která byla určena především pro místní spotřebu, protože tvořila nezanedbatelný díl zdejšího jídelníčku, problémy. Neúrodné roky museli pěstitelé překlenout půjčkami, a pokud bylo jejich hospodářství závislé pouze na úrodě kukuřice, stávali se stále častěji pro peněžní ústavy nedůvěryhodnými partnery a měli k úvěru stále dál. Tabák se proto stal výhodným, i když velmi pracným doplňkem stávající zemědělské produkce. Šlo o kulturu, která měla jiné nároky na pěstování než kukuřice, a proto kalamita na jednom pěstovaném druhu většinou neznamenala zároveň likvidaci druhého. Navíc úroda tabáku měla jeden velmi oceňovaný aspekt, a tím byl

²² SOA Praha, RTR, kart. 910, *Statistische Mitteilungen über das österreichische Tabakmonopol für das Jahr 1900*, Wien 1901. (dále jen *MTTL 1900*)

²³ V roce 1889 Almisa a Fort Opus, 1890 Gradac, 1891 Sinj, Muc, Vrlika, Clissa, Makarska, Cattaro, Castelnuovo, Lastua, Dobrota, Perzagno, Teodo, Budua, Pastovicchio a Zuppa, 1892 Lecevicca, Trau, Stagno, Stolivo a Krtole, 1893 Slano, Malfi, Ombla, Ragusa, Ragusa Vecchia, Castelnuova di Trau, 1894 Giuppana, Trapano (na poloostrově Sabioncello), Spalato (Split), 1895 Kuna, Orebic, Janina, Drnis, Seberico, 1896 Lustizza, 1897 Scardona, Stretto, Vodice, 6 obcí na ostrově Brazza: S. Giovanni, S. Pietro, Postire, Milna, Neresi, Bol a v roce 1898 další z obcí na tomto ostrově: Pucisce a Selca. SOA Praha, RTR, kart. 910, *MTTL 1898*.

zaručený odbyt. Dokonce nařízený odbyt. Všechno, co z těchto rostlin na polích vyrostlo, muselo být prodáno nebo odevzdáno státní tabákové režii. Záleželo tedy jenom na přízni počasí a pečlivosti pěstitele, jak vysoký bude výnos. Pro finanční ústavy to však znamenalo záruku alespoň minimálního výnosu v té sezóně, která nebyla klimaticky katastrofická pro tabák, a každý jeho pěstitel se tedy stával důvěryhodnější pro případný úvěr.

Uživit se na pobřeží Dalmácie, kde kromě již zmiňovaného pěstování oliv a vína bylo možné se věnovat rybolovu a loďní dopravě, bylo jistě jednodušší i v dobách, kdy ještě nepřicházel v úvahu turistický ruch tak, jak jej přineslo následující období. Pro oblasti od pobřeží vzdálenější, které však ještě neměly vyložené vysokohorské parametry, byl tedy tabák téměř ideální doplňkovou rostlinou, i když jeho pěstování bylo podle dobových svědectví nepoměrně pracnější, než obhospodařovat například kultury oliv a dokonce i vína.

S pěstováním tabáku v roce 1884 začínalo 89 sedláků na 3 ha půdy. Ti měli povoleno vysadit 191.000 kusů rostlin a reálně jich v první sezóně byli schopni vypěstovat 188.000 ks. Od té doby následujících 15 let počet pěstitelů tabáku postupně neustále vzrůstal. Jedinou výjimku tvořil dočasný pokles v roce 1897, který však nebyl nijak dramatický a v následujícím roce byl opět vyrovnán. V roce 1898 bylo v Dalmácii evidováno 14.980 pěstitelů tabáku ve 42 obcích, které tvořilo 387 osad a míst, v nichž byli pěstitelé usazeni, což odkazuje k poněkud jinému způsobu samosprávného systému, než jaký byl obvyklý u nás, ale i ve srovnávaných jižních Tyrolích, i když vycházel ze stejného zákonodárství.²⁴ Ti jej pěstovali na 879 ha. Povoleno bylo pěstovat 47.000.000 ks rostlin, skutečný stav toho roku byl 43.975.000 ks rostlin.²⁵ Z uvedeného vyplývá, že v roce 1884 připadlo na jednoho pěstitele v průměru 0,033 ha plochy určené k pěstování tabáku a v roce 1898 v průměru 0,058 ha. Úředně stanovený limit počtu rostlin byl v roce 1884 na jednoho pěstitele průměrně 2.146 kusů, o patnáct let později průměrně 3.137. Faktická čísla byla s výjimkou roku 1894 vždy o něco nižší než úřední limit, a tak v roce 1884 připadlo průměrně 2.112 kusů rostlin na jednoho pěstitele, o 15 let později to bylo průměrně 2.935 kusů.

Výnosy byla rakouská tabáková režie a statistika 19. století zvyklá počítat z kusů rostlin, nikoliv podle osázené rozlohy půdy. Tyto dva údaje vedle sebe nejsou vždy shodné, nicméně některé trendy, které se objevily, dokládají shodně. Výnosy byly značně kolísavé, což byl důsledek klimatických podmínek každého jednotlivého roku a s tím spojeného výskytu škůdců a podobně. Podle výnosu z tisícovky pěstovaných rostlin byl nejslabší rok 1891, kdy bylo sklizeno jen 18 kg

²⁴ Obecní zákon byl jako říšský vydán 5. března 1862 (RGB 18/1862). Ze sledovaných území byl do podoby zemského převeden nejdříve v Bukovině 14. listopadu 1863 (LGB 9/1863), následovalo Slezsko 15. listopadu 1863 (LGB 17/1863), Morava 15. března 1864 (LGB 4/1864), Čechy 16. dubna 1864 (LGB 7/1864), Dalmácie 30. července 1864 (LGB 1/1865), Tyroly 9. ledna 1866 (LGB 1/1866) a Halič 12. srpna 1866 (LGB 19/1866). *Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Bd. II, Verwaltung und Rechtswesen*, Wien 2003², s. 280.

²⁵ SOA Praha, RTR, kart. 910, *MTTL 1898*.

listů. Podle výnosu na hektar takto obdělávané půdy to však byl hned druhý rok povoleného pěstování. V roce 1885 byl průměrný výnos na hektar jen 7,2 q, zatímco v roce 1891 to bylo 9,1 q. V roce 1885 byl však výnos propočítaný na 1.000 kusů rostlin celých 20 kg. Průměrný výnos na hektar byl 12,2 q, průměrný výnos z 1.000 pěstovaných rostlin 24 kg usušené suroviny.

Obě statistické metody se však shodují v hodnocení pěstební sezóny 1893, kdy byl výnos nejvyšší – 33 kg suroviny z každé tisícovky rostlin a 16,58 q z každého ha půdy. Důsledek toho se dostavil vzápětí, protože pro příští rok bylo zažádáno a povoleno pěstovat tabák v Dalmácii na 633 hektarech, oproti 400 hektarům v roce 1893. To byl absolutně i relativně nejvyšší nárůst množství obdělávané půdy mezi dvěma sezónami. Tyto hodnoty se však už neopakovaly, ovšem rozloha plochy osazované tabákem se také nezmenšovala. Tento skokový nárůst zájmu byl vyvolán i finančním výnosem z hektaru takto obhospodařované plochy, který ovšem nebyl shodný s výší výkupní ceny. Finanční výnos v roce 1893 činil 970 zlatých z hektaru, nejnižšího výnosu bylo dosaženo v roce 1885, a sice 426 zl. To v podstatě odpovídá přepočítávání výnosů suroviny podle hektarů, nikoliv podle výnosu na 1.000 rostlin. V roce 1891, který byl nejslabší podle tohoto parametru, se hektarový finanční výnos pohyboval těsně pod 511 zlatými. Průměrný výnos na hektar byl 685 zlatých.

Výkupní ceny odrážely kromě pěstitelské roviny i řadu zcela jiných a těžko srovnatelných aspektů, takže nejnižších dosáhla dalmatská produkce v roce 1887, kdy se za 100 kg suroviny vyplácelo pouze 46 zlatých 30 kr., nejvyšších naopak v roce 1895, kdy to bylo 59 zlatých 67 krejcarů. Průměrná výkupní cena činila 54 zlatých za 100 kg usušených tabákových listů.²⁶

Uvedené a vypočítané hodnoty jsou však skutečně průměrnými čísly, vypočítanými navíc ze zveřejněných statistik za celou Dalmácii. Naprosto tak nemohou postihnout místní rozdíly vyplývající například z různě vhodných podmínek pro pěstování tabáku či nejrůznějších lokálních poškození. Vždyť úřední příkaz pro finanční stráž, aby sledovala místní ztráty způsobené krupobitím, svědčí o zranitelnosti tohoto druhu obživy.

Podle ustanovení výnosu ministerstva financí z roku 1913²⁷ už bylo v Dalmácii povoleno tabák pro další průmyslové zpracování pěstovat všude na pevnině a na 21 vyjmenovaných ostrovech.²⁸ Problém vznikl v souvislosti s geografickou blízkostí Dalmácie a Hercegoviny. Tato dvě blízká území z hlediska správy státní tabákové režie náležela ke dvěma různým samostatným okruhům, Dalmácie k Rakousku a Hercegovina ke zvláštní části Bosna-Hercegovina. Z toho důvodu bylo zakázáno žádat o licenci k pěstování tabáku zároveň v Dalmácii i Herce-

²⁶ TAMTÉŽ.

²⁷ Upřesněno to bylo s celou řadou dalších záležitostí výnosem ministerstva financí z 21. října 1913, čj. 76.562. SOA Praha, Státní tabáková továrna Písek (dále jen STTP), kart. 48.

²⁸ Brazza, Bna, Meleda, Giuppana, Arbe, Pago, Lissa, Lesina, Šolta, Pasman, Ugljan, Sestrunj, Puntadura, Selve, Premuda, Ulbo, Isto, Melada, Lunga, Curzola a Lagosta. TAMTÉŽ.

govině. Vzhledem k tomu, že v roce 1913 bylo striktně opakováno, že sedláci, kteří pěstují tabák v Hercegovině, v žádném případě nemohou dostat zároveň licenci pro Dalmácii, odráží se v tom zřejmě snahy pěstitelů příhraničních oblastí o expanzi do možná výhodnějšího nebo prostě jen volného prostoru.

Tabák, který byl pěstován pro průmyslové zpracování v Dalmácii, musel být pro výkup plně zralý, pečlivě uhlazené listy svázané do svazků nesměly být znečištěné ani zahnívajících, což mohlo být dodrženo v případě jejich odpovídajícího vysušení. V každém balíku měly být tabákové listy stejné třídy, tedy stejné velikosti a barvy. V Haliči byl navíc rozeznáván tabák podle původu osiva, což ani v Dalmácii ani v jižních Tyrolích neplatilo. Pokud byly listy smíchané, celý balík byl výkupní komisí zařazen do nižší třídy, a tedy vykoupen za nižší cenu. Ovšem ani surovina, která byla nějakým způsobem znehodnocená, například obsahovala cizí příměsi jako například zeminu, písek nebo popel, nesměla po sklizni zůstat u pěstitelů, ale musela být odevzdána státní výkupní komisi. Ta ji ovšem většinou nechala komisionálně zničit, protože byla dále nepoužitelná.

Tabák vypěstovaný v Dalmácii se třídil do pěti kvalitativních tříd a zbytek byl tzv. Ausschuß. Jako výběrové listy byly uznány nepoškozené matečné listy zlatožluté barvy. Do I. třídy mohly být zařazeny pouze nepoškozené matečné listy svěží žluté nebo planoucí žlutočervené barvy. II. třída obsahovala mírně poškozené matečné listy světle žluté, světle červené nebo světle hnědé barvy, a listy tohoto druhu a vybarvení, které byly o něco víc poškozené, náležely do třídy III. Tam patřily také nejkvalitnější, tedy velké a nepoškozené vrcholové listy. Do IV. třídy náležely těžce poškozené a různě vybarvené matečné listy a mírně poškozené velké nebo nepoškozené středně velké vrcholové listy a plnohodnotné spodní listy. Mezi kazovou surovinou (Ausschuß) byly zařazeny všechny další listy a větší zlomky listů, které ještě byly průmyslově zpracovatelné, ale nedaly se zařadit do kterékoliv předcházející kvalitativní skupiny. Jako nezpracovatelné zbytky byly přejímány všechny části rostliny, jejichž listy byly jakýmkoliv způsobem oceněny a vykoupeny.

Někdy se uvádí, že ceny za vypěstovaný tabák byly stanovovány zpočátku pro každou pěstitelskou sezónu samostatně, později vždy v několikaletých cyklech, kdy se neměnily. Ve statistikách ministerstva financí jsou sice každoroční výkupní ceny uváděny, ale za celé období od přelomu 60. a 70. let 19. století až do první světové války se prakticky neměnily, dokonce i přechod na korunovou měnu v roce 1900 na cenách nezanechal stopy, jen je transformoval v tehdy obvyklém poměru 1 : 2. V Dalmácii byla navíc stanovena zvláštní prémie, kterou mohl pěstitel získat, jestliže minimálně polovina jím dodané suroviny byla výběrová nebo ve třídách I. – III. a zároveň byl výkup proveden v regulérním termínu.²⁹ Vzhledem k tomu,

²⁹ Výkupní ceny státní tabákové režie v Dalmácii byly: 100 kg listů výběrové kvality za 150 zl, resp. 300 K s případnou premií 20 zl. resp. 40 K, stejné množství I. třídy za 120 zl – 240 K s případnou premií 15 zl – 30 K, II. třídu za 90 zl – 180 K s případnou premií 10 zl – 20 K, III. třídu za 60 zl –

že státní tabáková režie měla na jedné straně zájem na získání co nejkvalitnější suroviny, ale na druhé straně se snažila s financemi zacházet pokud možno úsporně, je pravděpodobné, že tabákové listy nabízené k výkupu neodpovídaly představám zpracovatelů především co do poměru kvality a kvantity.

Odvoz od pěstitelů k místům výkupu bylo nutné realizovat v doprovodu finanční stráže a byl v Dalmácii poskytován bezúplatně jen do vzdálenosti 5 km. Na delší vzdálenost už musel rolník přispívat paušálně stanovenou taxou za každých 100 kg sušené suroviny a každých ujetých 5 km.³⁰

V Dalmácii se licence pro pěstování tabáku udílela pro přesně stanovený počet rostlin a zároveň podle § 416 celního a monopolního řádu bylo všeobecně stanoveno, že „nesmí nikdo beze svolení úřadů ani tabák sázeti, ani tabák, který nesázen roste, pěstovati, ani konečně listy, lodyhy, pně neb odpadky, jež se k užívání jako tabák hodí, sbíráti a schovávatí“. Právě tak bylo stanoveno, že: „nezničení zbylých tabákových sazenic a sázení tabáku bez předchozího osobního povolení neb na jiném pozemku, než na jakém bylo ohlášeno, tresce se jako nedovolené vyrábění předmětu monopolu“.³¹ Jako přestupek proti těmto předpisům byla pro licencované pěstitele nutně kvalifikována záměna pěstební plochy. V Dalmácii byla v roce 1913 konkrétní pokuta stanovena na 40 haléřů za každých 100 ks rostlin vysazených na jiné než určené ploše a zvýšení počtu sazenic o více než 30 % nad povolené množství, pro které byla v Dalmácii od roku 1913 taxa 10 haléřů za každých 100 nadlimitních rostlin.³²

Výkup vypěstované suroviny byl v Dalmácii první tři roky organizován výhradně úředníky tabákové režie z jiných částí Předlitavska. V roce 1887 byl zřízen první úřad výkupu tabáku v Imoski. V areálu o velikosti téměř 19.500 metrů čtverečních byl vybudován velký sklad s kapacitou 3.200 q uložených tabákových listů. K tomu příslušná administrativní budova s kanceláři, bytem šéfa úřadu a podobně a celý areál byl doplněn nezbytnostmi typu záchodů, cisterny na vodu nebo strážnice. Postupně bylo třeba rozšířit skladové prostory o celou třetinu původní kapacity. V čele úřadu stál od počátku ředitel sloužící v VIII. platové třídě (s příjmem 1.400 zlatých ročně), dále zde sloužili dva oficiálové v X. platové třídě (s tabulkovým ročním příjmem 900 zlatých), tři asistenti v XI. – tedy nejnižší – platové třídě (s tabulkovým ročním příjmem 600 zlatých) a v roce 1893 aktuálně dva praktikanti, jeden s přiznaným adjutem ve výši 600 zlatých ročně a druhý 400 zlatých ročně. Úřednictvo, kromě praktikantů, mělo na těchto místech nárok na aktivní a služební příplatek a kromě toho i příplatek na palivové dříví. Další perso-

120 K s případnou premií 5 zl – 10 K, IV. třídu za 40 zl – 80 K a Ausschuß za 20 zl – 40 K za 100 kg. SOA Praha, RTR, kart. 910, *MTTL 1898* a SOA Praha, STTP, kart. 48.

³⁰ Podle sazebníku z roku 1913 to bylo ve vzdálenosti 5-35 km 10 haléřů za každých 100 kg suroviny a ujetých 5 km, při vzdálenosti 35 a více km pak byla taxa 12 haléřů. SOA Praha, STTP, kart. 48.

³¹ František X. VESELÝ, *Všeobecný slovník právní: Příruční slovník práva soukromého i veřejného zemí na říšské radě zastoupených: Se zvláštním zřetelem na nejnovější zákonodárství a poměry právní zemí koruny české, díl V.*, Praha 1899, heslo Tabák, s. 1-10, tam konkrétně s. 3.

³² SOA Praha, STTP, kart. 48.

nál tvořili úřední sluha s ročním příjmem 350 zlatých a dílovedoucí s tabulkovým ročním příjmem 500 zlatých, kromě kterých oba měli nárok na aktivní příplatky. V tomto úřadě bylo zaměstnáno 119 mužů a 129 žen na místech dělníků v denní mzdě, která se pohybovala u mužů v rozmezí 40 až 120 krejcarů rakouské měny, u žen 40 až 60 krejcarů. V roce 1913 už byla situace výrazně jiná. V dělnických profesích bylo na místech stálých zaměstnanců vykazováno pouze 12 mužů a čtyři ženy, ostatní potřebné pracovní síly byly najímány jako sezónní.

Vergoraz získal úřad výkupu tabáku nejprve v roce 1887 jako expozituru, která byla následně 1891 osamostatněna. Do jeho kompetence patřily i pobočné sklady Metkovich, Gradac a Trapano, které sloužily především v době práce místních výkupních komisí, a v tomto konkrétním případě se kromě jiného tímto způsobem dařilo i oddělit zdejší tabák, který byl na konci 19. století pokládán za nejlepší v Dalmácii. Tento úřad měl dlouho pouze správce úřadu v IX. platové třídě s přiznaným tabulkovým platem 1.200 zlatých ročně, dále jednoho oficiála v X. platové třídě a dva asistenty v XI. platové třídě. Dohlížitel měl týdenní mzdu 114 krejcarů. Dále zde bylo zaměstnáno 56 mužů, jejichž mzda se pohybovala v rozmezí 30 až 100 krejcarů za den, a 59 žen s platem v rozmezí od 30 do 60 krejcarů denně. I v tomto úřadě byl do roku 1913 radikálně redukován počet stále zaměstnaných dělníků. V takové pozici tu pracovalo pouze 6 mužů a dvě ženy. V tomto roce ovšem už byl jako samostatný vykazován původní sklad v Metkovich, který zaměstnával jednoho dohlázele, pět mužů a jednu ženu v týdenní mzdě a jednu ženu v denní mzdě.

Úřad Sinj byl zřízen jako expozitura od Imoski v roce 1891 a jako samostatný od roku 1896. Zaměstnával dohlázele, trvale 7 mužů a tři ženy v týdenní mzdě a dalších 14 žen v úkolové mzdě. Ihned v roce 1891 byla zřízena i jeho expozitura ve Splitu (Spalato), která byla na samostatný úřad přeměněna o rok později. Ten kromě vlastních nově vybudovaných skladišť dokonce využíval v exponované době výkupu i pronajaté prostory v místní kasárnách. K tomuto úřadu byla od poloviny roku 1897 připojena i agenda úřadu prodeje tabáku spojená se solným skladem. K roku 1913 zde bylo trvale zaměstnáno v úkolové mzdě 11 žen, v denní mzdě dvě ženy, v týdenní mzdě 9 mužů a jedna žena a tři dohlázele. Tím se splitský úřad stal jedním z nejlépe personálně vybavených v zemi.

Gravosa byla jako provizorní úřad zřízena v roce 1893, jako definitivní o rok později. Také k tomuto úřadu byl od roku 1897 připojen úřad prodeje, ovšem nespojený se solným monopolem. Expozitura tohoto úřadu v Cattaro byla původně v roce 1891 zřízena jako samostatný úřad, který byl ovšem 1893 přeměněn na expozituru, protože v její územní kompetenci byl pěstován tabák v nedostatečném množství a navíc byl pokládán za nepřilíš kvalitní ve srovnání s ostatními. V čele úřadu výkupu tabáku Gravosa stál od počátku správce úřadu sloužící v IX. platové třídě, ovšem v nižším stupni než jeho kolega z Vergorazu, dále zde byli dva oficiálové v X. platové třídě a dva asistenti v XI. platové třídě. Kromě toho zde byl zaměstnán jeden dohlázele s platem 114 krejcarů rakouské měny týdně, 47 dělníků s platem od 40 do 100 krejcarů denně a 66 dělnic s denním příjmem od 40 do 60

krejcarů rakouské měny. V roce 1913 tento úřad nevykazoval dokonce žádného dohláze, v týdenní mzdě zaměstnával 6 mužů, v denní mzdě jednoho muže a v úkolové mzdě nikoho.

V době výkupu suroviny od rolníků zřizovaly všechny úřady tzv. „*fliegenden Einlösungscommission*“, které byly sestavovány ze zástupců sedláků, zástupců obecní samosprávy, místně příslušných státních úřadů první instance a za tabákovou režii v nich pracovali úředníci z tabákových továren z dalších částí Předlitavska, případně z vídeňského generálního ředitelství. To vše samozřejmě za bedlivého dozoru místně příslušných oddílů finanční stráže.³³

Při výkupu tabákových listů a přejímání zbytků rostlin se potkával svět rolníků se světem technických úředníků. V Dalmácii, kde neexistovala žádná tabáková továrna, byl tento proces navíc organizován vídeňským ústředním ředitelstvím za praktického provádění úředníky z tabákových továren celé rakouské režie. Protože šlo o nárazovou práci, která probíhala jen malou část roku, byli k ní povoláváni věci znalí techničtí úředníci, kteří se po skončení výkupu vraceli zpět do výroby. Obecně pravidla připouštěla, aby tuto práci zastávali i úředničtí praktikanti, realita ostrovů a vnitrozemí Dalmácie však vyžadovala dost vysokou míru praktických zkušeností a navíc jazykovou vybavenost. Ta sice bývala u státního úřednictva podunajské monarchie obecně velmi vysoká, ale zdá se, že chorvatština přece jen tolik rozšířená nebyla. Pro vykupující úředníky v Dalmácii byla proto oficiálně vyžadována alespoň základní orientace v tomto jazyce a navíc výborná znalost některého jiného slovanského jazyka. Problém spočíval v tom, že zřejmě naprostý zlomek úředníků zastupujících při výkupu státní tabákovou režii, byl přímo z Dalmácie. Z praktických důvodů proto mezi nimi bylo dost velké množství těch, pro které byla mateřtinou čeština. Právě tito muži se při výkupu suroviny dostávali do dvojího cizího prostředí. Jednak obecně jako úřednictvo do světa sedláků, jednak jako cizinci do Dalmácie. Za této situace bylo velmi jednoduché sklouznout do pozice obecně nepřátelského elementu, proti kterému uzavřeli tiché i zjevné spojenectví všichni další zúčastnění. Pak už mohlo být poměrně snadné získat větší či menší výhody na úkor státní tabákové režie. Výkup byl vždy prováděn komisionálně, přičemž vedoucí komise byl vždy někdo z místní správy, členem byl zástupce místně příslušné státní finanční správy a další členové komise byly vybíráni z členů obecního zastupitelstva vždy té obce, jejíž sedláci právě svou sklizeň prodávali. Dělníci ve výkupních skladech naopak byli už zaměstnanci tabákové režie a na vše, především na manipulaci se surovinou, dohlížela, tak jako na celý předcházející proces, finanční stráž. Ve výkupní komisi tedy byli zástupci

³³ SOA Praha, RTR, kart. 910, *MTTL 1898*; TAMTÉŽ, kart. 909, *Tabellen zur Statistik des österreichischen Tabak-Monopol der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder für das Jahr 1913*, Wien 1914 (dále jen *TzS 1913*); TAMTÉŽ, kart. 902, *Tabellen zur Statistik des österreichischen Tabak-Monopol der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder für das Jahr 1893*, Wien 1894. (dále jen *TzS 1893*)

státu v menšině, která navíc v Dalmácii téměř nikdy nebyla místní ani ve smyslu zemském.

Zdejší sedláci pěstující tabák byli zkušenými úředníky režie, pocházejícími a převážně pracujícími v jiných oblastech, charakterizováni jako lidé, kteří mnohdy sice nemají regulérní školní vzdělání, ale jsou přirozeně inteligentní a vyznačují se neobyčejně bystrým postřehem. Je jim vlastní mužnost a přísnost, takže každý, kdo u nich má mít respekt, musí vystupovat sice vlídně, ale s naprostou jistotou a pevností. Strohé chování je sice přivádí k nepřátelství a podněcuje k odporu, ale na druhé straně si neváží přehnané přátelskosti. Tu totiž pokládají za projev slabosti a okamžitě se jí pokoušejí využít k prosazení svých požadavků. Každý pěstitel musel v přejímajícím úředníkovi poznat dokonalého odborníka, který své práci rozumí a naplno se jí věnuje. Proto měl být úředník schopen ocenit i vloženou práci sedláka. Na druhou stranu ne všichni sedláci, kteří mluvili velmi hlasitě, tím prokazovali neúctu nebo se dokonce bouřili. Především sedláci z hor tak mluvili bezděčně, protože na to byli zvyklí. Podle mínění těch, kdo v Dalmácii pracovali, neměli zdejší obyvatelé respekt před lidmi příliš mlčenlivými, protože je pokládali za ostýchavé nebo neznalé věci, a tak bylo vhodné věcně diskutovat o práci, u které se všichni sešli, jak se sedláky, tak s dalšími členy komise, a to navzdory tomu, že na výkup bylo vyměřeno vždy velmi málo času.

Všechna uvedená pozorování byla posbírána proto, aby úředníci, často přicházející z velké dálky, byli schopni nejenom kvalitně a spolehlivě odvést určenou práci, ale také nepokazit dobré jméno státní tabákové režie, tedy jednoho z mnoha státních úřadů monarchie, těšících se, přes veškeré aktuální výhrady, poměrně značné úctě. V této souvislosti vyniká oprávněnost požadavku znalosti místního jazyka a je pochopitelné, proč tabáková režie dokonce pro tyto své zaměstnance vydala stručnou rukověť chorvatštiny. O tom, že úředník bude perfektně znát pravidla klasifikace tabákové suroviny a zároveň bude stejně bezpečně ovládat právní rovinu výkupu, vůbec nikdo nediskutoval, protože to bylo považováno za běžnou pracovní povinnost delegovaných technických úředníků.³⁴

Situace v jižních Tyrolích byla v tomto směru od Dalmácie odlišná. Veškerou administrativu řídila v regionu ležící tabáková továrna v Sacco v úzké spolupráci se zemským finančním ředitelstvím v Innsbrucku, okresní finanční správou v Roveretu a místně příslušnými okresními hejtmanstvími. Vídeňské generální ředitelství pouze stanovovalo základní mantinely, ve kterých se uvedené prováděcí instituce pohybovaly. Ačkoliv i tady nepochybně platil zvyk celého Předlitavska

³⁴ *Instruktion für die zur Tabakblätter-Einlösung in Dalmatien als Uebernahms- (Klasifikations-) Beamte bestimmten Beamten (Praktikanten) der Tabakregie.* 11. září 1902. čj. 30.339. SOA Praha, STTP, kart. 48. Například z písecké tabákové továrny byl vyslán jeden z technických úředníků několik let po sobě, aby pracoval při výkupu tabákové suroviny v Dalmácii. Ovšem už v roce 1899, na základě oběžníku generálního ředitelství č. 31.707, byli k výkupu suroviny do této oblasti přiděleni techničtí úředníci z továren v Kutné Hoře (resp. Sedleci) a Českých Budějovicích, rovněž znali velmi dobře češtinu. SOA Praha, Státní tabáková továrna Kutná Hora (dále jen STTKH), kart. 667.

o naprosté převoditelnosti státního úřednictva v odpovídající specializaci do jakékoliv lokality, přesto při výkupu suroviny od místních pěstitelů nedocházelo k tomu, že by jej prováděli úředníci aktuálně sloužící třeba v Čechách nebo v Haliči, dokonce ani ne ve Vídni. Ve výkupních komisích zasedali ti, kdo měli ke zdejším sedlákům poněkud blíž, ať už se jednalo o německé nebo italské pěstitele z dané oblasti.

V této souvislosti by asi byly na místě úvahy o tom, proč státní tabáková režie měla tak málo úředníků, jejichž mateřštinou byla chorvatština, když ve stejných pozicích měla dostatek lidí z jazykového okruhu například českého nebo italského, ale to už přesahuje rámec této dílčí studie. Právě tak jako úvahy o tom, proč úředníci státní tabákové režie (o jejich případné osobní identifikaci s některým z novodobých národů monarchie vůbec nic nevíme, protože statistiky byly zásadně vydávány jako neautorská práce, za jejíž správnost odpovídal úřad jako takový) v celkových hodnoceních pěstování a šíření tabáku v Dalmácii používali výrazy typu „*die allgemeine nationalökonomische Standpunkte*“, když zcela jistě neměli na mysli prospěch Předlitavska a zabývali se těmi sedláky, kteří v Dalmácii zúrodňovali pro tabákové rostliny další části své kamenité půdy.

Halič a Bukovina

V Haliči a Bukovině bylo pěstování tabáku povoleno jen v některých oblastech. Jednalo se o finanční okresy Tarnopol, Kolomea a Stanislav ve východní Haliči a několik málo pohraničních obcí, ležících již na území Bukoviny. Tato možnost byla ustanovena výnosem ministerstva financí č. 30.991/1802 ze dne 31. října 1869. S platností od 1. listopadu 1896 byli staveni tzv. dohlížeči nad pěstěním tabáku. Byl to vlastně státní dozor nad menšími pěstiteli, který měl ovšem zároveň výraznou osvětovou funkci a povinnost poskytovat teoretické i praktické rady rolníkům. Bylo jich ustanoveno pět a měli působit ve vykupovacích obvodech Jagielnica, Zablotow a Monasterzyska.³⁵ Principy pro povolování pěstování tabáku vycházely ze všeobecně platných právních norem, především celního a monopolního zákona a v jeho rámci byly průběžně doplňovány aplikací některých praktických zásad. Především v této oblasti nebyly stanoveny početní kvóty rostlin, ale licence byla vždy specifikována pouze vymezením plochy, na které má být tabák pěstován.³⁶

Klasifikace tabáku byla v základech shodná s pravidly stanovenými pro Dalmácii, jenom byla poněkud benevolentnější při určování barev listu a zařídění v jeho důsledku. Výraznější rozdíly vycházely jednak z toho, že v Haliči se vyku-

³⁵ F. X. VESELÝ, *Všeobecný slovník právní*, heslo Tabák, s. 3. *Verordnungsblatt des Finanzministeriums* 42/1869. K úřadům výkupu *Verordnungsblatt des Finanz-Ministeriums* 1873, s. 165.

³⁶ *Vorschrift für die Tabakpflanzer in Galizien*. Ministerstvo financí, čj. 34.859 z roku 1899. *Oesterreichisches Recht-Lexikon*, Wien 1896, heslo Tabak-Monopol, s. 527-534, zde s. 528.

povaly tabákové listy se speciálním určením při dalším zpracování, jednak z toho, že zde bylo možné pěstovat tabák ze dvou různých zdrojů osiva. Část semen dodávali místní pěstitelé, část semen byla vždy na pěstitelskou sezónu dodávána z Uher a později z Bosny. Výkup suroviny tu začínal každoročně 1. prosince a trval podle potřeby, většinou měsíc, maximálně dva. Konkrétní termíny pro jednotlivé lokality byly vyhlášovány aktuálně.³⁷

Výkupní ceny se tak jako v jiných oblastech udržovaly relativně stálé, v korunové měně byly stanoveny za 100 kg suroviny následujícím způsobem:

krycí listy všech druhů pro výrobu doutníků – 108 K

ostatní tabákové listy z haličských semen – výběrová třída – 87 K, I. třída – 65 K, II. třída – 45 K, III. třída – 31 K

ostatní tabákové listy z uherských a jiných semen – výběrová třída – 87 K, I. třída 67 K, II. třída – 47 K, III. třída – 32 K

Ausschuss všech druhů – 18 K

odpad všech druhů (volné listy a části listů, které jsou čisté a bez příměsí) – 14 K, pokud byly znečištěné, byly vykupovány za poloviční cenu, byly-li zcela bezcenné, tedy dále nezpracovatelné, pak byly odebrány a zničeny.³⁸

Sklizeň tabákových listů probíhala srovnatelným způsobem jako v Dalmácii. Listy se sklízely postupně podle toho, jak dozrávaly. Rolníci je tu nejenom sušili, ale vzhledem ke zde obvyklému způsobu skladování před výkupem docházelo i k částečné fermentaci. Výkup suroviny byl organizován výhradně z místních tabákových továren, které patřily k těm nejmenším v Předlitavsku, ovšem bylo jich několik, na rozdíl od Dalmácie, která neměla ani jednu takovou továrnu na svém území. Hlavní tabáková továrna sídlila v Krakově, tabákové továrny byly v Jagielnici, Monasterzysce, Winniki a nejmladší v Zablotówě. Úřady prodeje tabáku Lemberg, Neu-Sandec, Przemysl, Rzeszów, Sambor, Sanok, Stanislaw, Tarnopol, Tarnów a Wadowice byly do roku 1913 na východě doplněny ještě o Kolomeu, Monaterzysku, Jagielnicu a Czernowitze.³⁹ Uvedený přehled dává tušit, že tato oblast neměla nouzi o úředníky schopné provádět výkup suroviny tak, aby splňoval všechny požadavky tabákové režie a zároveň byl přiměřeně komunikativní k místním pěstitelům.

Jižní Tyroly

Rakouská státní tabáková režie v Tyrolích zavedla státní monopol na veškeré operace s tabákem od 1. června 1828. To ovšem nebyla první zákonná úprava, která se v tomto regionu dotýkala pěstování tabáku, jeho zpracování a obchodování

³⁷ SOA Praha, STTP, kart. 48, Kundmachung für die Einlösung der Tabakblätter in Galizien und in der Bukovina aus den Ernten 1913-1915.

³⁸ SOA Praha, STTP, kart. 48.

³⁹ SOA Praha, RTR, kart. 909, *TzS 1913*; TAMTÉŽ, kart. 910, *Statistik der Tabak- Verschleiß- Organe für Jahr 1895*; TAMTÉŽ, kart. 911, *MTTL 1902*.

s ním. Předcházející normu, která ovšem dost výrazným způsobem připravila půdu své rakouské nástupkyni, vydal 14. srpna 1810 Eugen Napoleon v Miláně. Začínala konstatováním „*Continuera nell' Alto Adige ad essere permessa la coltivazione del tabacco ...*“ a měla blízko k tehdejšímu francouzskému právnímu prostředí. Rakouské zákonodárství na tento dekret navázalo, a když byla v roce 1883 vydána další navazující úprava o pěstování tabáku a nakládání s ním, možná v důsledku dlouhodobé kontinuity poměrně pregnantně se vyjadřujících předpisů, byly Tyroly pokládány za oblast s nejpřísnějšími ustanoveními tohoto druhu v rámci zemí Předlitavska. Dobová hodnocení se nemohla shodnout, zda je kvalita jihotyrolské tabákové kultury výsledkem tohoto striktního kontinuálního vývoje, nebo mu vznikla navzdory. Každopádně se pěstitelská část tohoto zákonného komplexu vztahovala téměř výhradně k území jižních Tyrol, ať už v jejich německé, nebo italské oblasti. Rolníci z území ležících na severních svazích Alp se pěstováním tabáku nezabývali, takže pěstitelskou oblast je rámcově možné vymezit pro dobu poslední čtvrtiny 19. století až do první světové války obvodou obchodních a živnostenských komor v Bolzanu a Roveretu.⁴⁰

Vzhledem k popsanému vývoji byla na konci 19. století pěstitelská základna v podstatě stabilizovaná a totéž je možné s jistou výhradou říci o rozloze půdy, na které se tabák pro průmyslové využití v jižních Tyrolích pěstoval. Počet pěstitelů v tomto období přesahoval vždy 2.000. Např. v roce 1891 to bylo 2.055 rolníků, v roce 1896 to bylo 2.754 a 2.612 rolníků v roce 1900. S výjimkou roku 1893, kterému ještě bude věnována pozornost, šlo stále o 56 vesnic, kde se touto činností zabývali. Plocha osazovaná, případně osívaná tabákem v regionu přesahovala 300 ha. Tato výměra byla kultuře věnována v roce 1891, v roce 1896 to bylo 362 ha a v roce 1900 pouhých 311 ha. To znamenalo, že průměrná takto obhospodařovaná plocha v roce 1891 připadající na jednoho pěstitele byla 0,14 ha, v roce 1896 to bylo 0,13 ha a v roce 1900 jen 0,11 ha. V roce 1891 bylo úředně povoleno vysadit 18 milionů rostlin, ovšem reálně jich bylo pěstováno pouze 11,8 milionu. Naopak v roce 1896 bylo povoleno vysadit 14 milionů rostlin a reálně jich bylo na polích o půl milionu víc. To podle stanoveného systému sankcí (jak uvedeno dále) znamenalo 2.000 zlatých do státní pokladny jenom na pokutách od pěstitelů. V roce 1900 bylo povoleno pěstovat 14 milionů kusů rostlin, ale na polích jich skutečně bylo pouze 12,4 milionu.

V roce 1893 se pěstování tabáku rozšířilo o 57. obec v regionu a výrazným způsobem se zvýšila výměra licencované plochy z 340 na 392 ha, což trvalo až do roku 1900, než se opět pozvolna vrátila k výměře blízké 300 ha. I v Tyrolích, právě tak jako v Dalmácii, přinesl rok 1893 dost dobrý výnos, ovšem ne nejlepší v letech před koncem století (ještě výnosnější tu byl rok 1895). Předcházející sklizeň byla naopak jen nepatrně lepší než ta minulá. Nelze v tomto případě použít vysvětlení, které bylo reálně pro podmínky v Dalmácii, kde velmi úspěšná sezóna 1893 při-

⁴⁰ *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Bd. I., *Wirtschaftliche Entwicklung*, Wien 1973, s. 395. *Vorschrift für die Tabakpflanzer in Südtirol*. Ministerstvo financí, čj. 19.248 z roku 1883.

nesla následné skokové zvýšení licencované výměry pro tabákovou kulturu a navíc její další, už jen pozvolné, ale vytrvalé rozšiřování. Pro Tyroly znamenal rok 1893 vrchol v ohledu celkové výměry polí určených pro pěstování tabáku, po kterém následoval už jen pozvolný sestup. Naopak relativně úspěšná sezóna 1895 neznamenalala žádné výraznější změny ani v počtu pěstitelů, ani v rozloze půdy s licenci pro pěstování tabáku.

Pěstoval se zde tabák dále zpracováváný na šňupavý, a zatímco jeho pěstování bylo v podstatě, pouze s ohledem na klimatické zvláštnosti, srovnatelné s Dalmácií nebo dokonce i Haličí a Bukovinou, sklizeň a výkup suroviny probíhaly v principu zcela jinak, takže se lišily i v mnoha rovinách konkrétního provedení. Základní rozdíl byl v tom, že se sklízely celé rostliny najednou, ne jednotlivé listy postupně podle stupně zralosti každého z nich. Jak už bylo řečeno, určující pro sklizeň byla zralost vrcholových listů, které byly v tomto regionu považovány za nejcennější část rostliny (v Dalmácii to byly listy mateční, tedy ty ze středu rostliny). To ovšem znamenalo, že sedlák prodával surovinu zelenou, nikoliv prosušenou. Na dalším zpracování vypěstovaného se tedy vůbec nepodílel. Aby nebyla vypěstovaná surovina znehodnocena, bylo třeba sklizeň, ale především ohodnocení a výkup provést velmi rychle a zelené tabákové listy co nejdříve dopravit do skladů k základnímu prosušení a následné fermentaci (maceraci). Proč tomu tak bylo, vysvětlovali současníci jednak tvrzením, že zdejší rostliny mají vysokou vlhkost, pro kterou je vhodnější sušit a macerovat je ve velkém, ne v malých prostorách jednotlivých sedláků. Pravdivější ovšem zřejmě bylo druhé vysvětlení, podávané vždy jako součást toho předcházejícího. Děje se tak proto, že je to tu zvykem.⁴¹

Výkonným orgánem při správě státního tabákového monopolu v jižních Tyrolích byla v tomto období hlavní tabáková továrna v Sacco. Licence vydávalo zemské finanční ředitelství v Innsbrucku, resp. okresní finanční ředitelství v Tridentu jako jeho první instance a žadatelům je doručovala místně příslušná finanční stráž. Z možnosti získat licenci pro pěstování tabáku byli předem vyloučeni žadatelé uvažující o využití pozemků vlhkých, bažinatých a ležících v jakémkoliv záplavovém území. Továrna v Sacco de facto stanovovala početní i územní kvóty pro pěstování tabáku a byla také povinna vést základní a právně závaznou evidenci v každoročně obnovované *Tabakpflanzungsbuch*, včetně všech rozhodujících změn, ke kterým došlo v průběhu pěstební sezóny. Dále byla povinna svými úředníky zabezpečovat dozor nad kulturou a sušením tabáku ve třech fázích: za prvé v době výsevu, aby skutečně bylo zaseto, za druhé během vegetace, jaký je stav kultury a jak probíhá sklizeň. V závěru podléhala kontrolám i ta část sušení, která neprobíhala přímo v erárních skladech, kdy šlo především o to, zda byla dodržena čistota druhu a nedošlo k nežádoucímu smíchání odrůd. Výkup měl probíhat v předem stanovených termínech, což bylo nutné vzhledem ke způsobu sklizně. Výkupní termíny však nesměly být vypisovány na dny svátků a na neděle, ale ani na soboty. V sobotu totiž měli mít vykupující komise a úředníci možnost

⁴¹ SOA Praha, RTR, kart. 910, *MTTL 1900*.

zvládnout veškerou zanedbanou práci, především evidenci a nutné kancelářské práce. Nejpozději v sobotu také měly být dodávky proplaceny. K těmto činnostem bylo možné využít také dny, kdy přšelo, protože v dešti se nesměl tabák sklízet. Teoreticky k těmto činnostem také měla sloužit dopoledne výkupních dnů, než z pole dorazila do výkupního místa první část ten den sklizených listů. Platila i dost výrazná omezení při využívání umělého osvětlení. Ať už důvodem byla šetrnost c. k. eráru, nebo spíše obrana proti vzniku požáru od jakéhokoliv osvětlovacího plamene, bylo povinností v maximální míře využívat denního světla.

Ve výkupních komisích byli zastoupeni sedláci z vesnic členy svých obecních zastupitelstev. Státní režie byla, podle vlastního vyjádření především z finančních důvodů, zastoupena výhradně úředníky z továrny v Sacco, finančního úřadu z Rovereta, finanční stráží zemského finančního ředitelství v Innsbrucku z místního oddělení a z vídeňského generálního ředitelství byl do této oblasti vyslán jediný úředník. Každá komise měla svého vedoucího, zástupce eráru a zástupce soukromé sféry a potom odborné síly: účetního, knihovního a zřízence u váhy. Povinnosti finanční stráže nebyly omezeny jen na asistenci při sklizni a výkupu suroviny. Už během pěstební sezóny byla povinna vyhledávat v kraji nelegálně pěstované rostliny a ověřovat, zda je kultura skutečně na licencovaných plochách a v patřičném počtu rostlin. Poměrně velký úkol spočíval v dozoru nad sklizní. Bylo třeba nejenom hlídat, zda není surovina odcizována, ale i to, aby nebyla svévolně nebo záměrně poškozována. K tomu patřila i poměrně dlouhá řada administrativních povinností, které vycházely z povinnosti terénního průzkumu a vedení evidence o něm, včetně zjišťování poškození pěstované kultury živočišnými škůdci, ale třeba také v oblasti dost obávaným krupobitím.⁴²

Oblast byla rozdělena do tří výkupních okresů se sídly v Mori, Sacco a Ala. Doba sklizně byla stanovena jednak podle zralosti rostlin, jednak podle počasí. Celá sklizeň se děla pod dohledem finanční stráže, která měla dokonce za povinnost ještě před sklizní zkontrolovat porost, zda někde nechybí rostliny, a pokud ano, měl o tom být sepsán protokol. Lidé měli sklizeň začínat brzy ráno, aby se vše nutně stihlo, ovšem na druhou stranu předpisy stanovovaly, že sklizeň může začít až po vyschnutí rosy. Převoz sklizených listů byl organizován do místa výkupu pod dozorem finanční stráže a na náklady pěstitelů.

Pro výkup tabákových rostlin v Tyrolích byly stanoveny tři jakostní třídy. Kromě toho musely být odevzdány i všechny zlomky a listy zcela nevhodné k dalšímu zpracování, které byly komisionálně zničeny. Ovšem surovina byla před komisi dodána nikoliv usušená a roztříděná, jako v Dalmácii, ale syrová a plošně sebraná. Třídění se proto dělo na základě určení poměrného zastoupení jednotlivých jakostních skupin v celém dodaném množství, sklizeném v jediný den, většinou na jediném poli. Součet stanoveného poměru se musel rovnat 10 a cena byla určována podle vzájemného poměru kvality vyjádřené kvantitativně. Bylo to dost

⁴² SOA Praha, STTP, kart. 48, prováděcí vyhláška ke zvláštním předpisům o pěstování tabáku v jižních Tyrolích, vydaná ministerstvem financí 3. října 1913. TAMTÉŽ, kart. 910, *MTTL 1900*.

složité a vykupující úředníci i všichni členové komisí měli k dispozici tabulku, která tyto cenové vztahy udávala a bylo možné (pro někoho možná nutné) podle ní počítat. Problém tohoto způsobu výkupu a oceňování suroviny spočíval i v tom, že proti rozhodnutí výkupní komise prakticky nebylo možné odvolání. Sklizené rostliny totiž začaly vadnout už při transportu z pole a tím měnily svou podobu a dílčí charakteristiky. Komise je uviděla v určitém okamžiku, a podle toho je ocenila. Následně byly odváženy buď do státních skladů k sušení a maceraci, nebo k soukromníkům specializovaným na tuto činnost, kterou pro tabákovou režii vykonávali. Pokud pěstitel výrok komise nerozporoval ihned, pozdější námitky nebyly podle předpisů přijímány. Z praktického hlediska stejně nebylo možné provést posouzení znovu, protože surovina už vypadala úplně jinak, než jakou jí přivezli z pole. Výkupní ceny čerstvého nesusušeného tabáku se pohybovaly v rozmezí 5-12 K za 100 kg.

Roční sklizeň se v celé oblasti pohybovala mezi 29-36.000 q sklizené zelené hmoty a její průměrná výkupní cena v rozmezí 8,50-9 K za 100 kg. Výnos použitelných zelených listů na hektar byl zhruba v rozmezí 8-11.000 kg. Vyjádřeno v penězích, pohyboval se průměrný výnos z hektaru v této oblasti zhruba mezi 700-950 K. Finančně byl v tomto směru nejvýhodnější rok 1897, ale v následující pěstební sezóně se to žádným způsobem neodrazilo. Sice se zvýšil počet pěstitelů, ale poklesla jak celková výměra obdělávané půdy, tak počet pěstovaných rostlin.

Poté, co byla surovina státními úředníky vykoupena od pěstitelů, byla zčásti předána k dalšímu zpracování macerátorovi, který provedl dílem to, co v Dalmácii rolník, a dílem to, co v Dalmácii státní výkupní úřady. Za maceraci (jejíž součástí bylo i faktické třídění sklizených listů) dostával zhruba 2 K za 100 kg zelené suroviny, ke které se přidávala prémie za 100 kg ošetřené hmoty, jejíž výše byla stanovována podle kvality výsledné suroviny. Názvy jednotlivých kvalitativních skupin byly italské a v tomto tvaru byly používány i v úředních německých textech vídeňského generálního ředitelství. Nejvyšší surovina byla označována jako Pacchi dolci I. třídy (prémie 12 K), Pacchi II. a III. třídy (prémie 8 a 6 K), dále Strazze ad uno Pacchi I. a II. třídy (prémie 6,40 a 4,20 K) a Strazze di pilotto I. a II. třídy (prémie 4,20 a 2,80 K). Poměr mezi zelenou a macerovanou surovinou nebyl konstantní, ale kolísal zhruba mezi 5-7 násobkem váhy. Za desetiletí 1891-1900 byl nejmenší rozdíl zaznamenán v roce 1895, kdy bylo z jediné tabákové rostliny získáno v průměru 198 gramů zelené suroviny, a to činilo statisticky 39 gramů macerované suroviny. Podle stejných kritérií jsou nejvzdálenější hodnoty z roku 1892. Tehdy bylo z jedné tabákové rostliny získáno 288 gramů zelené suroviny a z té 39 gramů macerované suroviny.⁴³

⁴³ SOA Praha, RTR, kart. 910, *MTTL 1900*.

Pokuty za překročení povoleného počtu tabákových rostlin byly v Tyrolích stanoveny vyšší než v Dalmácii – 80 haléřů za každých 100 přespočetných rostlin, zatímco pokuty za záměnu pěstební plochy byly shodné.⁴⁴

Také taxy za dopravu byly určovány jinak než v Dalmácii. Zdarma byla přepravována surovina pouze do vzdálenosti tří kilometrů. Další trasa byla podle přepočtu na korunovou měnu zpoplatňována 6 haléři za každý kilometr na 100 kg suroviny. Rozdíl vycházel opět z toho, že na náklady rolníků se přepravovala neprosušená surovina, tedy v absolutních součtech podstatně větší váha.⁴⁵

Úřednictvo i dělníci, kteří se podíleli na chodu úřadů nákupu tabáku, nebyli v jižních Tyrolích žádným způsobem zvlášť vydělováni z personálu továrny v Sacco. Navíc v této oblasti byla část prací jinde vykonávaných v rámci státní režie zajišťována smluvně soukromníky. Úřady prodeje tabáku byly od nákupních úřadů naopak zcela odděleny. Hlavní sídlo měly v severotyrolském Schwazu (ten měl kompetence zároveň pro celý Vorarlberg) a filiálky s výraznými pravomocemi v jihotyrolském Tridentu a Sacco.⁴⁶

Důsledky

Regiony, ve kterých se v Předlitavsku tabák pro průmyslové zpracování pěstoval, byly svou podobou dost rozdílné. Hodnocení provedené s odstupem však vidí shodu v tom, že se jednalo o regiony „nerozvinuté“.⁴⁷ Podle jiné, jen mírně modifikované teorie by bylo možné je považovat za regiony „retardované“.⁴⁸ Obě klasifikace jsou shodné v tom, že hodnotí podle způsobu a hloubky zakořenění výdobytků průmyslové revoluce a industrializace. Tyto procesy však samy o sobě ještě většinou neznamenalaly celkové zlepšení v postavení člověka, resp. většiny z obyvatel daného regionu. V 19. století se však většina takto určených oblastí vyznačovala velmi křehkou sociální stabilitou, pokud tam vůbec o takovém stavu bylo možné mluvit, a obecně vzato šlo téměř vždy o regiony, které bylo možné označit za chudé. Nikoliv ovšem vždy za chudé posuzováno vnitřním pohledem vymezeného území, ale za chudé ve srovnání s jinými oblastmi. Většina z těchto kritérií může být považována pro dobu poslední třetiny 19. a počátku 20. století právě tak za relativní jako za poměrně výstižné hodnocení. Pokud tato stanoviska přijmeme za pomocná pro primární charakteristiku, pak Dalmácie, Halič a Bukovina i jižní Tyroly byly regiony s minimem, případně naprostou absencí průmyslu. Podle sčítání lidu z roku 1869 bylo 15-20 % obyvatelstva činných v živnostech

⁴⁴ Přepočet podle citovaného předpisu pro pěstitele tabáku v Tyrolích z roku 1883 provedlo okresní finanční ředitelství v Tridentu v roce 1900. TAMTĚŽ.

⁴⁵ Podle výnosu ministerstva financí č. 33.990 z 5. listopadu 1888, který na korunovou měnu převedla citovaná vyhláška okresního finančního ředitelství Trident z 24. března 1900. TAMTĚŽ.

⁴⁶ SOA Praha, RTR, kart. 911, *MTTL 1902*.

⁴⁷ *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Bd. I., s. 58 a násl.

⁴⁸ Jana MACHAČOVÁ - Jiří MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781-1914*, Opava 2002.

a průmyslu pouze v severotyrolských okresech Schwaz a Reutte a ve městech Innsbruck, Trident a Bolzano.⁴⁹ Podle sčítání lidu v roce 1910 mělo takovou charakteristiku jenom území okresu Innsbruck a jihotyrolského okresu Cavalese, město Bolzano a navíc právě oblast kolem Sacco, už však ne další jmenované v roce 1869.⁵⁰ Vyšší zaměstnanost v živnostech a průmyslu než 20 % obyvatelstva neměla žádná část nejenom severních i jižních Tyrol, ale i Haliče a Bukoviny a Dalmácie. Všechny tyto oblasti náležely k těm částem monarchie, kde naprosto převažovalo zemědělství jako hlavní ekonomická aktivita.⁵¹ Jejich charakteristiky nebyly shodné, právě tak v mnoha směrech nebyl shodný dopad pěstování tabáku, ať už šlo v poslední čtvrtině 19. století o nově zavedenou kulturu, nebo o pokračování předcházejících tradic.

Vzájemné srovnání všech předlitavských pěstitelských oblastí není jednoduché, protože rozdíly především ve způsobu sklizně a následného prvotního zpracování suroviny byly natolik výrazné, že s odstupem vytváří pro srovnání nepřekonatelnou překážku. Nicméně několik základních rovin srovnání umožňuje. Především plocha věnovaná pěstování tabáku pro průmyslové využití byla v Dalmácii několikanásobně větší a počet pěstitelů byl vyšší dokonce o řád. Z toho ovšem vyplývá, že průměrná velikost plochy obhospodařované jediným pěstitelem byla v Dalmácii zhruba poloviční než v Tyrolích. Rozdílnost v počtu obcí, jejichž obyvatelé se věnovali pěstování tabáku, se zdá být minimální. Ovšem v Tyrolích byla samosprávnou obcí v podstatě skutečně každá vesnice, takže průměrně připadalo na jednu vesnici 48 pěstitelů tabáku. V Dalmácii byla samosprávná politická obec tvořena řadou místních obcí, takže například 47 obcí zapojených do pěstování tabáku v roce 1896 představovalo ve skutečnosti 404 místních obcí a osad. Průměrný počet pěstitelů tabáku z jedné lokality se pak od tyrolského průměru příliš neliší: šlo o 39 pěstitelů na jedno místo. Ovšem na počátku těchto aktivit v Dalmácii připadalo na jednu vesnici průměrně pouze 8 odvážlivců, kteří se pokusili změnit své dosavadní aktivity a možná i své dosavadní postavení. Podle stoupajícího počtu zájemců je třeba odvodit, že se jim dařilo natolik, aby jejich příklad byl zajímavý pro jejich okolí.

Dále už jsou srovnatelné vlastně jen průměrné finanční výnosy z hektaru, protože množství sklizené suroviny se v každé z předlitavských pěstebních oblastí sledovalo a vykazovalo odlišným a navzájem nepřevoditelným způsobem. Podle průměrného finančního výnosu z jednoho hektaru takto obhospodařované plochy je

⁴⁹ Pro srovnání: ve stejném roce bylo v Čechách (bez Moravy a Slezska) takových okresů 13, dalších 13 okresů mělo takto činného obyvatelstva 20-25 %, čtyři okresy měly 25-30 % obyvatel zaměstnaných v živnostech nebo průmyslu a 12 okresů mělo takového obyvatelstva více než 30 % (maximum bylo necelých 48 %). *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Bd. I., s. 228, 232.

⁵⁰ Ve stejném roce bylo v Čechách (bez Moravy a Slezska) takových okresů 18, mezi 20-25 % takto činného obyvatelstva mělo dalších 16 okresů, mezi 25-30 % takto činného obyvatelstva měly další čtyři okresy a 15 dalších okresů mělo takového obyvatelstva více než 30 %. TAMTÉŽ, s. 230, 232.

⁵¹ TAMTÉŽ, s. 228, 230, 232.

však zřejmé, že jižní Tyroly byly nepoměrně nevýhodnější pěstitelskou oblastí než Dalmácie. Nejvyšší dosažené finanční zisky z jižních Tyrol byly shodné s úplně nejslabšími výsledky z Dalmácie. Naopak největší rozpětí zisků znamenalo pro jižní Tyroly čísla menší než polovina hodnoty platná pro Dalmácii. Mezi léty 1884-1900 byl v Dalmácii nejnižší průměrný hektarových výnos 426 zlatých v roce 1885 a pro jižní Tyroly 360 zlatých v roce 1895. Nejvyšší zaznamenaný výnos v Dalmácii je z roku 1893 a činil 970 zlatých z hektaru, v jižních Tyrolích to bylo 477 zlatých v roce 1897. Tyto hodnoty se zdály nepatrně stabilnější v Tyrolích než v Dalmácii, ale obecně všude dost výrazně kolísaly podle aktuálních klimatických podmínek a s tím souvisejících dalších jevů (například výskytu a přemnožení škůdců) v daném roce. Přesto lze konstatovat, že efektivnost pěstování tabáku byla v Dalmácii zhruba dvakrát taková než v jižních Tyrolích. I to je možná jednou z příčin, proč v Dalmácii po zavedení tabákové kultury do tradičních zemědělských struktur nenásledovalo vybudování zpracovatelské části. Naopak menší efektivita tohoto druhu zemědělské produkce v jižních Tyrolích byla vyvažována jednak delší tradicí (což je rovina, kterou v poslední třetině 19. století v habsburské monarchii zřejmě nelze vůbec podceňovat), jednak vybudováním tabákové továrny v Sacco, kterou následovala v severní části země ležící továrna ve Schwazu. Halič a Bukovina, které neměly ani tak výrazně příznivé podmínky jako Dalmácie, ani takovou tradici jako jižní Tyroly, byly v budování zpracovatelské části, jak už uvedeno, neaktivnější. Naopak především tabáková továrna Sacco v dost velké míře zpracovávala surovinu dovezenou z velmi blízkého zahraničí. Dovozcem jižněji vypěstovaného tabáku byla Societa Esportazione Radici d'Ireos Carazza et Comp. ze Soave u Verony.⁵² I když je třeba připustit, že surovina vypěstovaná ve všech pěstitelských oblastech Předlitavska se zpracovávala na celém jeho území, právě tak jako surovina dovezená ze zahraničí. Rozhodující v tomto směru bylo to, jaký druh tabáku se v které oblasti pěstoval a v jaké kvalitě, a dále to, na jaký druh zboží byla výroba v té které tabákové továrně specializována. Např. krycí listy na doutníky z Haliče se zpracovávaly jinde než surovina na výrobu šňupavého tabáku vypěstovaná v jižních Tyrolích.

Shodné pro všechny oblasti bylo i to, že celý proces výsevu, pěstování, sklizně i výkupu tabáku v rámci rakouské státní tabákové režie podléhal stejným zákonům, určujícím základní rámec těchto aktivit. Jejich doplnění o regionální zvláštnosti, které byly mnohdy dány historicky odlišným vývojem daného území a jeho legislativy, což nebylo ve většině případů odstraněno ani po rakousko-uherském vyrovnáním, nerušilo celkový princip státního monopolu. Konkrétně v pěstitelské části byl celý proces dost přísně hlídán a jakýkoliv únik suroviny byl naprosto nežádoucí. Jeho nedílnou součástí proto byla přítomnost členů finanční stráže prakticky kdekoliv a kdykoliv. Její mužstvo se sice určitým způsobem řadilo ke státnímu úřednictvu, ale úředníci buď samostatných úřadů výkupu tabáku, jak byly zřizovány v Dalmácii, nebo státních tabákových továren, které tyto povinnosti

⁵² SOA Praha, STTKH, kart. 667.

přejímaly v dalších oblastech, měli jako socioprofesionální skupina trochu jiný charakter. Především není prakticky možné je odlišovat podle jednotlivých oblastí, protože museli být, stejně jako jiné skupiny státního úřednictva této doby, schopni sloužit prakticky kdekoli v Předlitavsku a to tak dlouho, jak to vyžadovala služební potřeba. Na této úrovni šlo o srovnatelnou státní službu, se všemi klady i zápory tohoto postavení.

Pro rolníky ve všech sledovaných oblastech bylo pěstování tabáku nikoliv výhradní, ale asi i v nejméně produktivních oblastech vítaný další způsob zhodnocení pozemků a zdroj příjmů. To zřejmě v dané době nebylo zanedbatelné, protože především v celkově příznivých podmínkách Dalmácie tato kultura nacházela stále širší uplatnění a přinášela zdejším rolníkům stále větší zisky. I když termín „výše zisku“ je nutné používat nikoliv jako absolutní veličinu, ale jako poměrné vyjádření, v konkrétním případě se vztahující k možným ziskům z dalších obvykle či nově pěstovaných plodin v dané oblasti. Nespornou výhodou pěstování tabáku bylo to, že státní monopol vždy zajistil výkup prakticky veškeré upotřebitelné suroviny. To, že vyžadoval bezplatné odevzdání i všech průmyslově nezpracovatelných částí rostlin nebo alespoň jejich komisionální spálení na popel používaný na hnojení, bylo zřejmě vnímáno jako samozřejmé právo c. k. eráru, ne jako poškozování sedláka.

Zusammenfassung:

Der Tabakanbau im Rahmen der österreichischen staatlichen Tabakregie nach 1867

Der Tabakanbau für die industrielle Verarbeitung in Cisleithanien war beschränkt auf einen Teil von Galizien und einige Grenzgemeinden in der Bukowina nach 1869, auf Dalmatien allmählich nach 1884 und auf ein traditionelles Anbaugebiet in Südtirol, wo die österreichische Legislative aus dem Jahre 1828 an die napoleonischen Regelungen aus dem Jahre 1810 anknüpfte. Ungarn und Bosnien und Herzegowina, wo Tabak in viel größerem Maße angebaut wurde, wurden diesbezüglich als vollkommen selbständige Gebiete behandelt. Dalmatien war für den Tabakanbau von den cisleithanischen Gebieten am günstigsten. Dortige Landwirte beteiligten sich darüber hinaus auch an der ersten Phase der folgenden Materialverarbeitung – an der Trocknung; in Galizien und Bukowina sogar teils auch an der Fermentation der abgeernteten Blätter. In Südtirol verlief die Tabakernte ganz anders, hier wurden nicht die einzelnen Blätter nach ihrer Reife geerntet, sondern immer alle Pflanzen aus dem ganzen Feld gleichzeitig. Die Trocknung und die folgende Fermentation wurden schon außerhalb des Gutes durchgeführt. Der beste Tabak wurde im Süden Dalmatiens angebaut. Der Tabakanbau war für die Landwirte aus allen genannten Gebieten deswegen günstig, weil der Ankauf des ganzen zur Verarbeitung verwendbaren Materials vom Staat garantiert wurde. Die unbrauchbaren Reste mussten kommissionell vernichtet werden und wurden nicht bezahlt. Der Tabakanbau für die industrielle Verarbeitung brachte in dieser Zeit Geld in die Gebiete Cisleithaniens, die einen stark landwirtschaftlichen Charakter hatten, und half teilweise zur Stabilisierung der sozial-ökonomischen Situation dieser.

zusammengefasst von Tomáš Okurka

Zbyněk VYDRA

Bejlisova aféra.

Antisemitismus a ruský politický život v letech 1911-1913

Řekne-li se dnes „Bejlisova aféra“, pochopí význam těchto slov patrně pouze historikové a detaily se vybaví snad jen specialistům na dějiny carského Ruska. Přitom v letech 1911-1913 plnila stránky ruského tisku přibližně stejně, jako Hilsnerova aféra ovládala českou žurnalistiku o několik let dříve. Bejlisův případ byl největší antisemitskou aférou v Rusku před I. světovou válkou a zdaleka se v ní nejednalo jen o problematiku rusko-židovského soužití. Její průběh určoval obecnější problém, střet liberálů a ultrapravicových radikálů a šlo o atak na samotné základy konstitučního pořádku v Rusku.

Občanské zrovnoprávnění Židů se v Evropě v 19. století stalo jedním z ukazatelů liberalizace a přechodu společnosti od stavovského modelu k občanskému.¹ K emancipaci Židů přistoupila před I. světovou válkou většina zemí. Stranou obecného vývoje zůstávalo především Rusko, v tomto případě byl dluh o to významnější, že zdejší židovské obyvatelstvo bylo nejpočetnější na světě: 5 063 155 osob podle sčítání lidu z roku 1897.² Navíc se carské impérium stalo symbolem pro pronásledování Židů, protižidovské násilnosti rozšířily do světa nové slovo – *pogrom*.

Židovské osídlení v Rusku získalo stabilnější podobu až po rozdělení Polska, na konci 18. století žilo v zemi asi 400 000 Židů, v roce 1825 asi 1 200 000

¹ Obecně k tomuto problému srov. Norman DAVIES, *Evropa. Dějiny jednoho kontinentu*, Praha 2000, s. 859-865; Ulrich IM HOF, *Evropa a osvícenství*, Praha 2001, s. 201-205; obsáhle se zabývá židovskou emancipací David VITAL, *A People Apart. A Political History of the Jews in Europe 1789-1939*, Oxford 2001, I. část, s. 27-277.

² *Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897*, red. H. Bauer, A. Kappeler, B. Roth, vol. 2, Stuttgart 1991, tab. 001, s. 69. Kritériem byla jazyková příslušnost, v případě Židů se jednalo o jidiš. Přestože se jednalo o pečlivé sčítání, údaje z něho vzešlé se v literatuře občas různí. Židovský badatel Boris D. Bruckus sestavil řadu podrobných statistik židovského obyvatelstva, v kterých uvádí 5 054 300 osob hlásících se k „židovskému jazyku“ (tedy jidiš) plus dalších 161 505 osob označivších za svou mateřštinu jiný jazyk. Srov. Boris D. BRUCKUS, *Statistika jevrejskogo naselenija*, S.-Peterburg 1909, tab. 5.

Židů. V období let 1772-1825 stát víceméně nikterak výrazně nenarušil život židovské komunity. Kateřina II. i Alexandr I. se snažili praktikovat politiku osvícenského absolutismu, zůstalo ale jen u povrchních pokusů.³ Ruská společnost byla rozdělena podle stavovského principu na čtyři hlavní skupiny (*soslovija*): šlechtu, duchovenstvo, znevlněné rolnictvo a měšťanstvo. Do tohoto systému byli začleněni i Židé, v naprosté většině zahrnutí do měšťanského stavu.⁴ Již za vlády Kateřiny II. byl položen základ budoucího Pásma osídlení (*čerta osedlosti jevrejev*), definitivně ustanoveného v roce 1835: jednalo se o patnáct gubernií při západní ruské hranici, mimo Pásmo měli Židé zakázaný pobyt (existovaly časově omezené výjimky pro bohaté kupce). Hlavním důvodem byla obava ruských obchodníků z židovské konkurence. V roce 1804 byl vypracován první obecný zákon regulující postavení Židů v ruské společnosti. Na jedné straně obsahoval prvky integrační (začlenění Židů do ruského vzdělávacího systému), na straně druhé se v něm poprvé objevila snaha izolovat Židy od venkovského obyvatelstva – mělo se za to, že svým podnikáním poškozují rolnické obyvatelstvo a přispívají k jeho demoralizaci (jednalo se hlavně o obchod s lihovinami).⁵ K pokusům vyhnat Židy z venkovských oblastí poté docházelo opakovaně a bez větších úspěchů i za vlády Mikuláše I. (1825-1855).

Právě za Mikulášova panování zasáhl stát výrazně do židovského života.⁶ Kromě potvrzení existence Pásma byla roku 1827 zavedena vojenská služba pro Židy (tzv. *rektrutščina*), zrušena židovská obecní samospráva (*kahal*) a od roku 1847 vznikaly státní židovské školy. Reformy Mikuláše I. sice na první pohled odpovídaly modelu „osvícenského absolutismu“, byly však prováděny krajně necitelně a získávaly tím spíše represivní charakter. Je však zřejmé, že přispěly k transformaci židovských obcí, na kterou zapůsobilo i židovské osvícenství, šířící se v Rusku od 20. let.⁷

Hovořit o občanské emancipaci Židů v Rusku před rokem 1861 v podstatě není možné. Dokud existovalo nevolnictví, byla „občanská práva“ skutečně zcela prázdňým pojmem. S „velkými reformami“ Alexandra II. se situace výrazně změ-

³ Nejlepší shrnutí „židovské politiky“ pro léta 1772-1825 srov. u John Doyle KLIER, *Russia Gathers Her Jews, The Origins of the „Jewish Question“ in Russia, 1772-1825*, DeKalb 1986.

⁴ Od roku 1776 měli povinnost registrovat se ve městech. John Doyle KLIER, *The Concept of „Jewish Emancipation“ in a Russian Context*, in: Olga Crisp, Linda Edmondson (eds.), *Civil Rights in Imperial Russia*, Oxford 1989, s. 124; TÝŽ, *Russia Gathers Her Jews*, s. 68. Na konci 19. století stále k „měšťanům“ patřilo 94.16% židovské populace, srov. *Die Nationalitäten des Russischen Reiches*, tab. 047, s. 375.

⁵ O zákonu z roku 1804 podrobně J. D. KLIER, *Russia Gathers Her Jews*, s. 117-143. Řada jeho ustanovení, zejména vysídlení z venkova, nebyla v praxi realizována kvůli reakci židovského obyvatelstva, nesouhlasu části carské byrokracie a vliv měly také války s Francií.

⁶ Michael STANISLAWSKI, *Tsar Nicholas I and the Jews. The Transformation of Jewish Society in Russia, 1825-1855*, Philadelphia 1983.

⁷ K tomuto fenoménu detailně Eli LEDERHENDLER, *The Road to Modern Jewish Politics. Political Tradition and Political Reconstruction in the Jewish Community of Tsarist Russia*, New York – Oxford 1989.

nila.⁸ Stavovská společnost začala být postupně měněna na občanskou společnost a v této souvislosti oprávněně můžeme konstatovat, že vznikla v Rusku „židovská otázka“. Zatímco rolnictvo bylo zrovnoprávněno jednorázově, v případě Židů se stát rozhodl pro postupnou emancipaci a selektivní integraci. Především se jednalo o právo pobytu mimo Pásmo osídlení, které bylo garantováno pouze vybraným skupinám židovského obyvatelstva (kupci, vysoškolsky vzdělaní lidé, vysloužilí vojáci, cechovní řemeslníci). Židé se rázem ocitli v postavení druhořadého obyvatelstva, což se logicky stalo zdrojem společenského napětí. I postupná emancipace jim však otevřela možnosti společenského a hospodářského uplatnění. Vzrostla vnitřní migrace, Židé se stěhovali z Pásmo především do S.-Petěrburgu. Transformace ruské společnosti, nástup industrializace a sociální přeměny s ní spojené se promítly i do rusko-židovského vztahu. Od 70. let můžeme pozorovat silící antisemitismus v ruské společnosti (tehdy se v Rusku spíše hovořilo o *judeofobii*). Začaly se objevovat i první projevy protižidovského násilí, především v národnostně pestrém a sociálně výbušném prostředí Oděsy (velký pogrom v roce 1871).⁹ K první skutečně vážné krizi došlo v letech 1881-1882, kdy v ukrajinských guberniích vypuklo několik vln pogromů.¹⁰ Jejich příčinou byla sociální situace (neúroda, nespokojenost sezónních dělníků putujících každoročně z centrálních gubernií na Ukrajinu za prací), našli bychom i motivy politické (zavraždění cara Alexandra II., v souvislosti s tím konzervativními žurnalisty účelově zdůrazňovaný vysoký podíl Židů v revolučních skupinách) a náboženské (konflikt křesťanství/judaismus).

Mechanismy postupné emancipace po roce 1882 zůstaly zachovány, byly nicméně různým způsobem omezovány (např. zavedení numeru clausu pro židovské studenty na středních a vysokých školách v roce 1887).¹¹ Konzervativní kruhy, obávající se sociálních a politických změn, se začaly orientovat stále více na agresivní nacionalismus a souběžně s tím i na antisemitismus. Od přelomu 80. a 90. let se začala formovat radikální pravice. Nejprve ideově, od roku 1900 i organizačně. Jako politická síla se projevila za revoluce 1905-1906, ve vztahu k Židům především štvavou antisemitskou propagandou, často i přímým organizováním pogromů. V listopadu 1905 vznikl Svaz ruského lidu, strana hlasitě vystupující na obranu

⁸ Nejkomplexnější publikací o židovské otázce za Alexandra II. je John D. KLIER, *Imperial Russia's Jewish Question, 1855-1881*, Cambridge 1995.

⁹ Steven J. ZIPPERSTEIN, *The Jews of Odessa. A Cultural History 1794-1881*, Stanford 1985, s. 114-128.

¹⁰ Literatura o pogromech je již poměrně obsáhlá. Základní monografie jsou: Michael I. ARONSON, *Troubled Waters, The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia*, Pittsburgh 1990; Stephen M. BERK, *Year of Crisis, Year of Hope. Russian Jewry and the Pogrom of 1881-1882*, Westport - London 1985; *Pogroms: Antijewish Violence in Modern Russian History*, red. John D. Klier - Shlomo Lambroza, Cambridge 1992. Hlavní pramennou edicí jsou *Materialy dlja istorii antijevrejskich pogromov v Rossii, 2 vols.*, red. Simon M. Dubnov – Grigorij Ja. Krasnyj-Admoni, Moskva – Petrograd 1919, 1923.

¹¹ Pro nejnovější přehodnocení vývoje židovské otázky po roce 1882 srov. Benjamin NATHANS, *Beyond the Pale. The Jewish Encounter with Late Imperial Russia*, Berkeley 2002.

autokratického carského režimu a anachronického sociálního uspořádání, spočívajícího na stavovském rozdělení společnosti.¹² V roce 1906 se sice sešla Státní дума coby ruská forma parlamentu, nový režim však byl spíše polokonstituční. Ani pro Židy se situace příliš nezlepšila. Získali sice volební právo, úplné zrovnoprávnění ale bylo v nedohlednu. Pravicoví radikálové s úzkými vazbami na carský dvůr se neztotožnili a nesmířili s novým pořádkem a přáli si návrat do časů před vydáním ústavního manifestu ze 17. října 1905.

Předkládaná studie se soustředí na vnitroruskou problematiku. Bejlisova aféra měla poměrně značný ohlas v zahraničí, jedná se ovšem o téma vhodné pro samostatnou studii.¹³ Následující stať může být chápána jako sonda do rusko-židovského vztahu na počátku 20. století, stejně jako příspěvek k obecným dějinám antisemitismu. Obvinění z rituálního zločinu patřilo k tradiční výzbroji antisemitů/judeofobů, v tomto ohledu nás tedy objevení se krvavého obvinění v Rusku nemusí překvapit. Nový rozměr případ dostal díky svému politickému pozadí, které v dřívějších dobách mít nemohl. Právě proto se z banální kriminální příhody stala „aféra“. Pokud by se jednalo „pouze“ o kriminální čin, zajímali bychom se na prvním místě o pachatele. V druhém případě ale při bližším pohledu na události 1911-1913 zjistíme, že klíčová otázka není ani tak Kdo?, ale Jak?, a především Proč?

Vražda Juščinského a počátek aféry

Vše začalo v Kyjevě, kde se ráno 12. března 1911 ztratil dvanáctiletý Andrej Juščinskij, žák církevního semináře. Teprve 16. března přišli jeho rodiče, Alexandra Prichodko a nevlastní otec Luka Prichodko, do redakce kyjevských novin *Kyjevskaja Mysl*, aby požádali o uveřejnění zprávy, že jejich syn zmizel.¹⁴ Andrejovo tělo bylo nalezeno v jeskyni na předměstí Kyjeva 20. března. Bylo zřejmé, že došlo k vraždě, a policie ihned zahájila vyšetřování.

První podezření padlo na matku a otčima, kteří se k chlapci nechovali nijak dobře. Motivem činu mělo být dědictví, neboť skutečný Andrejův otec, který nežil v Kyjevě, zanechal synovi v bance peníze, mělo se jednat o sumu 1 000 rublů.¹⁵ Manželé Prichodkovi byli dvakrát zatčeni, ale pro nedostatek důkazů vždy propuštěni na svobodu.

¹² O činnosti ultrapravice během revoluce Don C. RAWSON, *Russian Rightists and the Revolution of 1905*, New York 1995; Sergej A. STĚPANOV, *Černaja sotňa v Rossii (1905-1914 gg.)*, Moskva 1992.

¹³ Zosa SZAJKOWSKI, *The Impact of the Beiliss Case on Central and Western Europe*, American Academy for Jewish Research 31, 1963, s. 197-218; s důrazem na německé prostředí a ohlas např. v německé literatuře Ingo LOOSE, „*In der Seele ein Gefühl des 16. Jahrhunderts*“. *Der Ritualmordprozess gegen Mendel' Bejlis in Kiew 1913*, Jahrbuch für Antisemitismusforschung 12, 2003, s. 296-298.

¹⁴ Genrich IOFFE, *Dělo Bejlisa*, Svobodnaja mysl 5, 1993, s. 89.

¹⁵ S. A. STĚPANOV, *Černaja sotňa v Rossii*, s. 269.

Druhá verze vyšetřovatelů byla spojena s Andrejovým kamarádem Žeňou Čeberjakem. Podle očitých svědků se spolu oba chlapci dopoledne 12. března setkali a šli si hrát na kraj města. Během hry se dostali do hádky a Andrej začal vyhrožovat, že prozradí, co ví o „zlodějské bandě“. Jednalo se o skupinu zločinců vedenou Žeňovou matkou Věrou Čeberjakovou. Lidé v okolí se jí hodně obávali, o Čeberjakové se vyprávělo, že kdysi oslepila svého milence kyselinou sírovou.¹⁶ Andrej říkal, že v domě Čeberjakové viděl hodně nakradených věcí; v takovém případě by se jednalo o odstranění nepohodlného svědka. Místní policie byla přesvědčena, že Čeberjaková je vinna.

Třetí verze hovořila o rituálním zločinu. Vražda byla spáchána zvláště brutálním způsobem, policejní lékař napočítal na těle celkem 45-47 ran, přičemž chlapec byl před smrtí spoután.¹⁷ Ještě před Andrejovým pohřbem, který proběhl 27. března, byly po Kyjevě rozšiřovány letáky připisující jeho smrt Židům. Text letáků se nedal vykládat jinak než jako výzva k pogromu: „*Je-li vám drahý život vašich dětí, bijte Židy! Bijte je, dokud jediný Žid nezůstane v Rusku. Slitujte se nad svými dětmi. Pomstěte nevinné trpící! Je čas, je čas.*“¹⁸ Policie zatkla jistého Pavloviče, který letáky distribuoval. Ukázalo se, že byl synem bývalého policejního úředníka a členem ultrapravicového Svazu archanděla Michaela. Později ho policie propustila. Většinu agitace v Kyjevě ovšem obstarali členové místní radikálně pravicové organizace *Dvouhlový orel* (šlo o pobočku Svazu ruského lidu). Její předseda, devatenáctiletý student kyjevské univerzity Vladimir S. Golubev, měl úzké kontakty na pravicové radikály v S.-Petěrburgu, také na poslance ve Státní dumě. Do úředního vyšetřování zločinu se vměšoval od samého počátku.¹⁹ Kyjev stál na pokraji pogromu.

Vláda si lidové násilí rozhodně nepřála. V polovině dubna byl v Kyjevě vyhlášen „stav zesílené bezpečnosti“.²⁰ Gubernátor A. F. Giers telegrafoval 13. dubna veliteli četnictva (a náměstkovi ministra vnitra) generálu Pavlu G. Kurlovovi a sdělil mu své znepokojení nad kritikou ultrapravice, že se úřady „nezajímají o rituální vraždu“. Kurlov obratem informoval ministra vnitra a do Kyjeva odjelo několik špičkových detektivů. Kurlov tlumočil Giersovi Stolypinovo nařízení, že proti agitaci ultrapravice má být nekompromisně zakročeno. Násilnosti neměly být trpěny.²¹ Předběžně ve stejné době varoval státní prokurátor kyjevské soudní komory Čaplinskij ministra spravedlnosti Ščeglovitova, že se na 17. dubna chystá v Kyjevě pogrom. 18. dubna potom frakce ultrapravice v Dumě rozhodla interpelovat vládu, což mohla být hlavní příčina, proč se pogrom neuskutečnil.

¹⁶ G. IOFFE, *Dělo Bejlisa*, s. 90.

¹⁷ S. A. STĚPANOV, *Černaja sotňa v Rossii*, s. 268.

¹⁸ Heinz-Dietrich LÖWE, *The Tsar and the Jews: Reform, Reaction and Antisemitism in Imperial Russia, 1772-1917*, Langhorne 1993, s. 287.

¹⁹ G. IOFFE, *Dělo Bejlisa*, s. 90.

²⁰ Charles A. RUUD – Sergei A. STEPANOV, *Fontanka 16. The Tsars' Secret Police*, Montreal 1999, s. 246.

²¹ S. A. STĚPANOV, *Černaja sotňa v Rossii*, s. 267.

Jakmile se o celou záležitost začali zajímat pravicoví radikálové, změnil se banální kriminální případ v plnokrevnou politickou aféru. Frakce radikální pravice ve Státní dumě, v čele s Nikolajem E. Markovem (známý jako Markov II.), Grigorijem G. Zamyslovským a Vladimírem M. Puriškevičem, reagovala na tiskovou kampaň v Kyjevě a vnesla případ na půdu Dumy. 18. dubna bylo na uzavřeném zasedání frakce rozhodnuto interpelovat vládu. Interpelace, sestavená Zamyslovským a podepsaná třiceti devíti poslanci, byla určena ministru spravedlnosti Ivanu Ščeglovitovu a ministru vnitra (a současně premiérovi) Petru Stolypinovi a přednesena 29. dubna. Obsahovala dvě otázky: 1) je ministrům známo, že v Rusku působí zločinná židovská sekta, že tato sekta používá k určitým rituálům křesťanskou krev; a že Juščinskij byl zavražděn členy této sekty?; 2) pokud ano, jaká opatření vláda zamýšlí přijmout proti této sektě a k potrestání pachatelů vraždy? Následovala bouřlivá debata, při níž stanovisko ultrapravice prezentovali nejvýrazněji Puriškevič a Markov II., který dal průchod své slovní ekvilibristice.²² Kromě toho, že „rituální vraždu“ pokládal za hotovou věc a přesvědčoval o její existenci na „praktických příkladech z dějin“, bránil, jak bylo zvykem, Svaz ruského lidu před nařčeními z pogromistických aktivit.

Díky interpelaci případ vraždy Juščinského pronikl i na stránky petěrburského tisku. Kadetská *Reč* jej zprvu hodnotila jen jako další z řady provokačních kroků ultrapravice, postupem času o něm informovala stále více, odhalovala nekalé praktiky policie a státních úřadů.²³ Antisemitským novinářům případ posloužil k vystupňování útoků proti Židům, velice rychle se ozval hlavní exponent rasového antisemitismu Michail Osipovič Meňšikov. Jeho pravidelné „Dopisy bližním“, otiskované v polooficiálním deníku *Novoje vremja*, se dotýkaly židovské otázky velice často. Ani tentokrát si nenechal ujít příležitost, aby představil Židy jako „parazitickou rasu“.²⁴

Byl to tedy především tlak pravicových radikálů, který přiměl ministra spravedlnosti Ivana Ščeglovitova k hlubšímu zájmu o případ. Bezprostředně po vystoupení ultrapravice v Dumě poslal ministr spravedlnosti do Kyjeva svého zástupce, ředitele I. trestního oddělení ministerstva A. V. Ljadova, aby případ podrobněji prošetřil. Výběr byl zjevně učiněn na přání ultrapravice, Ljadov byl blízkým přítelem jednoho z předáků Svazu ruského lidu, Pavla F. Bulacela. Z Petěrburgu odjížděl přesvědčen, že skutečně došlo k rituální vraždě.²⁵ Zda také Ščeglovitov věřil v krvavé obvinění, není zcela jisté. Ljadov sice v Kyjevě prohlásil před vyšetřovatelem Feněnkem, že „ministr je o rituální povaze vraždy přesvěd-

²² *Gosudarstvennaja Duma. Stenografičeskij otčet* (dále GDSO). III sozyv, sessija IV, zasedanije 102 (29. 4. 1911), sl. 3116. Celá debata na sl. 3116-3151. Puriškevičův projev na sl. 3118-3124, Markovův na sl. 3139-3148. Obě řeči byly hojně přerušovány, často se ozýval kadetský poslanec Nisselovič.

²³ Reakce na interpelaci, srov. *Reč*, 30. 4. 1911.

²⁴ *Novoje vremja*, 1. 5. 1911.

²⁵ S. A. STĚPANOV, *Černaja sotňa v Rossii*, s. 271.

čen“, ale to ještě nic nedokazovalo.²⁶ V každém případě Ščeglovitov měl těsné kontakty na ultrapravicí, podobné názory jako členové Svazu ruského lidu a ve věci Juščinského případu nechal svému podřízenému volnou ruku. V praxi to znamenalo jen jedno – prosadit za každou cenu verzi o rituálním zločinu, a tím uklidnit pravicové radikály.

V Kyjevě, kde se zdržel od 2. do 5. května, našel Ljadov oddaného spolupracovníka ve státním prokurátoru Čaplinském, který rovněž prosazoval krvavé obvinění a sbíral za tímto účelem materiály. Ščeglovitovovi psal už v březnu, že podle mínění některých místních „expertů“ se jednalo o rituální zločin, chyběly ale přesvědčivé důkazy, které by teorii potvrdily.²⁷ Dne 5. května se Ljadov sešel s členy Dvouhlavého orla. Vladimir Golubev se mu tehdy zaručil, že v Kyjevě nedojde k pogromu; údajně se dal přesvědčit argumentem, že veřejné násilí je nepřijatelné, neboť se očekává carova návštěva v září.²⁸ Přípravy na příjezd Mikuláše II., který měl slavnostně odhalit pomník Alexandra II., byly v plném proudu a úřady si rozhodně nepřály, aby slavnost utrpěla lidovými nepokoji. Golubev ale na oplátku počítal s tím, že policie začne věnovat větší pozornost „rituální verzi“. Schůzky se účastnili i prokurátor Čaplinskij a vyšetřovatel Feněnko. Je zřejmé, že tehdy poprvé padlo jméno Mendela Bejlise a vyřkl je Golubev. O šest dní poté již Čaplinskij hlásil ministru spravedlnosti, že Feněnko prošetřoval nové důkazy předložené Golubevem, nezjistil však nic, co by podporovalo stopu vedoucí k Bejlisovi.²⁹ Čaplinskij sám se vzhledem k vývoji událostí jednoznačně přiklonil k „rituální verzi“, kariérní důvody jistě hrály roli.³⁰ Bejlisovou vinou si zdaleka nebyl jist, příliš ho to však netrápilo. Novináři Trifonovovi řekl, že je úplně jedno, jestli bude Bejlis odsouzen, nebo osvobozen, hlavně, aby „soud uznal fakt, že Juščinskij byl zabit z rituálních důvodů“.³¹

Až do července nicméně policie preferovala verzi, podle níž byla hlavní podezřelou Čeberjaková. 9. června byla zatčena, pravicoví radikálové ale bezprostředně rozpoutali kampaň za její propuštění. Protižidovská agitace se rychle šířila, až i cenzura proti ní začala zasahovat. 21. června byla zabavena Golubevova brožura *Chlapec-mučedník*. Úřady se ovšem rozhodly nehnat autora k trestní odpovědnosti, pokud vyšetřování prokáže, že nedošlo k rozšíření textu mezi lid. 5. čer-

²⁶ Autor základní práce o aféře Alexandr S. Tager nepochyboval, že Ščeglovitov věřil v existenci rituálního zločinu; naproti tomu americký historik Hans Rogger byl skeptičtější a pokládal jeho chování spíše za součást pragmatické politické hry. Srov. Alexandr S. TAGER, *Carskaja Rossija i dělo Bejlisa*, 2. vyd., Moskva 1995, s. 27-28, 95; Hans ROGGER, *The Beilis Case. Antisemitism and Politics in the Reign of Nicholas II*, *Slavic Review* 25, 1966, s. 625.

²⁷ G. IOFFE, *Dělo Bejlisa*, s. 91.

²⁸ Pavel ŠCEGOLEV (ed.), *Paděnije carskogo režima*, VII, Moskva 1924-1927, s. 277; A. S. TAGER, *Carskaja Rossija*, s. 86-87.

²⁹ Ch. A. RUUD – S. A. STEPANOV, *Fontanka 16*, s. 254.

³⁰ Čaplinskij byl znám servilitou vůči nadřazeným; podle Bejlisova obhájce Gruzenberga postavil svou kariéru na „vysedávání v předpokoji ministra spravedlnosti“, srov. Oscar O. GRUZENBERG, *Yesterday. Memoirs of Russian-Jewish Lawyer*, Berkeley 1981, s. 110.

³¹ Ch. A. RUUD – S. A. STEPANOV, *Fontanka 16*, s. 259, 357.

vence kyjevská soudní komora vydala příkaz brožuru zničit a vyšetřování ukončit.³² Výsledek se ale dostavil – Čeberjaková byla propuštěna 14. července. Místo ní byl 22. července zatčen sedmatřicetiletý Mendel Bejlis, úředník v Zajcevově továrně na periferii Kyjeva. Kromě faktu, že Juščinskij byl naposled spatřen právě v blízkosti továrny, použila policie údajně očitě svědky, notorické alkoholiky manžele Šachovské. Jejich výpověď – prý na místě činu viděli „Žida s černou bradkou“ – se stala klíčovým bodem v obvinění proti Bejlisovi.³³ Kriminalisté, kteří se soustředili na Věru Čeberjakovou a její gang, byli z vyšetřování odvoláni. Manipulace s důkazy, jejich falšování a ovlivňování svědků se od počátku staly neoddelitelnou součástí vyšetřování. Na konci léta 1911 byla aféra na světě.

„Krvavé obvinění“ a jeho tradice v Rusku (a v Evropě)

„Krvavé obvinění“ hrálo v Bejlisově aféře podstatnou roli. Mýtus o rituálním zločinu byl známou legendou, podle níž Židé vraždili křesťanské děti a jejich krev používali k rituálním účelům. První obvinění tohoto typu se objevilo v Anglii roku 1144 a v následujících letech se rozšířilo po celé Evropě, především se vyskytovalo v oblasti na východ od Rýna. V 16. století se jeho těžiště přesunulo do Polska a zde zapustilo silné kořeny, podporováno silnou katolickou reformací. V Rusku naproti tomu nemělo žádnou pevnější tradici. Možná díky malému počtu Židů, důvodem také mohla být odloučenost ruské pravoslavné církve od západorímské (katolické) církve, pro kterou byl naopak tento mýtus typický.³⁴ Svědčí o tom fakt, že „krvavé obvinění“ se začalo častěji objevovat až po rozdělení Polska, ale i tehdy pouze v oblastech bývalého polského království a ruské úřady se k němu stavěly odmítavě.³⁵ První případ v centrálním Rusku se odehrál v Saratově teprve roku 1854. V dalších letech se případy množily, objevovaly se především v čase Velikonoc. V roce 1879 se krvavé obvinění vynořilo v kavkazském městě Kutajsi a roku 1900 proběhl ve Vilně takzvaný Blondesův případ. V souvislosti s případem v Kutajsi není možné nezmínit Fjodora M. Dostojevského. Slavný spisovatel se na počátku 70. let přimknul ke konzervativ-

³² Alexej Vladimirovič ŠEVCOV, *Izdatelskaja dejatel'nost' russkich nesocialističeskich partij načala XX veka*, S.-Peterburg 1997, s. 248.

³³ A. S. TAGER, *Carskaja Rossija*, s. 103; G. IOFFE, *Dělo Bejlisa*, s. 92. Podle ševce Nakonečného, souseda Šachovských, šlo o promyšlenou pomluvu – Bejlis totiž dříve prozradil na Šachovského, že ve dvoře továrny cosi ukradl. Srov. S. A. STĚPANOV, *Černaja sot'na v Rossii*, s. 278-279.

³⁴ I. LOOSE, „*In der Seele ein Gefühl des 16. Jahrhunderts*“, s. 282.

³⁵ R. P. BARTLETT (ed.), *Russia and the World of the Eighteenth Century*, Columbus 1988, s. 127-128; Simon M. DUBNOW, *History of the Jews in Russia and Poland from the Earliest Times until the Present Day*, II, Philadelphia 1918, s. 99, 150-153. Pro historii „krvavého obvinění“ v Rusku srov. *Jevrejskaja encyklopedija* IV, s. 661-664; IX, s. 938-940; XI, s. 869-872; XIV, s. 2-8. Všechna tato hesla napsal historik Julij Gessen. Přímou souvislostí s Bejlisovou aférou napsal Gessen krátkou informační brožuru *Krovavij navet v Rossii*, Moskva 1912. K úloze krvavého obvinění v ruském konzervativním myšlení a tradici „okultního antisemitismu“ srov. J. D. KLIER, *Imperial Russia's Jewish Questions*, s. 418-436.

ním kruhům, navázal blízké vztahy zejména s Konstantinem P. Pobědonoscevem a knížetem Vladimírem P. Meščerským.³⁶ Dostojevskij, který se roku 1873 stal redaktorem Meščerského konzervativních novin *Graždanin*, si z pobytu v západní Evropě si přivezl bytostný odpor k Židům coby „rozkladnému živlu“. Byli pro něho ztělesněním „*mravního úpadku a zkaženosti západoevropské společnosti*“. A jako takoví představovali vážnou hrozbu i pro Rusko. Dostojevskij se ale nebránil ani „okultnímu antisemitismu“ a věřil v krvavé obvinění. Po soudním procesu v Kutajsi napsal své přítelkyni Olze Novikovové do Londýna: „*Jak nechutné, že kutajští Židé jsou osvobozeni. Bezpochyby jsou vinni. Přesvědčil mne o tom proces i vše ostatní, včetně divoké obhajoby Alexandrova, který je mimořádný ničema – právník je pronajaté svědomí.*“³⁷ Dostojevskij podléhal různým apokalyptickým vizím, relativní hospodářský vzestup Židů srovnával s příchodem Antikrista a jeho názory nalezly řadu následovníků.³⁸

Systematická antisemitská propaganda se v Rusku objevila v 70. letech a od té doby výrazně přispívala k udržení a dalšímu šíření mýtu o rituálním zločinu. Často citované bylo především dílo Ippolyta Ljutostanského *O používání křesťanské krve Židy za rituálním účelem*, poprvé vydané roku 1876, mezi antisemitskými pamflety se mohlo honosit označením „bestseller“.³⁹ Kniha vyvolávala zdání vědecké práce, a jako taková byla u procesu s Bejlisem používána obžalobou coby „důkaz“ viny obžalovaného. Za vlády Alexandra III. k žádné větší aféře nedošlo, nicméně pověra se z povědomí obyvatelstva nevytratila a sehrála například roli ve

³⁶ Pobědonoscev byl mentorem následníka trůnu, roku 1880 se stal vrchním prokurátorem Svatého synodu a zůstal jím až do roku 1905. V této funkci byl jednou z nevlivnějších postav na ruské vnitropolitické scéně a skutečným tvůrcem reakční politiky vlády po roce 1881. Pobědonoscev v mnohém následoval Dostojevského, přimklul se k judeofobii během velké východní krize v letech 1876-1878. Souviselo to s kampaní západoevropského, zvláště britského tisku proti Rusku a jeho aktivitám na Balkáně. Tehdy Pobědonoscev nahradil slovo „Žid“ výrazem „Židák“ a adjektivum „židácký“ se mu stalo synonymem pro „liberální“. Postupně se tento postoj vyvinul v obsesi, což je patrné z korespondence, srov. *Pisma K. P. Pobedonosceva k grafu N. P. Ignatevu*, red. R. M. Kantor, in: *Byloe* 27-28, 1924, s. 71; *Pisma Pobedonosceva k Aleksandru III.*, vol. 2, Moskva 1926, s. 191, 320; *Pisma K. P. Pobedonosceva k E. M. Feoktistovu*, red. B. Gorev, I. Aizenštok, in: *Literaturnoje nasledstvo* 22-24, 1935, s. 539, 543, 544. Z pozice vrchního prokurátora Synodu podporoval „kulty obětí rituálních zločinů“, například Blahoslaveného Gavrila Zabludovského. Srov. J. D. KLIER, *Imperial Russia's Jewish Question*, s. 435.

³⁷ Fjodor M. DOSTOJEVSKIJ, *Polnoje sobranije sočiněnij*, red. G. B. Fridlender, Leningrad 1972-1990, vol. XXX/1, s. 598. Srov. dále J. D. KLIER, *Imperial Russia's Jewish Question*, s. 389-90; Joseph FRANK, *Dostoevsky. The Mantle of the Prophet 1871-1881*, Princeton 2002, s. 669-670.

³⁸ Orest F. MILLER – Nikolaj N. STRACHOV, *Biografie, pisma i zametki iz zapisnyh knížek F. M. Dostoevskago*, S.-Petěrburg 1883, s. 358; Fjodor M. DOSTOJEVSKIJ, *Denik spisovatele. Rok 1877*, vol. I Praha 1927, s. 127, 133. Myšlenky Dostojevského a výpady proti Židům se prolínají dílem A. Ja. PJATKOVSKIJ, *Gosudarstvo v Gosudarstve. (K istorii jevrejskago voprosa v Rossii i v Zapadnoj Jevrope)*, S.-Petěrburg 1901.

³⁹ Ippolyt I. LJUTOSTANSKIJ, *Ob upotreblenii jevrejami (talmudistskimi sektatorami) christianskoj krovi dlja religioznoj celej, v svjazi s voprosom ob otnošenijach jevrejstva k christianstvu voobšče*, 2. vyd., 2 vols., S.-Petěrburg 1880. Ljutostanskij byl katolický kněz, který přestoupil na pravoslaví (zběhl pro mravní prohřešky, údajně znásilnil jeptišku). Srov. S. M. DUBNOW, *History*, II, s. 203-204; J. D. KLIER, *Imperial Russia's Jewish Question*, s. 423-424.

vyprovokování pogromu v Nižním Novgorodě 7. června 1884.⁴⁰ Rovněž byly pozorně sledovány různé aféry v zahraničí, především případ v uherském Tiszae-szláru v letech 1882-1883.⁴¹ Mýtus o rituální vraždě se nevztahoval pouze na Židy, v roce 1892 vznikl tzv. Multanský případ, kdy byli obviněni z lidských obětí Votjaci (Udmurti).⁴²

V souvislosti s Bejlisovou aférou měla velký význam událost, k níž došlo v únoru 1903 v Dubossarech. V malém městě v chersonské gubernii byl zavražděn chlapec Michail Rybačenko a znovu byli neprávem obviněni Židé. Třebaže byl skutečný pachatel usvědčen, antisemitská propaganda vedla k rozpoutání krvavého pogromu v Kišiněvě v dubnu 1903. A již tehdy figurovali v aféře lidé známí svým antisemitismem a pravicovým radikalismem – hlavním šířitelem krvavého obvinění byl Pavel Kruševan, vydavatel kišiněvských novin *Bessarabec*, později jeden za zakladatelů Svazu ruského lidu. Na ministerstvu spravedlnosti se v případě angažoval Alexej N. Chvostov (první náměstek ministra) a Ščeglovitov (tehdy ředitel I. oddělení ministerstva).⁴³ Z této lokální antisemitské aféry se nestal žádný velký případ především proto, že pozornost veřejnosti se obrátila na pogromy v Kišiněvě (6.-9. 4. 1903) a Gomelu (29. 8.-1. 9. 1903).⁴⁴ Navíc byl pachatel jednoznačně usvědčen a krvavé obvinění popřeno. Ukázal se ale potenciál mýtu o rituálním zločinu. Pokud se jej chopila obratná propaganda, mohl za specifických okolností vést k výbuchu protizidovského násilí. Carská vláda si hrozbu v září 1911 uvědomovala, nepřála si nepokoje v Kyjevě, a proto se raději rozhodla připravit proces s Bejlisem.

Podstatná otázka je, do jaké míry ruská společnost akceptovala absurdní obvinění z rituální vraždy. Takové předsudky nepřekvapovaly u nevzdělaných, stále ještě převážně negramotných rolníků, ale v době Bejlisovy aféry se s krvavým obviněním ztotožnili i příslušníci inteligence a lidé střední třídy. U radikálních antisemitů byla patologická nenávist k Židům přirozenou a logickou věcí; dokázali obvinít Židy z čehokolí a přitom ve skutečnosti na krvavé obvinění často nevěřili. Naproti tomu řada lidí upřímně věřila v existenci rituálního zločinu. Proč? Částečnou odpovědí může být fakt, že mnohé ze zločinů, označovaných jako „rituální“,

⁴⁰ Moskovskija vedomosti, 10. 6. 1884.

⁴¹ O případu a jeho vnímání v Rusku srov. J. D. KLIER, *Imperial Russia's Jewish Question*, s. 434-435.

⁴² S. A. STĚPANOV, *Černaja sotňa v Rossii*, s. 265. Votjaci (Udmurti): etnikum patřící k uralské jazykové skupině. Podle sčítání lidu (1897) jich v Rusku žilo 420 844. Srov. *Die Nationalitäten des Russischen Reiches*, tab. 001, s. 71.

⁴³ *Materialy dlja istorii antijevrejskich pogromov v Rossii*. Vol. I. *Dubossarskoje i Kišiněvskoje děla 1903 goda*, red. Dubnov – Krasnyj-Admoni, Petrograd 1919. s. 84n.

⁴⁴ O těchto pogromech srov. Edward H. JUDGE, *Easter in Kishinev. Anatomy of a Pogrom*, New York 1992; Shlomo LAMBROZA, *The Pogroms of 1903-1906*, in: *Pogroms*, red. J. D. Klier – S. Labroza, s. 196-207 (Kišiněv), 207-212 (Gomel).

byly spáchány na nezletilých dívkách a měly silný sexuální podtext.⁴⁵ Sexuální zločin byl v posledních dvaceti letech 19. století novým fenoménem. Jeden z nejskandálnějších případů doby, zločiny tzv. Jacka Rozparovače, proběhl mezi srpnem a listopadem 1888, a tehdy byl jako možný pachatel bestiálních sexuálních vražd prostitutek jmenován Žid. V londýnské čtvrti Whitechapel, kde k vraždám došlo, se jednalo hlavně o nepopulární židovské přistěhovalce z Východu. Říkalo se, že „žádný Angličan nemohl něco takového provést“ a že vrahem musel být „židovský rituální řezník“.⁴⁶ Zde navíc vstupoval do hry další oblíbený antisemitský stereotyp: Žid – svůdce nevinných křesťanských dívek a Žid – kuplíř. Je třeba přiznat, že určité spojení Židů s organizovanou prostitucí skutečně existovalo. Jednalo se především o východní Židy, kteří se věnovali obchodu s chudými Židovkami z východní Evropy. Dívky byly „exportovány“ na prvním místě do Hamburku, nebylo však výjimkou, že skončily v nevěstincích v Buenos Aires či Bombaji.⁴⁷ Antisemitská propaganda tohoto druhu kriminality přirozeně hojně využívala. Židé byli zobrazováni jako perverzní jedinci nešťtící se ničeho, ani rituální vraždy. V Rusku s tímto schématem operoval žurnalista Alexandr J. Pjatkovskij.⁴⁸ Už od pogromů v letech 1881-1882 patřil k nejtřvavějším antisemitům, jeho rétorika byla dosti vulgární. V českém prostředí bychom mohli nalézt analogii u nechvalně známého Rudolfa Vrby.⁴⁹

V Rusku také mohla souhlasu s „krvavým obviněním“ nahrávat skutečnost, že obecné znalosti o židovském náboženství a kultuře byly velmi malé. Jistě to bylo příznivé pro šíření legend o tajemných židovských sektách používajících k obřadům krev křesťanů. Hysterie kolem „rituální vraždy“ také částečně spadala do tehdejší módní vlny rozmáhajícího se sektářství (chlystové apod.).⁵⁰ „Rituální vražda“ byla pro řadu lidí „hotovou věcí“, bez ohledu na vinu či nevinu konkrétní osoby, v tomto případě Mendela Bejlise.

⁴⁵ V případě vražd chlapců nebyl zase vylučován (homo)sexuální podtext. Spekulovalo se o něm v případě Ernsta Wintera v Chojnicích. Srov. Helmut Walser SMITH, *The Butcher's Tale. Murder and Anti-Semitism in a German Town*, New York 2002, s.189-190.

⁴⁶ Podobné povídačky byly vodou na mlýn rodícího se bulvárního tisku. Londýnský list *Star* šířil historiky o tajemném Židu, povoláním ševci (přezdívka „Kožená zástěra“), který se měl potulovat nočním Whitechapelem a vzbuzovat v ženách „všeobecný strach“. Srov. Judith R. WALKOWITZ, *City of Dreadful Delight. Narratives of Sexual Danger in Late-Victorian London*, Chicago 1992, s. 193, 203-204. K případu Jacka Rozparovače a antisemitismu v Anglii obecně Todd M. ENDELMAN, *The Jews of Britain 1656- 2000*, Berkeley 2000, s. 158.

⁴⁷ Brigitte HAMANNOVÁ, *Hitlerova Vídeň. Diktátorova učednická léta*, Praha 1996, s. 373-374. Srov. také Daniel VYLETA, *Jewish Crimes and Misdemeanours: In Search of Jewish Criminality (Germany and Austria, 1890-1914)*, *European History Quarterly* 35, 2005, s. 299-325.

⁴⁸ A. Ja. PJATKOVSKIJ, *Gosudarstvo v Gosudarstve*, s. 31-32, 150-151, 164, 206-207.

⁴⁹ Katolický kněz Vrba napsal celou řadu ostře protižidovských spisů, v tomto případě jde především o knihu *Národní sebeochrana. Úvahy o hmotném a mravním úpadku národa Českého*, Praha 1898. Srov. Jiří KOVTUN, *Tajuplná vražda. Případ Leopolda Hilsnera*, Praha 1994, s. 28-29.

⁵⁰ I. LOOSE, „*In der Seele ein Gefühl des 16. Jahrhunderts*“, s. 289. K fenoménu sektářství srov. obecně Alexander ETKIND, *Chlyst. Sekty, literatura i revolucija*, Moskva 1998.

V druhé polovině 19. století přišlo krvavé obvinění znovu do módy, a sice především ve střední a východní Evropě. Důležité bylo, že se nevyskytovalo ve výlučně katolickém, protestantském či pravoslavném prostředí, ale objevovalo se prakticky v celém prostoru východně od Rýna. Jen v letech 1891-1900 bylo zaznamenáno devětasedmdesát krvavých obvinění, z toho třicet šest v Rakousko-Uhersku. Čtrnáct případů skončilo specifickou formou protižidovského násilí.⁵¹ Největší aféry se odehrály v uherském Tiszaeszláru (1882), porýnském Xantenu (1891), v Polné v Čechách (1899, Hilsnerova aféra) a v západopruských Chojnicích (Konitz, 1900).⁵² Pro všechny tyto případy bylo společné, že vznikly ze středověké pověry, ale jejich průběh určoval nový politický styl moderního antisemitismu, lidový populismus, protižidovská agitace v tisku a promyšlená propaganda zaměřující se na spodní sociální vrstvy. Na tomto místě je třeba připomenout, že politický antisemitismus zdaleka nemusel být primárně motivován ideovými důvody. Velice často se jednalo o oportunisty politiků, kteří pochopili, že existující xenofobní pocity jim poskytují šanci na získání politické moci. Nejen „krvavé obvinění“, ale i další protižidovské stereotypy představovaly propagandistický materiál pro ovlivnění nových voličů. Adolf Stoecker, jeden z hlavních průkopníků politického antisemitismu, se k této ideologii cíleně přiklonil ve chvíli, kdy si všiml, že mezi nižší střední třídou (drobnými živnostníky, řemeslníky) tím může získat více volebních hlasů.⁵³ Další z německých antisemitských politiků, zchudlý šlechtic Liebermann von Sonnenberg, přímo prohlásil: „*Nejprve musíme získat politickou moc, potom budeme hledat vědecký základ pro antisemitismus.*“⁵⁴

Rasismus, charakteristický pro německé antisemity (Marr, Schönerer, Henrici), stál v Rusku na okraji, otevřeně se k němu hlásil Michail Meňšikov a představoval spíše výjimku. Ruská judeofobie si ale vypracovala silnou okultní tradici,

⁵¹ H. W. SMITH, *The Butcher's Tale*, s. 123.

⁵² Nejnověji o rituálních aférách v Německu srov. Johannes T. GROSS, *Ritualmordbeschuldigungen gegen Juden im deutschen Kaiserreich (1871-1914)*, Berlin 2002; H. W. SMITH, *The Butcher's Tale*; Christoph NONN, *Eine Stadt sucht einen Mörder. Gerücht, Gewalt und Antisemitismus im Kaiserreich*, Göttingen 2002. Rituálním obviněním se zabýval také Stefan LEHR, *Antisemitismus – religiöse Motive im sozialen Vorurteil*, München 1974, zvl. s. 88-107 (hodnocení případů v Tiszaeszláru, Xantenu, Polné a Chojnicích); obecně v souvislosti s protižidovskými stereotypy také Stefan ROHRBACHER – Michael SCHMIDT, *Judenbilder*, Reimbek 1991, s. 304-359. Patrně nejpodrobnější monografii o Hilsneriádě zůstává Jiří KOVTUN, *Tajuplná vražda*; pro pohled zahraničního historika srov. Georg R. SCHROUBEK, *Der „Ritualmord“ von Polná. Traditioneller und moderner Wahnglaube*, in: *Antisemitismus und jüdische Geschichte*, Rainer Erb – Michael Schmidt (eds.), Berlin 1987, s. 149-171. Pokus o srovnání jednotlivých případů v středoevropském prostoru učinil Hiller J. KIEVAL, *The Importance of Place: Comparative Aspects of Ritual Murder Trial in Modern Central Europe*, in: *Comparing Jewish Societies*, Todd M. Endelman (ed.), Ann Arbor, Michigan 1997, s. 135-165. Pro dobovou analýzu srov. Hermann L. STRACK, *The Jew and Human Sacrifice. Human Blood and Jewish Ritual*, London 1909 (na s. 212-235 popis jednotlivých případů ve středovýchodní Evropě v období 1882-1900).

⁵³ Richard S. LEVY, *The Downfall of the Anti-Semitic Political Parties in Imperial Germany*, New Haven 1975, s. 18-19.

⁵⁴ Shulamit VOLKOV, *Antisemitismus als kultureller Code*, 2. vyd., München 2000, s. 44; Peter G. J. PULZER, *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria*, New York 1964, s. 89-90.

v níž krvavé obvinění hrálo důležitou roli. Mýtus o rituální vraždě byl v konzervativním myšlení pevně přítomen už od 70. let 19. století. Ruský antisemitismus představoval v tomto směru, podobně jako v jiných zemích, pouze s rozdílným stupněm důrazu na jednotlivé prvky, hybrid „starého“ a „moderního“ antisemitismu – na jedné straně krvavé obvinění, na druhé straně pohled na Židy jako ztělesnění „kapitalistického úpadku“.⁵⁵

Dlouhá cesta k procesu – ruští Židé před soudem

Mendel Bejlis byl sice zatčen a obviněn v létě 1911, soudní proces se však konal až na podzim 1913. Pro neustálé odklady byla celá řada důvodů. Na jedné straně obavy vlády z možného neúspěchu, na straně druhé snad až nečekaně prudká reakce části veřejnosti, namířená proti krvavému obvinění. Obojí působilo jako brzdicí faktor při přípravě procesu.

1. září 1911 došlo v Kyjevě k atentátu na ministerského předsedu Stolypina. Jelikož atentátník Dmitrij Bogrov byl židovského původu (byť ze zcela asimilované rodiny, již jeho dědeček konvertoval ke křesťanské víře), panovaly ve městě silně protižidovské nálady a soudní proces s Bejlisem mohl mít neblahé následky.⁵⁶ Ještě silnějším důvodem pro odklady bylo vědomí chatrnosti krvavého obvinění a strach z neúspěchu. A. Šreděl, velitel kyjevského četnictva, psal zástupci ředitele Policejního oddělení Charlamovovi 14. února 1912: „*Obvinění Mendela Bejlise z vraždy Juščinského může přinést obrovské potíže lidem, kteří dali souhlas s ukvapeným a jednostranným vyšetřováním; a sice pro nedostačující důkazy a obecný zájem o případ, který vešel ve známost takřka celé Evropy*“.⁵⁷ Ministr vnitra Makarov varoval v souvislosti s blížícími se volbami do Dumy (podzim 1912), že případný neúspěch by neprospěl ultrapravicovým kandidátům: „*Takový výsledek byl poškodil ruskou část obyvatelstva, zatímco ne-Rusové by byli štěstím bez sebe. Proto musí být proces odložen*“.⁵⁸ Také kyjevský gubernátor Giers doporučoval odročení do doby po volbách.

Rok 1913 byl ve znamení třisetletého výročí vlády Romanovců; největší oslavy se odehrály v únoru. Za takové situace byl proces s Bejlisem opět nežádoucí, zvláště když Kyjev patřil k nejdůležitějším místům oslav a udržení veřejného

⁵⁵ Částečně srovnatelná je situace s Německem 70. let 19. století, kdy novinář Otto Glagau vystoupil s heslem „Židovská otázka je sociální otázka“, které si okamžitě našlo souhlasné publikum a získalo velikou popularitu. Při agitaci ho používal i Stoecker. Srov. S. VOLKOV, *Antisemitismus als kultureller Code*, s. 28-31, zvl. s. 29.

⁵⁶ Současně ale bylo nemožné Bejlise propustit kvůli tlaku ultrapravice. Hrozba násilí visela ve vzduchu a na Kokovceva coby nového ministerského předsedu se obrátila deputace kyjevských Židů s prosbou o ochranu před pogromem, srov. Vladimír N. KOKOVCEV, *Iz mojeho prošlogo*, Moskva 1991, s. 50. Ke kampani ultrapravice proti Bogrovovi srov. S. A. STĚPANOV, *Černaja sotňa v Rossii*, s. 285-286.

⁵⁷ Ch. A. RUUD – S. A. STĚPANOV, *Fontanka 16*, s. 262.

⁵⁸ H. ROGGER, *The Beilis Case*, s. 620; O. O. GRUZENBERG, *Yesterday*, s. 121; Ch. A. RUUD – S. A. STĚPANOV, *Fontanka 16*, s. 262.

pořádku bylo pro vládu na prvním místě. Proces se nicméně nedal odkládat donekonečna, vláda byla pod tlakem pravicových radikálů. Golubev se sice zaručil, že nedojde k pogromům, agitace ale pokračovala. V říjnu 1912, během předvolebního shromáždění v Kyjevě, byly rozdávány letáky „O vraždě Juščinského“, podle hlášení hejtmana gubernátorovi dílo redakce *Dvouhlavého orla*. Podle hlášení gubernátora Gierse veliteli Policejního oddělení v S.-Petěrburgu Stěpanu P. Běleckému víme, že letáky byly zabavovány.⁵⁹ Na zásahy policie a cenzury proti ultrapravicovému tisku si v Dumě stěžoval Zamyslovskij.⁶⁰ V takové atmosféře ale nezbývalo nic jiného, než realizovat soudní proces. Obžaloba si přitom byla vědoma minimální šance na úspěch, což uznával také ministr spravedlnosti Ščeglovitov: „*Osobně očekávám osvobozující rozsudek, ale je nezbytné, aby byl případ projednán*“.⁶¹ Navzdory pochybnostem se ministr před procesem svěřil svému příteli V. Talbergovi, že nebylo možné ustoupit: „*Na každý pád případ získal takový ohlas a směr, že musel stanout před soudem, jinak by řekli, že mne a celou vládu zkorumpovali židáci (sic!)*“.⁶²

Právě velký ohlas Bejlisova případu byl druhým podstatným důvodem, který zpomaloval přípravu obžalovacího spisu a realizaci procesu. Část ruské společnosti, zvláště lidé politicky aktivní, se neztotožnila s krvavým obviněním a od počátku vystupovala výrazně kriticky proti vládě a soudu s Bejlisem.

Kyjev nebyl jen jedním z center antisemitské propagandy, patřil také k ústředním místům opozice. Novinář S. I. Brazul-Bruškovskij, spolupracovník novin *Russkoje Slovo* a *Kyjevskaja Mysl*, začal případ soukromě vyšetřovat. Asistovali mu policisté Nikolaj Krasovskij a Je. Miščuk. Oba byli odvoláni z oficiálního pátrání, protože nepodporovali krvavé obvinění.⁶³ Policie sice ukončila předběžné vyšetřování 5. ledna 1912 a státní prokuratura měla obžalovací spis k dispozici 20. ledna, ale proces plánovaný na květen musel být odložen kvůli aktivitě Brazul-Bruškovského. Jeho pátrání přineslo nové důkazy proti Věře Čeberjakové. Policii s ním seznámil 6. května. Státní prokuratura se snažila důkazy ignorovat, proto Brazul-Bruškovskij zveřejnil výsledky svého šetření v kyjevském deníku *Kyjevljanin*. Dosáhl tím pozdvižení v celé zemi a vynutil si revizi obžaloby.⁶⁴ Skandál byl o to větší, že *Kyjevljanin* vydával senátor Dmitrij I. Pichno, přední konzervatívec a nacionalista.

Stále více se ukazovalo, že obavy nejvyšších státních úředníků z neúspěchu v procesu měly opodstatnění. Navzdory manipulaci s důkazy nemohl prokurátor

⁵⁹ A. V. ŠEVCOV, *Izdatelskaja dejatelnost*, s. 248.

⁶⁰ GDSO, III, sessija V, zasedanije 119 (28. 4. 1912), sl. 3661-3665.

⁶¹ G. IOFFE, *Dělo Bejlisa*, s. 96.

⁶² Tamtéž; S. A. STĚPANOV, *Černaja sotňa v Rossii*, s. 294.

⁶³ O odvolání Krasovského, původně velitele tajné policie v Kyjevě, se zasloužil přímo poslanec Zamyslovskij, srov. I. LOOSE, „*In der Seele ein Gefühl des 16. Jahrhunderts*“, s. 286.

⁶⁴ G. IOFFE, *Dělo Bejlisa*, s. 94; A. S. TAGER, *Carskaja Rossija*, s. 182; Ch. A. RUUD – S. A. STĚPANOV, *Fontanka 16*, s. 263. Brazul-Bruškovskij napsal později souhrnnou zprávu o celém případě, srov. S. I. BRAZUL-BRUŠKOVSKIJ, *Pravda ob ubijstve Juščinskogo i děle Bejlisa*, S.-Peterburg 1913.

Čaplinskij vytvořit přesvědčivou obžalobu. Mendel Bejlis (nebyl ortodoxním Židem) jednoznačně odmítal obvinění a svědectví proti němu nebyla nijak průkazná.⁶⁵ Část obvinění byla vyrobena přímo úředníky kyjevského soudu, výpovědi svědků falšovány a svědkové sami patřili ke kyjevskému podsvětí.⁶⁶ Dalším paradoxem bylo, že obžaloba předvolala jako jednoho z klíčových svědků Věru Čeberjakovou. Ta u soudu tvrdila, že židovský advokát Margolin, vedle Brazula-Bruškovského další, kdo vedl vlastní vyšetřování případu, jí nabídl 40 000 rublů, pokud vezme vinu na sebe.⁶⁷ Státní prokurátor Čaplinskij se snažil sehnat „vědecké posudky“ dokazující existenci rituálního zločinu nejen v Bejlisově případu, ale jako obecně platnou skutečnost. Kapacity ruské vědy se ale nechtěly podobné frašky účastnit. Jako expert obžaloby byl představen profesor Sikorskij z kyjevské univerzity. Interpretoval vraždu jako „rasovou pomstu“, a „pomstu synů Jákobových“ na synovi jiné rasy. Tyto výroky vyvolaly hlasitý nesouhlas mezi vědci v Rusku i v Evropě. S kritikou vystoupili profesor Vladimir M. Bechtěrev a profesor A. I. Karpinskij.⁶⁸ Během procesu v říjnu 1913 se od Sikorského závěrů distancovala prestižní Lékařská společnost v Charkově a později další ruské lékařské společnosti.⁶⁹

Také pravoslavná církev odmítla oficiálně uzнат existenci rituální vraždy. Její nejvyšší orgán, Svätý synod, nepotvrdil přítomnost dogmatu o rituálním zločinu v judaismu a vysloužil si tím ostrou kritiku pravicových radikálů. Noviny *Russkoje Znamja* psaly již 21. května 1911: „*Jak je možné, že naše duchovenstvo mlčí? Jak je možné, že nereaguje na zvěrskou rituální židáckou (sic!) vraždu chlapce Andreje Juščinského?*“⁷⁰

Druhý obžalovací spis proti Bejlisovi byl připraven 24. května 1913, proces začal 25. září. Obžalobu zastupovali známí pravicoví radikálové. Stát reprezentoval zástupce prokurátora petěrburského soudního dvora O. Vipper, civilními žalobci byli poslanec Dumy Grigorij Zamyslovskij a moskevský advokát Alexej Šmakov.⁷¹ Porota byla záměrně sestavena s úmyslem zvýšit pravděpodobnost Bej-

⁶⁵ Prohlašoval, že k náboženství měl vztah asi jako k „soleným okurkám“; rozhodně nepůsobil dojemem náboženského fanatika. Srov. G. IOFFE, *Dělo Bejlisa*, s. 92.

⁶⁶ Tamtéž, s. 94. Proti Bejlisovi svědčil jeho spoluvězeň lupič Kozačenko, k výpovědi donucený policií, a padělatel Mojsej Kulinič.

⁶⁷ S. A. STĚPANOV, *Černaja sotňa v Rossii*, s. 292.

⁶⁸ Vladimir M. BECHTĚREV, *Ubijstvo Juščinskogo i psichiatro-psichologičeskaja ekspertiza*, *Vračebnaja gazeta* 50, 1913, s. 1819-1836; A. I. KARPINSKIJ, *Ob uslovijach psichologičeskoj i psichiatričeskoj ekspertizy v děle od ubijstve Juščinskogo*, *Vračebnaja gazeta* 50, 1913, s. 1837-1843. Zahraniční reakce na Sikorského „expertizu“ byly sebrány v německém vydání *Der Fall Justschinsky. Offizielle Dokumente und private Gutachten*, Leipzig 1913 (ruský překlad *Ubijstvo Juščinskogo. Mněnije inostrannyh učenyh*, S.-Peterburg 1913).

⁶⁹ A. S. TAGER, *Carskaja Rossija*, s. 178-179.

⁷⁰ G. IOFFE, *Dělo Bejlisa*, s. 99.

⁷¹ Šmakov patřil k nejfanatičtějším antisemitům, používal všechna existující obvinění. Tradičně se angažoval v soudních procesech proti Židům, zvláště pokud se případy týkaly „rituálních zločinů“. Byl žalobcem v Blondesově případu, zúčastnil se soudu s členy židovské domobrany po pogromu

lisova odsouzení – sedm rolníků, tři měšťané a dva nižší úředníci kyjevské městské správy. Mezi nimi žádný Žid. Porotci byli pod stálým dohledem tajné policie. Státní zájem se projevil také tím, že civilní žalobce Zamyslovskij dostal vyplaceno 2 500 rublů, profesor Korosotov za svou lékařskou expertizu 4 000 rublů. Náčelník Zahraniční agentury (tajné policie) v Paříži A. A. Krasilnikov neměl litovat peněz, aby sehnal staré židovské tisky podporující teorii o dogmatu rituální vraždy v judaismu. Ředitel Oddělení policie Stěpan P. Běleckij poslal do Kyjeva dva své agenty, V. Djačenka a P. Ljubimova, aby jej pravidelně informovali o průběhu procesu a především o událostech v pozadí.⁷²

Bejlise hájila elita ruské advokacie. V soudním sále se sešli Oskar O. Gruzenberg (obhajoval již Blondese roku 1900), D. Grigorovič-Barskij, A. Zarudnyj a Vasilij Maklakov (starší bratr ministra vnitra Nikolaje Maklakova). Jejich příslušnost k liberálnímu politickému táboru (Maklakov patřil k vedení Konstitučně-demokratické strany) symbolizovala, že proces byl v první řadě součástí politického boje mezi pravicovým radikály a liberály.

Obhajoba měla silnou podporu mezi představiteli opozice, někteří se účastnili procesu jako korespondenti: konstituční demokrat Vladimir D. Nabokov nebo bolševik Vladimir Bonč-Brujevič. Do Kyjeva přijel také spisovatel Vladimir G. Korolenko, mající silný vliv na veřejné mínění, zvláště na levicové strany. Během procesu (podle zpráv tajné policie) varoval veřejnost před demonstracemi proti vládě, protože by pouze nahrály antisemitům. Agent Djačenko hlásil do Petěrburgu Běleckému, že opoziční strany se zřekly demonstrací a „vzhledem ke Korolenkovým radám je ve městě klid“.⁷³

Vláda si přála klidný průběh procesu bez lidového pozdvižení. Tajná policie měla celou řadu důkazů o pogromistických náladách: „říká se, že vše je připraveno k pogromu... Je možné, že pogromu se zúčastní až sedm tisíc lidí. Budou mezi nimi nejen dělníci a nezaměstnaní, ale také drobní řemeslníci a živnostníci z Podolu (čtvrť v Kyjevě, kde žilo mnoho Židů – Z. V.), kteří se rádi přizívají na cizím majetku“.⁷⁴ Nebylo tedy divu, že Židé žili v neklidu a některé rodiny raději odjely z Kyjeva. Začala se organizovat židovská domobrana podle vzoru roku 1905. Pogrom se nakonec nekonal, ministr vnitra Maklakov přikázal udržet pořá-

v Gomelu; o Šmakovovi srov. O. O. GRUZENBERG, *Yesterday*, s. 113; Genrich Borisovič SLJOZBERG, *Děla minuvších dněj. Zapiski Russkogo jevreja*, vol. 3, Paříž 1935, s. 79.

⁷² G. IOFFE, *Dělo Bejlisa*, s. 98. Oba agenti měli také velké pochybnosti o úspěchu obžaloby. Ljubimov při prvním pohledu na soudní porotu telegrafoval svému nadřízenému, že její sociální složení může uškodit žalobě: „Dva až tři porotci jsou docela při smyslech a dokážou vést negramotné rolníky, kam se jim zamane“, Ljubimov Běleckému 25. září 1913, in: A. S. TAGER (ed.), *Process Bejlisa v ocenke Departamenta policii*, Krasnyj Archiv 44, 1931, s. 93.

⁷³ G. IOFFE, *Dělo Bejlisa*, s. 102. Pro Korolenkovy postřehy o procesu a širších souvislostech případu srov. Vladimir Galaktionovič KOROLENKO, *Bejlis i multancy*, in: *Polnoje sobranije sočinenij V. G. Korolenko*, vol. 9, Petrohrad 1914, s. 310-314; TÝŽ, *K voprosu o ritualnych ubijstvach*, in: TAMTÉŽ, s. 261-279; TÝŽ, *Na Lukjanovke. (Vo vremja děla Bejlisa)*, in: TAMTÉŽ, s. 298-309.

⁷⁴ Tamtéž, s. 101.

dek ve městě za každou cenu. Pravděpodobně také platila záruka místních pravice-
vých radikálů, daná Golubevem v květnu 1911.

Proces trval třiatřicet dní a bylo vyslechnuto více jak dvě stě svědků. Pro
charakter obžaloby bylo zcela typické, že jméno Mendela Bejlise prakticky neza-
znělo. Státní zástupce Vipper hovořil o rituálním zločinu, útočil na Židy jako
národ, stejně jako jeho kolegové Šmakov a Zamyslovskij. Vipper se odvolával na
Dostojevského, že „židovské jho“ hrozí Rusku a že „Židé ruinují Rusko“.⁷⁵ Jasně se
prokázalo, že proces není namířen proti Bejlisovi, ale obecně proti ruským Židům,
respektive proti těm, kdo prosazovali jejich občanské zrovnoprávnění a stáli
v opozici vůči carskému režimu (ať se jednalo o liberály či socialisty). Tímto způ-
sobem byla také aféra vnímána v zahraničí. Londýnské *The Times*, tradičně velmi
kritické k carskému režimu, psaly: „It is daily becoming clearer that under forms of
law a momentous political struggle is being fought out. This is not the Beilis case.
It is possibly a final fight for existence on the part of innermost powers of reaction
against all the modern forces in Russia“.⁷⁶

Podobný průběh procesu pouze podpořil vlnu odporu u opozičních skupin
ve společnosti. 23. října skupina petěrburských advokátů (z iniciativy Alexandra
Kerenského) oficiálně odsoudila proces.⁷⁷ V té době už byla o procesu informo-
vána bezmála celá Evropa a proti krvavému obvinění se ozval i Vatikán.⁷⁸ V tomto
případě byla reakce o to významnější, že v minulých desetiletích papežský stolec
schvaloval kampaně ostouzející Židy coby pachatele rituálních zločinů.

Obžalobě se nepodařilo přesvědčit soudní porotu o Bejlisově vině. Zvláště
poté, co s velkým úspěchem vystoupila obhajoba. Především Vasilij Maklakov
zanechal svou brilantní řečí mimořádný dojem. Projev nebyl vnímán jen jako
obhajoba Bejlise, ale současně jako obžaloba politických machinací vlády a skan-
dálních praktik ultrapravice.⁷⁹ Hysterické útoky Vippera tolik nezapůsobily a
porota vynesla 28. října osvobozující rozsudek. Mendel Bejlis byl ve věci vraždy
Andreje Juščinského shledán nevinným.⁸⁰ Nicméně soud rovněž prohlásil, že došlo

⁷⁵ *Delo Bejlisa. Stenografičeskij otčet*, III, Kiev 1913, s. 195.

⁷⁶ Cit. podle Ch. A. RUUD – S. A. STEPANOV, *Fontanka 16*, s. 247.

⁷⁷ Alexandr N. KERENSKIJ, *Rossija na istoričeskom perevorote*, Moskva 1993, s. 60-61.

⁷⁸ David I. KERTZER, *The Popes against the Jews. The Vatican's Role in the Rise of Modern Anti-Semitism*, New York 2001, s. 227-231. Jednalo se o citlivou záležitost už proto, že na straně obžaloby figuroval coby „expert“ katolický kněz Justinus Pranajtis. Tvrdil, že Vatikán odsouhlasil, že Židé praktikují rituální vraždy. V přesvědčování papežské kanceláře, aby se vyjádřila proti obvinění, se angažoval lord Leopold Rothschild, Lucien Wolf (vedl oddělení pro zahraniční styky hlavní britské židovské organizace *Anglo-Jewish Association*) a Paul Nathan (koordinoval probejlisovské aktivity v Německu). Papežská kancelář skutečně poskytla dva dokumenty, které Židy před nařčením bránily – jednalo se o encykliku Inocence IV. ze 13. století a zprávu z roku 1758, napsanou kardinálem Lorenzem Ganganellim.

⁷⁹ Vasilij A. MAKLAKOV, *Ubijstvo Juščinskogo, Reč v Kijevskom okružnom sudě 25 oktjabra 1913g.*, S.-Petěrburg 1914, s. 86-87.

⁸⁰ Mendel Bejlis po propuštění emigroval, nejprve do Palestiny, v roce 1920 do Spojených států amerických. Zde v roce 1934 zemřel. Věra Čeberjak, s největší pravděpodobností skutečný

k zločinu, jenž měl rysy rituální vraždy – rozsudek, který v zásadě potvrdil oprávněnost krvavého obvinění. Tehdy se též jasně projevil politický podtext procesu. Po Bejlisově osvobození nebyla dále vražda Juščinského vyšetřována, případ byl odložen ad acta a pachatel zůstal neznámý. Když sázka na krvavé obvinění jako prostředek boje s liberály nevyšla, ztratila ultrapravice o případ zájem.

Proč k tomu vlastně došlo? Několik poznámek k interpretaci aféry a charakteru ruského antisemitismu

Kniha Alexandra Tagera, poprvé vydaná v roce 1933, stále zůstává základní prací o Bejlisově aféře. Byla koncipována v marxisticko-leninském duchu (úvod napsal Anatolij Lunačarskij, lidový komisař školství), nicméně faktograficky je relativně spolehlivá, její hlavní význam zůstává v podrobnosti zpracování.⁸¹ Některé obecné závěry dnes vyznívají kontroverzně. Tager interpretoval Bejlisovu aféru jako součást reakční politiky Petra Stolypina, v čemž se přiblížil předrevolučnímu pohledu Simona Dubnova.⁸² Takové hodnocení sice odpovídalo schématům bolševické historiografie, měl ale ministerský předseda skutečný motiv k rozpoutání procesu proti Židům?

Americký historik Hans Rogger, který stál na počátku revize konzervativního pohledu na rusko-židovské dějiny,⁸³ odmítl Tagerovo pojetí Bejlisovy aféry. Podle jeho názoru nebyl žádný důvod pokládat aféru za defenzivní krok vlády, protože vláda k němu neměla reálný důvod. Bejlis byl zatčen v červenci 1911, bezprostřední hrozba revoluce tehdy neexistovala, sami revolucionáři neviděli žádné velké šance na propuknutí revoluce. Určitý obrat přišel teprve v dubnu 1912, kdy brutální vojenský zásah proti demonstrujícím dělníkům na zlatých polích na řece Leně (zabito bylo asi 270 lidí) vyvolal vlnu stávek a politických protestů, které pokračovaly a vyostřovaly se až do propuknutí války v srpnu 1914.⁸⁴

Nabízí se také otázka, kdo z představitelů vlády byl hlavním organizátorem aféry, existoval-li vůbec někdo takový a kdo by případně měl z antisemitské aféry

pachatel, padla za oběť revolučním událostem roku 1917, údajně se s ní „vypořádali“ kyjevští studenti, srov. G. IOFFE, *Dělo Bejlisa*, s. 104.

⁸¹ Kniha se na dlouhou dobu stala poslední prací o projevech ruského antisemitismu. Od jejího druhého vydání roku 1934 bylo toto téma tabu. Autor sám se stal obětí stalinských čistek na konci 30. let.

⁸² Dubnov psal o „*dva roky trvajícím nekrvavém pogromu*“, Bejlisova aféra mu byla logickou součástí vládní protizidovské politiky. Srov. S. DUBNOW, *History*, III, s. 165.

⁸³ Především se jednalo o revizi pohledu na pogromy a antisemitismus jako součást vládní politiky vůči Židům. Srov. Iris BOYSEN, *Die revisionistische Historiographie zu den russischen Judenpogromen von 1881 bis 1906*, Jahrbuch für Antisemitismusforschung 8, 1999, s. 13-42.

⁸⁴ H. ROGGER, *The Beilis Case*, s. 616-617. K sociální situaci v Rusku, zvláště v souvislosti s masakrem na Leně (ale i s odkazem na Bejlisův případ), srov. Leopold HAIMSON, *The Problem of Social Stability in Urban Russia, 1907-17*, *Slavic Review* 23/4, 1964, s. 619-642, zvl. 626-629; 24/1, 1965, s. 1-22, zvl. 10-11. O lenském masakru dále: *Lenskij rasstrel 1912 g.*, in: *Krasnyj Archiv* 81, 1937, s. 153-206; A. Ja. AVREČ, *Lenskij rasstrel i krizis treťjunskoj sistemy*, *Voprosy Istoriji* 4, 1962, s. 58-79.

největší prospěch. Rogger upozorňoval, že ministr vnitra Nikolaj Maklakov (v úřadu od prosince 1912) byl slabou a nevýraznou osobností. Do carovy přízně se dostal náhodou, jeho politický rozhled byl dosti omezený. Patřil k rozhodným stoupcům samoděržaví, ale nestal se vůdčí osobou aféry.⁸⁵ Pouze sledoval svého služebně staršího kolegu Ščeglovitova. Podle Tagerova mínění Ščeglovitov spolu s premiérem Stolypinem zorganizovali aféru, aby zablokovali zrovnoprávnění Židů v Dumě a posílili svou politickou pozici.⁸⁶ Tento pohled ale vychází ze zkresleného pohledu na Stolypina coby „reakcionáře“ a v zásadě nerozlišuje mezi jednotlivými představiteli režimu. V posledních letech oživil teorií o Stolypinovi jako organizátorovi aféry historikové Charles Ruud a Sergej Stěpanov. V práci o carské tajné policii naznačili, že na vykonstruování procesu proti Bejlisovi měl zájem z jednoho principiálního důvodu: jako ministr vnitra byl primárně zodpovědný za veřejný pořádek a potřeboval zachovat klid v Kyjevě kvůli carské návštěvě. Důkazy podporující tuto teorii jsou ale chatrné. Vycházejí z výpovědi Ljadova před vyšetřovací komisí Prozatímní vlády. V roce 1917 prohlásil, že Ščeglovitov „neudělal nic bez Stolypinova vědomí“, a že čím více se aféra rozrůstala, tím více se ministerstvo spravedlnosti dostávalo do područí ministerstva vnitra.⁸⁷ Ljadovovu výpověď ale musíme brát s rezervou, je více než pravděpodobné, že se snažil ulehčit svému bývalému šéfovi, tehdy rovněž vyšetřovanému Prozatímní vládou. Bylo jednoduché svalit hlavní díl odpovědnosti na mrtvého Stolypina. Domnívám se, že podezřívát ministerského předsedu z účasti na aféře je nesprávné. V Dumě se opíral o síly, které aféru vesměs odsuzovaly, riskoval by ztrátu podpory poslanců. A to právě v době, kdy ji velmi potřeboval kvůli prosazení zákona o zavedení zemstev do západních gubernií.⁸⁸ Nabízí se také jiné vysvětlení: oba muži byli politickými rivaly, Ščeglovitov hledal podporu u pravicových radikálů a Stolypin zase u umírněných konzervativců.⁸⁹

⁸⁵ H. ROGGER, *The Beilis Case*, s. 621; *Paděnije carskogo režima*, III, Moskva – Leningrad, s. 359. Před jmenováním ministrem vnitra sloužil jako gubernátor v Poltavě (1908-1909) a Černigově (1909-1912), srov. Denis Nikolajevič ŠILOV, *Gosudarstvennyje dejateli Rossijskoj imperii 1802-1917*, S.-Peterburg 2002, s. 439.

⁸⁶ A. S. TAGER, *Carskaja Rossija*, s. 621

⁸⁷ *Paděnije carskogo režima*, VII, s. 265; Ch. A. RUUD – S. A. STEPANOV, *Fontanka 16*, s. 259.

⁸⁸ Edward CHMIELEWSKY, *Stolypin's Last Crisis*, *California Slavic Studies* 3, 1964, s. 95-126; A. Ja. AVRECH, *Vopros o zapadnom zemstve i bankrotstvo Stolypina*, *Istoričeskije Zapiski* 70, 1961, s. 61-112.

⁸⁹ G. B. SLJOZBERG, *Děla minuvšich dněj*, III, s. 36-37; I. V. GESSEN, *V dvuch vekach*, Berlin 1937, s. 303-305. Rogger pokládal obě možnosti za velmi nepravděpodobné, protože po Stolypinově smrti by aféra ztratila opodstatnění, srov. H. ROGGER, *The Beilis Case*, s. 622. Nemusí se ale zcela jednat o falešnou stopu. Politická rivalita se Stolypinem mohla být prvním impulsem, a později se již aféru nepodařilo zarazit. Löwe v této souvislosti píše, že Stolypinův nástupce Kokovcev byl „slabý premiér“, za jehož úřadování se „jednota vlády rozpadla“ a byl opuštěn stolypinovský „důraz na dodržování konstitučních praktik“. Někteří ministři potom v podstatě prováděli vlastní politiku. Kokovcev postrádal schopnost či vůli zastavit Bejlisův proces; když se jej liberálové pokoušeli přimět k intervenci, použil chabou výmluvu, že případ je v kompetenci ministra spravedlnosti. Srov. H.-D. LÖWE, *The Tsars and the Jews*, s. 288.

Zda Ščeglovitov věřil v krvavé obvinění nebylo zcela jasné. Pravděpodobně ale nikoli. U cara se to předpokládat dalo, Mikuláš II. prohlásil v reakci na výsledek procesu: „*Je evidentní, že to byla rituální vražda. Ale jsem rád, že Bejlis byl osvobozen, protože on byl nevinný*“.⁹⁰ Také osoby, s nimiž měl car důvěrný kontakt a které disponovaly velkým vlivem nikdy neprojevíly hlubší zájem o Bejlisův případ. Kniže Vladimir P. Meščerskij, jedna z vlivných postav u carského dvora, často popisovaný jako „zlý duch“ politického zákulisí (car pravidelně četl jeho konzervativní list *Graždanin* a také jej podstatným dílem financoval), se stavěl proti procesu a doporučoval umírněnou politiku, což se u ultrapravice nesetkalo s nijak srdečným ohlasem.⁹¹

Skutečnost, že vláda pravděpodobně neměla žádný pádný motiv, aby o své vlastní vůli rozpoutala Bejlisovu aféru neznamenalala, že by nebyla svým způsobem zodpovědná za šíření antisemitských nálad v Rusku. V tomto ohledu se situace oproti předchozím rokům příliš nezměnila. V roce 1905 u Policejního oddělení v S.-Pětěrburgu působila tajná tiskárna produkující antisemitské materiály. O její existenci prokazatelně věděli ministr vnitra Petr N. Durnovo, jeho náměstek a petěrburský generál-gubernátor Dmitrij F. Trepov a náčelník tajné policie s.-petěrburské oblasti Petr I. Račkovskij. Materiály zde vzniklé byly šířeny ve spolupráci se Svazem ruského lidu.⁹² Ščeglovitov patřil k sympatizantům Svazu ruského lidu, současníci jej vnímali velmi negativně jako ztělesnění reakční politiky.⁹³

Kdo tedy měl hlavní důvod rozpoutat aféru, když ne vláda? Zdá se, že hlavní motiv ležel ve Státní dumě. 9. února 1911 začala Duma projednávat návrh na zrušení židovského Pásma osídlení. Na předložení návrhu zákona se usneslo 166 poslanců a následné hlasování rozhodlo, že byl předán parlamentnímu výboru k dalšímu projednávání.⁹⁴ Stolypinův postoj k možnosti zrušení Pásma osídlení byl nejednoznačný, židovskému poslanci Nisselovičovi (konstituční demokrat) nazna-

⁹⁰ Alexandre SPIRIDOVICH, *Les dernières années de la cour de Tzarskoie-Selo*, II, Paris 1928, s. 428. Car se patrně v případě výrazněji neangažoval, byť byl Ščeglovitovem o vraždě informován již 28. 4. 1911, srov. H.-D. LÖWE, *The Tsars and the Jews*, s. 289. Tager datuje první zprávu ministra carovi až 18. 5. 1911, srov. A. S. TAGER, *Carskaja Rossija*, s. 95.

⁹¹ H. ROGGER, *The Beilis Case*, s. 624. Nový pohled na Meščerského srov. u Natalja V. ČERNIKOVA, *Knjaz Vladimir Petrovič Meščerskij (k portretu ruského konservatora)*, *Otečestvennaja istorija* 4, 2001, s. 126-139.

⁹² Alexandr A. LOPUCHIN, *Otryvki iz vospominanij*, Moskva 1923, s. 76, 81-91; Sergej Ju. WITTE, *Vospominanija*, II, Moskva 1960, s. 73-74. Americký historik Zuckerman dává podobné aktivity policie do souvislosti s kariérim vzestupem dobrodruha Račkovského, který je spojován se vznikem antisemitského pamfletu *Protokoly siónských mudrců*. Jisté to hrálo roli, ale spíše je třeba vidět zásadní nedostatky celého politického systému. Srov. Fredric S. ZUCKERMAN, *The Tsarist Secret Police in Russian Society, 1880-1917*, London 1996, s. 146, 149.

⁹³ Sergej D. SAZONOV, *Vospominanija*, Paříž 1927, s. 346, 350, 351, 358; pro obzvlášť negativní charakteristiku srov. S. J. WITTE, *Vospominanija*, III, s. 187, 348, 401, 559, 569.

⁹⁴ *GDSO, III sozýv, 4 sessija*, zasedanije 54 (9. 2. 1911), sl. 1543-1610, pro výsledky hlasování srov. sl. 1602 (pro 208, proti 138, zdrželo se 8). Opoziční stanovisko ultrapravice přednesl Markov II., srov. sl. 1555-1568, 1598-1601.

čil, že vláda zaujme příznivé stanovisko.⁹⁵ Jistě tak učinil kvůli hlasování o zákonu o zemstvech, které mělo konat 27. března. Současně ale věděl, že může klidně dát podobný příslib, protože pravděpodobnost přijetí zákona byla minimální. I kdyby zákon prošel Dumou, zamítla by jej konzervativní Státní rada a v každém případě by ho v poslední fázi čekalo carské veto. Mikuláš II. dal opakovaně najevo, že nehodlá realizovat zrovnoprávnění Židů.⁹⁶

Zrušení Pásma osídlení ale bylo noční můrou pro pravicové radikály; již samotný fakt, že skupina liberálních poslanců vystoupila s tímto návrhem, vyvolal bouřlivou reakci. Jistě ne náhodou ve stejný den se na Sjezdu sjednocené šlechty hovořilo o „rituální vraždě“ jako důvodu proti emancipaci Židů. Když po zabití Juščinského v Kyjevě vyrukovali místní antisemité s krvavým obviněním, jejich kolegové v S.-Petěrburgu se pouze chopili příležitosti k protiútok. Poslanec Zamyslovskij řekl v proslovu v Kyjevě, že proces s Bejlisem poslouží k „*pohřbení návrhu na zrušení Pásma osídlení*“.⁹⁷

Diskuse kolem návrhu zrušit Pásmo byla vůbec velice důležitá, protože hodně vypovídala o charakteru ruského antisemitismu. Sjezd sjednocené šlechty v S.-Petěrburgu, zahájený 9. února 1911, věnoval židovské otázce celé dva dny (a dostal se tím do časového skluzu, skončil s dvoudenním zpožděním 15. února). Vystoupil na něm také Markov II., který požadoval „*vyhnání Židů z Ruska*“ a apeloval na delegáty, aby přijali rezoluci proti zrušení Pásma: „*Zrušení Pásma se rovná vyhlášení druhé ruské revoluce, jelikož každý Žid je revolucionář*“.⁹⁸ Usnesení týkající se židovské otázky přijaté v samém závěru sjezdu obsahovalo velice radikální požadavky: vyloučení Židů a pokřtěných Židů z vojenské služby a státní služby; zbavení aktivního i pasivního volebního práva; separaci křesťanského a židovského školství („*důsledné oddělení křesťanských a židovských studentů*“); záruku, že pokřtění Židé nemohou získat práva ruské šlechty; zachování Pásma osídlení. Z jednatřiceti gubernií na sjezdu zastoupených se 25 vyslovilo pro přijetí rezoluce, 5 se zdrželo a 6 bylo proti.⁹⁹ Stačí jen letmý pohled na jednotlivé body a je zřejmé, že již vycházely z „*árijského paragrafu*“, který se objevoval u německých antisemitů od 80. let 19. století. V tomto směru mohl být se závěry sjezdu jistě spokojen Michajl Meňšikov, který se k návrhu na zrušení Pásma osídlení neo-

⁹⁵ Hans ROGGER, *Russian Ministers and the Jewish Question, 1881-1917*, California Slavic Review 8, 1975, s. 59.

⁹⁶ Stolypin navrhl zrovnoprávnění Židů na sklonku roku 1906, car ho jednoznačně odmítl v dopise 10. 12. 1906, a ministerský předseda se od té doby podobných pokusů vzdal. Realizovat plnou emancipaci za cara Mikuláše II. nebylo možné. Srov. odpověď cara Stolypinovi, in: *Perepiska N. A. Romanova i P. A. Stolypina*, Krasnyj Archiv 5, 1924, s. 105-107.

⁹⁷ A. S. TAGER, *Carskaja Rossija*, s. 51, 142. Velitel Policejního oddělení S. P. Běleckij označil v roce 1917 Zamyslovského za hlavního inspirátora celé aféry a dodal, že se v této věci se Zamyslovským velice často scházel. Srov. *Paděnije carskogo režima*, III, s. 353; *Pravyje partiji. Dokumenty i materialy, 1911-1917 gg.*, Moskva 1998, s. 720.

⁹⁸ H.-D. LÖWE, *The Tsars and the Jews*, s. 286.

⁹⁹ Reč, 16. 2. 1911.

pomněl vyjádřit ve svých Dopisech bližním a v článku „Nepřátelé lidstva“ dal opět průchod rasovému antisemitismu:

*„Hloupý p. Rodičev z poslancecké tribuny křičí, že Židé jsou „synové Ruska“ a jako takoví mají právo žít v celém Rusku. Vida – jednou se člověk narodil v Rusku a už by měl být jeho „synem“. Ale vždyť v lidském těle se také rodí vředy a mikroby, znamená to tedy, že jsou syny onoho těla? Židé jako národnost vznikli dva tisíce let před Ruskem, jak tedy mohou být jeho syny? Vznikli dva tisíce verst daleko od Ruska, jak mohou být jeho syny? Poloasijský, poloafriický exotický národ se vydal na cestu světem podobně jako Cikáni a doputoval až do Polska, spolu s ním se stal součástí naší říše. Ale vždyť tato rasa se vši svou poloasijskou, poloafriickou psychologií nám zůstala zcela cizí“.*¹⁰⁰

Antisemitské názory pravicových radikálů měly pevné kořeny a vyrůstaly z ruského nacionalismu, z víry v ruskou jedinečnost a sílících pocitů ohrožení západními ideologiemi: liberalismem, socialismem. Obě byly spojovány s Židy. Tento strach dosahoval až patologických rysů a projevoval se v zuřivé nenávisti k Židům. Ideálem ultrapravice bylo samoděržaví, pravoslaví, národnost – tři základní principy Ruska od časů Mikuláše I.¹⁰¹

Rusko dlouhodobě stálo před dilematem: samoděržaví, nebo modernizace. Váhavé rozhodnutí udržet autokracii a realizovat hospodářskou modernizaci (motivovanou na prvním místě snahou udržet se mezi světovými velmocemi) vedlo ke komplikované a nejednoznačné politice. Spory o tempo a podobu modernizace vyústily za vlády Alexandra III. v paradox: v politické rovině triumfovala reakce ztělesňovaná Pobědonoscevem, ekonomickou politiku ale určovali lidé s poměrně progresivními názory prosazující industrializaci, která ale nutně musela vést k narušení sociální struktury a následně i k dalším společenským změnám. V těchto letech konzervativní byrokraté a intelektuálové hlásící se k neoslavjanofilům zformulovali ideu tzv. agrární utopie, v praktické politice prosazovanou především Vjačeslavem K. Plevem. Program charakterizovala snaha zachovat pozici šlechty jako dominantního vlastníka půdy a skupiny s politickým monopolem a současně udržet vesnickou občinu jako typický rys stavovského uspořádání ruské společnosti.¹⁰² Vesnická občina byla ideálem pro slavjanofily, velebili ji jako dědictví staroruské demokracie časů Moskevské Rusi, kterou porušil, ale přece jen zcela nezničil Petr I. A vědomí změn, které Rusko zažívalo v druhé polovině 19. století a

¹⁰⁰ *Vragi čelovečeskago roda*, Novoje vremja 13. 2. 1911.

¹⁰¹ Tzv. „uvarovská triáda“ (podle ministra lidové osvěty Sergeje Uvarova), základ ruského státního nacionalismu. Pro podrobný rozbor srovnej Nicholas V. RIASANOVSKY, *Nicholas I. and the Official Nationality in Russia, 1825-1855*, Berkeley 1959.

¹⁰² „Agrární utopii“ popsal především Heinz-Dietrich Löwe, srov. jeho práce *Antisemitismus und reaktionäre Utopie. Russischer Konservatismus im Kampf gegen den Wandel von Staat und Gesellschaft, 1890-1917*, Hamburg 1978; *The Tsars and the Jews. Reform, Reaction and Anti-Semitism in Russia, 1772-1917*, Langhorne 1993.

kteřé otráasaly starým společenským řádem, vedlo k pocitům frustrace, zklamání a znovu k negaci modernizace. Kapitalismus a liberalismus byly největším možným zlem a Židé označováni za jeho ztělesnění. Britský historik Geoffrey Hosking proto označil ruský antisemitismus za „*druh zklamaného slavjanofilství*“.¹⁰³

K hlavním ideologům pravicových radikálů patřil Sergej F. Šarapov; za své aktivity si vysloužil i uznání Edouarda Drumonta;¹⁰⁴ byl zřejmě nejvytrvalejším z ruských antisemitů. Šarapov napsal: „*Nevím, jak se věci vyvinou v socialismu ale v kapitalismu, který ničí naši starou strukturu společnosti, se nevyhnutelně stane vládcem Žid, byť jsou jeho práva ohraničena; výjimka je možná, pokud nastane situace, že zde žádný Žid nezůstane.*“¹⁰⁵

Kampaň za rozpoutání Bejlisovy aféry ale nelze vysvětlovat pouze patologickou nenávistí některých jedinců k Židům. Musíme ji vnímat v souvislosti s vývojem ruského politického života před I. světovou válkou a jeho určitými specifiky. Vypjatý nacionalismus se pro mnoho lidí stal východiskem z nouze. V letech 1909-1913 se odehrála celá řada velkolepých patriotických oslav s výrazně nacionalistickým zabarvením, oslavujících carský režim a impérium. Pravicoví radikálové se na slavnostech podíleli velmi aktivně, zvlášť když se jednalo o akce mající pro nacionalisty kultovní charakter. V květnu 1909 se konaly masové oslavy dvousetletého výročí bitvy u Poltavy, 1912 přišla na řadu hned dvě jubilea – sto let od anexe Besarábie a sto let od bitvy u Borodina. Vrcholem vlasteneckého nadšení se stal rok 1913 – tři sta let vlády Romanovců v Rusku. Proces s Bejlisem lze vnímat jako součást těchto politických a nacionalistických rituálů.¹⁰⁶ Současné poněkud ustaly aktivity revolučních stran. Eseři byli nalomeni Azefovou aférou, sociální demokraté (zvláště bolševici) působili hlavně v exilu. Hospodářská situace se po roce 1907 zlepšovala a ultrapravice získávala dojem, že revoluční nebezpečí minulo a je načase vrátit Rusko do stavu před rokem 1905. Jistě působila i chiméra, že celá revoluce byla pouze „židovským dílem“ a ruský člověk se na ní ve skutečnosti nepodílel. V tomto sebeklamu žila řada lidí, včetně Mikuláše II.¹⁰⁷

Aféra ale byla charakteristická také tím, že na jedné straně představovala vrchol politických aktivit ultrapravice, na straně druhé viditelně dokumentovala její

¹⁰³ Geoffrey HOSKING, *Russia. Its People and Empire, 1552-1917*, London 1998, s. 391. Nejedná se o přesnou definici. Původní slavjanofilství (generace Chomjakova, bratří Kirejevských, Konstantina Aksakova) se (hlavně v 70. letech 19. století zásluhou Ivana Aksakova) výrazně transformovalo směrem k panslavismu a místy až agresivnímu nacionalismu. Pro první slavjanofily bylo navíc příznačné, že o „židovskou otázku“ nejevili takřka žádný zájem. Srov. Andrzej WALICKI, *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemianz rosyjskiego slowianofilstwa*, Warszawa 1964, zvl. kapitoly 12 a 13.

¹⁰⁴ James H. BRENNAN, *The Reflections of a Dreyfus Affair in the European Press, 1897-1899*, New York 1988, s. 289.

¹⁰⁵ H.-D. LÖWE, *The Tsars and the Jews*, s. 107.

¹⁰⁶ Heinz-Dietrich LÖWE, *Political Symbols and Rituals of the Russian Radical Right, 1900-1914*, Slavonic and East European Review 3, 1998, s. 460.

¹⁰⁷ Jeho dopisy z revolučních let 1905-1906 dokazují, že revoluci spojoval takřka výlučně s Židy, proto také měl částečné pochopení pro pogromy, chápal je jako „pomstu vlastenců“. Srov. *Perepiska Nikolaja II. i Marii Fjodorovny (1905-1906)*, Krasnyj Archiv 22, 1927, s. 169.

roztříštěnost. Od samého počátku aféry mnoho lidí spojených s ultrapravicí a označovaných za antisemity vyjadřovalo svou nespokojenost s krvavým obviněním. V této skupině dominoval novinář Vasilij V. Šulgin. V Dumě se hlásil k nacionalistům (Strana ruských nacionalistů – Všeruský národní svaz). Zprvu se „držel rituálu“ a spolupodepsal interpelaci v Dumě dotazující se na případ Juščinského. Brzy ale dospěl k názoru, že středověká pověra pouze uškodí monarchii. Jeho články v novinách *Kyjevljanin*, komentující vyšetřování a potom vlastní průběh procesu, vyvolaly senzaci. Šulgin neváhal nemilosrdně kritizovat obžalobu, 27. září 1911 napsal: „*Chováte se k Bejlisovi jako ke králíkovi, na němž má být provedena vivisekce.*“¹⁰⁸ Inkriminované vydání deníku bylo okamžitě konfiskováno (poprvé v padesátileté historii notoricky provládních novin), zbylá čísla prodávána po deseti rublech za kus.¹⁰⁹ Když byl Bejlis osvobozen, Šulgin oslavoval soudní porotu a ve svých pamětech popisoval proces jednoznačně negativně: „*Obvinít Židy ve světle tak bídných důkazů bylo nejen nemorální, nýbrž i hloupé.*“¹¹⁰ Šulgin tedy ve své kritice rozhodně nebyl motivován sympatiemi k židovskému národu. Vadilo mu, že vláda se zapojením do aféry diskredituje a také odmítal krvavé obvinění pro jeho absurditu. Jeho antisemitismus se postupně „propracovával na vyšší úroveň“, upřednostňoval rasové teorie. Plně se to projevilo později během Šulginovy emigrace.¹¹¹ Samo o sobě to ještě nemuselo tolik znamenat. Hlavní propagátor rasového antisemitismu v Rusku Michajl Meňšikov, se s kampaní proti Bejlisovi jednoznačně ztotožnil. Na aféře se spíše projevila dezintegrace ultrapravice po roce 1906 a její nejednotnost ve vztahu k Dumě a konstitučnímu pořádku jako takovému.¹¹²

¹⁰⁸ G. IOFFE, *Dělo Bejlisa*, s. 97

¹⁰⁹ S. A. STĚPANOV, *Černaja sotňa v Rossii*, s. 296

¹¹⁰ Vasily V. SHULGIN, *The Years. Memoirs of a Member of the Russian Duma 1906-1917*, New York 1991, s. 108.

¹¹¹ Šulginův rasový antisemitismus je jasně obsažen v práci „*Čto nam v nich nenravitsja*“... *Ob antisemitizme v Rossii*, Paříž 1929, s. 25-26, 30-31.

¹¹² Ultrapravicí reprezentoval po roce 1905 především Svaz ruského lidu (SRL). Když Stolypin v roce 1907 provedl státní převrat a politická situace v zemi se stabilizovala, strana se rozštěpila. Její zakladatel, lékař Alexandr I. Dubrovin, nadále odmítal Dumu, zatímco křídlo vedené Markovem II. a Vladimírem Puriškevičem se rozhodlo podpořit nový systém a aktivně vstoupilo na parlamentní půdu. Puriškevič navíc jako tvůrce a předseda nové strany – Ruského národního svazu Archanděla Michaela. V roce 1909 byl Dubrovin zbaven místa předsedy Hlavní rady SRL, zůstal pouze čestným předsedou. Založil tedy vlastní stranu, Všeruský Dubrovinský svaz ruského lidu. Volby do IV. Dumy v roce 1912 bojkotoval. Kromě toho se roku 1908 vyčlenila na půdě Dumy „umírněná ultrapravice“, nacionalisté jako byl Šulgin, která se stala jednou z hlavních opor Stolypinovy vlády. Bylo tudíž logické, že tato skupina konzervativců (patřil k ní také senátor Pichno) se k aféře, vládě škodící, stavěla odmítavě. Základní monografií o ultrapravicí je S. A. STĚPANOV, *Černaja sotňa v Rossii*. Na bohatém pramenném materiálu je postavena práce Jurij Iljič KIRJANOV, *Pravyje partii v Rossii, 1911-1917gg*, Moskva 2001. Stručný přehled nabízí encyklopedie *Političeskije partii Rosii. Konec XIX – pervaja tret' XX v. Encyklopedija*, Moskva 1996.

Z pozice konzervativního pragmatika vystupoval také kníže Vladimir Meščerskij, který jinak rozhodně nebyl prost tradičních protižidovských předsudků.¹¹³ Označil Bejlisův případ za „komedii“ a jeho finální komentář k aféře zněl: „*Smutný obraz mravů vnesených do ruského života v době, kdy nešťastné Rusko tolik potřebuje klid, klid a zase klid, aby se vyjasnil a zmírnil jeho těžký osud.*“¹¹⁴ Pokud se jednalo o „komedii“, pak ze strany ze strany pravicových radikálů, ale v případě vlády šlo o tragédii, protože tuto komedii umožnila a podílela se na ní, byť se jí podobné představení příliš nelíbilo.

Opozice chápala aféru jako pokus zdiskreditovat Židy a s nimi i celé revoluční hnutí. V tomto směru také agitovala v zahraničí. Sociální demokraté v Curychu zorganizovali 22. října 1913 protestní demonstraci. Carská tajná policie byla o všech těchto aktivitách dobře informována.¹¹⁵ Na domácí scéně se však levicové ani liberální strany výrazně neprojevovaly. Důvody je třeba hledat v obecném postoji k židovské otázce a také v rozdílnosti momentálních priorit.

Okťabristé, nejsilnější strana ve III. Dumě (153 z celkem 439 poslanců), se profilovali jako strana velkoruského nacionalismu a k židovské otázce se stavěli rezervovaně. Vyhovoval jim fungující model postupné emancipace a neměli vážné úmysly jej měnit.¹¹⁶ Pokud se postoj některých členů strany vymykal, bylo to spíše v protižidovském směru. Za příklad může sloužit vystoupení barona Čerkasova v Dumě při debatě o návrhu zákona na zrušení Pásma osídlení. Jeho tón se blížil duchu projevů Markova II.¹¹⁷

Kadeti se vyslovili pro zrovnoprávnění Židů už v roce 1906. Po porážce revoluce a ztrátě většiny v Dumě jejich hlas zeslábl, názor se ale nezměnil. Židovskou otázku nicméně přímo spojovali s celkovou nesvobodou v zemi.¹¹⁸ Zájem kadetů na osvobození Bejlise byl viditelný, svědčil o tom i fakt, že jeden z hlavních činitelů strany, Vasilij Maklakov, vystupoval u soudu coby obhájce. Obecně však kadeti během aféry vystupovali na veřejnosti spíše jako jednotlivci než strana jako celek.

Sociální demokraté se židovskou otázkou nijak zvlášť nezabývali, vždy zdůrazňovali svůj internacionalismus, a zde se jednalo o problém národnostní politiky. V době Bejlisovy aféry byli podstatně více zaměstnáni reakcí na lenský masakr. Kvůli němu interpelovali vládu v Dumě a organizovali protestní mítinky a stávky.¹¹⁹ O proces s Bejlisem se opět zajímali pouze jednotlivci, jako byl Vladimir

¹¹³ Během procesu napsal kritický komentář k obžalobě: „*Soud musí soudit vraha Juščinského, a ne se ptát po rituální vraždě, protože rituální vražda neexistuje.*“ Srov. *Graždanin* 40, 1913, s. 4-5.

¹¹⁴ *Graždanin* 42, 1913, s. 15.

¹¹⁵ A. S. TAGER, *Carskaja Rossija*, s. 212-213.

¹¹⁶ Souhrnně o postoji okťabristů H.-D. LÖWE, *The Tsars and the Jews*, s. 263-267. Vztah okťabristů k Židům a jejich koncepcí národnostní politiky obecně by si zasloužila více pozornosti, zatím se jednalo o téma na okraji zájmu historiků.

¹¹⁷ *GDSO*, III sozyv, IV sessija, zasedanije 54 (9. 2. 1911), sl. 1575-1580.

¹¹⁸ Pavel N. MILJUKOV, *Jevrejskij vopros v Rossii*, in: Ščit. Literaturnyj sbornik, red. Leonid Andrejev, Maxim Gorkij, Fjodor Sologub, Moskva 1915, s. 167.

¹¹⁹ *O lenskom rasstrele (Zapros s.-d. frakcii v IV Gos. Dumu)*, in: *Krasnyj Archiv* 83, 1937, s. 35-44.

Bonč-Brujevič. V případě eserů je známou skutečností, že jejich veřejné aktivity byly limitovány dočasným úpadkem strany po Azefově aféře.¹²⁰

Více o sobě dávaly znát různé občanské a profesní spolky a veřejně aktivní jednotlivci. Pozitivní roli během aféry sehrála skupina ruských literátů tradičně kritických k carskému režimu. Jako první reagoval na Bejlisovo zatčení Maxim Gorkij, brzy jej následoval Vladimir G. Korolenko, z politiků se přidal Pavel Miljukov.¹²¹ Již v listopadu 1911 Korolenko vypracoval výzvu „K ruské společnosti (o původu krvavého obvinění Židů)“, kterou podepsali Gorkij, Leonid Andrejev, Alexandr Serafimovič a jiní.¹²² Projevila se zde obecná rostoucí radikalizace ruské inteligence a výraznější citlivost vůči projevům antisemitismu. Zatímco během protizidovských pogromů v letech 1881-1882 veličiny ruské kultury víceméně mlčely, mladší generace nastupující v 90. letech se angažovala proti xenofobním kampaním aktivněji.¹²³

Část ruské inteligence se ale postavila za obžalobu. Filosof Vasilij V. Rozanov patřil během procesu k neaktivnějším stoupencům krvavého obvinění, publikoval na toto téma několik článků v konzervativním tisku a nepřímým způsobem provokoval k pogromům.¹²⁴ V Zemščině, novinách Svazu ruského lidu, psal, že „Žid Bejlis musel zabít chlapce Juščinského, protože židovská víra obsahuje prolití nevinné krve – obět“.¹²⁵ Pro své názory se Rozanov rozešel s mnoha přáteli (Zinaida Gippius, Dmitrij Merežkovskij) a byl vyloučen z Nábožensko-filosofické společnosti v S.-Petěrburgu.¹²⁶ V zajetí fantoma mystického antisemitismu se ocitl také Velemir Chlebnikov, který pro Bejlisův případ prokazoval takovou vášeň, že se málem bil v souboji s Osipem Mandelštamem. Alexandr Blok se přidal pod vlivem okolí na stranu obhájců Bejlise, ale roku 1918 se přiznal, že v době aféry byl silně antisemitsky naladěm.¹²⁷

¹²⁰ V. VEBER, *Mikuláš II.*, s. 241-245, 276.

¹²¹ O. O. GRUZENBERG, *Yesterday*, s. 105

¹²² G. IOFFE, *Dělo Bejlisa*, s. 96.

¹²³ V roce 1882 představovali výjimku Michail Je. Saltykov-Ščedrin a Nikolaj B. Šelgunov; ostrým kritikem antisemitismu byl též Vladimir Solovjev. Turgeněv a Tolstoj mlčeli, ovšem Tolstoj veřejně vystoupil proti antisemitismu roku 1903 po kišiněvském pogromu a později opakovaně odsuzoval akce černosotněnců. Korolenko popsal dojmy z kišiněvského pogromu v povídce *Dům číslo 13*. O poměrech v letech 1881-1882 srov. S. M. BERK, *Year of Crisis*, s. 81-83, 200.

¹²⁴ Vasilij V. ROZANOV, *Obonjatelnoje i osjazatelnoje otnošenije jevrejev k krovi*, S.-Peterburg 1914; TÝŽ, *Jevropa i Jevreji*, S.-Peterburg 1914.

¹²⁵ Leonid KACIS, „Dělo Bejlisa“ v kontexte „Serebrjannogo veka“, *Vestnik Jevrejskogo Universiteta v Moskve* 4, 1993, s. 128.

¹²⁶ Zinaida N. GIPPIUS, *Živyje lica. Vospominanija*, II, Praha 1925, s. 76; E. IVANOVA, *Ob isključenii V. V. Rozanova iz Religiozno-filosofskogo obščestva*, *Naš sovremennik* 10, 1990, s. 104-110. Podrobně o Rozanovovi, nejen ve vztahu k Bejlisově aféře, ale i obecně o jeho kontroverzní pozici mezi ruskými intelektuály píše Karl SCHLÖGEL, *Jenseits des Grossen Oktober. Das Laboratorium der Moderne Petersburg 1909-1921*, Berlin 1988, s. 125-152, zvl. 150-151.

¹²⁷ G. M. REZNIK, *Sud nad M. Bejlisom i mif o ritualnom ubijstve*, in: *Dělo Mendelja Bejlisa*, S.-Peterburg 1999, s. 14.

Na druhou stranu míru rozdělení ruské společnosti kvůli Bejlisově aféře bychom neměli přeceňovat. L. Kacis napsal, že „případ zasáhl prakticky všechny vrstvy ruské společnosti“.¹²⁸ Napjatá ale byla především liberální inteligence, která očekávala výsledek s velkou nervozitou.¹²⁹ Ruský historik Genrich Ioffe zakončil svou studii o aféře tvrzením, že „Bejlisova aféra neotřásla Ruskem tolik jako Dreyfusova aféra Francií“.¹³⁰ S tím lze jen souhlasit. Aféra se týkala především politicky aktivní části společnosti – inteligence, studentů, méně již dělníků, případně hýbala veřejnou debátou ve velkých městech. Většina obyvatelstva – rolníků – se dotkla minimálně. Označovat tedy Bejlisovu aféru za „ruskou Dreyfusovu aféru“, což učinil například německý historik Karl Schlögl, pokládám za zavádějící.¹³¹ Nejen s ohledem na rozdílnou míru angažovanosti ruské a francouzské veřejnosti v obou případech, ale také s ohledem na charakter obvinění.

Na závěr

Proces s Bejlisem byl vládě víceméně vnucen radikální pravicí. Kyjevští antisemité využili svých kontaktů na kolegy v S.-Petěrburgu a ve spolupráci s nimi vyvolali politickou aféru. Vláda se snažila její vývoj regulovat, aby zabránila fyzickému násilí. Nepochybně ale měla svůj díl odpovědnosti, protože během revolučních let 1905-1906 a i v následujících letech podporovala různé ultrapravicové organizace, spolufinancovala jejich tiskoviny šířící antisemitismus a spolu-vytvářela tím prostředí pro podobné případy. Bejlisův proces také ukázal na úpadek policie. Oddělení policie se proměnilo v obskurní pracoviště napojené na fantasmagorické prostřední dvorské kamarily a spolupracující s ultrapravicí. Do značné míry to bylo vyvrcholení dlouhodobějšího trendu zahrávání si s metodami policejní provokace (práce dvojitých agentů, vyrábění falešných důkazů).

Takzvané krvavé obvinění sloužilo především jako záminka k antisemitské kampani. Samo o sobě se málokdy stávalo skutečnou příčinou protizidovského násilí (podobně jako v případě pogromu v Kišiněvě v dubnu 1903). Ve spojení s masivní propagandou ale mohlo být velmi nebezpečné, zvláště když bylo doprovázeno obecnějšími projevy krize (sociální otřesy, hospodářská krize). Fakt, že během aféry nedošlo k pogromům, lze vysvětlit pouze částečně „zárukou“ ultrapravice, že pokud bude nalezen odpovídající viník, k násilí nedojde. Aféra se odehrála v době, kdy Rusko prožívalo období poměrné hospodářské stability (na rozdíl od situace na počátku století).¹³² V politické rovině byla léta 1911-1913 charakteristická úpadkem aktivity radikálně socialistických stran, především k terorismu inklinujících eserů. To ovšem neznamená, že aféra měla marginální význam. Jed-

¹²⁸ L. KACIS, *„Dělo Bejlisa“*, s. 120.

¹²⁹ Pavel N. MILJUKOV, *Vospominanija*, Moskva 1991, s. 380

¹³⁰ G. IOFFE, *Dělo Bejlisa*, s. 102.

¹³¹ K. SCHLÖGL, *Jenseits des Grossen Oktober*, s. 125.

¹³² Základní charakteristiku s důrazem na Stolypinovu agrární reformu má V. VEBER, *Mikuláš II.*, s. 251-256.

nalo se nejen o atak na ruské Židy, ale i na ruské liberály, kteří předložili návrh na zrušení Pásma osídlení a obecně chtěli prosadit občanské zrovnoprávnění Židů.

Bejlisova aféra měla dvě různé role. Nepochybně existovala souvislost mezi aférou a diskuzí o židovské otázce ve Státní dumě. V tomto případě hrál proces s Bejlisem defenzivní úlohu. Ofenzivní úloha aféry spočívala v pokusu pravicových radikálů zdiskreditovat Dumu (a s ní celý konstituční systém) coby „židovské hnízdo“.¹³³ Proto proces nesplnil očekávání ultrapravice. Její představitelé se cítili zostuzeni a výsledek pro ně byl traumatizující, což dokazují pokusy znovu vnést téma Bejlisova procesu na půdu Státní dumy – bez většího efektu a leckdy s posměškem ze strany liberálů a levice.¹³⁴ Jisté se nejednalo o žádný úspěch, ale také ne o „politickou Cušimu“. Výsledek byl pro Židy stále velmi negativní, protože soud v podstatě uznal existenci „rituálního zločinu“ a dva roky se vlekoucí aféra podpořila lidový antisemitismus.¹³⁵ Konečně i Zamyslovskij těsně před procesem, když mu ministr vnitra Maklakov řekl, že s odsouzením Bejlise není možné příliš počítat, prohlásil: „*At' je osvobozen, pro nás je důležité dokázat rituální charakter zločinu.*“¹³⁶ Vzhledem k tomu, kolik lidí bylo ochotno věřit v krvavé obvinění, a s ohledem na fakt, že ultrapravicové síly propagující antisemitismus, napojené na dvorskou kamarilu a vysoké státní úředníky, působily dál na politické scéně, mohl se „Bejlisův proces“ kdykoli opakovat.

¹³³ K tomuto pohledu srov. H.-D. LÖWE, *The Tsars and the Jews*, s. 285.

¹³⁴ Srov. projevy Markova II. a Puriškeviče 23. a 25. října 1913, In: *Pravyje partiji*, s. 344-355.

¹³⁵ Výstižně postihl problém „dvojitého rozsudku“ Maklakov, srov. Vasilij A. MAKLAKOV, *Spasitelnoje predostreženije. Smysl dela Bejlisa*, Russkaja Mysl 11, 1913, s. 141-143.

¹³⁶ Ch. A. RUUD – S. A. STEPANOV, *Fontanka* 16, s. 265.

Summary:

Beilis Affair.

Anti-Semitism and Russian political life between the years 1911-1913

Beilis Affair (1911-1913) was the biggest anti-Semitic affair in Russia before World War I. The background of the affair was primarily political. Russian radical right wanted to use it in their campaign against political liberalism. The old primitive ritual murder accusation, a traditional element of Christian anti-Semitism, became a pretext for this affair. The so-called „blood accusation“ became more common in Russia in second half of 19th century, and the state power was ambivalent towards it. In this case, the situation was similar. Although the relations between the tsarist government and the Jews in Russia was very tense and full of suspicion and in fact, the government policy remained very repressive, government was reluctant to support this sort of accusation. The fabricated judicial trial against the Jew Mendel Beilis was actually imposed on the government by the radical right in Kiev and in the State Duma. The government was pressed by radical political parties such as the Union of Russian People, which had emerged during the first Russian revolution in 1905-1906 and was originally sponsored by the governmental circles. Apparently, the government feared the power of popular anti-Semitic movement and pogroms which could result in political disturbances. Therefore it risked the trial against Beilis, which ended in October 1913 with a liberation verdict, in spite of manipulation and forgery of evidence. The affair demonstrated how unbalanced the tsarist Jewish-policy was and proved the authorities unprepared for the methods of modern political struggle. Another important feature of this affair was the fragmentation of the political right. Some of its members did not agree with the „blood accusation“ and believed that such „medieval superstition“ only discredited the modern anti-Semitic movement. The reaction of liberal and socialist political parties was also very important. They used the affair for defending their own position in Russian politics against the radical right and the tsarist regime.

translated by Zbyněk Vydra

Tomáš JIRÁNEK

**Druhý, tzv. Gibišův transport československých legií
z Ruska do Francie (1917-1918)**

Historii druhého transportu československých legií z Ruska do Francie, jehož cesta se na přelomu let 1917 a 1918 na rozdíl od transportu prvního protáhla na několik měsíců, nebylo dosud věnováno příliš mnoho pozornosti, ačkoliv představuje zajímavý úsek vojenských dějin Čechů a Slováků. Útlou vzpomínkovou knížku vydal po válce jeden z účastníků Alois Babka,¹ stručné zmínky najdeme také v „kronice“ československých legií ve Francii.² Poměrně zajímavé údaje nabízí kniha Františka Čečetky,³ který popsal zážitky jednoho českého vojáka od začátku války až po návrat do vlasti v roce 1918. Ač se jedná o beletristickou práci, poznamenanou i díky době, v níž vyšla, vypjatým vlastenectvím, je zcela zřejmé, že autor musel čerpat ze zkušeností jednoho nebo více legionářů, kteří odjeli pod velením pplk. Gibiše z Ruska do Francie. Osudy druhého transportu legií do Francie jsou zde vyličený velmi podrobně, bohužel však není možno oddělit skutečnost od toho, co – snad – přidal sám autor. Z novějších prací nalezneme zmínky například v knize *Českoslovenští legionáři (1914-1920)*.⁴ Nejvýznamnějším zdrojem, jenž byl při přípravě tohoto textu využit, jsou archivní dokumenty z Vojenského ústředního archivu, jednak z fondu Francouzských legií, jednak z pozůstalosti a osobních spisů jednoho z příslušníků druhého transportu Čeňka Kudláčka, na jehož osudu lze poměrně dobře dokreslit vývoj, kterým mohl československý legionář za daných okolností projít.

¹ Alois BABKA, *Za polární kruh. Kus historie čsl. vojska za hranicemi*, Praha 1924.

² František PETRAN, *Cesta druhého transportu z Ruska do Francie*, in: *Československá legie ve Francii I.* Praha 1928, s. 285-286; M. MICKA, *Cestou do Francie*, in: *Československá legie ve Francii II.*, Praha 1930, s. 105-112.

³ František Josef ČEČETKA, *Český legionář*, Nymburk 1919.

⁴ Karel PICHLÍK - Bohumír KLÍPA - Jitka ZABLOUDILOVÁ, *Českoslovenští legionáři (1914-1920)*, Praha 1996, s. 111, 158 an.

Lidské zdroje pro československé legie ve Francii

Čeští a slovenští dobrovolníci se v první světové válce zapojili do boje proti vojskům Ústředních mocností téměř na všech frontách. Nejznámější jsou jednotky působící na ruském, francouzském a italském bojišti, ale menší počty krajanů se zúčastnily bojů například také v Srbsku, Rumunsku a Řecku. V souvislosti s politickou situací v prvních třech případech trvalo poměrně dlouho, než vlády příslušných států oficiálně vzaly na vědomí československý zahraniční odboj a uznaly užitečnost vytvoření dobrovolnických jednotek, jež by podpořily snahy politiků také na válečném poli. Rusko sice hned na začátku války povolilo nábor do České družiny, ale až do léta 1917 neumožnilo sestavení větších jednotek z českých a slovenských zajatců, Itálie souhlasila s vytvářením československých dobrovolnických jednotek na svém území až 21. dubna 1918.

Francouzi, v jejichž zemi se nacházelo těžiště politického zahraničního odboje Čechů a Slováků, také nespěchali. V pozdním létě 1917 francouzská vláda souhlasila s plány na zřízení československých jednotek na svém území, ale až 19. prosince téhož roku francouzský prezident Raymond Poincaré svým dekretem oficiálně povolil budování československého vojska ve Francii. Jednu z hlavních potíží při tom představoval nedostatek mužů vhodných pro vstup do armády. Češi a Slováci, ať už řemeslníci, studenti či umělci, sice v určitém počtu zejména v Paříži žili již několik desetiletí (1862 tam Josef Václav Frič založil spolek Českomoravská beseda, který se scházel v Café des Nations u Palais Royal, 1892 vznikl pařížský Sokol, 1904 spolek Rovnost) a před 1. světovou válkou jejich kolonie v hlavním městě Francie čítala zhruba 2 000 osob,⁵ ale ne všichni její příslušníci mohli vykonávat vojenskou službu. Dne 21. srpna 1914 proběhl manifestační odvod zhruba 500 dobrovolníků z této skupiny, kteří nastoupili do francouzské cizinecké legie a vytvořili známou rotu „Nazdar“. K ustavení větší vojenské jednotky ovšem v samotné Francii nebyl dostatek krajanů, mužstvo bylo tedy nutno získat z jiných zdrojů. První nábor za hranicemi Francie provedl Milan Rastislav Štefánik již koncem roku 1916 mezi vojáky zajatými v Rumunsku, odkud přes Rusko (Murmansk) přijelo do Francie 310 dobrovolníků (dočasně byli zařazeni do 33. francouzského pluku). Dále se hlásili krajané ze zámoří, hlavně z USA, ale i z Kanady a dokonce z Austrálie. Významnou posilu představovali zajatci ze srbské fronty, kteří prodělali po porážce srbské armády těžký ústup albánskými horami k moři a později se přes Itálii dostali do Francie. Jejich nábor byl povolen v únoru 1918, přihlásily se jich asi 3 000. Do Francie byly v posledních měsících roku 1917 odeslány dva transporty z ruských legií v celkovém počtu necelých 1 700 mužů. Z Itálie se podařilo získat kolem 800 zajatců – dobrovolníků, asi 300 Čechů a Slováků přišlo ze srbského dobrovolnického sboru v Rusku, který v té době působil na soluňské frontě. A konečně počátkem srpna 1918 byli do československých jednotek ve Francii převeleni zbývající bojovníci z Cizinecké legie, z původní roty Nazdar

⁵ Podrobněji viz například Pavla HORSKÁ, *Sladká Francie*, Praha 1996.

jich tehdy v legii sloužilo již jen několik desítek. Z těchto vojáků byly ustaveny dva československé pluky, 21. v Cognaku (12. ledna 1918) a 22. v nedalekém Jarnaku (20. května 1918).⁶ Tak vznikla 1. československá brigáda, již byl nadřízen československý generální štáb v čele s francouzským generálem Mauricem Janinem. Další pluk, 23., vznikl až později a do bojů již nezasáhl.⁷

Jaká byla předhistorie obou transportů z Ruska? Zcela jednoznačně se největší možný zdroj sil pro československé jednotky budované ve Francii nacházel mezi českými a slovenskými zajatci v Rusku, a právě odtud mělo podle předpokladů Československé národní rady přejít nejvíce vojáků na západní bojiště. Do Petrohradu byli vysláni francouzští důstojníci, kteří se měli podílet na organisování transportů, a v československých legiích proběhl nábor dobrovolníků pro tento přesun. Původně se předpokládalo, že ještě v roce 1917 by mělo být přepraveno do Francie 6-8 000 mužů z Ruska,⁸ ruské události z podzimu 1917 však způsobily, že se podařilo odeslat pouze dvě skupiny. První byla vyčleněna ze záložního praporu 1. čs. divise, umístěného tehdy v Žitomiru, a velel jí kpt. Otakar Husák. Tvořilo ji 1 100 příslušníků mužstva ze zmíněného záložního praporu 1. divise a 100 absolventů důstojnické školy v Borispolu, kteří „opustili důstojnická místa v 2. československé divisi a jako prostí vojíní vydali se na toužená hrdinská pole francouzské válečné slávy a cti ...“⁹ Transport vyrazil ze Žitomiru 24. září 1917, 15. října dosáhl Archangelska, kde se k němu připojila skupina asi 400 Čechoslováků z 2. rumunského transportu. Následujícího dne se výprava nalodila na loď Kursk, jež 29. října zakotvila v severoanglickém Newcastlu. Ve Velké Británii pobýli Husákoví vojáci necelé 2 týdny, převážně ve vojenském táboře ve Winchesteru u Londýna, odkud přes Southampton pokračovali do Le Havru a opět po souši do Cognaku, kde jejich cesta, nepoznamenaná na rozdíl od druhého transportu žádnými výraznými potížemi, skončila 14. listopadu 1917, tedy po zhruba 50 dnech.

Cesta jedince do řad legií a do Francie na příkladu Čenka Kudláčka

Mezi těmi, kdo se rozhodli odcestovat z Ruska na západ, kde kynula větší naděje zapojit se do bojů proti vojskům Ústředních mocností, byl také tehdy jednadvacetiletý Čeněk Kudláček z Hluboké v jižních Čechách. Válka jej vytáhla ze septimy klasického gymnasia v Českých Budějovicích, byl odveden v březnu roku 1915 jako jednoroční dobrovolník. Službu nastoupil u 91. pěšího pluku v Českých

⁶ Takové číslování bylo zvoleno proto, že se počítalo s ustavením asi 20 pluků v Rusku. Pluky v Itálii dostávaly později čísla 31. a další.

⁷ Podrobněji viz K. PICHLÍK - B. KLÍPA - J. ZABLOUDILOVÁ, *Českoslovenští legionáři*, s. 153 an.

⁸ Viz jednání presidiální komise Odbočky Národní rady v Petrohradě dne 13. 9. 1917. Cit. dle *Za svobodu III*, Praha 1924, s. 425.

⁹ *Za svobodu III*, Praha 1924, s. 439. K. PICHLÍK - B. KLÍPA - J. ZABLOUDILOVÁ, *Českoslovenští legionáři*, s. 111, uvádějí navíc 10 důstojníků. Autoři dějin 5. pluku uvádějí počet 9 důstojníků, 100 kandidátů a 1 106 dobrovolníků. Viz 5. čs. *střelecký pluk „Pražský“ T. G. Masaryka v boji za svobodu vlasti 1917-1920*, usp. Karel KŘÍŽ a Otakar VANĚK, Praha 1934, s. 46.

Budějovicích, ale již po měsíci jej přeřadili k 90. pěšímu pluku do maďarského Szombathely. Prošel válečnou školou pro záložní důstojníky v Bazinu u Bratislavy, kde získal hodnost desátníka. V prosinci 1915 jej jmenovali podporučíkem v záloze, stal se postupně instruktorem, velitelem čety a poloroty, a jako takový byl na začátku Brusilovovy ofensivy 6. června 1916 v boji v okolí města Luck na Volyni zajat. Dlouhou dobu pak pobýval v zajateckém táboře v Syzrani na střední Volze, kde se hned v červnu 1916 přihlásil u odvodního výboru československých dobrovolnických jednotek. O dva měsíce později podepsal přihlášku do československého vojska, do nějž mu však bylo umožněno vstoupit až po bitvě u Zborova. Zařadili jej k nedávno utvořenému 5. československému pěšímu pluku Pražskému, na podzim 1917 přejmenovanému na pluk T. G. M., umístěnému v ukrajinském městečku Borispol. Tam prošel důstojnickým kursem, v němž se vybraní dobrovolníci, bývalí důstojníci rakousko-uherské armády, připravovali pro velitelské funkce v 2. divisi československých legií. Poté byl Kudláček gen. Červinkou povýšen na praporčíka a stal se u 5. pluku velitelem čety.

Vědomostí nově nabytých v důstojnickém kursu Čeněk Kudláček mohl v Rusku využít jen krátkodobě, protože se také přihlásil k přesunu do Francie a byl zařazen do druhého – a současně posledního – transportu. Stejně jako mnoho dalších důstojníků nebo čekatelů důstojnických hodností musel podepsal Kudláček prohlášení, že si nebude činit nároky na propůjčení hodnosti ve Francii.¹⁰

Cesta

Druhý oddíl, vedený bývalým velitelem 3. pluku Jana Žižky pplk. Hynkem Gibišem a tvořený 470 muži od 1. čs. záložního pluku, z toho 133 (původně) důstojníky a 337 poddůstojníky a vojíny,¹¹ se shromáždil v Žitomiru a vydal se na cestu 12. (25.) listopadu 1917, tedy až po bolševické revoluci, a setkal se díky tomu s řadou obtíží. Po trase Žitomir – Kyjev – Korostěň – Brjansk – Moskva – Jaroslavl' – Vologda dorazil vlak složený z obytných vagonů – těplušek – po 9 dnech do Čerepovce, kde se oddílu měla ujmout francouzská mise a doprovázet jej dále. Ale v Čerepovci se transport na následující 63 dny zastavil a zažil tam krušné chvíle, protože došlo k nedorozumění mezi československými zástupci a francouzskou vojenskou misí a oddíl nějaký čas nebyl nikam administrativně přidělen, což mimo jiné znamenalo, že vojáci nedostávali peníze. V prvních dnech legionáři marně hledali nějaké ubytování v kasárnách a hmotné zabezpečení, zejména potravinami, přičemž tamní vojenský velitel jim odepřel jakoukoliv pomoc. Jeden z místních pluků – sovětských – jim pak nabídl pohostinství a situace se postupně zlepšila, i když přetrvával nedostatek jídla a chybělo také zimní oblečení.

¹⁰ M. MICKA, *Cestou*, s. 105.

¹¹ Seznam členů Gibišova transportu viz Vojenský ústřední archiv (dále VÚA), f. Čs. legie ve Francii (1917-1920), Společné náhradní těleso v Cognaku (1918-1920), i. č. 105, k. 16, b. č. j., b. d.

Zůstala jen nejistota v otázce další cesty. Postup zbrzdily hlavně složité poměry a s revolucí spojené zmatky v Rusku, některé prameny se zmiňují přímo o „*internaci bolševiky*“, kteří se snažili získat československé legionáře pro vstup do své armády.¹² Určitý podíl viny na zdržení měla zřejmě také zdoluhavá jednání odbočky České národní rady s francouzskými úřady. Čekání v nepříliš živém městě, navíc za tuhé zimy a nedostatečného zásobování, kdy se zmrzlý chléb, rozdělovaný ještě v Kyjevě, musel řezat pilkou, nebylo příjemné. Legionáři nudu zaháněli přednáškami, sokolskými cvičeními, procházkami po městě či výlety do vzdálenějších míst, například do Petrohradu. Velmi vhod přišla zásilka od krajanů z USA, kteří poslali potraviny, různé potřeby, knihy a krajanské noviny a časopisy (Hlasatel, Svornost), jež obsahovaly i dlouho postrádané zprávy o poměrech v Rakousku-Uhersku.¹³

V Čerepovci strávili legionáři čas od 4. prosince do 4. února 1918. Pak se transport konečně pohnul z místa. Navzdory překážkám kladeným bolševiky se podařilo dojet do Petrozavodska, kde úřady dohodových států doplnily legionářům zásoby a vypravily je dále po murmaňské dráze, postavené teprve nedávno za velkých obětí válečnými zajatci. Říkalo se, že na každý pražec připadl jeden mrtvý. Na poloostrově Kola ve stejnojmenné osadě přišla po desetidenní cestě další zastávka, která měla trvat 50 dnů. Na konci zimy, zhruba 500 kilometrů za polárním kruhem, v blízkosti moře, které sice díky Golskému proudu nezamrzalo, ale také se nevyznačovalo vysokou teplotou, trávili legionáři další dlouhý čas čekáním na loď. Protože nenašli jiné ubytování, museli po celou dobu bydlet ve svých vagoncích na nádraží. Podobně na tom byl oddíl Rumunů, kteří přijeli o několik týdnů dříve, v okolí pobývali také Alsasané, Italové a další. Ani na tomto místě se nezlepšilo zásobování, místní Laponci sice nabízeli solené maso, ale nechtěli za něj peníze, a na výměnu legionáři neměli téměř co nabídnout. Naštěstí pomohla francouzská mise v nedalekém Murmaňsku, která ve druhé polovině února 1918 převzala péči o stravování transportu a poslala konservované dávky francouzské armády (masné a polévkové konzervy, suchary, fazole, makarony, cukr atd.). Vzhledem k nedostatku peněz se pak oblíbeným platidlem staly suchary. Dlouhou chvíli si vojáci krátili různě – někteří nacvičovali v pěveckém sboru, další vydávali časopis Kalich (v pěti exemplářích), v Murmaňsku uspořádali přednášky a akademii se zpěvem a cvičením pro velmi různorodé obecnost, jež se vedle ruských námořníků, přístavních dělníků a úředníků skládalo také z příslušníků dalších národů – Francouzů, Britů, Američanů a Italů, jež měli v městě co dělat. Pokračovaly kursy francouzštiny a účetnictví, zahájené už v Čerepovci. „Zábavu“ jiného druhu představovala pochodová a pořadová cvičení na zamrzlém jezeře, místní vojenské úřa-

¹² VÚA, f. Kroniky a fotoalba 1914-1939, Čs. pěší pluk 21, Kronika, kniha I, 1918-1919, s. 9-10. Podle F. Čečetky však zaznamenali jen mizivý úspěch, podařilo se jim údajně naverbovat pouze 14 mužů. F. ČEČETKA, *Český legionář*, s. 97. Další zdroje se o této záležitosti nezmiňují, A. Babka uvádí, že „z legionářů do událostí politických, jak bylo nařízeno, se nikdo nemichal a bolševici se ... nikoho nedotýkali“. Cit. dle *Za svobodu III*, s. 443.

¹³ F. ČEČETKA, *Český legionář*, s. 98.

dy dokonce legionářům zapůjčily zbraně a svěřily jim strážní službu u železničního mostu, což bylo mnohými považováno za vítanou změnu. Zpestření znamenala i přehlídka před náčelníkem francouzské mise v Murmaňsku kpt. de Legantinerie.¹⁴ Na francouzské důstojníky, kteří Čechoslováky navštívili (mj. také gen. Tabuis), udělalo velký dojem přivítání zpěvem Marseillaisy.

Až 21. března 1918 se oddíl v Murmaňsku spolu s davy uprchlíků ruských i různých dalších národností mohl nalodit na britskou loď Huntsend,¹⁵ která příštího dne vyplula směr Newcastle. Plavba Barentsovým, Norským a Severním mořem nebyla pro suchozemce příjemná, anglická kuchyně a mořská nemoc udělaly své, ale trasa nemohla být přímá, vedla velkým obloukem až do blízkosti Islandu, protože neustále hrozilo nebezpečí ze strany německých ponorek. Až na posledním úseku k ústí řeky Tyne doprovodily Huntsend dva britské torpédoborce.

V Newcastlu se transport dlouho nezdržel. Druhého dne odpoledne přišlo jisté zpestření cesty v podobě přestupu na vlak, jenž vojáky během dvanáctihodinové jízdy převezl napříč celou Anglií do Southamptonu, odkud je loď Caesarea dopravila do Le Havru. Dne 3. dubna 1918 dorazil oddíl pplk. Gibiše do Cognaku, místa soustředění československých jednotek ve Francii. Více než čtyřměsíční putování skončilo, ale příslušníci čerepovecké skupiny si je dlouho připomínali, říkali si *čerepováci* a ještě ve 40. letech se scházeli.¹⁶

Ve Francii

Čeněk Kudláček tak přijel do země, kde dříve pobýval jeho starší bratr František. I ten vstoupil na začátku války do armády, bojoval v řadách roty „Nazdar“ a padl v bitvě u Arrasu 9. května 1915.¹⁷ Druhý transport z východu posílil mezi československými legionáři ve Francii „ruský“ živel, který působil francouzským velitelům, ale nejen jim, určité starosti. Jednalo se o potíže různého rázu, které se projevovaly již u prvního transportu, ať už to byla nedostatečná výstroj, s kterou vojáci z Ruska přijeli, nebo postavení kandidátů důstojnické hodnosti, jež se prozatím museli spokojit s žoldem vojína 2. třídy, či demokratičtější vztahy mezi vojáky a důstojníky ve srovnání s tím, na co byli zvyklí francouzští důstojníci. Pplk. Armand-Charles Philippe, velitel 21. československého pluku ve Francii, psal

¹⁴ V. CHALUPA, *Čerepovecká výprava*. Dopis Československému denníku z 16. 3. 1918. Československý denník č. 49, 12. 4. 1918. Cit. dle: Josef KUDELA: *S naším vojskem na Rusi II. Na druhé frontě*, Praha 1923, s. 77-78.

¹⁵ Jednalo se o původně německou loď Graf Lützow, ukořistěnou Brity.

¹⁶ V pozůstalosti Č. Kudláčka se zachoval seznam členů transportu z podzimu 1932 a pozvánka na schůzky, jež se konaly každý druhý pátek v měsíci, tedy poměrně často, v Národní kavárně na Národní třídě v půl osmé večer. Organizátoři těchto schůzek, k nimž vedle mjr. intend. Karla Krále a pplk. Paboučka patřil také Č. Kudláček, seznam průběžně doplňovali a pracovali na sestavení "kroniky našeho ešelonu" pro Památník osvobození. Sháněli fotografie a různé poznámky z transportu. Další dochovaný seznam je z doby, kdy už byl Č. Kudláček divisním generálem, tedy po únoru 1947. VÚA, f. Pozůstalost Č. Kudláčka, Nezpr.)

¹⁷ František Kudláček se narodil 14. 1. 1889, stal se neznámým v boji u vsi Neuville St. Vaast.

o tom veliteli čs. armády gen. Janinovi: „...*Důstojníci přišedší z Ruska s prvním transportem nedostali potřebnou výstroj, a protože jejich zdroje jsou velmi slabé, nemohou se vybavit sami (výstroj, oblečení a výzbroj). Bylo by žádoucí vyplatit jim za tím účelem příspěvek, a pak jej dát i podporučíkům, jakmile budou jmenováni. Situaci kandidátů hodnosti podporučíka je třeba věnovat pozornost, protože neměli od svého příchodu do Francie žádnou hodnost, a proto pobírají pouze žold vojína 2. třídy a většina z nich nemá další zdroje. Pouze aspiranti, kteří přišli z Rumunska a kteří byli jmenováni před svým příchodem do Francie, pobírají žold této hodnosti.*“¹⁸

Druhý transport, Gibišův, znamenal pro československé oddíly ve Francii důležitou posilu a umožnil zřízení nových jednotek. Na druhou stranu ale způsobil starosti vysokým počtem důstojníků, pro něž nebylo hned náležité zařazení, a také tím, že – dle názoru francouzských velitelů – vojáci v Rusku blíže poznali bolševiky a chovali k nim sympatie. Starostlivý pplk. Philippe získal takový dojem velmi rychle, hned 3. dubna, a v rámci hlášení o příjezdu transportu sdělil o tom gen. Janinovi: „...*Ještě Vám nemohu říci nic o morálním stavu tohoto oddílu, ale dle předběžných rozhovorů lze zaznamenat velké uznání vůči bolševikům, byli přiděleni na stravu k bolševickému pluku č. 282 v táboře v Darmii u Čerepovce. Myslel jsme, že proto bude vhodnější rozptýlit oddíl ke všem rotám.* ...“¹⁹

Je velmi pravděpodobné, že Francouzi zde měli na paměti ještě čerstvé nepříliš dobré zkušenosti s tzv. ruským expedičním sborem ve Francii. Jeho historie sahala do konce roku 1915, kdy pozdější francouzský prezident Paul Doumer v Rusku vyjednal převedení určitého počtu ruských jednotek na francouzskou frontu. Rusko tehdy mělo hodně vojáků, ale málo vojenského materiálu, u některých útvarů připadala jedna puška na několik mužů. Ve Francii byla situace opačná, a tak došlo 15. prosince 1915 k uzavření dohody, podle níž mělo Rusko dostat z Francie celkem 300 000 pušek (původně dohodnutý počet Francie zdvojnásobila) a opačným směrem měla odjet prozatím na zkoušku 1 brigáda o 10 000 mužích. Další jednání, jež za francouzskou stranu v květnu 1916 vedli Viviani a Thomas, smluvně zajistila celkem 40 000 ruských vojáků pro Francii. Nakonec na západní frontu z Ruska odcestovala jen polovina, 2 brigády. Do první z nich byli zařazeni zvláště vybraní muži, dobří vojáci, kteří navíc uměli číst a psát. Většinou se jednalo o moskevské dělníky. Druhou brigádu tvořilo mužstvo složené z vesničanů z podhůří Uralu, jež nedosahovalo intelektuální úrovně svých kolegů. První lodi s ruskými vojáky přistály v Marseille v dubnu 1916, k bojovému nasazení došlo počátkem podzimu téhož roku. Zvláště boje u Remeše v dubnu 1917 způsobily těžké ztráty, z 1. brigády padlo a bylo zraněno na 3 000 mužů. V té době už mezi ruské vojáky pronikly zprávy o politických změnách v jejich domovině, na podnět ruských civilistů žijících ve Francii začaly mezi nimi vznikat první sověty. To vyvola-

¹⁸ Viz VÚA, f. Čs. legie ve Francii (1917-1920), Společné náhradní těleso v Cognaku (1918-1920), k. 17, i. č. 107, č. j. 37, Pplk. Philippe gen. Janinovi 26. 1. 1918.

¹⁹ VÚA, f. Čs. legie ve Francii (1917-1920), Společné náhradní těleso v Cognaku (1918-1920), k. 17, i. č. 107, č. j. 324, Pplk. Philippe gen. Janinovi 3. 4. 1918.

lo znepokojení a obavy z šíření vlivu na francouzské jednotky, a proto bylo rozhodnuto obě brigády odeslat co nejdále od fronty a vlivu ruských politických emigrantů v Paříži. Místem jejich dalšího pobytu se stal tábor v La Courtine v departementu Creuse. Potíže byly hlavně se vzdělanějším mužstvem 1. brigády, které požadovalo odeslání zpět do vlasti a odmítalo návrat na francouzskou frontu. Důstojníkům 2. brigády se podařilo své „mužiky“ zvládnout. Velitel sboru se všemi důstojníky obou brigád a zhruba 6 000 vojáky především z 2. brigády z La Courtine v červenci 1917 odešel, v táboře zůstalo jen 9 000 vzbouřenců, kteří poslouchali důstojníky, jež si sami zvolili. Postupně jim bylo omezeno zásobování, tábor oblehli loajální ruští vojáci a po vypršení ultimáta byl 16. září zahájen dělostřelecký útok. Většina obležených se poměrně rychle vzdala, poslední zhruba stovka bojovala do 19. září. Odhady ztrát se různí od 9 mrtvých po asi 100 mrtvých a zraněných. Celkem 41 předáků povstání bylo uvězněno a čekalo na rozsudek ruského válečného soudu. Jenže mezitím přišla revoluce v Rusku, a francouzský ministerský předseda Georges Clemenceau najednou neměl s kým jednat. Dal všem příslušníkům sboru dvě možnosti: buď dobrovolnou práci ve Francii, nebo nucenou práci v trestních rotách v severní Africe. Rusové samozřejmě zvolili většinou první možnost a pracovali jako zemědělští a lesní dělníci, horníci a podobně.²⁰ Jen několik vojáků a důstojníků bojovalo na francouzské frontě až do konce války, mezi nimi i pozdější maršál Malinovskij.²¹

Není divu, že si Francouzi na vojáky přišedší z Ruska dávali pozor, nicméně Češi tak velké potíže jako příslušníci ruského expedičního sboru nedělali. Z hlediska zařazení vojáků to pplk. Philippe měl poměrně jednoduché s příslušníky mužstva v počtu 342, které rozmístil k rotám v Cognaku a Jarnaku. Onoho 3. dubna 1918 však dorazilo do Cognaku kromě velitelů oddílů také 119 dalších důstojníků či čekatelů důstojnické hodnosti. Je zřejmé, že pplk. Philippe takové množství neočekával, naopak že počítal s tím, že naprostou většinu transportu budou tvořit prostí vojáci. O skutečném složení Gibišova oddílu se dověděl až těsně před jeho příjezdem do Cognaku a znamenalo to pro něj bezpochyby nepříjemné překvapení, což vysvítá i z jeho dotazu Janinovi: „*Tento velký počet důstojníků mi nebyl oznámen, mám je považovat za důstojníky?*“²² Pro začátek tyto muže pplk. Philippe rozdělil rovnoměrně mezi roty, kde měli sloužit jako důstojničtí elévové až do Janinova rozhodnutí. Pplk. Philippe slíbil nové, podrobné přezkoumání každého důstojníka, na jehož základě vypracuje během několika dnů pro gen. Janina návrhy.²³ Skutečně již o 6 dnů později sděloval Philippe Janinovi svá zjištění,

²⁰ Někteří po válce ve Francii zůstali, většina byla v letech 1919-1920 vyměněna za Francouze zadržované v Sovětském Rusku. Historii ruského expedičního sboru ve Francii věnoval Henri Barbusse jednu povídku ve své sbírce *Nezkrocení* /1928/.

²¹ Podrobněji viz například Jamie H. COCKFIELD, *With Snow on their Boots: The Tragic Odyssey of the Russian Expeditionary Force in France during World War I*, New York 1997.

²² VÚA, f. Čs. legie ve Francii (1917-1920), Společné náhradní těleso v Cognaku (1918-1920), i. č. 107, k. 17, č. j. 309, Pplk. Philippe gen. Janinovi 2. 4. 1918.

²³ TAMTÉŽ.

z nichž bylo zřejmé, že nově příchozí znamenali nejen posilu, ale také těžkosti. První skupinu tvořili bývalí důstojníci – poručíci rakouské armády v počtu 21 (z toho 1 aktivní a 20 záložních). Měli za sebou šestitýdenní výcvik v Borispolu, po němž byli přijati s původní rakouskou hodností do 2. čs. divise jejím velitelem gen. Červinkou. Druhá skupina sestávala z 23 bývalých aspirantů rakouské armády (Fähnrich), které gen. Červinka přijal jako praporčíky. Třetí skupinu tvořilo 67 bývalých aspirantů rakouské armády, kteří od československých dobrovolnických jednotek v Rusku (rovněž 2. divise) odešli jako podporučíci. Následovalo 8 bývalých důstojníků a aspirantů rakouské armády (1 poručík, 5 podporučíků, 2 aspiranti), kteří nedosáhli žádné hodnosti v československé armádě, protože nedokončili výcvik v Borispolu. Původně uváděný údaj o dvojici lékařů v transportu se ukázal být nepřesným. Jednalo se totiž o dvojici studentů medicíny, přijatých gen. Červinkou v hodnosti „mladší vrah“, kteří měli za sebou pouze 6 nebo 7 semestrů studia.²⁴ Philippe oznamoval Janinovi, že bývalí poddůstojníci byli rozmístěni do všech rot, bývalí důstojníci ubytováni v domech v blízkosti jednotek. Jejich oblečení bylo velmi nedostačující, stěžovali si Philippovi prostřednictvím velitele transportu pplk. Gibiše. Zdá se, že francouzské velení nepočítalo s nutností vystrojiti očekávané posily z Ruska, protože pplk. Philippe žádal gen. Janina o oprávnění přidělit jim nové šatstvo.

Další možná starost s nově příchozími vysvítá i ze zmínky Philippa o mjr. Gibišovi.²⁵ Philippe psal, že za nejlepší prostředek, jak doplnit jeho výcvik, považuje přidělit jej na určitý čas k nějakému zkušenému bývalému veliteli praporu, a navrhl mjr. Gillaina od 1. praporu: „*Tento vyšší důstojník je velmi dobrý, taktní a umí se vyhnout urážkám.*“²⁶ Podle této zmínky i dalších náznaků se zdá, že někteří francouzští důstojníci měli s taktním jednáním nejen vůči podřízeným potíže.

Řešení důstojnické otázky

O tom, co by se mělo udělat s důstojníky a poddůstojníky Gibišova oddílu, uvažoval i gen. Janin. Dospěl k závěru, že bude nejlepší poslat co nejvyšší počet těchto vojáků do vojenských škol, zvláště do Saint Maixent, kde se ve zvláštním československém oddělení C. I. C. S. (Instrukční středisko pro velitele čet) připravovali důstojníci – velitelé čet, poddůstojníci – velitelé poločet, ordonance a kulometníci.²⁷ Philippe se s tímto názorem ztotožnil, ale poukázal na to, že kurs právě

²⁴ VÚA, f. Čs. legie ve Francii (1917-1920), Společné náhradní těleso v Cognaku (1918-1920), k. 17, i. č. 107, č. j. 363, Pplk. Philippe gen. Janinovi 9. 4. 1918.

²⁵ TAMTÉŽ. Ačkoliv Gibiš odjízďel z Ruska jako podplukovník československých jednotek, ve Francii mu přiznávali hodnost majora.

²⁶ TAMTÉŽ.

²⁷ Českoslovenští vojáci ve Francii se kromě kursů v St. Maixent (celkem 83 důstojníci, 415 příslušníků mužstva) připravovali také v granátnickém kursu v Excideuil (15/348, granátníci), v Chalons (26/102, dělostřelci, ženisté, velitelé čet, kulometníci, granátníci, spojky /liaisons/), St. Yrieux (4/240), Poitiers (2/42, v obou případech kulometníci), Lyonu (0/29) a Istres (1/31, v obou případech letci). VÚA, f. Čs. legie ve Francii (1917-1920), Společné náhradní těleso v Cognaku (1918-

začal, skončí 30. května a zahájení dalšího je plánováno až na 4. července. „*Nejlepším prostředkem jak zajistit jejich výcvik je umístit je do rot, jak už jsem to udělal, a v každém praporu organizovat speciální kursy pod velením velitele praporu, aby měli reálné velení,*“ psal Philippe Janinovi.²⁸

Čeněk Kudláček byl zaevidován 5. dubna, dostal matriční číslo 3667 a zařadili jej do 10. roty III. praporu 21. čs. střeleckého pluku. Rotě velel por. Jan Martinek,²⁹ praporu mjr. Mauduit. Kudláček v Rusku získal hodnost praporčíka, ale před cestou do Francie se jí, stejně jako řada dalších účastníků Gibišova transportu, vzdal. V dokumentech je uváděn jako *chasseur*, tedy vojín, a to až do léta, kdy byl teprve povýšen.³⁰ Část Kudláčkových spolubojovníků se s takovým stavem nechtěla smířit, ač s ním původně vyslovila souhlas. Z jednoho Philippova dopisu Janinovi vysvítá, že někteří z československých dobrovolníků, jež se v Rusku vzdali svých hodností, aby mohli být začleněni do transportu do Francie, se v novém prostředí srovnávali s vojáky příchozími odjinud a začali pociťovat křivdu: „...*mám tu čest předat Vám individuální stížnosti dvanácti bývalých důstojníků 22. pluku, kteří pocházejí z oddílu příšedšího do Francie pod velením mjr. Gibiše. Tito vojáci se zřekli svých hodností, aby přišli do Francie, zatímco důstojníci, kteří přišli ze Srbska, přešli ze srbské armády do československé se svojí hodností. Všichni tito vojáci patří do současných kursů v St. Maixent a pro zlepšení jejich materiální situace navrhl jsem Vám jmenovat aspiranty bývalé poručíky, četaři bývalé podporučíky (č. 686 z 15. V. 1918). Tato jmenování jsem provedl po Vašem schválení. Určitý počet z nich dnes odmítá svoji hodnost.*“³¹

Gen. Janin se jistě dokázal vžít do pocitů mužů, kteří, ač bývalí důstojníci, byli nuceni sloužit jako řadoví vojáci nebo v lepším případě jako poddůstojníci. Slíbil, že jim budou vráceny jejich „prýmky“, jakmile to bude možné. Vyžádal si seznam dotčených osob s popisem jejich dosavadní služby a vzkázal jim, že mu záleží na tom, aby se dočkali svých hodností hned, jakmile jejich velitel uzná za vhodné jejich jmenování.³² Zde byl samozřejmě háček. Je zřejmé, že již v Rusku kladená podmínka zájemcům o přesun do Francie, podle níž se museli vzdát hodností, měla své opodstatnění. V armádě musí být zachován určitý početní poměr

1920), i. č. 169, k. 57, b. č. j., Početní přehled účasti československých vojáků v odborných kursech.)

²⁸ VÚA, f. Čs. legie ve Francii (1917-1920), Společné náhradní těleso v Cognaku (1918-1920), k. 17, i. č. 107, č. j. 363, Pplk. Philippe gen. Janinovi 9. 4. 1918.

²⁹ Jan Martinek jako nadporučík padl 29. října 1918 u Vandy v Ardennách.

³⁰ Viz například VÚA, f. Čs. legie ve Francii (1917-1920), Společné náhradní těleso v Cognaku 1918-1920), k. 17, č. 109, č. j. 151/S, Seznam účastníků kursu v St. Maixent, Cognac 10. 8. 1918. Co se týká Kudláčkova zařazení v rámci 21. pluku, na seznamu vojáků určených do kursu v St. Maixent je uveden jako příslušník 5. roty. VÚA, f. Čs. legie ve Francii (1917-1920), Společné náhradní těleso v Cognaku 1918-1920), i. č. 107, k. 17, č. j. 846.

³¹ VÚA, f. Čs. legie ve Francii (1917-1920), Společné náhradní těleso v Cognaku 1918-1920), k. 17, č. 107, č. j. 901, pplk. Philippe gen. Janinovi 2. 6. 1918.

³² VÚA, f. Čs. legie ve Francii (1917-1920), Společné náhradní těleso v Cognaku 1918-1920), k. 3, i. č. 17, č. j. 1332, Gen. Janin veliteli odloučených československých jednotek v táboře v Darney 21. 6. 1918.

mezi mužstvem, poddůstojníky a důstojníky, nadbytek důstojníků, kteří nemají komu velet, může způsobit jen spory a potíže. (Ostatně podobnou otázku museli řešit i účastníci československého vojenského odboje na Západě v době 2. světové války.) Proto také Janin připojil k příslibu vrácení hodností podmínku „až to jejich velitel uzná za vhodné“. V dané době už ale nemusel mít špatné svědomí v tom smyslu, že by sliboval něco nesplnitelného nebo splnitelného v daleké budoucnosti. Část československých jednotek se totiž tehdy v Darney připravovala k přesunu na bojiště, a tam se dal předpokládat úbytek stávajících důstojníků cestou ve válce přirozenou.

Rozdíly v pojetí kázně a autority

Potíže s nově příchozími vznikaly ale také v jiné oblasti. Velitel 21. pluku, tehdy již plukovník Philippe, zvyklý z francouzské armády na přísnou kázeň, nemohl pochopit jednání československých důstojníků a poddůstojníků přišedších z Ruska, kteří podle jeho názoru se před mužstvem zřekli veškeré své autority, a přičítal to víceméně dlouhému styku s ruskou armádou. „*Mužstvo nezdraví, poddůstojníci to nevyžadují, ... nejdou příkladem, někdy i podněcují k neuposlechnutí rozkazů (například odmítnutí chleba, jenž co do množství neodpovídal předpisům). Rozkazy vydávané francouzskými důstojníky jsou vykonávány velmi pomalu, čeští důstojníci a poddůstojníci nespoupracují. ... Čeští důstojníci vydávají rozkazy slovy: "Bratři, udělejte to nebo ono", pronášenými skoro prosebným tónem. Důstojník, který přišel ze srbské armády, si musel vyslechnout, že "Češi srbskou kázeň nepotřebují". ... Kpt. Husák na adresu plk. Philippa i gen. Janina říká, že "pokud si ti dva myslí, že s touto disciplinou po francouzsku něčeho dosáhnou, mýlí se, naopak se vše rozloží". Zdá se, že muži z Ruska hodnotí dobře jen to, co prošlo Ruskem. ... odmítali provádět sokolská cvičení pod vedením důstojníka "nepocházejícího" z Ruska. "Ruští" důstojníci isolovali důstojníky, kteří přišli z Rumunska, protože byli příliš autoritářští a otevřeně požadovali disciplinu francouzskou, ne "sovětskou". Čeští důstojníci jsou málo tvrdí, mají sklon omlouvat chyby, trestají jen tehdy, dostanou-li k tomu rozkaz. ... vyhledávají popularitu na úkor disciplíny.*“³³ Skutečně tedy docházelo k tomu, co ještě v Rusku dle Koptova podání předpovídal Jaroslav Hašek, jenž v Kyjevě v roce 1917 údajně prohlášoval: „...ve Francii nás zašněrujou do jejich militérky, udělají z nás mašiny, do mozku nám namontují hodinový stroj ... dejte mně pokoj! ... Ve Francii, jak to není oficír, tak vůbec nemá právo myslit.“³⁴ Francouzští důstojníci se s pojetím vojenské kázně u Čechoslováků jen těžko smiřovali. Plk. Philippe na základě výše uvedených dojmů dospěl k názoru, že při budování československých jednotek by se měli dát dohromady vojáci různého původu (Srbsko, Itálie, Rusko), aby došlo ke zmírnění ruského vlivu. Po-

³³ VÚA, f. Československé legie ve Francii (1917-1920), Velitelství 23. pluku, k. 5, i. č. 16, b. č. j., Hlášení plk. Philippa gen. Janinovi z 10. 5. 1918.

³⁴ Josef KOPTA, *Třetí rota*, Praha 1926⁴, s. 519.

vaha ruských legionářů jej očividně trápila, na druhé straně ale nebyl zcela zaslepený, aby neuznal, že Češi si celkově zaslouží velmi dobré hodnocení, a neuzavřel své hlášení slovy: „*Za výše zmíněných podmínek budeme moci dosáhnout od československé armády vynikajícího výkonu, neboť ti muži mají prvotřídní vlastnosti: velmi vysoký stupeň vlastenectví, nadprůměrnou inteligenci a navíc velkou nenávist vůči společnému nepříteli.*“³⁵

Tyto poměry mohl zhruba měsíc pozorovat a osobně prožívat i Čeněk Kudláček, ačkoliv na něj se Philippova kritika zřejmě nevztahovala, protože neměl žádnou hodnost. U 21. pluku ale dlouho nepobyl. Již 6. května 1918 jej odeslali do granátnického kursu v Excideuil, odkud se vrátil po 20 dnech, aby se o necelý týden později, v první červnový den, vydal do St. Maixent. Francouzské velení zřejmě přehodnotilo původní záměr začít další běh až počátkem července a vzhledem k výše zmíněným poměrům u československých jednotek jej zahájilo druhý den po skončení běhu předcházejícího. Velitelem kursu v St. Maixent byl tehdy zkušený voják, několikrát raněný a vyznamenaný mjr. Ville, který si dokázal své žáky získat. V Českoslovácích zanechal velmi dobrý dojem jako „*vzorný velitel a milý představený, velký Francouz, na kterého jistě budou všichni frekventanti vzpomínati jako na vzor vojáka vlastence. Bohužel, že ještě koncem roku 1918 zemřel následkem starých ran.*“³⁶

Kudláček prošel dvouměsíčním důstojnickým kursem, jež v daném běhu ukončilo 126 mužů,³⁷ s velmi dobrým prospěchem. Z 20 možných bodů získal u závěrečných zkoušek z praktického vojenského výcviku 18, z teorie vojenského výcviku také 18 a stejným počtem byla oceněna jeho způsobilost k velení. Kázeň Č. Kudláčka komise ohodnotila jako velmi dobrou, stejně tak jeho vojenské vystupování, práci jako vytríbenou, dosažené výsledky jako vynikající, stupeň odborných znalostí velmi dobrý a z hlediska způsobilosti velet četě Kudláčka posoudila jako obzvlášť schopného. Celkový posudek zněl: „*Velmi chytrý, velmi svědomitý, velmi pracovitý. Jasně a metodické myšlení, velmi cílý. Obdržel osvědčení velitele čety. Bude dobrým důstojníkem.*“³⁸ Čeněk Kudláček svým výkonem zaujal i vrchní velení československých jednotek ve Francii, což dokazuje jeho jmenování v rozkazu a pochvalné uznání vlastnoručně podepsané gen. Janinem: „*Generál s potěšením vyslovuje úředně svoji spokojenost střelci Vincenci Kudláčkovi 21. českoslo-*

³⁵ TAMTÉŽ.

³⁶ VÚA, f. Kroniky a fotoalba 1914-1939, Čs. pěší pluk 21, Kronika, kniha I., 1918-1919, s. 17-18. Oldřich Španiel později charakterisoval mjr. Villa slovy: „Zdánlivá přísnost, před níž se vše třásl, a za chvíli přátelský laskavý úsměv dobrého zkušeného velitele, jenž pod přísnou maskou měl mužně citlivé srdce.“ Viz Oldřich ŠPANIEL, *K cestě čs. vojenské mise do Spojených států v r. 1918. (Několik vzpomínek)*, in: Československá legie ve Francii. I. Praha 1928, s. 266-270, zde s. 267.

³⁷ VÚA, f. Čs. legie ve Francii (1917-1920), Společné náhradní těleso v Cognaku (1918-1920), i. č. 109, k. 17, č. j. 1510/S, Jmenný seznam absolventů kursu v St. Maixent 1. 6. - 31. 7. 1918, Cognac 10. 8. 1918.

³⁸ VÚA, Kvalifikační listina Čenka Kudláčka, Osvědčení o způsobilosti k velení čety, St. Maixent 1. 8. 1918.

*venského střeleckého pluku za jeho pili, projevenou během kursu pro velitel čet v St. Maixentu od 1. června do 31. července 1918, jakož i za výborné známky, jež tam při ukončení obdržel. V Paříži dne 10. srpna 1918.*³⁹

Mezitím se 21. a 22. československý pluk přesunuly do Darney a Attigny (10. - 12. června), které se již nacházely v operačním pásmu. Tam také proběhla slavnostní přísaha celé brigády. Prapor pro 21. pluk navrhl František Kupka, věnovalo jej město Paříž a předával president Francouzské republiky Raymond Poincaré. Počátkem července byl 21. pluk nasazen na alsaskou frontu. Tam měla většina příslušníků Gibišova transportu možnost poznat na vlastní kůži západní bojiště a řada z nich na něm v posledních měsících války položila život či utrpěla zranění.

Čeňka Kudláčka se to ale netýkalo, patřil k těm několika jednotlivcům, kteří se do bojů nezapojili. Hned po návratu z důstojnického kursu jej přeložili k 10. rotě 23. čs. střeleckému pluku, kde měl působit jako instruktor. Jednalo se ovšem o jednotku v dané době spíše virtuální povahy. Existovala sice již déle než měsíc, byla založena v Cognaku rozkazem gen. Janina z 9. června 1918, ale neměla zdaleka plné stavy a jako samostatný útvar byla vyčleněna až 3. prosince téhož roku.⁴⁰ Je zřejmé, že se jednalo jen o přechodné Kudláčkově zařazení, o jeho blízké budoucnosti v těch dnech již bylo rozhodnuto. Jako účastník kursu se osvědčil, a navíc byly oceňovány jeho jazykové znalosti: při příjezdu do Francie udával dobrou znalost němčiny a ruštiny, obstojnou francouzštinu a částečnou angličtinu a polštinu. V pozdějších letech tento okruh ještě rozšířil, ale v dané době se zřejmě ve francouzštině zdokonalil natolik, že si jej velitel kursů v St. Maixent vyžádal jako tlumočnicka do dalšího běhu, který měl začít po měsíční přestávce 1. září 1918.⁴¹

Č. Kudláčka druhý den po nástupu do St. Maixent, 2. září 1918, spolu s dalšími dvěma kolegy, kteří dosud neměli důstojnickou hodnost (Dvořáček a Vaniček), jmenovali podporučíkem, a to s platností od 22. srpna.⁴² Září a říjen 1918,

³⁹ VÚA, f. Pozůstalost Č. Kudláčka, nezpr., Čs. vojsko, Hlavní štáb, rozkaz č. 36. Viz též VÚA, f. Čs. legie ve Francii (1917-1920), Společné náhradní těleso v Cognaku (1918-1920), i. č. 109, k. 17, č. j. 1556/S, Velitel náhradního tělesa mjr. Ciambelli gen. Janinovi 15. 8. 1918.

⁴⁰ VÚA, f. Čs. legie ve Francii, 23. čs. střelecký pluk, Úvod k inventáři. Tato jednotka byla také označována jako "Pluk amerických Slováků", jež tvořili její jádro.

⁴¹ Přestávka měla být využita jednak k udělení dovolené instruktorům a administrativním pracovníkům střediska, jednak právě k výměně instruktorů, kteří měli být nahrazeni podle oběžníku č. 10 341 C/I z 2. 10. 1917. VÚA, f. Čs. legie ve Francii (1917-1920), Společné náhradní těleso v Cognaku (1918-1920), i. č. 18, k. 4, č. j. 1765/E, Předseda poradního sboru ministra války gen. Janinovi 23. VII. 1918. Spolu s Č. Kudláčkem byli jako tlumočníci vyčleněni vojín Karel Dvořáček a Otakar Vaniček a aspirant Emanuel Václavek. Tamtéž, č. j. 1911/E, Gen. Janin veliteli náhradního tělesa čs. jednotek v Cognaku 4. 8. 1918.

⁴² Jmenování bylo zveřejněno v oficiálním věstníku čs. armády 8. 9. 1918. VÚA, f. Čs. legie ve Francii (1917-1920), Společné náhradní těleso v Cognaku (1918-1920), i. č. 109, k. 17, č. j. 1799/S, Velitel náhradního tělesa mjr. Ciambelli veliteli kursu v St. Maixent 11. 9. 1918.

tedy dobu, v níž probíhal další dvouměsíční kurs, strávil tedy jako tlumočnick v důstojnickém táboře v St. Maixent, a na frontu se už nedostal.⁴³

Po skončení kursu v St. Maixent se Čeněk Kudláček vrátil k náhradnímu tělesu a poslední dva týdny války byl k dispozici generálnímu štábu, ale není jasné, jak tam byl využit. Již 5. listopadu byl přidělen zpět k 23. pluku, k jeho 5. rotě,⁴⁴ ale jednalo se opět jen o přechodné zařazení. Na konci října bylo totiž rozhodnuto, že znovu změní klima. V den německé kapitulace, 11. listopadu 1918, jej v rámci devětačtyřicetičlenné skupiny důstojníků poslali k československému vojsku v Itálii, kde se měli jako techničtí poradci podílet na výcviku tamních domobraneckých jednotek, utvářených ze zajatých Čechoslováků.⁴⁵ Jeho nadřízeným se stal starý známý, velitel transportu z Ruska plk. Gibiš. Cílem oddílu se stalo město Foligno, důležitý bod československých legií v Itálii, v němž sídlilo mobilisační středisko a doplňovací velitelství. Tam vojenská kariéra řady příslušníků Gibišova transportu pokračovala, je to však již jiná kapitola.⁴⁶

Závěr

Obě skupiny československých legionářů vyslaných na podzim 1917 z Ruska do Francie představovaly jen část původně zamýšleného množství vojáků, kteří měli posílit bojovou sílu dohodových armád na západním bojišti. Ještě spíše bylo jejich úkolem podpořit politické snahy českých a slovenských exilových odbojářů, jež potřebovali viditelné argumenty pro svoje představy o zřízení nezávislého státu Čechoslováků. Francouzští důstojníci zpočátku pohlíželi s nedůvěrou na vojáky, kteří přišli ze země, v níž se dostávali k moci bolševici. Jejich podezření, že Gibišovi vojáci byli bolševiky ideologicky ovlivněni, a tudíž je třeba na ně dávat pozor, pramenilo ale spíše ze zvláštních vztahů v rámci legionářských jednotek,

⁴³ To je údaj z kmenového listu. V kvalifikační listině Kudláčkově je zapsáno, že v St. Maixent působil jako instruktor. VÚA, Kmenový list a Kvalifikační listina Čeňka Kudláčka. Na jmenném seznamu důstojníků 23. pluku z 2. 11. je Č. Kudláček uveden mezi důstojníky nepřítomnými se zařazením jako tlumočnick v kursu v St. Maixent, ovšem již s poznámkou "vrácen k náhradnímu tělesu". VÚA, f. Čs. legie ve Francii, Gen. štáb čs. vojsk 1917-1920, i. j. 59, k. 4, č. 2 232, Seznam důstojníků 23. čs. střeleckého pluku, 2. 11. 1918.

⁴⁴ VÚA, f. Čs. legie ve Francii (1917-1920), Velitelství 23. střeleckého pluku, k. 6, i. č. 37, Jmenné seznamy dle rot v r. 1918.

⁴⁵ VÚA, f. KLEG, Francouzské legie, Evidenční karta č. 3667. Výběr důstojníků pro Itálii provedla zřejmě Československá národní rada v Paříži na základě seznamu, který jí zaslal 22. 10. 1918 velitel náhradního tělesa mjr. Ciambelli. S konečnou platností rozhodl čs. ministr války rozkazem č. 11/1529. Vesměs se jednalo o čerstvě jmenované důstojníky (podporučíky), kteří se v dané době nacházeli v Cognaku nebo v St. Maixent, tedy ne na frontě. Většinu z nich tvořili příchozí z Ruska. VÚA, f. Čs. legie ve Francii (1917-1920), Společné náhradní těleso v Cognaku (1918-1920), i. č. 110, k. 17, č. j. 2247/S.

⁴⁶ K této otázce viz například František BEDNAŘÍK, *V boj! Kronika čs. legie v Itálii 1915-1918*, Praha 1927, s. 907-912; Tomáš JIRÁNEK, *Československá domobrana v Itálii 1918-1919 očima pamětníků*, in: *Armáda a společnost v Českých zemích v 19. a první polovině 20. století* (sborník příspěvků z konference), Ústí nad Labem 2004, s. 137-145. Tam též další literatura.

kde se důstojníci neohrazovali neprostupnou zdí ve vztahu k mužstvu a kde nepanovala tuhá disciplína jako v jiných armádách včetně francouzské. Velmi dobré výsledky ve výcviku a v boji ale francouzské velitele přesvědčily, že se jedná o vynikající vojáky s vysokou bojovou morálkou, která pramenila z jasného cíle: rozbití habsburské monarchie a vytvoření samostatného Československa. Někteří z francouzských velitelů, jež přišli s československými legionáři do styku, odjelo po válce do ČSR v rámci francouzské vojenské mise. Mnozí z nich by to jistě neudělali, kdyby měli z dob svého působení u československých legií jenom špatné zkušenosti.

Za překlad francouzských textů děkuji Mgr. Petrovi Stránskému.

Summary:

The Second, so called Gibiš's Transport of the Czechoslovak Legions from Russia to France (1917-1918)

In autumn of 1917 two groups of the Czechoslovak legionaries were sent from Russia to France. They should reinforce the combat power of the „agreement“ armies on the western front. More and more they should sustain the political efforts of the leaders of the Czech and Slovak exile resistance because they needed some visual arguments for their conception of the government of the independent Czechoslovak state. Initially, the French officers watched the legionaries with suspicion and they did not trust them because the legionaries had come from the country where the Bolsheviks were taking over the public power. The suspicion that the newly come soldiers were ideologically influenced by the Bolsheviks was rather based upon the specific relations among the legionary troops. The officers in these forces did not create tight walls between them and their rank and file and they did not demand tough discipline as it was ordinary in the French and other armies. But the very excellent results in the training and in the fight persuaded the French commanders to change their initial opinion. They discovered that the legionaries were perfect soldiers with the high combat morals which originated from the clear aim: they wished to destroy the Habsburg monarchy and create the independent Czechoslovakia.

translated by Jiří Kubeš

Aleš VRBATA

Charles Maurras – osobnost a *l'Action française*

Hledáme-li původ francouzského fašismu a snažíme-li se nahlédnout jeho domácí kořeny, zdroje a inspirace, není možné si nevěšmout klíčových postav, jakými byli Charles Maurras nebo Maurice Barrès. Jejich vztah k pozdějšímu fašismu není rozhodně jednoznačný. Nakolik oba svým myšlením předznamovali příchod fašismu a nakolik se hlásili k tradicionalismu a konzervativismu,¹ je stále předmětem řady studií. Nemůžeme však nijak zpochybnit jejich vliv na mladší generace, generace k fašismu se hlásících spisovatelů.² Mnozí z těch, kteří se ve 20. letech ocitají v čelných řadách francouzského fašismu, prošli Maurrasovou *l'Action française* či *Camelots du Roi*, případně (tak jako Drieu La Rochelle) pravidelně četli díla Barrèsova a stali se vyznavači jeho „*l'homme drapeau*“ či „*l'homme national*“. Nebudeme zde diskutovat otázku, nakolik byl fašismus do Francie importován a nakolik byl domácí provenience, ale působení a mimořádný vliv Barrèsův a Maurrasův se zdá hovořit spíš ve prospěch druhého názoru. Proto se také pokusíme stručně přiblížit působení Maurrasovo.

Maurras své dětství strávil v provensálském Martigues.³ Školní docházka a tradiční výchova na něj měly tak zásadní vliv, že při pozdějším mapování jeho života spatřovalo mnoho autorů determinantu Maurrasova myšlení právě v poutu k rodné provincii.⁴ Maurras je jednou z hlavních postav francouzského nacionalismu, ale podobně jako Barrès v případě Lotrinska je u Maurrasa na prvním místě nejprve Provence sama, a teprve pak Francie.

Maurras popíral, že by se „*narodil jako royalista*“, ale ve skutečnosti byli někteří z jeho předků s monarchií velmi úzce spjatí. V každém případě Maurras sám, v době, kdy přichází do Paříže, nemá žádný definitivní politický názor (je

¹ Robert SOUCY, *Fascism in France, The Case of Maurice Barrès*, University of California Press 1972.

² Pierre Drieu La Rochelle, Robert Brasillach, Henry de Montherlant aj.

³ Maurras se narodil roku 1868 v Martigues v departementu Bouches-du-Rhône.

⁴ Podobně životopisci Barrèsovi přistupují k jeho postavě a tvorbě. V jeho případě jde o rodné Lotrinsko, které se také často objevuje v jeho románech.

ostatně příliš mladý, píše se rok 1885 a jemu je 17 let), ale cítí jisté opovržení a znechucení republikánskou politikou.

Podobně klíčový se jeví i jeho vztah k náboženství – přesněji řečeno oddanost katolické církvi, církvi I. vatikánského koncilu a Syllabu.⁵ Maurrasův nacionalismus a katolicismus tvořily nerozlučnou jednotu a s tím souviselo i jeho politické angažmá za restauraci francouzské monarchie.

Náboženství však není totéž co církev a osobní víra u Maurrase nebyla totéž co církevní instituce. Již jako mladík byl synem své doby, a tak záhy prodělal osobní náboženskou krizi – tu v něm vyvolala četba Pascalových *Myšlenek*. V Pascalovi se konfrontoval s religiozitou, která upřednostňuje víru a cit před rozumem – Maurrase tento postoj uvrhl do nejistot a pochybností. On sám (navzdory katolicismu byl osobností zcela oddanou rozumovému přístupu ke světu) stál celý život v otázkách filosofie poznání na pozicích pozitivistických. Podobně jako tomu bylo v případě Barrèsově, jehož vývoj byl zásadním způsobem poznamenán školní docházkou a konfrontací s učiteli a spolužáky, i v případě Maurrasově lze již ve školních letech postřehnout mimořádný důraz na inteligenci, intelektuální dovednosti a vzdělanost. Bude sice celoživotním katolíkem, ale upřímné víry v Boha schopen nebude.

Druhá Maurrasova životní krize nastala také poměrně brzy – na jaře 1882. Jako čtrnáctiletý mladík znenadání ohluhl. Tato hluchota nebyla absolutní, ale až do konce života mezi něj a jeho okolí postavila zeď. Následovala další náboženská krize. Na ni bude opět reagovat intelektuálními výkony, snahou vyniknout svou racionalitou.

Nesmíme zapomínat, že Maurras vyrostl nejen v prostředí katolickém, ale také royalistickém a že si snadno osvojoval katolický kriticismus, který se ozýval proti postupující modernizaci země. V té době se Maurras ponořil do Fréderica Le Play, ale také do četby katolických kontrarevolučních autorů de Maistra a de Bonalda. Od roku 1884 studoval filosofii, soustřeďoval se na Kanta, Berkeleyho, Schopenhauera a další filosofy – filosofie měla pro Maurrase mimojiné i ten význam, že mu pomáhala odmítnout náboženskou víru v Boha. Toto odmítnutí však nebylo nějakou podobou metafyziky, ale agnosticismem a pozitivismem. Maurras se tedy již poměrně záhy stal skeptikem a agnostikem, a to jak na poli teoretické, tak praktické filosofie.

Přesto se u Maurrase dostavilo něco, co bychom mohli nazvat jako náboženský zážitek, a to dokonce dvakrát. K tomu prvnímu došlo ještě během jeho studentských let roku 1885. Později jej označoval jako „*Nuit de Tholonet*“. Podobný zážitek se opakoval, a to v jihofrancouzském Pau. V obou případech byla výsledkem nová chuť do života a touha vytěžit ze své izolace úspěch autentického sebeutváření.

⁵ Roku 1864, kdy papež Pavel IX. odsuzuje „omyly naší doby“ jako např. socialismus, pantheismus, racionalismus nebo liberalismus.

V roce 1885 Maurras dokončil středoškolské vzdělání a byl rozhodnut prosadit se jako novinář. Tehdy mu bylo 17 let a rozhodl se odejít do Paříže. Tam nejprve působil v odborných časopisech, ale ve skutečnosti chtěl proniknout do vysoké literatury – jeho cílem bylo vstoupit do významného konzervativního tisku. Ernst Nolte jeho první zkušenost s Paříží srovnává se zkušeností Hitlerovou ve Vídni – podobně jako Hitler o 20 let později se i Maurras musel konfrontovat se symptomy dekadence:⁶ židovskými jmény, realitou politických skandálů. V této době v Paříži vycházelo dílo, jež se dočkalo ještě mnoha vydání – *France juive* od Édouarda Drumonta, které mladý Maurras jistě četl. Toto dílo je i dodnes považováno za jedno z klasických děl francouzského antisemitismu – vedle toho, že bylo mnohokrát vydáno, zásadním způsobem ovlivňovalo politický a veřejný život Francie na přelomu století. Tato kniha podobně jako Panamská aféra pomáhala utvářet politické názory mladého Maurrased v době, kdy přicházel do Paříže. Setkává se se světem politiky a zažívá první pocity přímého ohrožení francouzské kultury a civilizace.

Félibrige de Paris, barrèsovská filosofie

V roce 1888 se Maurras zúčastnil soutěže uspořádané pařížskou společností Félibrige de Paris. Obdržel vítěznou cenu a stal se členem společnosti. Angažoval se ve věci revitalizace provensálštiny a snad právě zde má původ jeho pozdější aktivita ve prospěch federalismu a lokalismu, obnovení tradičních francouzských provincií. Byť byl původně přesvědčen, že provensálština je odsouzena k zániku či okrajové existenci, po setkání s Fréderikem Mistralem (1888) svůj názor změnil. Pařížští felibristé byli primárně národopisně a esteticky orientováni, ale Maurras se záhy stal tím, kdo do společnosti vnesl politické požadavky, jako je např. decentralizace státu, obnovení statutu tradičních provincií, uznání provensálštiny jako oficiálního jazyka Provence apod. Představiteli III. republiky byly tyto požadavky chápány jako hrozba jednotné Francii, nabourání či narušení státní soudržnosti, destrukce státního teritoria. Cílem společnosti spíš bylo posílit autenticitu tradičního regionu, jeho kulturu a jazyk. U Maurrased samotného se ale později projevovaly politické ambice, které, byť nebyly spojeny se separatismem, zdůrazňovaly federativní myšlenku. Ta byla součástí jeho integralismu, který později bojoval s tím, co Maurras považoval za primární ohrožení francouzské kultury, civilizace, autenticity – tedy s jakobínskou uniformitou. Demokraté hnutí *Félibrige* obviňovali, že se svým lokálním patriotismem příliš vzdaluje vlasti. Obávali se, že decentralizace ochromí národní jednotu a bude prvním krokem k rozdrobení Francie. Proti tomu Maurras protestuje. Jeho pojetí francouzského nacionalismu se zakládalo na nacionalismu provensálském, který mu byl prvotní. Podle Maurrased nemůže autonomie oslabit národní jednotu, protože všechny krajové zvláštnosti

⁶ Ernst NOLTE, *Fašismus ve své epoše*, Praha 1999, s. 104-105.

jsou projevem francouzské tradice, jež sama o sobě není ničím jiným než tradicí provensálskou.

Ve stejné době se Maurras začal oddávat nihilismu, myšlení, které vždy bylo tak či onak součástí jeho úvah. Nyní mu dával prostor. Podíváme-li se na atmosféru, v níž se francouzská společnost a zejména intelektuální elity nacházely, nepřekvapí nás to – Maurrasovo zaobírání se nihilismem do značné míry tuto atmosféru odráželo. Nihilismus byl více či méně přítomen v myšlení celé jeho generace. Tuto skutečnost si dobře uvědomoval, kladl si otázku po příčinách takového stavu i po možných východiscích z něj i po osudu Francie. Jeho nihilismus nelze chápat jen jako jeho osobní tematiku, ale jako tematiku celé společnosti – existenciální otázky, s nimiž se potýkala, se stýkaly s otázkami celospolečenskými.

Východiskem Maurrasova myšlení se v této věci nestal katolicismus. Nestal se jím ani nacionalismus, byť oba později tvořily důležitou komponentu jeho myšlení. V této době se soustředil na boj proti masovému nihilismu, který cítil jak v životě vlastním, tak v životě celé francouzské společnosti. Následujícího roku se pokusil o sebevraždu.

V 90. letech se ocitl pod vlivem Maurice Barrèse.⁷ Barrès patřil k nejlivnější osobnostem konce 19. století ve Francii a jeho vliv byl stejně silný před 1. světovou válkou jako po ní. Barrès se dokázal přesvědčivým způsobem dotknout tématu dekadence – především svým románem z roku 1897 *Les Déracinés*, jemuž v 80. letech předcházela trilogie *Le Cult du moi*. Na přelomu století byl Barrès všeobecně oslavovaným romanopiscem po celé Latinské čtvrti jako „*prince de la jeunesse*“. Mladší francouzská generace na něj pohlížela jako na „*maître*“ nebo intelektuálního vůdce. Mnozí z vůdčích literátů Francie zůstávali dlouhou dobu pod vlivem silného dojmu, kterým na ně Barrès v době jejich mládí zapůsobil. Mezi jeho obdivovatele patřil nejen Maurras, ale také Léon Blum, Henry de Montherlant,⁸ jeho rival a obdivovatel současně, André Gide, François Mauriac, Marcel Proust, nebo Louis Aragon či Pol Valdromme. Maurras Barrès ovlivňoval již během jeho prvních pařížských let. Právě pod jeho vlivem rozlišuje dva lidské typy: 1. *Le Barbare* a 2. *Le Civilisé*. Právě Provence je pro Maurrasa místem, které plodí první typ. Barbar je v Maurrasově pojetí ztělesněním vitality, síly, života (toto pojetí se zásadně odlišuje od Barrèsova): „...*la tradition provençale forme des barbares: c'est pourquoi la volonté de décentralisation, la résistance aux ravages du „progrés“, la retour aux traditions locales, sont autant de preuves que les globules rouges courent alertes et gaillards aux veines de la France.*“ Barbaři mu jsou ztělesněním animálního, přírodního a vitálního člověka: „*Les barbares – les gars bien musclés qui se poussent dans la vie, qui arrivent, qui évincent les civilisés non par l'intelligence mais par le caractère. Ils ont subordonné leurs sens à leur raison qu'à son tour leur volonté discipline.*“⁹

⁷ K jejich prvnímu setkání došlo roku 1888.

⁸ Především Henri de Montherlant (1896-1972) ve svých dílech navazuje na Barrèsov kult mužnosti a síly. Mimo to jej považoval za největšího spisovatele své doby

⁹ James McCEARNEY, *Charles Maurras et son temps*, Michel Albin 1977, s. 56.

Civilizovaný typ je typem, který je často ztělesněn v krásné literatuře (a to nejen francouzské) této doby jako dekadentní hrdina. Takovým hrdinou je Barrèsův Philippe z románu *Les Déracinés* – bez vitality a síly, městský člověk bez vztahu k přírodě a fyzickému světu, vyčerpán absurditou vlastní existence. Barrès nebyl ale sám, kdo dokázal odrážet realitu své doby – dekadentní hrdina a dekadence jako taková tvořily součást značně rozšířené intelektuální nálady *fin de siècle*. Takový byl zájem řady evropských intelektuálů. Maurras definoval civilizovaný typ takto: „*Le civilisé – un malheureux que sa débilité native prive de toute croyance, si bien qu'il na point de écoulement d'idées et d'affections instables, sans autre lien qu'une mémoire douloureuse et des prévisions tristes. L'action lui est par là interdite: puis la sensation elle-meme devient intolérable car sa pensée oisive l'agrandissant et la multipliant dans trêve, la transmute aussitôt en souffrance. Alors, il s'échape dans le Rêve.*“

Počátky politické doktríny

„*La naissance de dieux nouveaux a toujours marqué l'aurore d'une civilisation nouvelle, et leur disparition a toujours marqué son déclin. Nous sommes à une de ces périodes de l'histoire où, pour un instant, les cieux restent vides. Par ce fait seul, le monde doit changer.*“
Gustave Le Bon¹⁰

O počátcích politické doktríny lze u Maurrasa hovořit od roku 1890. Tehdy se zahájila cesta, na jejímž konci stálo poznání, že jen politika a angažovanost v ní představují životní poslání a syntézu všeho toho, co považuje v poznání za zásadní – syntézu náboženství, filosofie a estetiky. Roku 1890 prodělal další duchovní přerod či předěl – šlo o druhý duchovní zážitek, který někdy označoval jako druhou *Nuit de Tholonet* či jako *Nuit de Pau*. Tehdy se již definitivně rozešel s metafyzikou, Bůh pro něj přestal existovat, byl pevně přesvědčen, že světu vládne chaos a že život postrádá jakýkoli hlubší smysl.

Tehdy se ztotožňoval s provensálskou tradicí, s dědictvím katolicismu a antického Řecka a Říma. Zašel v tomto ohledu hodně daleko – katolictví se mu stalo moderní formou pohanství, dokonce jej spojoval se smyslovým naturalismem a odňal mu jeho úzce duchovní rozměr. V tomto duchu také napsal svou první práci *Chemin de Paradis* (1895).¹¹

Počátky Maurrasovy doktríny souvisely s přijetím zásadních postojů, které již nikdy v základní podobě úplně neodmítl. K víře v monarchii jej vedly dvě linie přístupu. Nejprve to byla láska k vlastní provincii. Stejně jako Mistral, Amouretti a mnoho dalších Provensálců se i Maurras horlivě stavěl za obranu pokladů této

¹⁰ Gustave Le BON, *Les Lois psychologiques de l'évolution des peuples*, Paris 1984, s. 170.

¹¹ Tehdejší katolická kritika tuto oslavu „katolicismu“ označovala za projev autorova pohanství. Nolte toto Maurrasovo dílo označuje za dílo „*sporné umělecké hodnoty*“, ale zato mu přiznává velký politický a ideologický význam – Maurras tu totiž jasně ukazuje, že svým myšlením vyjadřuje podobný radikální konzervativismus jako Nietzsche. Srov. E. NOLTE, *Fašismus*, s. 17.

jižní provincie a současně proti tomu, co sám nazýval „*jakobínskou uniformitou*“, čili proti standardizaci demokracie. S příchodem do Paříže tyto pocity ještě nabyly na intenzitě a Maurras se stal *Felibre*.¹² Jak uvidíme, regionalismus se stal prvním krokem směrem k royalismu.

Zásadní roli ve formování jeho myšlení měl vztah k vlasti. Maurras byl horlivý patriot. Podobně jako ti z jeho vrstevníků, jejichž mládí bylo zatemněno výsledky franko-pruské války, byl i on mimořádně citlivý na slabost Francie v Evropě a na snížení jejího významu. Tato optika nabyla na síle s cestou do Řecka roku 1896. Tak jako dokázal objektivněji nahlédnout milovanou Provence z Paříže, podobně si uvědomil situaci Francie při pohledu zvenčí. Cesta do Řecka měla pro Maurrasa dvojí přínos: na Akropoli cítil slávu a božskost civilizace, kterou považoval za předka a předchůdce civilizace francouzské, a v moderním Řecku viděl mnoho znamení upadajícího francouzského vlivu. Na své zpáteční cestě navštíví Itálii, Korsiku a nakonec Anglii. Tam jej zastihla zpráva o Henryho aféře – počátku aféry Dreyfusovy. Píše se rok 1897 – Maurras se do Paříže vrací jako „*vášnivý odpůrce demokracie a rozhodný stoupenec monarchie. Jeho učednická a vandrovní léta jsou u konce.*“¹³

Východiskem Maurrasova myšlení je odmítnutí individualismu – individualismus je mu jedním z negativních důsledků revoluční tradice a jednou z hlavních příčin tak rozbujelé dekadence v jeho vlasti, faktorem, který nevyhnutelně vede k anarchii. Ve svém vlastním životním příběhu bude spojovat individualismus s rostoucím vnitřním napětím, které jej nakonec dožene ke dvěma pokusům o sebevraždu.

Již jako mladík si všiml toho, co sám označoval za dekadentní projevy ve francouzské společnosti, a proto se ptal po principech řádu – nejprve v umění a později ve společnosti. Pokoušel se společenskou situaci analyzovat a dospěl k názoru, že demokracie je – jako úpadkové stádium společnosti – výsledkem intelektuálních konstrukcí posledních desetiletí 18. století. I tento osvícenský intelektuální kvas měl však své hlubší důsledky. Rousseau a jeho individualistická filosofie, jež byla Maurrasovi ztělesněním dekadence francouzské civilizace 19. století, byla v posledku důsledkem protestantismu a jeho tradice svobodného souzení v otázkách víry. Je to reformace, která stojí na počátku rozkladu francouzské a evropské civilizace. Právě zde se zrodila celá řada scestných představ, které znamenaly vychýlení z řádu, katolicismu i z klasických tradic – toto vychýlení znamenalo počátek anarchie.

Maurras se podobně jako mnozí další (obvykle pod vlivem sociálního darwinismu) v 2. polovině 19. století hlásil k organicistnímu pojmání společnosti¹⁴ (Vacher de Lapouge, Gustave Le Bon, Taine aj.) – každý organismus (a tím je i lidská společnost) předpokládá hierarchii, tedy jakési rozdělení jednotlivých

¹² Félibre byl stoupenecem obrození francouzského jazyka.

¹³ E. NOLTE, *Fašismus*, s. 108-109.

¹⁴ Zeev STERNHELL, *La Droite révolutionnaire, 1885-1914. Les origines françaises du fascisme*, Paris 1978, s. 15-17.

funkcí. Z toho samozřejmě vyplývala nerovnost, která byla Maurrasovi ve společnosti něčím zcela samozřejmým. Rovnost je naopak něčím nepřírozeným a úpadkovým – odpovídá totiž nejnižším formám života a nejnižším organismům. Naopak s přibývajícím nerovností mezi jednotlivými složkami narůstá výše forem života.¹⁵ Maurras se v tomto smyslu vyjadřoval ve své práci *Mes idées politiques*.

V duchu tohoto boje proti individualismu útočil na jeho nejružnější podoby, které v dějinách nacházel – hovořil o třech druzích romantismu: náboženském, politickém a estetickém.

Náboženským romantismem má na mysli protestantismus a vše, co přinesl – jím počínaje si jedinec vytvářel vlastního Boha, otevírala se mu možnost zařadit si vlastní život svým způsobem, řídit se svým svědomím, vydělit se ze společenského celku a jeho tradic. Maurras, nepochybně ovlivněn tradičním kontrarevolučním katolicismem de Maistra a de Bonalda, akcentoval naopak význam tradice, společenské soudržnosti a katolicismu. Ten věřící osvobozuje od metafyzických a existenciálních nejistot a vytváří mezi lidmi pouta, neatomizuje společnost, ale právě naopak – sjednocuje ji. Maurras byl přesvědčen, že boj proti dekadenci musí začít tím, že Francie obnoví spojení s tradičními hodnotami, čili obrodí svou katolickou tradici: „*il faut rechristianiser la France, c'est à cette condition que la hiérarchie antique pour être rétablie, la vraie fraternité ré fleurir et la paix social régner*“.¹⁶ Katolickou víru chápal jako tu nejlepší zbraň proti nihilismu a dekadenci. Osobně sám sebe v tomto ohledu zklamal, protože víru ztratil a zcela v duchu doby propadl agnosticismu. Ten u sebe vnímal jako slabost a nedostatek nejen proto, že jej sám ve své doktríně vyžadoval, ale také proto, že byl v rozporu s katolicismem, který Maurras považoval za národní náboženství Francie. Sám sebe tedy svým způsobem považoval za odpadlíka od národní tradice.

Politickým romantismem Maurras rozuměl hodnoty a principy, s nimiž přišla Francouzská revoluce. Na jejich počátku stál právě individualismus, který tak přímo vyjadřoval již před revolucí Rousseau. Jeho pojmání svobody a lidské přirozenosti Maurras vystavoval ostré kritice. Východiskem Rousseauovy antropologie a sociální filosofie byl „*dobrý divoch*“, jehož přirozenou výbavou byla podle Rousseau svoboda, a teprve se vstupem do společnosti o svou svobodu i ctnosti přišel. Maurras taková východiska odmítal – člověk pro něj není ani dobrým, ani zdokonalitelným, a je to jen společnost, která jej může zachránit před ním samot-

¹⁵ Toto pojetí společnosti dominuje společenským vědám v posledních desetiletích století 19. a prvních desetiletích 20. století: „*Le pont de jonction vers lequel convergent ces courants et systèmes nouveaux se trouve incontestablement au coeur d'une discipline nouvelle, celle de sciences sociales. Pour sa part, la sociologie politique se charge de reprendre les enseignements du darwinisme social, [...] Selon Pareto, toute société est composée d'une vaste majorité de médiocres. Elle s'organise donc toujours en forme de grande pyramide au sommet de laquelle se trouve une élite et dont la base est composée de la grande majorité de la population. D'autre part, Pareto n'hésite pas à comparer l'organisme social à un organisme vivant, pas plus qu'il hésite à établir un parallèle entre la sélection naturelle et celle qui, selon lui, existe au sein de la société humaine.*“ Z. STERNHELL, *La Droite révolutionnaire*, s. 18.

¹⁶ J. McCEARNEY, *Charles Maurras*, s. 88.

ným. Maurrasovy úvahy pokračují následujícím způsobem: Rousseauovým idejím se dostalo sluchu za revoluce – ta každému nabídla svobodu, rovnost a bratrství, revoluční trojici. Maurras tuto trojici vnímal jako obratné intelektuální, citové, demagogické ospravedlnění nejnižších lidských pudů, kterým se tak ve společnosti dostalo průchodu. Nejde vůbec o skutečnou svobodu, jde o manévr, jehož výsledkem je skutečnost, že lidé přicházejí o své zábrany, stávají se otroky svých vášní a pudů a záhy se staví proti všemu, co by mohlo stát v cestě jejich uspokojení.

Estetický romantismus byl posledním z romantismů v Maurrasově ideologii. Byl jen důsledkem dvou předcházejících. Duchem, který spojuje všechny tyto „romantismy“, je individualismus. Ve všech je jedinec (tedy něco dílčího) povýšen nad celek. Tak je tomu i v případě romantismu estetického. V něm je celé dílo podřízeno svým jednotlivým složkám – v důsledku toho pak celek znamená mnohem méně než jednotlivé složky. Hledání originality, které se pro Maurrasa stává jednou z hlavních charakteristik umění jeho doby a které podle jeho názoru podřízeno individualismu (resp. je jeho důsledkem), ve skutečnosti škodí harmonii díla a je celospolečenským nebezpečím. Maurras po umění naopak vyžadoval obnovení vazeb s řecko-latinskou tradicí a s katolicismem. Proto se také nejprve obracel na uměleckou a intelektuální elitu v Paříži – přesněji ve skupině Félibrige, kde spolupracoval s básníkem řeckého původu Jeanem Moréasem. Jeho tvorba mu byla příkladem toho, co od umění očekával – obnovení románské. Navzdory tomu, že jejich spolupráce netrvala dlouho, Maurras se záhy stal hlavou nového literárního proudu – románské školy. Ani její existence ale netrvala dlouho.

Maurrasovo pojmání společnosti a jeho politická teorie jsou tedy antidemokraticky orientované. Demokracie mu byla nepřirozeným zřízením už tím, že postrádá prvek hierarchie, který sám o sobě je v přírodě přítomný a jí samé je vlastní. Demokracie je navíc v rozporu s pojmem organizace a organizovanosti. Idea organizace implikuje řád a řád zase hierarchii. Demokracie je ale s ideou řádu a organizace v přímém rozporu, je naopak ne-řádem v rovnosti. Sama rovnost je totiž v rozporu s ideou řádu: „*On n'organise pas la démocratie. On ne démocratise pas l'organisation. Organiser la démocratie, c'est instituer des aristocraties; démocratiser une organisation, c'est y introduire, c'est égaliser, c'est établir à la place des différences, des inégalités, des organisations, l'égalité qui est stérile et même mortelle.*“¹⁷

Poněvadž nerovnost a hierarchičnost jsou přirozené, reformace a později Francouzská revoluce se svou Deklarací práv člověka a občana zásadním způsobem narušily přirozený stav, v němž je nerovnost podmínkou života, společenského řádu a pokroku. Maurras se tak řadil ke konzervativním kritikům Francouzské revoluce.¹⁸

¹⁷ Charles MAURRAS, *Démocratie religieuse*, Paris 1921, s. 111.

¹⁸ Nepočítáme-li mimo Francii Edmunda Burka, pak ve Francii samé to jsou theokraté jako De Maistre a De Bonald, romantický monarchista Chateaubriand, mezi doktrináři vyniká Royer-Collard, později La Tour du Pin aj.

Demokracie nebyla z Maurrasova myšlení zcela vyloučena – byl přesvědčen, že demokracie je vlastní raným formám společenského stavu, kdy diference, specializace, a tedy i hierarchie hrají omezenou roli. O takových společnostech hovořil jako o „*sociétés en enfance*“. Věděl samozřejmě i o demokraciích antických řeckých městských států. V jejich případě však byla demokracie čistě technickým řešením některých problémů, a nikoli ideologií. Demokracie starých Řeků nebyla totéž jako moderní demokracie, která vznikala jako ideologie, jako idea, již se podřizuje vše. Demokracie má však nejen racionalisticko-osvícenský aspekt. Maurras v ní nalezl jasné náboženské aspekty. Jde podle něj o zvláštní náboženství, které se nezakládá na náboženské zkušenosti ani na rozumových úvahách a empirii – ve skutečnosti jde o čistou metafyziku. Náboženství demokracie nepředstavuje náboženství pro pasivní věřící, naopak – vyžaduje osobní aktivitu a angažovanost a uplatňování demokratických zásad v individuálním životě. V takovém případě se demokratická ideologie šíří naprosto všude a ničí původní hierarchicky uspořádaný a organizovaný organismus společnosti. Myšlenka univerzální rovnosti se šíří stejně jako zlo, jež v sobě nese. Jedinec je postupně vytrháván z přirozených společenských skupin, které jej až dosud chránily, a ocitá se uvnitř mechanismu kolektivní moci, kde se nebude moci dovolat svých práv – stát se nakonec začne svou mocí obracet na lid a jedince.

Dalším tématem jeho myšlení byla v této době otázka lidské rasy. Maurras není prvním Francouzem, kterého téma rasy oslovilo. Rasa a rasové myšlení začaly na počátku 19. století překračovat hranice disciplíny – biologie – a dostávalo se do věd společenských. Nebudeme-li brát v úvahu přírodovědce, pak se této otázce věnovali mnozí – Gobineau, Augustin Thierry, Barrès, Vacher de Lapouge, Taine, Renan, Le Bon a jiní. Společenské vědy a metody společenských věd byly především po roce 1870 plné rasových teorií. Maurrasova rasová doktrína byla trvalou součástí jeho myšlení. V žádném případě ji nelze (stejně jako je tomu v případě Barrèsově) spojovat s pojetím, které se rozvíjelo v Německu (Houston Stewart Chamberlain aj.) a které rasu pojímalo v úzce biologickém smyslu slova.¹⁹ Maurras chápal rasu primárně kulturně. Rasa u něj souvisela s jeho tradicionalismem a navazovala na něj. Maurras na rozdíl od pozdějších generací fašistů nevolal po „novém člověku“, který by zahájil novou dějinnou éru, ale jeho ambice byly veskrze tradicionalistické. Maurras chápal rasovou příslušnost jako jednu z hlavních determinant života člověka i společnosti podobně jako rodinu. Jak rodina, tak

¹⁹ Jak ukázal George L. Mosse ve své knize *The Crisis of German Ideology, Intellectual Origins of the Third Reich*, rasové myšlení v Německu bylo jednou ze součástí rozsáhlého myšlenkového proudu, který se rozvíjel již od počátku 19. století a který se koncentroval kolem pojmu „*volk*“ (Mosse proto hovoří o „*volkish thinkers*“ či o „*volkism*“). Všechny dílčí myšlenkové proudy, jež byly součástí tohoto „*volkish thinking*“, měly čistě metafyzický základ, což platí o tamějších rasových teoriích (o těch, které vznikaly ve Francii, to tvrdit nelze). Byť byly německé rasové teorie vybudovány na starší domácí myšlenkové, filosofické a metafyzické tradici, přesto se jejich předním představitelem stal Angličan Chamberlain. Navíc přijímaly jisté prvky rasových teorií francouzských (Vacher de Lapouge, Gobineau aj.), které v samotné Francii velký úspěch nezaznamenaly.

rasa mu byly nástroji politické socializace. Rodina a její tradiční struktura byly pro Maurras – a v tom byl ovlivněn La Playem – základním místem socializace. Tam se z malého barbara stává civilizovaný jedinec.

Vedle rodiny a rasy je pro jedince i společnost klíčovou determinantou provincie – je to prostor, společenství, které jedinci umožňuje (na rozdíl od národa, který je k tomuto účelu společenstvím příliš širokým) přímou seberealizaci v její celistvosti. O provincii říká: „...*le moyen terme se trouve dans la province, communauté dotée d'une spécificité économique, géographique, linguistique, assez puissante pour agir comme un déterminisme (...) La France n'est pas seulement une communauté des provinces dont chacun doit affirmer sa personnalité. L'Unité de l'ensemble est assurée par une origine raciale, une histoire est une tradition communes, la tradition gréco-latine qui est au fond de notre langue et qui roule dans notre sang.*“²⁰

Zachování rasy v pravém slova smyslu (jak ji pojímal Maurras) znamená zachovávat a udržovat tradice, tradiční uspořádání společnosti. Proto také požadoval nacionální výchovu. To nám samozřejmě velmi připomíná Barrèsovu doktrínu „*la terre et les morts*“, kterou byl Maurras nepochybně také inspirován a která se objevuje již v Barrèsově trilogii *Le Culte du Moi*.

Součástí jeho rasové teorie byl také antisemitismus – lze jej považovat za „přirozenou“ součást jeho myšlení, protože antisemitismus byl skutečně běžnou součástí společenskovedních disciplín ve Francii 2. poloviny 19. století. Problém antisemitismu nelze chápat v úzkém smyslu slova ve spojení s Edouardem Drumontem a Dreyfusovou aférou, byl jevem mnohem širším – jevem, který byl současně vzpourou proti pozitivismu, demokracii a liberalismu.²¹ Jinými slovy byl

²⁰ J. McCEARNEY, *Charles Maurras*, s. 79.

²¹ Za zakladatele francouzského antisemitismu je považován Alphonse Toussenel (1803-1885), který „po celý svůj život ovlivňoval jeho podobu“. Jeho základní prací je v tomto ohledu kniha *Les Juifs, rois de l'époque* z roku 1845, kde útočí na židovský monopol v bankovníctví, obchodě nebo dopravě. Je přesvědčen, že právě židé budou záhy kontrolovat těžbu uhlí i jiné oblasti výroby. Toussenel paradoxně nebyl pravicově orientován a spíš se řadil na levice – byl žákem Charlese Fouriera. Toussenel vyslovuje také názor, že za dekadenci a úpadek Francie ve vnitřní a zahraniční politice jsou odpovědny právě židé – právě oni jsou v kapitalistické společnosti vládcí a jim patří ta privilegia, která za starého režimu patřila aristokracii. Toussenel nebyl jediným socialistou, který měl tyto názory – podobné měla i celá řada jiných pokračovatelů Fourierových: Considérant nebo Proudhon. Toussenela četl bezpochyby také Drumont. Názory vyslovované Toussenelem již v polovině 19. století se Francií ozývaly po celou dobu trvání III. republiky. Proletariát, jehož síla ve Francii III. republiky bude výrazně narůstat, od socialistických teoretiků převezme také antisemitismus – Auguste Blanqui (1805-1881), zakladatel francouzského syndikalismu, nebo jeho žák a pozdější komunard Edmond Marie Gustave Tridon (1841-1871). Intelektuální dědictví blanquismu pak převezme Albert Regnard – je jedním z blanquistických studentů a přispívá do *Revue socialiste*, kam přispíval i klasik antisemitismu III. republiky Edouard Drumont. Socialističtí teoretici antisemitismu měli ve Francii daleko větší vliv než ti pravicoví, jako např. Joseph Arthur Gobineau (1816-1882). Jeho dílo *Essai sur l'inégalité des races humaines* nebylo ve Francii dlouho příznivě přijato, i když jeho názory přejímali politici a intelektuálové různé orientace (Taine, Renan, Maurras, Sorel, Drumont). Georges François DREYFUS, *Antisemitismus za třetí francouzské republiky*, in:

součástí celého proudu idejí, jež se snažily popřít historický vývoj od Francouzské revoluce. Maurras do tohoto proudu spadá.

Na počátku 90. let Maurras působil v konzervativním tisku – v roce 1892 ve významném legitimistickém listu *Gazette de France*, později (1895) v orleanistickém *Soleil*. Psal literární kritiky, vyslovoval se proti demokracii a republikanismu. Objevil se i v Barrèsově listu *La Cocarde*. Všude se vyjadřoval proti individualismu, jehož projevy vnímal všude ve veřejném životě – skandály a aféry, které tak podpořily vlnu boulangismu.

V této době se součástí jeho doktríny stal sociální darwinismus, který ostatně procházel vzestupným trendem v celé Evropě i v Americe v 90. letech 19. století i později.

Přistoupiv na východiska sociálního darwinismu, Maurras ve své doktríně ještě umocnil nacionalistický prvek, který byl ostatně přítomen již v jeho pojetí rasy stejně jako ve vlivu, kterým na něj působil Barrès. Maurrasovi byla národní tradice (jejíž součástí byl katolicismus, kontinuita s římským a řeckým světem a klasicismus) zdrojem veškerého života a právě odtud měla společnost čerpat, pokud měla přežít podmínky věčného boje – doktrína, kterou Maurras přijal ze sociálního darwinismu: „*Ce sont les lois de la nature qui ont constitué l'idée de patrie. Ce n'est pas une idée provisoire: elle est éternelle.*“²² Boj o přežití, zákon, jenž byl uznáván sociálním darwinismem jako zcela objektivně existující společenský zákon, který determinuje osudy národů,²³ Maurras aplikoval jen na mezinárodní vztahy. Na úrovni sociální organizace společnosti jej vůbec nepřipouštěl, protože působil destabilizujícím vlivem. V otázce síly národa a jeho sebejistoty byl značně inspirován J. G. Fichtem²⁴ – zde, ale i jinde se zrodila jeho antipatie, ba nenávisť k cizincům. Ostatně byla vlastní i jeho předchůdci a inspirátorovi – Barrèsovi. Kritici dekadence se shodovali v celé řadě ohledů a jedním z nich byla snaha najít viníka dekadence. Maurras, podobně jako řada jiných, viděl viníka ve faktorech, jež společnost odcizovaly národním tradicím. Tehdejší sociologie, pojímající společnost organicky, často uplatňovala termíny z přírodních věd a biologie – a dekadence byla nemocí, za níž podle mnoha doktrín stály národnostní menšiny. Maurras jim dal souhrnné označení *Anti-France*. Nešlo ani tak o množinu jedinců cizího původu pobývajících na území Francie, šlo o intelektuální jev – v Maurrasově interpretaci je intelektuální elita Francie pod vlivem ideologie, v jejíchž základech leží reformace, revoluce a romantismus, tedy faktory, které byly v naprostém rozporu s identitou Francie, resp. tím, co Maurras označoval jako „*le fait national*“. Reformace, revoluce i romantismus chápal jako projevy individualismu a zahraničního původu: „*L'esprit germain, l'esprit anglais, l'esprit protestant nous*

Bernd MARTIN – Ernst SCHULIN (edd.), *Židovská menšina v dějinách*, Olomouc 1997, s. 214-218.

²² J. McCEARNEY, *Charles Maurras*, s. 122.

²³ Z. STERNHELL, *La droite révolutionnaire*, s. 17-18.

²⁴ E. NOLTE, *Fašismus*, s. 108. Stejným Fichtem bude zásadním způsobem v mnoha ohledech inspirováno volkistické myšlení v Německu (Paul de Lagarde, Julius Langbehn aj.).

ont envahis.“ Francie tedy v posledních staletích zažila vpád cizích myšlenek a stala se jejich obětí – nepřátele Maurras jasně identifikoval: protestanti, židé, *métèques*²⁵ a svobodní zednáři. Oni a jejich myšlenky i životní styl představují jádro *Anti-Francie*. Republikáni a demokraté se stali představiteli okupačních sil.

Další typickou součástí Maurrasova myšlení byl útok na centralizovanou Francii. Tu dokonce označoval za „*véritable conspiration de l'État politique contre l'état naturel des choses*“.²⁶ Centralizace byla dalším faktorem (její počátky ovšem sahají až doby Jindřicha IV.), který dle Maurrasa Francii vzdaluje její autentičností a jejím tradicím. Děje se na úrovni politické, administrativní i kulturní a způsobuje, že moc je ve všech ohledech v rukou pařížské elity a té zcela jednoznačně dominují reprezentanti *Anti-Francie*. Tento stav byl pro Maurrasa natolik vážný, že mluví o „*okupaci*“.

Centralizace (proti níž bojoval již svým politickým aktivismem ve společnosti *Félibrige de Paris*) mu byla jedním z dalších důvodů pro vedení a uplatňování nacionalistické politiky. Maurras ve své teorii *Anti-Francie* hlásal sektářský nacionalismus – Francie, jak ji pojímal – jako zemi zbařenou všech cizích faktorů, všech aspektů *Anti-Francie*. Taková Francie je opakem Francie tak jak ji znal z konkrétní zkušenosti. Všichni, kdo nesdíleli jeho teorii, spadali do kategorie zrádce skutečné a autentické Francie. Paradoxní je, že zradu a spolupráci s *Anti-Francií* pro Maurrasa a později i pro *l'Action française* představovaly i nejrůznější druhy jiných patriotismů, které se nekryly s Maurrasovou doktrínou. Maurras a před ním již Barrès zásadním způsobem změnili pozici nacionalismu ve francouzském politickém spektru (což bylo zcela v rozporu s politickou tradicí, jak se formovala od dob revoluce) – posunuli nacionalismus z levice na pravici.²⁷

Součástí tohoto pravicového nacionalismu z konce 19. století byly rasové úvahy. Jak již bylo naznačeno, podobně jako u jiných románských národů tu rasa nebyla definována v přísně biologickém slova smyslu, ale převážně ve slova smyslu kulturním, psychologickým a civilizačním: „*Les Français sont gallo-romains ou mieux [...] gallo-grecs d'origine, d'éducation, de tradition [...] si nous ne sommes point cela, nous ne sommes plus rien. Cette race détermine l'intelligence et la sensibilité: la science [...] l'art et les lettres son bien affaire*“.

²⁵ V češtině se lze setkat s termínem „*metékové*“, pro Maurrasa je toto slovo označením pro cizince (nelatinského původu) žijící ve Francii.

²⁶ J. McCEARNEY, *Charles Maurras*, s. 125.

²⁷ Ještě před Barrèsem byl francouzský nacionalismus spojován s humanitarismem a liberalismem, s ideály Francouzské revoluce. Romantičtí nacionalisté jako Lamartine, Hugo a Michelet odsuzovali úzký a etnocentrický nacionalismus a naopak obhajovali práva všech národů (a nejen Francie), sympatizovali s utlačovanými národy všude, příznivě se stavěli k volnému obchodu zboží i idejí, stavěli se proti bariérám vysokých tarifů a spojovali nacionalismus s liberalismem a občanskými svobodami. Barrès ale hlásal zcela jiný typ nacionalismu – takový, který kladl sebe-zájem (tedy egoismus) nad všechny další principy, který byl zcela indiferentní k osudům jiných národů a který volal po ekonomickém a intelektuálním protekcionismu, který oslavoval armádu a vojenskou moc a který podřizoval individuální práva *raison d'état*. Stručně řečeno, Barrès pro mnohé pomohl obrátit dosavadní význam nacionalismu.

*nationale ou, pour mieux dire, affaire de race. Chaque race a sa façon de comprendre et d'expliquer, de raisonner et de sentir. Le plus ou moins d'élégance d'un syllogisme ou d'une démonstration de géométrie peut-être regardé comme un indice ethnique.*²⁸

V rámci svých úvah o francouzské či galo-římské rase Maurras tvrdil, že její základní charakteristikou je pozitivistický přístup ke skutečnosti.²⁹ Pozitivistická filosofie je tedy v pravém slova smyslu francouzská podobně jako klasicismus (právě ten Maurras kladl proti romantismu, jemuž vytýkal individualismus – tedy romantismus nespojoval s rasovou autenticitou Francie). K tomu uvádí: „*La doctrine classique est la seule qui convienne aux hommes de notre sang.*“³⁰

Maurras byl přesvědčen, že Francie se vrátí k sobě samé, že nalezne svou autenticitu, své kořeny, a tím pádem že se vrátí k tradičním institucím, jež znala po staletí. Především odmítne parlamentarismus a vrátí se k monarchii, a to nikoli monarchii centralizované, nýbrž monarchii provincií: „*La France intégrale, c'est la France fédérative.*“³¹ Původ této myšlenky najdeme nejen ve skutečnosti, že Maurras je Provensálec, ale také v jeho angažmá ve skupině Félibrige. Už tehdy se setkával s podezřením okolí, že jeho cílem je rozbít jednotu Francie. Taková nařčení ovšem odmítal – důraz na jednotlivé provincie, jejich tradice a autenticitu nemůže jednotu Francie ohrozit. Právě naopak, vždyť celá Francie je dílem jediné řecko-latinské kultury. Právě z důvodu těchto idejí Maurras ještě před vstupem do *l'Action française* uvažoval o založení nové, široce otevřené národní strany, jejímž jádrem by se měla stát skupina Félibrige, která by již byla autenticky provensálská: *L'Escolo Parisenco dou Felibrige*. Proto také zahájil kampaň s názvem Integrovaní Félibrige. Nebyla ovšem úspěšná, Maurras narážel na nezáměr felibrů o politické otázky. Ti měli spíše v úmyslu zachovat literární orientaci společenství a navíc mnozí z nich nebyli též konzervativní orientace jako Maurras a často inklinovali k anarchismu.

Podle Maurrasovy doktríny měla být monarchie Francii vnucena násilím (podobně jako jí byly násilím vnuceny jakobínské hodnoty). Je tedy možné, že pokud by se Francie měla vrátit ke svým zdrojům a své vitální síle, pak by bylo zapotřebí použít násilí. V takovém případě existuje pravděpodobnost, že se král v prvních letech své vlády stane diktátorem – aby tak došlo k vyhnání či zásadní eliminaci *Anti-Francie* a naopak k obnovení tradičních monarchických institucí. Noví králové by navázali na staré, řecko-latinské tradice, a tím by byla obnovena autentická Francie: „*L'histoire nationale, c'est le rassemblement des terres gréco-latines ou gallo-romains – sous l'égide des rois de France [...] pour que vecût la France, il fallait que revînt le Roi!*“³²

²⁸ J. McCEARNEY, *Charles Maurras*, s. 123.

²⁹ Jeden ze základních rozdílů mezi Maurrasovým, resp. francouzským rasovým myšlením a rasovým myšlením německým, které se hlásí primárně k instinktu, intuitivnímu spojení s půdou a předky.

³⁰ J. McCEARNEY, *Charles Maurras*, s. 128.

³¹ TAMTÉŽ.

³² TAMTÉŽ, s. 130.

Zajímavá část Maurrasova díla pojednává o možnosti přivodit restauraci. Jednou z nejčastějších námitek na monarchistické hnutí byla ta, že restaurace je nemožná; to však – jak prohlašuje Maurras – není pravda. Zaprvé, jestliže je – jak věří – návrat k monarchii jedinou nadějí obnovit Francii v její síle a prosperitě, musíme se na restauraci dívat jako na nezbytnou, ať už je jakkoli obtížné toho dosáhnout. Zadruhé, taková restaurace bude mnohem snazší, než si lidé představují. K tomu, aby se král vrátil, není nutné, aby měl davy následovníků; pouze potřebuje podporu několika rozhodných vůdců. Dějiny byly obvykle dílem energických menšin, jež byly následovány masami. Revoluční ideje byly v Maurrasově době napadány ze všech stran; ve Francii existovala tendence vrátit se k tradicím; existoval i názor příznivý dědičným právům královské rodiny. Antiparlamentární citění narůstalo a stále více se požadovala decentralizace. Maurras tvrdil, že z mnoha fakt lze usuzovat, že ve francouzském národě narůstá skepse ohledně parlamentního systému a republiky.

Aby mohla být restaurace přivozena, je třeba – dle Maurrase – nejprve vytvořit royalistický stav myšlení, vytvořit podmínky. Jakmile bude existovat dostatečně silné veřejné mínění, monarchie bude přirozeně ustavena. Lidé budou pohotově souhlasit s vytvořením takového royalistického názoru. Propaganda a činnost *Action française* měly k tomuto cíli směřovat. Republiku bylo třeba napadat při každé příležitosti; její státníci měli být zesměšňováni a diskreditováni, a to jak osobní, tak i obecnou kritikou; *Action française* měla sledovat „*politique du pire*“.³³ Podle toho je hnutí mnohem agresivnější vůči umírněným nebo konzervativcům než proti socialistům či komunistům.

Přesto bylo zřejmé, že monarchie nemůže být restaurována ani na základě voleb nebo pouhým šířením idejí. Nezbytnou podmínkou bylo, aby síla a její užití byly legitimní, protože v sázce bylo dobro národa. Občanská válka – myšlenka, která vyvolávala oprávněně obavy – neměla být pravděpodobná, protože pokud by se objevil dostatečně silný vůdce, který by se nebál otevřeně mluvit, získal by na svou stranu nejprve opozici, a pak i masy. Násilné řešení by dokonce bylo populární, protože dle Maurrase, Barrèse nebo Déroutèda francouzská srdce vždy snila o silném vůdci. Francie má ráda autoritu a vládu silné ruky.³⁴

Maurras a l'Action française

Dreyfusova aféra směr a intenzitu Maurrasových myšlenek spíš umocnila. V 90. letech působil v několika listech, jako je *Gazette de France*, *Soleil* a *La Revue encyclopédique*. Žil skromně a horlivě pracoval – na přelomu 19. a 20. století vydal několik knih. V této době byl již dostatečně sečtělý na to, aby formuloval vlastní ideologii – první dvě knihy se věnovaly otázce federalismu a decentralizace,

³³ „*La politique du pire*“ – ve své volební kampani, když její kandidáti neuspěli, *Action française* obvykle svým stoupencům doporučovala, aby své hlasy dali extrémní levici, aby tak porazili umírněné kandidáty.

³⁴ Charles MAURRAS, *Enquête sur la Monarchie*, N. L. N. 1909, s. 418. „*Elle aime la poigne.*“

kteréžto ideje však v důsledku Dreyfusovy aféry ustoupily poněkud do pozadí, nicméně pro Maurrased nepozbyly na své aktuálnosti: *L'Idée de la décentralisation* a *Un débat sur la décentralisation*. K nim se řadila ještě třetí práce, jejímž tématem však již nebyla decentralizace a federalismus, ale spíše kritika toho, co označoval jako politický romantismus: *Trois idées politiques*. Vedle těchto filosoficko-politických prací napsal ještě další dvě díla – *Athinéa* a *Les Amants de Venise*.

L'Action française byla skupina kolem listu založeného r.1899³⁵ (od roku 1899 skupina vydává měsíčník přezdívaný jako „petite revue grise“³⁶). Jeho zakladateli byli profesor filosofie Henri Vaugeois³⁷ a mladý novinář a spisovatel Maurice Pujo. Jako vlastenečtí republikáni chtěli vytvořit ambiciózní hnutí – ambicióznější a dynamičtější než *La Ligue de la patrie française* (antidreyfusánská asociace, která sice chtěla bránit armádu a národ, ale nenabízela žádný politický program). Charles Maurras se k této skupině připojil roku 1900. Ve stejné době v legitimistickém *Gazette de France* vydával *Enquête sur la monarchie*. Maurras se tu ptal francouzských intelektuálů na jejich názor ohledně restaurace monarchie, dodával své odpovědi a komentář, rozvíjel zde své neo-royalistické učení.

L'Action française byl původně republikánská, ale s příchodem Maurrased se tato orientace změnila a skupina se začala orientovat neo-royalisticky.³⁸ Až v roce 1908 (bude zmíněno dále) začala *l'Action française* vydávat deník a získávat mimořádný vliv po celé Francii.

V roce 1899 byl však list *l'Action française* ještě poměrně nenápadným a jeho představitelé tvořili jen malou skupinku intelektuálů, která nebyla ideologicky zcela sourodá a neměla žádný vliv – list se však zanedlouho stane výrazným tiskovým orgánem nového royalistického hnutí. *L'Action française* začala hrát zásadní roli hrát v momentu, kdy se Francie rozdělila Dreyfusovou aférou. Bylo to ale zcela nové rozdělení – aféra spojila to, co dosud stálo proti sobě, a rozdělila to, co bylo doposud spojeno,³⁹ a *l'Action française* za této situace budovala vlastní doktrínu, která měla ukázat na dekadentní charakter republiky

³⁵ Toho roku vyšel první bulletin hnutí, který Vaugeois a Pujo později přejmenovali na *l'Action française*.

³⁶ Tato malá šedá revue téhož roku 1899 vydá Maurrasovu stať *Les Monods peints par eux-mêmes*, která se věnuje především kritice protestantismu. Teorie zde představená později přeroste v učení, které už Maurras nikdy neopustí, učení o „*Quatre états confédérés: Juifs, protestants, franc-maçons, métèques*.“

³⁷ Henri Vaugeois je původním zakladatelem a šéfredaktorem AF společně s další postavou, kterou je Louis Dimier (autor známé práce *Les maîtres de la contre-révolution au XIXe siècle*). Také Vaugeois patří mezi ty, kteří napsali práce na téma politické teorie, aniž by však zásadním způsobem rozvíjeli základní doktrínu Maurrasovu. Vaugeois byl původně profesorem filosofie na lyceu v Coulommiers.

³⁸ Důvod tohoto označení je jednoduchý – „neo“ protože maurrasovci se označovali za monarchisty na základě racionální argumentace a rozumu (pozitivistický aspekt Maurrasova myšlení), a ne – paradoxně ne – na základě tradice. Ještě v roce 1899 je Maurras v *l'Action française* snad jediným royalistou, ale v následujících letech (do roku 1903) se mu podaří přesvědčit celou AF. V tomto smyslu je Maurras zakladatelem *l'Action française*.

³⁹ E. NOLTE, *Fašismus*, s. 112.

a republikánské tradice.⁴⁰ Když skončila Dreyfusova aféra, mnohá uskupení, která se v aféře angažovala, ukončila svou existenci. To však neplatilo o *l'Action Française*. Ta i nadále působila a oslovovala skupinku francouzských nacionalistů. Od roku 1905 se Maurrasův pohled stále více soustřeďoval na mezinárodní události a mezinárodní politiku Francie. Právě tam totiž Francie zažívala neúspěchy – roku 1905 např. Německo donutilo francouzského ministra zahraničních věcí Delcasse⁴¹ k demisi. Události tohoto typu Maurras vnímal jako potvrzení tezí své teorie o příčinách a důsledcích slabosti Francie.

L'Action française se v prvních letech 20. století angažovala zejména poté, co byl přijat zákon o odluce církve a státu – po něm následovaly společenské nepokoje a konflikty, vesměs v důsledku nejasností při soupisech církevního majetku. Během takových událostí hrála *l'Action française* vždy ústřední roli a sám Maurras se v těchto kauzách osobně angažoval. Tyto události výrazně oživily zájem veřejnosti o tuto organizaci, a ta proto usilovala o zdokonalení své činnosti.⁴² Veškeré úsilí o zdokonalení nástrojů a orgánů, které *l'Action française* založila, bylo završeno založením deníku (21. března 1908), jenž se stal hlavním nástrojem propagandy a jehož šéfredaktory se stali Charles Maurras a Léon Daudet.⁴³ Deník získal značný vliv, a to zejména na mládež z buržoazních vrstev. Vedl obratné útoky (někdy až příliš agresivní a nepřiměřené) na společenské poměry a zejména během 1. světové války značně ovlivňoval francouzskou politickou špičku. V deníku však nesmíme hledat ideologii a politickou teorii špiček *Action française*⁴⁴ (našli bychom ji spíš knihách jejích představitelů), ale polemiky, diskuse, které jsou vždy směřovány k otázce národního zájmu. Téhož roku vznikala jakási pomocná organizace *Action française*, která je někdy řazena po bok proto-fašistických uskupení Francie počátku století – *Camelots du roi*.⁴⁵ Původně šlo o sdružení studentů, kteří

⁴⁰ Odkaz na dekadenci byla typická strategie integralistických doktrinářů rovněž v Portugalsku i Brazílii (v obou zemích byli integralisté - fašisté zásadně ovlivněni Maurrasem a jeho hnutím).

⁴¹ Angažoval se v uzavření francouzsko-anglické dohody.

⁴² Zakládá *Ligue de l'Action française* a *Fédération des étudiants d'Action française* – mělo jít o vytvoření struktury, která by dostatečně efektivně rozšiřovala již existující *Revue de l'Action française* a propagaci jejích idejí. Vedle toho v roce 1906 (tedy ještě před zahájením vydávání deníku roku 1908) *l'Action française* zakládá *Institut d'Action française*, který má představovat alternativu k oficiálnímu vzdělání na republikánských univerzitách a kolejích.

⁴³ Deník se hodně lišil od intelektuálně pojaté *Revue de l'Action française* – obracel se na širokou veřejnost a musel si umět získat dostatek předplatitelů. Autoři se tu více než doktríně samé museli věnovat útokům na Anti-Francii, dokonce se museli ve zvýšené míře hlásit k antisemitismu, který měl v Maurrasově doktríně jen druhořadou roli. Deník byl klíčovým nástrojem propagandy hnutí. Deník ostatně zahajuje období, kdy se *l'Action française* obrací na dělnictvo. Dělnictvo se ale nedařilo získat v míře, v jaké si to Maurras původně představoval, a také samotné royalistické kruhy nebyly propagací mezi dělnictvem příliš nadšeny.

⁴⁴ Vedle Maurrase také Léon de Montesquiou, Léon Daudet, Louis Dimier, Jacques Bainville aj. Maurras je ovšem základním myslitelem celé skupiny a hlavním ideologem a teoretikem *l'Action française* - v jeho pracích je vyjádřena celá doktrinální soustava a současně všechny ideje strany.

⁴⁵ *Action française* se v průběhu své existence rozvíjela – měla řadu institucí, pomocí nichž šířila svůj vliv. Po samotné AF byla založena *Ligue d'Action française* a *l'Institut d'Action française* a deník. Společně s deníkem vznikla „úderná skupina“ *Camelots du Roi*. Dalším rozvětvením

rozšiřovali *Revue de l'Action française*, ale později přijala stejný název akční skupina, která se označovala za údernou skupinu organizace. Maurras je nebral příliš vážně, považoval je stále za reklamní agenty deníku.

V této době ale Maurras zahájil kampaň mezi katolíky. První překážkou, na kterou tu narazil, bylo sillonistické hnutí Marca Sangniera, ale to bylo záhy překonáno, když byl Sillon roku 1910 odsouzen papežem Piem X.⁴⁶ Toto odsouzení otevřelo před *l'Action française* širokou cestu. Maurrasovi se dostalo sympatií ze strany církve, a tím pádem se na pořad dne dostal vztah s royalistickými špičkami. Ty dlouhodobě nehdly Maurrase akceptovat a nepřijímaly jej mezi sebe. Kriticky se vyjadřovaly k jeho kampani mezi dělnictvem a rovněž k úderným skupinám *Camelots du roi*. Přesto se Maurras ucházel o spolupráci s královskou dynastií, a proto společně s Henri Vaugeoisem zahájil jednání s následníkem trůnu – roku 1912 byla *l'Action française* vévodou orleánským prohlášena za oficiální deník královské rodiny.

V době krátce před 1. světovou válkou v Evropě narůstalo nacionalistické napětí a ve Francii se velká pozornost začala obracet k Německu. V této době Maurras intenzivně sledoval zahraniční politiku Francie. První z důležitých knih, kterou této tématice věnoval, byla *Kiel et Tanger*. Maurras tu kritizoval vedení zahraniční politiky Francie, a to jak obecně, tak i v jednotlivostech. Konstatoval neschopnost francouzských státníků zaujmout národní postoj, protože až do roku 1914 dovolili Německu a Anglii, aby Francii diktovaly její politiku, a to téměř současně, takže to vypadalo, že se Francii vládne z Berlína nebo Londýna. Maurras doporučoval propuštění ministra zahraničí podobně, jako byl propuštěn Delcassé. Třetí republika dle něj tvrdí, že vyhrála válku, ale to jen díky tomu, že více méně zavedla vojenskou diktaturu. V reakci na požadavek veřejného mínění ukončila válku příliš brzy a uzavřením míru se jí nepodařilo zajistit pro Francii bezpečnost, protože zatímco v případě Rakousko-Uherska dala souhlas k jeho rozdělení, Německo nechala bez jakýchkoli změn. Maurras sice oslavoval triumf národa, ale současně napadal vládní a spojeneckou politiku vůči Německu – které je sice poraženo a poníženo, ale zdroj jeho síly – jeho jednota, je neporušen. A to jen proto, že republikánská a spojenecká politika se hlásí k demokratickým principům. Podle Maurrase z toho nutně plyne odvetná válka, k níž musí dříve či později dojít.⁴⁷ Republikánská vláda nedokázala a nedokáže udržet jeden jediný směr svého sna-

byly organizace *Etudiants d'Action française*, *Dames royalistes* a *Jeunes filles royalistes*. Vedle toho vznikl publicistický orgán *Nouvelle Librairie Nationale* – první stranické nakladatelství, kde představitelé AF publikovali téměř všechna svá díla (tento orgán od roku 1912 řídil Georges Valois) a *Revue critique des idées et des livres*.

⁴⁶ „Marku Sangnierovi bylo možné vyčítat ledacos, jedno se však nedalo popřít: byl vášnivým a upřímným synem církve. Maurras ale vyslovil o katolicismu teze, na něž musí být církev tím citlivější, čím víc na ní sekularizovaný pohled vnímá jen formy organizace a politické tendence. Proto církevní kongregace dala na index mnohé Maurrasovy knihy.“ E. NOLTE, *Fašismus*, s. 116.

⁴⁷ Maurras požadoval rozdělení Německa na 26 států, chtěl z Německa udělat vojenskou kolonii a neustále tvrdil, že rozdělení Německa je jedinou možností, jak odvrátit odvetnou válku.

žení, trvalé zájmy Francie podřídila antimilitaristické a antiklerikální politice dreyfusianů.

Kritika republiky a republikanismu byla poněkud oslabena nástupem Poincarého do prezidentského úřadu III. republiky (1913-1920). Zavedl politiku republikánského nacionalismu, takže Maurras přiměl k prohlášení, v nichž tvrdil, že pokud se bude republika hlásit k politice tohoto typu, nemá problém se k ní přihlásit. Oba muže pojilo jisté přátelství a Poincaré dokonce nechal organizovat slavnost na počest Johanky z Arku, vláda připravila nový zákon o tříleté vojenské službě. *Camelots du roi* poprvé vyšli do ulic, aby podpořili vedení republiky. Royalistický převrat byl za těchto okolností nepravděpodobný.

Pokud jde o Maurrasův postoj k odstranění republikánského režimu, otevřeně se k tomu vyslovil již roku 1910 ve své úvaze *Si le coup de force est possible*. Zde najdeme strategii případného převratu.⁴⁸ Byť volá po vytváření „*l'idée conspiratrice*“, sám se ve své politické angažovanosti touto ideou neřídil. Nikdy se žádné politické konspirace neúčastnil a očekával, že se jeho politické přesvědčení uskuteční silou prozřetelnosti, přirozeným během událostí. Tomuto běhu událostí chtěl napomáhat šířením své doktríny. Zavedení monarchie samotné mělo být dílem „osudu“. V tom se lišil od Barrèse nebo Déroutéda,⁴⁹ kteří sice nebyli monarchisty, ale osobně se angažovali ve věci nastolení autoritativní vlády. Maurras tedy především připravoval půdu pro budoucí běh událostí: „*Je suis persuadé que toute tentative dans l'ordre politique sera consécutive à la constitution d'un pouvoir spirituel royaliste.*“⁵⁰ Ocital se tedy – a dobře si to uvědomoval – v situaci toho, kdo čeká, až se věci změní, a přitom musí čelit stále častější kritice své doktríny. A ta přicházela i z vlastních řad. Charakteristickým rysem *l'Action française* se stala dizidence – mladší členové v tomto období začínali Maurrasa opouštět právě pro neschopnost podniknout jakoukoli zásadní akci.

⁴⁸ Děje se tak v době, kdy si republika ještě stále nebyla jistá armádou. Maurras v této úvaze zcela otevřeně a veřejně se dvěma důstojníky diskutuje otázku případného monarchistického puče

⁴⁹ Barrès nebyl na rozdíl od Maurrasa royalista, spíš usiloval o nacionalisticky vedenou vnitřní i zahraniční politiku a autoritativní vládu. V tomto ohledu vkládal naděje do generála Boulanger a boulangismu. Ani jeho kolaps však nedokázal otrástit Barrèsovou vírou v autoritářské vůdcovství. Po Boulangerově zmizení a sebevraždě se začal jednoduše dívat jinam, po jiném silném muži, který by dokázal „organizovat“ republiku. Jeho volba padla na různé postavy. Jednou z nich byl Paul Déroutéde, superpatriotická hlava *Ligue de la Patrie française*. Ale když se Déroutéde – v Barrèsově doprovodu – pokusil roku 1899 svrhnout francouzskou vládu, neuspěl. Generál Joseph Galliéni, který roku 1902 vešel ve známost jako vojenský guvernér francouzské kolonie Madagaskar, byl dalším. „*Jeho význam*“, píše Barrès, „*je ten, že patří k druhu, který dnes nejvíce postrádáme: ve své vládě je autoritářský.*“ Barrès nemohl než chválit způsob, jakým generál po svém příjezdu prosazoval svou autoritu nad Madagaskarem, pacifikuje obyvatelstvo, poté co se dopustil „*nezbytných brutalit*“. Když Maurras hovoří o případném uchopení moci a zavedení nového režimu, hovoří o starších neúspěšných pokusech – v roce 1889 byl Elysejský palác otevřen Boulangerovi a ten nikde nenarazil na skutečný odpor. Také Déroutéde by býval mohl být pánem Paříže roku 1898. Tito dva mužové postrádali doktrínu, která by jim poskytla podporu a jejímž jménem by mohli jednat; proto váhali a neuspěli.

⁵⁰ J. McCEARNEY, *Charles Maurras*, s. 176-177.

Do značné míry to byl problém generační, ale pravdou zůstává, že i starší vůdčové hnutí si byli vědomi značného rozporu mezi svým vyjadřováním a praktickým oportunismem. Maurras byl sám autoritativním vůdcem a od mladších členů vyžadoval naprostou poslušnost.⁵¹

Když v roce 1914 vypukla 1. světová válka, neznamenalo to přerušení aktivit *l'Action française*. Pro hnutí to však znamenalo ověření některých základních východisek Maurrasovy doktríny. Zatímco pro Barrèse (který pocházel z Německem okupovaného Lotrinska) byla otázka znovunabytí okupovaných provincií klíčovou (a jeho dílo se kolem této tematiky neustále pohybuje), Maurras se nikdy nijak nevyslovil pro opětovné získání těchto území. Nikdy a nikde nenavrhol jejich připojení silou. Maurras se spíše snažil ukázat na neschopnost republikánského režimu a válka to podle jeho názoru měla jednoznačně prokázat – dekadence jako výsledek porevolučního vývoje, liberalismu, demokratických hodnot, republiky měla znamenat pád republikánských principů. Přesto republiku v těchto těžkých chvílích podporoval, protože to bylo Německo, které válku zahájilo, a *l'Action française* se připojilo k *l'Union sacrée*. Maurrasův postoj znamenal pro některé ultra-royalisty zklamání, ale obecně byl akceptován – Maurras se tímto v zájmu celé země a celé francouzské populace rozešel se svým monarchistickým sektářstvím. Jeho jméno se po válce stalo po celé Francii známým a on sám oslavovanou osobností. Jeho doktrína ale utrpěla – vítězství Francie vlastně zpochybňovalo základní východiska jeho učení: totiž že republika je již ze své podstaty úpadkovou formou vlády, která vede ke slabosti, a tudíž že Francie musí za daného zřízení válku prohrát. Obnovení monarchie se dalo předpokládat, jen pokud by byla ve válce poražena – jak k tomu ostatně již jednou došlo v letech 1814/15, a v co se také doufalo po porážce let 1870/71.⁵² Francie však válku (a dokonce válku světovou) vyhrála: rozpor, který z této skutečnosti vyplýval, poznamenal Maurrasovu nauku již navždy, a navíc jej sám Maurras posílil svou poválečnou politikou. *L'Action française* se bezprostředně po válce rozhodla opustit roli exkluzivního monarchistického hnutí a vstoupit do parlamentního života. Přestože během války i po ní získala velký vliv, v poslanecké sněmovně získala jen 20 křesel.⁵³ Tuto dobu komentuje Nolte slovy: „...nebylo pochyb, že s *Action française* to šlo z kopce, protože už nepostupovala vpřed“.⁵⁴ Navzdory této skutečnosti měli Maurrasovi poslanci ve sněmovně velký vliv a hnutí zažívalo rozkvět – Maurras sám měl vynikající vztahy s prezidentem Poincarém, *l'Action française* pořádala velká shromáždění a vydávala nové tiskoviny – *Revue des cours et des conférences*, *Revue universelle* a *l'Étudiant français*. Vliv *l'Action française* značně narůstal stejně jako počet předplatitelů deníku a sám Maurras zaznamenal

⁵¹ Ti starší, kteří stáli u zrodu hnutí, jako byl např. Daudet, Vaugeois, Pujo, Bainville, Montesquiou nebo Moreau, byli výjimkou – byli jeho přáteli a nepovažoval je za konkurenty.

⁵² E. NOLTE, *Fašismus*, s. 120.

⁵³ Vedoucím této skupiny byl mimořádně schopný řečník Léon Daudet, kterému bylo přezdíváno *tombour des ministres*.

⁵⁴ E. NOLTE, *Fašismus*, s. 120.

neuvěřitelný úspěch mezi mladou generací, zejména mezi mladými spisovateli.⁵⁵ Společně s Maurrasem značné popularity dosáhli další ze špiček hnutí, jako např. Léon Daudet,⁵⁶ Jacques Bainville,⁵⁷ jiní se konce války nedožili.⁵⁸ Maurras se tuto popularitu snažil co nejvíce zužitkovat a působit na vládu – nešlo o působení ve smyslu monarchistické doktríny, ale ve smyslu vytváření tlaku na poražené Německo. *L'Action française* postupně ztrácela svůj původní revoluční charakter a Maurras si tuto skutečnost dobře uvědomoval.

Ve 20. letech se tedy mnohé změnilo – spojení Maurrase s deníkem již nebylo tak intenzivní. Po smrti své matky trávil hodně času v Martigues a spojení s Paříží udržoval na dálku. Mnohé z toho, co jej lákalo dřív, jej již v této době nelákalo (včetně poslaneckého křesla i republikánských vyznamenání, k nimž cítil spíš despekt a pohrdání). Ambice choval – a Barrès jej přesvědčoval ke kandidatuře – k členství v *L'Académie française*. Maurras je jako akademik přijatelný a dokonce vítaný, ale politický aspekt jeho kariéry již tak vítaný není. Vůdce *l'Action française*, který se nakonec rozhodl do Akademie kandidovat, požádal Daudeta, aby své výpady a útoky v parlamentu – alespoň prozatím – zmírnil. Tak se i stalo, avšak krátce před volbou došlo k jiné události – k zavraždění Mariuse Plateaua,

⁵⁵ Vypovídá o tom např. svědectví Raymonda ARONa v knize *Angažovaný pozorovatel*, Praha 2003, s. 41.

⁵⁶ Léon Daudet – další významná postava AF vedle Maurrase a Montesquioua. Daudet byl v některých ohledech ještě známější než Maurras. Byl synem známého povídkáře Alphonse Daudeta a sám byl velmi plodným spisovatelem – vedle pamětí, které napsal, je rovněž autorem řady článků, esejů apod. Byl spíš pamfletistou a polemikem než politickým teoretikem. Ve svých projevech byl nelitostný, nebojácný a vitální, měl velký rozhled a líboval si v osobních střetech. Pro cíl AF – zdiskreditovat III. republiku – se skvěle hodil. Téměř každá významná osobnost té doby se mu stala terčem. K dalšímu studiu doporučuji: Éric VATRÉ, *Léon Daudet ou le libre réactionnaire*, Paris 1987.

⁵⁷ Jacques Bainville – jeden z nejschopnějších členů *Action française*. Jejím členem se stal jako mladík a věrně v ní vydržel až do své smrti roku 1936 i za cenu značných obětí. Jeho význam spočívá v pozoruhodné orientaci v mezinárodně politických otázkách a vynikající inteligenci. Ani on však nepřidal nic nového k doktríně Maurrasově. Přesto je autorem několika knih, v nichž se věnuje francouzské nacionalistické interpretaci dějin, čímž Maurrasovu filosofii doplňuje. Byl mnohem mírnější než ostatní vůdčí postavy hnutí, ale jeho názor měl velký význam. Byl přesvědčeným royalistou a specialistou na Německo, v němž se orientoval mnohem lépe než Maurras. Z jeho děl *Les Conséquences politiques de la paix*, Paris 1996, *Les conséquences économiques de la paix*, Paris 2002, *Histoire de trois générations*, Paris 1934, *La Troisième République*, Paris 1935, *L'Allemagne*, Paris 1939 a *Histoire de deux peuples*, Paris 1941.

⁵⁸ Léon de Montesquiou – jeden z Maurrasových kolegů, považován za toho nejvýznamnějšího. Stejně jako Maurras se obdivoval Comtovi a na cestě k royalismu jej (stejně jako Maurrase) vedla kombinace pozitivismu a nacionalismu. Byl militantním členem *Action française* a aktivně se účastnil akcí bojových jednotek hnutí. Rozvinul teorii svrchovanosti národního státu a nutnosti podřízení jednotlivce principu veřejného blaha. Stejně jako Maurras zdůrazňuje nutnost nejvyšší autority, tedy krále, a také decentralizování Francie, hodnotu tradic a katolicismu. Rovněž upozorňuje na teoretické i praktické chyby republikánské demokracie. Tato jeho doktrína se od Maurrasovy příliš neliší, ale v jejím prosazování byl mírnější. Montesquiou byl zabit roku 1916.

vůdce *Camelots du roi*, a to vyvolalo mimořádný skandál. Síla Daudetovy výřečnosti v parlamentě byla obnovena, a když mělo dojít k volbě, Maurras zvolen nebyl.

Od roku 1924 se postavení *L'Action française* poněkud zhoršilo – toho roku sice zahájil masivní kampaň, v níž potenciálním voličům sliboval, že po zvolení do parlamentu tuto instituci nechá zrušit, ale tato propaganda Maurrasových idejí měla později znamenat jednoznačnou prohru. *Action française* nedosáhla ani požadovaného minima hlasů ke vstupu do parlamentu. Ve Francii se právě rodila nová krajně pravicová hnutí, a ta již měla blízko k budoucímu fašismu. Mnohá z těchto hnutí vznikala odtržením od *l'Action française*: např. *Faisceau* založené roku 1925 Georges Valoisem.⁵⁹ Jiným takovým uskupením bylo *Croix-de-Feu*, tvořené bývalými vojáky z 1. světové války, v jejichž čele stál plukovník La Rocque, nebo *Ligue des patriotes* (později *Les Jeunesses patriotes*) Pierra Taitingera. Tato hnutí již lze považovat za druhou vlnu francouzské krajní pravice – 20. léta zrodí její proto-fašistickou a fašistickou verzi.

Postavení Maurrasova hnutí se zhoršilo ještě více roku 1926, kdy došlo k rozchodu s Vatikánem a papežem Piem XI. Papež zpočátku francouzské katolíky upozorňoval, že jim nedoporučuje navazovat užší styky s *l'Action française*, a později se toto upozornění změnilo v přímé odsouzení. Papež sice věděl, že tento akt není jen aktem proti samotnému hnutí, ale také proti značné části francouzského episkopátu a že se vystavuje jistému odporu části francouzských katolíků. Přesto k tomuto kroku přistoupil. *L'Action française* reagovala vyhlášením, aby její členové a stoupenci opustili všechny katolické organizace, ale v konečném důsledku utrpělo hnutí hořkou porážku. Ta byla do značné míry důsledkem Maurrasovy pýchy – Jacques Maritain jeho chování výstižně komentoval tak, že se v celé kauze zachoval jako protestant.

L'Action française se po několika měsících ocitla v hluboké krizi. Počet členů zásadně poklesl a podobně i náklad deníku. Situace vyvolala vnitřní rozpory, které byly často dány více či méně latentními generačními konflikty. Do hnutí se dostal (a do budoucna se i dostával) nový typ osobností – ty, které měly v úmyslu využít celkového myšlenkového rámce hnutí a v něm rozvíjet vlastní myšlení. Společné jim byly některé základní Maurrasovy myšlenky, ale rozhodně to nebyl tradicionalistický aspekt jeho myšlení. Mezi nově přichozími najdeme jména jako Lucien Rebatet, Robert Brasillach, Pierre Gaxotte nebo Thierry Maulnier. Pro některé z nich je Maurrasova ideologie počátkem cesty, která je dovede až k fašismu.

Situace se pro hnutí *l'Action française* změnila na počátku 30. let – byla to doba, kdy se Francie nacházela v mimořádně obtížné situaci: vlády nedokázaly řešit problémy země, byly mimořádně nestabilní – a to byl prostor pro kritiku

⁵⁹ Podle Nolteho jediný z vůdců *l'Action française*, kterého lze v jistých ohledech srovnávat s Mussolinim. Na veřejnost vystoupil roku 1905 s filosofií, v níž se mísí Nietzsche, Maurras, Sorel a křesťanství. Po první světové válce se s Maurrasem rozejde a ve Francii založí první politickou skupinu, která napodobuje Mussoliniho (*Le Faisceau*, 1925).

parlamentarismu. Byla to doba, kdy se ozývala nejen *l'Action française*, ale také jiné proto-fašistické organizace: *Les Jeunesses patriotes*, *Croix-de-Feu*, *Solidarité française*. Maurras jako autoritu sice uznávali, přijímali od něj dílčí prvky jeho politické teorie, ale jako vůdce jej neakceptovali. Maurras se tehdy spojil s mladým následníkem francouzského trůnu (Henri, comte de Paris), který byl toho názoru, že konečně nadešla chvíle na obnovení monarchie – byl přesvědčen, že Maurras jej společně s *Action française* dokáže uvést do čele země. Maurras jeho nabídku akceptoval. Po tažení *Camelots du roi* Paříži roku 1934 uzavřel krajně pravicově orientovaný pařížský policejní prefekt Chiappe příměří s *l'Action française*. Krátce nato byla do čela země uvedena Daladierova vláda, a ta Chiappa odvolala. Pro krajní pravici to byl signál k zahájení akce: nedlouho existující krajně pravicové ligy na únor 1934 svolaly do Paříže manifestaci, jež si rychle získala značnou část obyvatelstva. Byla to po dlouhé době mimořádná příležitost ke svržení monarchie, ale Maurras ji odmítl. Pro něj to byl zcela běžný den. Důsledkem nejenže byl neúspěch pokusu o převrat, ale také rozchod následníka trůnu s Maurrasem. Ten již v té době veřejný život zcela jednoznačně zanedbával. Věnoval se jen své práci a spisovatelské činnosti, vedle níž vedl poměrně velké množství propagačních setkání po celé zemi. V této době byl stále velmi populární. Pracoval na kompilaci své celoživotní práce a plodem tohoto úsilí je *Dictionnaire politique et critique* (1892) a kniha *Mes Idées politiques* (1937).

Nástup Hitlera k moci v Německu Maurrasovi připomněl, že německá moc nebyla v 1. válce definitivně zničena a že jeho hrozba Francii stále trvá. Maurras Hitlera rozhodně nepodceňoval, byl přesvědčen, že Hitler zastupuje skutečné, vitální a autentické Německo a že právě proto napadne Francii a že tentokrát bude Francie poražena.

Maurras, snad i v důsledku vědomí této hrozby, napadal Lidovou frontu – koaliční vládu, která sice zvítězila ve volbách, ale jejíž politika ohrožovala sociální řád i sílu Francie. Jeho útok se nyní zcela odchýlil od jeho tradičního kriticismu a byl veden čistě v duchu antisemitismu namířeného hlavně proti ministerskému předsedovi Léonu Blumovi. Maurras a jeho lidé se ocitli na úrovni fašistické krajní pravice. V této době ukazovali na evidentní a zřetelný rozdíl mezi *Anti-France* (kterou také označovali jako *pays légal*) s jejími hlavními projevy – korupce, demokracie, mravy podléhající moci peněz – a autentickou Francií (*pays réel*), která, podle Maurrasova názoru, stále existovala. Podle něj byl *pays réel* vlastní zdravý patriotismus, vědomí příslušnosti k tradicím, katolicismu a řecko-latinské civilizaci. *Pays réel* se mu nacházela všude mimo Paříž a především v Provence. Tento názor však během 30. let měnil a přehodnocoval.

V jiných zemích, tam, kde se doktríny podobné té Maurrasově ujaly vlády anebo alespoň s ní sympatizovaly, se Maurras těšil prestiží. Platí to pro Portugal-

sko,⁶⁰ kde byla roku 1926 ustavena diktatura a kde Salazar od počátku 30. let buduje *Estado Novo*, nebo Mussoliniho Itálie či Frankovo Španělsko.

V roce 1936 se vláda rozhodla rozpustit *Ligue d'Action française* – byl to důsledek konfliktu, k němuž došlo téhož roku: při pohřbu jednoho z čelních členů *l'Action française* Jacquese Bainvilla zaútočili *Camelots du Roi* na přítomného Léona Bluma. Restrikce se ale netýkala deníku. Ten směl vycházet i nadále, a to i navzdory skutečnosti, že na vládu sice neútočil fyzicky, ale jejího předsedu dokázal účinně diskreditovat před celou francouzskou veřejností. Poslanci přijali zákon o tiskových přestupcích a na jeho základě byl Maurras v říjnu 1936 poslán za mříže; na veřejnosti se mu dostalo pověsti mučedníka: „...*en liberté, il est un journaliste violent et secrétaire: en prison, il devient le symbole de l'opposition au Front populaire (...) le symbole de la liberté.*“⁶¹

Válka s Německem se blížila, a ačkoli se Maurrasova ideologie v mnohém blížila tomu, co se odehrávalo na druhém břehu Rýna, zůstával (ostatně jako celý svůj život) důsledně antigermánský a Německo nenáviděl; přesto patřil k té části veřejného mínění, které chtělo udržet mír. Mnichovská smlouva, obětování Československa a Polska, byly sice prohranými, ale jen dílčími bitvami, které mohly Francii pomoci k míru. Francii bylo třeba zachránit nejen pro ni samu, ale i proto, že by byla ohrožena tradice nejlepší civilizace (Francie jako dědička antických civilizací). Navzdory svému pesimismu a kritice francouzské politiky Maurras oceňoval Maginotovu linii. Podobně jako jiní jemu blízcí francouzští myslitelé i Maurras Anglii řadil mezi dědice latinské civilizační tradice. Krátce před uzavřením příměří změnil místo pobytu svého i své redakce – zpráva o nástupu vlády maršála Pétaina jej zastihla ve Villefranche-de-Rouergue a byla pro něj božským překvapením – „*la divine surprise*“.

Během Vichy měla *l'Action française* sídlo v Lyonu – a Maurrasova doktrína se stala oficiální doktrínou francouzského státu. Ve skutečnosti tomu tak ale nebylo a Maurras se držel stranou, v izolaci, a ve skutečné politice se prakticky nevyskytoval. Maršál Pétain byl pro něj nezpochybnitelným vůdcem, kterého nekritizoval a choval k němu přátelské city, a podobně i maršál vůči Maurrasovi. Brzy po uchopení moci jej označil jako „*le plus français des Français*“. Také Francouzi se pro Pétaina nadchli. Toto období ale netrvalo dlouho a začali se od něj odvracet; to byl trend, který se již nezměnil, byť se jej režim snažil zvrátit propagandistickými kampaněmi. Maurras by vlastně měl být spokojen – došlo přece

⁶⁰ U Maurrasa a *l'Action française* se školili např. členové *Integralismo Lusitano*, kteří během svého exilu pobývali buď v Paříži, nebo v Belgii. Jedním z těch, který s Maurrasem diskutoval ideologické a doktrinní otázky, byl budoucí vůdce *Nacional-Sindicalismo* Rolão Preto, tehdy ještě jako člen *Integralismo Lusitano*. Srov. Costa António PINTO, *Os Camisas Azuis, Ideologia, Elites e Movimentos Fascistas em Portugal*, Lisboa 1994, s. 38. Po 1. světové válce portugalské monarchistické hnutí *Integralismo Lusitano* navrhovalo *Action française* mezinárodní kongres spřízněných organizací tohoto typu z románských zemí. Maurras byl ovšem k jakémukoli typu internacionalismu nedůvěřivý a nabídku odmítl. TAMTÉŽ, s. 33.

⁶¹ J. McCEARNEY, *Charles Maurras*, s. 236.

k takové konstelaci sil, že anti-francouzské živly byly odstraněny. Režim sice postupně ztrácel domácí podporu a popularitu, ale to Maurras – soudě podle jeho článků a činnosti *l'Action française* – nechtěl vidět: oslavoval v nich Pétaina, napadal anglický rozhlas, odboj, gaullisty a všechny, kteří se postavili německým okupantům. Podobně odsuzoval kolaboranty s Německem, které stále nenáviděl.

Toto chování, jistá míra oportunistu, mělo snad smysl ještě do listopadu roku 1942 (existence svobodné zóny, jejíž součástí byla i Maurrasova Provence), ale po tomto datu se dá obhájit jen stěží; Francii už snad nikdo v této době nemůže považovat za suverénní a nezávislý stát. Na druhou stranu je pravda, že *l'Action française* nikdy nepřijala finanční podporu od vichystické vlády a odmítala uveřejňovat její propagandistické materiály.⁶² Jak ukazuje Nolte, Maurras se v mocha ohledech choval zcela v rozporu se svými staršími výroky.⁶³

Maurras byl zatčen krátce po osvobození Lyonu; 4. září 1944. Jeho vazba trvala 3 měsíce a během této doby nevěděl, z čeho všeho bude obviněn, takže se ani nemohl připravit na obhajobu. Soudní proces probíhal roku 1945 – bylo zřejmé, že Maurras je symbolickou obětí francouzské veřejnosti, která se tak snažila vyrovnat s vlastními pochybeními. Byl odsouzen k doživotí a pozbyl občanských práv. Vězení se stalo jedním z jeho nejplodnějších tvůrčích období. Po celou dobu udržoval kontakt s přáteli a psal články do pokračovatele a dědice deníku *l'Action française – Aspect de France*. V roce 1952 mu byla prezidentem Vincentem Auriolem udělena milost. Maurras se konečně ocitl na svobodě – ale přece jen byl jeho pohyb omezen: nesměl opustit departement Indre-et-Loire, takže do rodné Provence se již nevrátil.

Maurras, *L'Action française* a katolická církev

Maurrasův postoj vůči katolicismu a církvi tvoří důležitou součást jeho politické teorie. I když nevěřil tomu, co sám označoval za „*krásnou báseň*“ křesťanské teologie, byl katolicismu zcela oddán – především na základě svého intelektuálního přesvědčení. Maurrasovi byl katolicismus blízký již svou estetikou – principem hierarchie, mravní krásou; přitahovala jej její organizace, moc a jednota. Obdivoval se souladu jejího učení s přirozenými potřebami veřejnými i individuálními. Katolicismus pro něj představoval řád a harmonii, princip hierarchie, ztělesnění nejvyšších principů.⁶⁴ Církev sama vytváří skutečné „*svobodné myšlení*“, protože řád, který v ní vládne a jemuž se podřizuje, je racionální a vše v ní vyplývá z duchovní reflexe. Dalším přitažlivým aspektem katolicismu a katolické církve je její latinská tradice – ta je mu nejdražším ze statků civilizovaného člověka. Právě v katolicismu je latinská tradice – k níž se cítí přináležet – ztělesněna. Říkal-li

⁶² Na tom později založí svou obhajobu. Maurras ve svém procesu argumentoval cenzurou, které články *l'Action française* podléhaly.

⁶³ E. NOLTE, *Fašismus*, s. 130-132.

⁶⁴ Charles MAURRAS, *La Démocratie religieuse*, Paris 1921, s. 17-19.

„civilizace“ a „kultura“, neměl na mysli nic jiného než řecko-římskou tradici, a ta mu byla tímž jako civilizace a humanita.⁶⁵

Metafyzika se Maurrasovi protivila. Cítil hlubokou nedůvěru k mystickým a emocionálním prvkům v náboženství. Jen disciplína katolicismu podle jeho názoru může tyto nesociální prvky zbavit jejich škodlivosti a nebezpečí – podle Maurrasa je třeba, aby duše (cítící) byla povznesena duší (myslící) a aby se z „*Bůh je láska*“ nestalo „*Láska je Bůh*“.⁶⁶

Nekatolický věřící se neobracel k žádné vyšší světské autoritě, osobní svědomí Maurrasovi ztělesňovalo anarchii. Morální anarchie mu vyplývala již ze samotného individuálního čtení Písma. K tomu se přidával vliv nekatolických křesťanů, jakými byli Rousseau či Tolstoj, vliv liberalismu (svou podstatou mu je židovsko-protestantské povahy) nebo reformace. Všechny tyto faktory do původního křesťanství a tradičního společenského uspořádání vnesly chaos. Maurras dospěl k závěru, že „*nekatolické křesťanství je odporné*.“⁶⁷ Uznával a cenil si rovněž sociálního aspektu katolicismu. Církev je mu místem řádu a je třeba ji považovat a chápat za základ společnosti.⁶⁸ Vyučuje autoritě, hierarchii, řádu a míru.

Maurras měl zato, že existuje základní antagonismus mezi individualistickou demokracií a katolicismem. Jedinou trvalou politikou republiky mu je antiklerikalismus. Neměli by se ti, kteří se staví proti revoluci ve všech jejích formách, sjednotit proti společnému nepříteli? Francie bude ještě dlouho rozdělena podle náboženského přesvědčení, a tak musí být nalezen *modus vivendi*.

Maurras rovněž zatracoval galikanismus. Pro společnost i pro církve je výhodné, že církve má svůj střed, a ten má být v Římě. Duchovní společnost musí mít hlavu, která by v žádném případě neměla být národní. Pokud by autonomní klérus odmítl římského papeže, pak by přišel o výhodu římské tradice a její interpretaci Písma. Pak by se jediným zdrojem autority stala bible.

Mezi pozitivisty a katolíky existovalo mnoho společného – shodli se, pokud jde o konstituci společnosti; shodně odsuzovali nezávislou morálku; také trvali na „*nutnosti řídit se dogmatem*“. I když se lišili ve věci náboženství, podobně smýšleli, pokud jde o hodnotu katolicismu pro národ a lidstvo – mohli se tedy setkat v otázce užitečného a prospěšného a také v otázce, jaká politika by měla být vedena s ohledem na náboženství. Pro oba platil zásadní předpoklad, že by toto spojení mělo existovat. Jak mohou katolíci nalézt mír v národě, kde není náboženské jednoty, ledaže mají podporu těch, kteří s nimi souhlasí v politických a sociálních otázkách?

Maurras toužil po sjednocení katolíků a konzervativních nekatolíků v *l'Action française*, a tak se chtěl jistě vyhnout konfliktu s církví. Ještě než ke konfliktu došlo, často opakoval, že on sám se osobně nikdy nedotkl teologických záležitostí. Jak tvrdil, *l'Action française* vždy zachovávala úctyhodný postoj vůči

⁶⁵ Touzalin Charlotte MURET, *French royalist doctrines*, New York 1933, s. 264.

⁶⁶ Ch. MAURRAS, *La Démocratie religieuse*, s. 19.

⁶⁷ T. Ch. MURET, *French royalist doctrines*, s. 264.

⁶⁸ Ch. MAURRAS, *La Démocratie religieuse*, s. 23.

katolické hierarchii; nikdy s ní nepolemizovala a nikdy ji nezpochybovala. To je pravda, ale přesto existovaly důvody, které nás vedou k názoru, že by se takovému konfliktu nebylo možné vyhnout. Především sám Maurrasův základní a výchozí postoj vůči katolicismu nemohl být církví schválen, protože popíral pravdu zjevení. Přesto akceptoval spirituální autoritu církve, která se na zjevení zakládá – a má v úmyslu právě na této autoritě⁶⁹ nově ustavit společnost. Tento názor, jehož předpokladem je myšlenka, že absolutní pravda náboženství je nedůležitá, připadá v úvahu jen tam, kde vládne skepse vůči všemu duchovnímu, vůči mysticky zjevené nadpřirozené realitě.⁷⁰ Je pochopitelné, že upřímní katoličtí věřící museli být šokováni zjištěním, že takový muž patří mezi obhájce víry.

Katolická církev disponuje ohromnou mocí nad svými členy, protože ti věří, že jen ona může pro ně otevřít dveře k věčnému životu. Tento vyšší motiv k podřízení bude u nevěřícího chybět bez ohledu, nakolik je poután k církvi jako instituci; vždy tedy bude přítomna otázka, nakolik se podřídí nařízením, s nimiž nesouhlasí.

Action française byla politickou organizací, ale nepůsobila jen politicky, byla činná v propagandě i výuce a dosáhla značného vlivu mezi mládeží – především katolickou – v celé Francii. Součástí nárůstu jejího vlivu byla i jistá žárlivost mezi čistě katolickými učiteli. Je pravda, že ti, kteří vyučovali předměty blízké teologii nebo náboženství v *Institut d'Action française*,⁷¹ byli katolíky stejně jako mnozí členové vydavatelského personálu novin. Maurras tvrdil, že tito lidé nebyli církví nikdy podezírání z hereze, a tvrdil, že nikdy nepodléhali případnému negativnímu vlivu *l'Action française*. Přesto nelze popřít, že nepracovali primárně ve prospěch církve, ale na otázce restaurace. Poněvadž církev nebyla nikdy ochotna se identifikovat s jakýmkoli politickým systémem, stěžní mohla dovolit členům *Action française* vystupovat se svými prohlášeními jejím jménem.

Důvody, které Lva XIII. (1878-1903)⁷² roku 1894 vedly k politice smíření s republikou, byly v roce 1926 stále přesvědčivé. Je pravda, že – jak zdůrazňovali royalisté – *ralliement* nevedl k žádoucímu účinku usmíření a spojenectví; antiklerikalismus ve Francii i nadále trval. Ve 30. letech ale – a to je zjevné – způsobil to nejhorší: znamenal rozpuštění náboženských řádů a vzdělání dal do rukou laikům.

⁶⁹ Nepochybně inspirován autoritami tradicionalismu de Maistrem a de Bonaldem.

⁷⁰ Zajímavou diskusi najdete v knize René GILLOIN, *Trois crises Tours*, Paris 1929.

⁷¹ Šlo o „*chaire du Syllabus*“, která byla vždy obsazena duchovním. Diskutovalo se tu především o pravém poměru státu, církve a politiky.

⁷² Pontifikát Lva XIII. je obdobím rostoucí otevřenosti církve, velkého zájmu církve o otázku vztahu církve a státu a o otázku sociální. Je to také tento papež, který dal impuls k novotomistické teologii. Během jeho pontifikátu se ale výrazně zostřily vztahy mezi církví a státem právě ve Francii. Republikánské vlády od konce 70. let zahájily tažení proti církvi, které svého vrcholu dosáhlo v letech 1900-1906: šlo o naprosté odkřesťanštění výchovy a vyučování a sekularizaci veřejného života – vývoj směřoval k odluce církve od státu a k vypovězení řeholních řádů z Francie. Lev XIII. ve Francii usiloval o smíření monarchisticky a protirepublikánsky smýšlejících katolíků s republikou.

Tato opatření ale nebyla tak fatální, jak se věřilo – francouzský katolicismus z Francie nezmizel.

Papežská politika Pia XI. byla zdatně mezinárodní a pacifistická, nový papež se velmi zajímal o tzv. světovou církev. V Americe a Austrálii nechal vysvětit první domorodé biskupy. Nelze s naprostou jednoznačností tvrdit, že si Pius XI. (1922-1939) přál obnovit papežství v jeho staré roli mezinárodního arbitra, ale je jisté, že vystupoval jako nepřítel nacionalismu. Proto cítil přirozeně větší sympatie k republice, a to především, byla-li reprezentována internacionalisticky smýšlejícími lidmi, jako byl Briand, než agresivně nacionalistickými royalisty.

Maurras byl nemilosrdným nepřítelem liberalismu ve všech jeho formách, což mu mezi liberálními katolíky přineslo spíš antipatie. Nesmiřitelnost jeho idejí a násilné projevy byly jaksi v rozporu s umírněností a diplomatickým duchem, kterým se obvykle církev vyznačovala. Ze všech těchto důvodů byl konflikt mezi Vatikánem a *l'Action française* téměř nevyhnutelný.

Studujeme-li konflikt sám, je obtížné vyhnout se podezření, že bylo zamýšleno naprosté zničení *l'Action française*.⁷³ Tuto otázku je obtížné posuzovat, ale i když takovou myšlenku připustíme, Maurras musí být osvobozen z čistě utilitárního motivu v obhajování katolicismu.

Příklad nespravedlnosti přerůstající až do animosity, jež je z obvinění proti němu zřejmá, lze najít v kriticizmu Monsigneura Andrieua, kardinála z Bordeaux.⁷⁴ Nespokojen s Maurrasovými názory v jeho prvotinách *Chemin de Paradis* a *Anthinea* Andrieu prohlásil, že Maurras volá po společnosti zbavené všech mravních zábran. Maurrasovo dílo ale dokazuje naprostý opak – jak by mělo být ostatně zřejmé již z výše uváděného přehledu jeho díla.

Je otázkou, zda by případné Maurrasovo podřízení se bylo ze strany Říma přijatelné. V každém případě to jak on sám, tak jeho kolegové, odmítal. Již léta před tímto konfliktem se Maurras vyjadřoval v tom smyslu, že „církev má právo intervenovat do věcí státu“⁷⁵ a dokonce dodával, že „pokud jsou králové jedinou podmínkou pozvednutí Francie, žádné manifestace, žádná kárání, žádná obětavost církve nepřipadají v úvahu.“⁷⁶ Ať už byl Maurras poután ke katolicismu jakkoli,

⁷³ „Mnohá z obvinění, jež byla proti Maurrasovi vznesena, byla neodůvodněná. Jeho nepřátelé například prohlašovali, že si přál smířit katolicismus a katolíky, jen aby posílil royalistickou stranu; že církve využíval, ale nesloužil jí. Komukoli, kdo tyto dokumenty studuje nestranně (což je něco, co jeho protivníci ne vždy dělali), je zřejmé, že jsou tato obvinění nespravedlivá. Maurrasův obdiv ke katolicismu je hluboký a upřímný. Církev v jeho očích není pouhým nástrojem k posílení řádu, který si tak přeje, ale základní součástí onoho řádu samého. Jeho dogma, rituál, hierarchie, mravní a intelektuální disciplína podobně jako autorita jsou mu drahé. Považuje je za nejvyšší zdroj latinské kultury, která je mu mnohem dražší než cokoli jiného. Můžeme se ptát, zda-li člověk dokáže skutečně milovat a chápat náboženství, ve které nevěří, a zdali odmítnutím nadpřirozené víry neztrácí moc a právo ji soudit a hájit.“ T. Ch. MURET, *French royalist doctrines*, s. 270.

⁷⁴ TAMTÉŽ, s. 271.

⁷⁵ Ch. MAURRAS, *La Démocratie religieuse*, s. 273.

⁷⁶ TAMTÉŽ, s. 189.

prvním objektem jeho oddanosti byla vždy Francie: její zájmy mu byly na prvním místě – to je jedno ze základních dogmat jeho víry. Tato víra u něj převládá nad jakýmkoli humanitními ideály. Podle Maurrasa má papež ve své politice zájem o křesťanstvo jako takové, ale politické zájmy Francie mu unikají.

Maurras zdůrazňoval, že politická nezávislost občanů je doktrína hlásaná dokonce i v encyklice Lva XIII. Tato nezávislost musí – tvrdí Maurras – být iluzorní pokud by církev měla právo vyžadovat poslušnost v každé politické otázce, o níž se papež domnívá, že její součástí je dobro náboženství nebo spása duše. Neexistuje žádná politická otázka, která by neměla svůj odraz v zájmech náboženství. A tak rozšířit nepřímou moc církve by dalo římskému pontifikovi ohromnou moc, což odmítal. Maurras opakoval „*non possumus*“ z Haussonville.⁷⁷ *L'Action française* – tvrdil – svým odporem zachovává koncepci legitimní nezávislosti národní politiky před náboženskou hierarchií. Katolíci, pokud by následovali politické vedení z Říma, ztratí veškerý kredit a budou považováni za pouhé agenty Říma.

Jednání Říma vůči *l'Action française* bylo mnohem drastičtější než postoj Lva XIII. vůči royalistům v době *ralliementu*, a tak otázka míry poslušnosti, kterou smí papež požadovat od katolíků v politických otázkách, je mnohem patrnější; to byla ve skutečnosti podstata celé záležitosti. Tyto zákazy samotné byly od té doby posilovány zákazy kněžím, aby dávali rozhřešení těm věřícím, kteří se přiznají k četbě *l'Action française* a – v některých případech – odmítnutím křesťanských pohřbů jejich aktivních členů. *L'Action française* nebyla křesťanský list; její cíle byly čistě politické a nehlásala ani křesťanskou teologii ani dogma. Dokud tato tiskovina nebyla vytištěna, nemohlo být známo, zda bude, či nebude obsahovat heretický materiál – přesto byla tato čísla již předem odsouzena. V jednom ze svých projevů Pius XI. říká: „*Přesto dovolme každému, aby si zachoval zákonnou a skutečnou svobodu dávat přednost některým vládám, které neodporují božskému řádu*“, ale je těžké vidět, jak byla – za těchto podmínek – „*zákonná a skutečná svoboda*“ úsudku ponechána těm, kteří jej poslouchali. Jestliže katolík upřímně věřil, že je Maurrasova organizace jedinou nadějí politické spásy pro Francii (a jisté množství francouzských katolíků tomu věřilo), pak byl nutně nucen k volbě mezi dobrem pro svou zemi, jak jej cítil, a rozkazy papeže; a to bylo vážné dilema!

Pius XI. si tuto děsivou skutečnost uvědomoval – věděl, že jeho politika nejen oslabí *l'Action française*, ale také skutečnost, že rozdělí francouzské katolíky. Poněkud zvláštní a kuriózní situace! Církev nyní čelila (snad poprvé ve svých dějinách) nevěřícím, kteří ji podporovali a jejichž podporu také dlouho přijímala. Odsouzení proto neproběhlo najednou a nárazově, ale pomalu a postupně. Jak jsme již uvedli, na počátku tohoto procesu stálo odsouzení Maurrasa a *l'Action française* kardinálem Andrieu. Jacques Maritain tehdy navrhl zprostředkování mezi hnutím a katolickou církví a dokonce na celé téma vydal knihu *Une opinion sur Charles Maurras*. Právě na základě tohoto zprostředkování se mezi Vatikánem a *l'Action*

⁷⁷ E. NOLTE, *Fašismus*, s. 124.

française rozvinula polemika. Maurras vystoupil se svým „*Non possumus*“ (v březnu roku 1926) – a tím celá polemika skončila. Církev vyšla z konfrontace vítězně, zůstala i nadále jedinou konzervativní mocí, jež dokázala skoncovat s neo-konzervativními přáteli Maurrasova typu. Maurras tak ztratil zásadní spojení, které mohlo mít do budoucna velký význam. Tento rozchod však vyplýval ze samotné povahy jeho doktríny a myšlení.

Konec *l'Action française*

Hnutí *l'Action française* zaniklo s pádem vichystického režimu, ale záhy došlo k pokusům jej obnovit – již v červnu 1947. Tehdy Maurice Pujo a Georges Calzant začali vydávat týdeník *Aspects de France*. Nový impuls přišel s rokem 1954, kdy se od této skupiny vydělila jedna její část a založila list *Nation française* a o rok později podobným způsobem vznikla revue *Libertés françaises*. Pierre Boutang, vůdčí postava *Nation française*, usiloval o sblížení starého členstva *l'Action française*, o novou interpretaci dějin vichystického režimu, role maršála Pétaina i zahraničního odboje. Druhá revue záhy zanikla, a to v důsledku alžírského problému.

Po osvobození se ve Francii objevilo revizionistické hnutí usilující o jinou než oficiální interpretaci 2. světové války. Zrod něčeho takového proběhl velmi rychle – již v roce 1946 se objevila revizionistická literatura. Jejím hlavním cílem bylo očištění nacismu od všech zločinů proti lidskosti obecně a zejména od zločinu genocidy na židech. Jak? Autoři tohoto proudu se snažili přepsat dějiny Třetí říše tím, že odmítali všechny zločiny proti lidskosti, jež byly spáchány jejím národně socialistickým vedením. Tento podnik omlouvání nacistického Německa byl motivován touhou přehodnotit minulost, dobovými potřebami a potřebami, jež měly vyvstat v budoucnosti. Propaganda zaměřující se na Hitlerovu nevinu a její zločinní komplicové tvrdili, že ve skutečnosti žádná praxe a politika masového vyhlazení židů neexistovala, nebylo zavražděno 6 miliónů židů. Tvrdili, že cílem „*konečného řešení židovské otázky*“ nebylo vyhlazení, ale jen emigrace, že plynové komory jakožto prostředek fyzické likvidace neexistovaly atd. První vážný pokus tohoto typu v Evropě – první pokus, který se nacistické zločiny snažil omluvit – pocházel z pera Francouze Paula Rassiniera. Vydával knihy a pořádal konference ve Francii, Německu i jinde, jeho činnost vyplňovala období od roku 1948 až do roku jeho smrti 1966. To jej činí jakýmsi předskokanem revizionistické literatury, která čítala mnohem více autorů. Vedle toho se rozvíjely i jiné proudy krajní pravice – integristé a eugenici. Detailní popis těchto proudů ale přesahuje rámec této práce.

Význam krajní pravice během IV. republiky (1946-58) obecně vzrostl – její kroky začal vyznačovat v 50. letech poujadismus, a i když ne vždy bylo samozřejmé se hlásit k Maurrasovu odkazu, krajní pravice vliv získávala. IV. republika byla vystavena velkým tlakům – od osvobození (1944) až do alžírské nezávislosti (1962) Francie zažila 3 velmi nepříjemné procesy: 1. koloniální války, vojenské

a politické porážky francouzské armády, vynucenou dekolonizaci, evakuaci Indočíny a Alžírsko, zhroutil říše a Francouzské Unie, – 2. krach institucí zrodilých se v rámci *Libération* až do zhroutilí IV. republiky, – 3. ekonomickou krizi, hnutí středních vrstev a poujadismu. Tyto tři navzájem provázané procesy rozhodujícím způsobem určovaly život Francouzů během oněch let a ovlivnily léta následující. Události, které u jedněch vyvolaly traumata, u jiných naděje. Pro krajní pravici to bude v budoucnosti živná půda.

Přestože byla krajní pravice ve Francii reprezentována mnoha skupinami, stranami, hnutími a periodiky, nebyla schopná dosáhnout účinné jednoty. Tento problém bude téměř překonán na konci roku 1969 – tehdy vznikl předchůdce *Le Front national – l'Ordre nouveau*: „...založení ON je vyhlášeno 15. prosince 1969 na prefektuře v Hauts-Seine v Nanterre, a to pod označením „Centre de recherche et de documentation pour l'avènement d'un ordre nouveau dans les domaines social, économique et culturel.“⁷⁸ Algazy toto hnutí charakterizuje takto: „Nejvýznamnější, nejdynamičtější a nejnebezpečnější neofašistické hnutí, které Francie poznala po 2. světové válce, byl Ordre Nouveau. Podařilo se mu seskupit ohromné množství skupin a prvků nacionalisticko-revoluční krajní pravice a stát se tak silou nezanedbatelnou jak v metropoli, tak v provinciích. Víc než kterékoli jiné seskupení krajní pravice se Ordre Nouveau poučil z minulosti nacionalistické a revoluční krajní pravice a také ze svých zkušeností. Během let 1970-73 činnost Ordre Nouveau dokázala zastínit veškeré další skupiny krajní pravice. Když dospěla ke svému vrcholu, její partneři v Evropě, zejména v západním Německu, v Itáli a ve Velké Británii, získávali rovněž body.“⁷⁹

Pokud jde o maurrasovskou krajní pravici, v roce 1968 Bertrand Renouvin založil hnutí *Nouvelle Action française* – jakousi levicovou frakci původní předválečné Ligy. Toto hnutí však zásadní vliv nezískalo, stejně jako další v budoucnosti. Objevily se ale mnohem úspěšnější snahy navázat na Maurrase i jeho doktrínu – již v roce 1946 vznikl fašizující *Rivarol* a roku 1947 *Les Écrits de Paris*. Mnohem později (1992) se *Aspects de France* vrátil k původnímu názvu *l'Action française* – tentokrát (a to trvá i nadále) jej vede Pierre Pujo.

Seznam literatury:

- ALGAZY, Joseph, *L'Extrême-droite en France de 1965 à 1984*, Paris 1989.
ARON, Raymond, *Angažovaný pozorovatel*, Praha 2003.
BAINVILLE, Jacques, *Les Conséquences politiques de la paix*, Paris 1996.
BAINVILLE, Jacques, *Histoire de trois générations*, Paris 1934.
BAINVILLE, Jacques, *L'Allemagne*, Paris 1939.
BAINVILLE, Jacques, *Histoire de deux peuples*, Paris 1941.

⁷⁸ Joseph ALGAZY, *L'Extrême-droite en France de 1965 à 1984*, Paris 1989, s. 90.

⁷⁹ TAMTÉŽ, s. 88.

- BAINVILLE, Jacques, *La Troisième République*, Paris 1935.
DAUDET, Léon, *Souvenirs politiques*, Praha 1974.
Le BON, Gustave, *Lois psychologiques de l'évolution des peuples*, Paris 1984.
MAIER, H., *Revoluce a cirkev*, CDK 1999.
MARTIN, Bernd – SCHULIN, Ernst (edd.), *Židovská menšina v dějinách*, Olomouc 1997.
MAURRAS, Charles, *La Démocratie religieuse*, Paris 1921.
MAURRAS, Charles, *Enquête sur la Monarchie*, N. L. N., 1909.
McCEARNEY, James, *Charles Maurras et son temps*, Albin Michel 1977.
MURET, Touzalin Charlotte, *French royalist doctrines*, New York 1933.
NOLTE, Ernst, *Fašismus ve své epoše*, Praha 1999.
O'SULLIVAN, Noël, *Fašismus*, CDK 1995.
PINTO, Costa António, *Os Camisas Azuis, Ideologia, Elites e Movimentos Fascistas em Portugal*, Lisboa 1994,
PRÉVOTAT, Jacques, *Les catholiques et l'Action française, Histoire d'une condamnation*, Paris 2001.
RÉMOND, René, *Les Droites en France*, Paris 1982.
ROCHE, Valéry Antoine, *Les Idées traditionalistes en France de Rivarol a Charles Maurras*, University of Illinois at Urbana 1937.
SOUCY, Robert, *Fascism in France, The Case of Maurice Barrès*, University of California Press 1972.
STERNHELL, Zeev, *La droite révolutionnaire 1885-1914, Les origines françaises du fascisme*, Paris 1978.
STERNHELL, Zeev, *Ni Droite ni Gauche, L'Idéologie fasciste en France*, Paris 1999.
VANDROMME, Paul, *Maurras, l'Église et l'ordre*, Paris 1965.
VATRÉ, Éric, *Léon Daudet, ou le libre réactionnaire*, Paris 1987.

Kontakt a informace:

bertrand.lambert@noos.fr

Summary:

Charles Maurras – Personality and *l'Action française*

The author in his article introduces into life, political ideas and ideology of Charles Maurras as a person and as a head of *l'Action française*. He is considered to be one of those who helped to prepare ideological basis of the french fascism of 30's and 40's. The autor explains origins of his thinking showing his childhood and background in the french province of Provence where Maurras himself experienced the french tradicionalism, monarchical upbringing and where his studies of literature, philosophy, history and other subjects helped him to define the first of his attitudes. Later on, in Paris, his attitudes will get clearer and will get monarchical and integralist aspect. Maurras collaborates with Félibrige de Paris, with tradicionalist press, publishes his first books and specifies his definition of french culture and civilization which is connected with his criticism of the french revolutionary tradition. In the end of 19th century enters l'Action française which was originally republican movement. Maurras makes it monarchical. The movement participated in Dreyfus affair and as highly nationalistic called for revenge against Germany. The author explains the importance of connection which existed between *l'Action française*, Maurras and the catholic church – ideologically and politically – and the importance of break up that occurred in 1926 and which caused number of problems both for *l'Action française* as movement and ideological current and weakened its force on the french political scene. The author mentions also importance of other members of Action française as for example Léon Daudet, Jacques Bainville and others, activity of this movement during Vichy regime and attempts to restore this movement (or journal of Action française) after the Second world war.

translated by Aleš Vrbata

Ilona MORAVCOVÁ

**České menšinové školy v rumunském Banátě –
od jejich založení do vypuknutí 2. světové války**
(historickokomparativní studie)

Před více než 170 lety se od celku českého národa oddělila jeho nepatrná část (něco přes 2000 Čechů), aby přesídlila do hraničního území habsburské monarchie, do Banátu (viz dále). Tato skutečnost signalizovala počátek éry vystěhovalectví nového typu, jenž vznikl jako doprovodný jev složitých společensko-strukturálních změn v důsledku kapitalizace českých zemí.¹

Ačkoliv tuto vystěhovaleckou vlnu svým rozsahem ani charakterem nelze srovnávat s pozdějšími formami hospodářské emigrace, přece jen již určitým způsobem předjímala masové vystěhovalectví z Čech do Spojených států a carského Ruska v druhé polovině 19. století.

Banát je historické území mezi řekami Dunajem na jihu, Tisou na západě, Maruší (Mureš) na severu a Karpatami na východě, které vzniklo ve středověku

¹ První čeští osídlenci se objevili na území dnešního Banátu již v 18. století. Byli to ovšem většinou jednotlivci. Hlavní vlna přistěhovalců z Čech se objevila až na přelomu dvacátých a třicátých let 19. století. Konec 18. a počátek 19. století přinesl totiž habsburské monarchii několik výrazných změn: Tereziánské a josefínské reformy umožnily rozvoj průmyslu ve městech a zmírnění osobní závislosti poddaných na vrchnosti umožnilo rozvoj trhu pracovních sil. Francouzská revoluce, protihabsburská povstání, válka s Tureckem a s Napoleonem byly příčinou k radikalizaci nejširších vrstev. Vláda se společně s vrchností snažila reagovat na odpor poddaných represivními opatřeními, avšak vzhledem k celkovému politickému a hospodářskému vývoji bylo nutné přikročit ke zmírnění feudálního režimu. Na velkostatkách se začaly prosazovat nové technologické postupy, zatímco drobná hospodářství, s tradičním způsobem výroby, nebyla schopná velkostatkům konkurovat. Neúrodná léta na přelomu 18. a 19. století a rovněž státní bankrot způsobily v řadách poddaných především bídu a hlad. K neustálému zhoršování hospodářských i sociálních poměrů poddanské vesnice přispívaly i zvyšující se kontribuce a odvody k armádě. Všeobecná nespokojenost jak zbídačených poddaných, tak zchudlých řemeslníků a vysloužilých vojáků vedla k jejich migraci a hledání lepších životních podmínek. Srov. Milena SECKÁ, *Češi v Rumunském Banátu*, in: *Češi v cizině*, č. 8, Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, Praha 1995, s. 92; TÁŽ, *Češi v Rumunsku*, in: *Češi v cizině*, č. 9, Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, Praha 1996, s. 97.

jako správní oblast Uherského království, tzv. uherská marka.² V důsledku tureckých výbojů na Balkáně se stal Banát v letech 1552-1718 součástí Osmanské říše (sandžak). Poté se zpustošeného Banátu zmocnilo Rakousko,³ které začlenilo toto území do vojenské hranice, tzv. Militärgrenze.

V době, kdy se na území Banátu přistěhoval největší počet českých kolonistů, resp. v letech 1849-1867 se stal samostatnou rakouskou korunní zemí (pod názvem Srbská vojvodina a Temešský Banát), od roku 1872 znovu součástí Uher a v roce 1920 byl na základě Trianonské smlouvy rozdělen mezi SHS (Království Srbů, Chorvatů a Slovinců),⁴ Maďarsko a Rumunsko.⁵

Češi usídlení v Rumunsku byli především potomci vystěhovalců z Čech ve 20. letech 19. století, osídlenců tehdejší tzv. „Vojenské hranice“ rakouského mocnářství v hornatém jižním Banátu. První vlna českých kolonistů vyjela do Banátu v letech 1820-1824, druhá v letech 1826-1830 a zvláštní proud tvořili Češi z Moravy, kteří do Banátu přišli až ve čtyřicátých až šedesátých letech 19. století.⁶

Českých kolonistů z první i druhé vlny bylo asi 2000. S nimi však do Banátu přišel i zhruba stejný počet českých sudetských Němců z Klatovska, kteří si vybudovali samostatné kolonie. Mezi českými kolonisty byli většinou drobní rolníci, chalupníci a zchudlí řemeslníci. Charakteristickým znakem byla také nízká věková hranice kolonistů – průměrný věk dosahoval zhruba 21 let. Znamená to, že odcházeli především mladí, svobodní lidé nebo mladé rodiny s dětmi, starší lidé jen výjimečně. Hlavními důvody migrace bylo především zlepšení materiálních podmínek. Jejich důvody k přesídlení do rumunského Banátu byly (jak již bylo zmíněno) ekonomické a společenské: přetrvávající poddanství venkovského obyvatelstva, státní bankrot rakouského státu v roce 1811 v důsledku vleklých a vyčerpávajících napoleonských válek, dlouholetá povinná vojenská služba. Jednalo se o kolonizaci vnitřní, tzn. v rámci jednoho státu, neboť České království i Banát byly v té době součástí rakouské monarchie, ale v tzv. banátské Vojenské hranici, kam proudy českých vystěhovalců směřovaly, platily jiné zákony a právní normy než v jiných zemích monarchie, a ty nově přichozím kolonistů slibovaly velké úlevy a výhody.

Kolonisté sice migrovali v rámci jednoho soustátí, ale přírodní podmínky, které je čekaly, se značně lišily od domovského prostředí. Češi museli v okolí svých sídel vykácet husté, převážně bukové lesy, ve značně členité krajině vymýtit

² V současné době je rozdělené mezi Srbsko, Maďarsko a Rumunsko.

³ Požarevacký mír, 1718.

⁴ Trianonská smlouva – mírová smlouva mezi mocnostmi Dohody a jejich spojenci na straně jedné a Maďarskem na straně druhé, podepsaná 4. 6. 1920 na zámku Velký Trianon. Potvrdila rozpad Uherska, vznik Maďarska a odstoupení částí bývalého Uherska Království SHS (Báčka, Chorvatsko a západní část Banátu), Rumunsku (Sedmihradsko a východní část Banátu), ČSR (Slovensko a Podkarpatská Rus) a Rakousku (Burgenland).

⁵ Srov. *Malá československá encyklopedie*, Praha 1986, sv. 1, s. 415, heslo Banát.

⁶ Ti se však neusadili v jižním Banátu, nýbrž dosídlili vesnici Clopodia v úrodných oblastech severozápadních výběžků Banátu. Další asi 50 českých rodin se později přistěhovalo do smíšené obce Peregu Mare (Velký Pereg), blízko města Aradu, již mimo území Banátu.

hluboká údolí a stráně a během několika desetiletí změnit hornatou a zalesněnou zem v obdělvanou krajinu. Český živel, jen zřídka obklopený řídkým osídlením rumunských, srbských a německých osad, zde pak již natrvalo (?) zapustil své kořeny. Situace českých přesídlenců se pak ve druhé polovině 19. století stabilizovala a počet obyvatel v původních českých obcích kulminoval těsně před začátkem první světové války.

U české enklávy v Rumunsku se vzhledem k její izolaci podnes uchovala – nejlépe ze všech krajanských minorit v zahraničí – řada archaických prvků materiální a duchovní kultury a také relativně čistý český jazyk. Přes určitý postup akulturačních a asimilačních tendencí je dosud jádro českého etnika v rumunském Banátu relativně kompaktním a výrazným celkem.⁷

První léta života českých kolonistů v banátských horách nebyla nikterak příznivá. Přírodní podmínky a řídké osídlení dalo základ individuálnímu vývoji jednotlivých českých osad. Nízký životní standard okolního etnika i jeho odlišná víra – pravoslaví a jazyk byly hlavními důvody izolovanosti Čechů. Češi přišli do Banátu v době, kdy místní Valaši (Rumuni) a Srbové žili takovým způsobem, že vše, co potřebovali, si sami vyrobili a obchod prakticky rozvinutý nebyl. Kontakt Čechů s okolním obyvatelstvem nebyl příliš častý. Proto také první generace českých přistěhovalců neovládala rumunštinu ani srbštinu, protože je nepotřebovala. Úředním jazykem na území Vojenské hranice byla němčina, kterou Češi znali z domova.

Postupem času docházelo k častějším kontaktům Čechů s okolím. Rozšiřoval se trh, sezónní práce, služby českých děvčat ve městech, vojenské služby atd. Také směrem od okolního etnika sílily kontakty. Češi byli uznávanými odborníky na zemědělské hospodaření, sadaření, včelaření i jednání s úřady.

V prvních letech po usídlení v novém prostředí měli naši krajané existenční starosti: museli se postarat o své příbytky (zpočátku žili velmi nuzně, po zemnicích a polozemnicích postupně budovali malé dřevěné chalupy nebo boudy z vázaných prutů nahazovaných blátem, kryté slámou nebo rákosem), obdělávat půdu na pole a zahrady a postarat se o obživu. Teprve až ve druhé a třetí generaci se někteří vypracovali na zámožnější jedince a začalo se pomýšlet na zřízení samostatné české školy.

Počátky českých osvětových a vzdělávacích snah

Dá se říci, že ani v počátcích Češi nezapomínali na vzdělávání svých dětí v mateřském českém jazyce. Až do poloviny 19. století však byli většinou prvními

⁷ Leoš ŠATAVA, *Etnické menšiny v Evropě*, Praha 1994, s. 249. Na přelomu let 1989 a 1990 se, v souvislosti s dramatickými společenskými změnami v Rumunsku, výrazně zvýšil zájem české veřejnosti o českou menšinu v této zemi. Vznikl výbor pro pomoc těmto krajanům a byla uskutečněna i řada solidárních akcí, které přinesly pomoc v materiální i kulturní oblasti (vysílání českých učitelů na stáž atd.). Objevily se i návrhy na případnou reemigraci rumunských Čechů zpět do staré vlasti.

učiteli – laiky – vzdělaní rolníci, kteří učili po večerech a po domech děti triviu.⁸

Jakmile byly obce alespoň částečně uspořádány, nechala vojenská správa v každé z nich vybudovat obecní domy. Místní čeští obyvatelé se měli co nejdříve postarat o vystavění škol, k jejichž stavbě správa přislíbila materiál a rovněž přislíbila i zajištění českého učitele a kněze. V obecních domech, kterým se říkalo „strážže“, byly původně umístovány malé oddíly, které dohlížely na obecní pořádek a vykonávaly strážní službu při dunajské hranici.⁹

I když vojenská správa slibovala kolonistům zajištění českých učitelů a kněží, ve většině českých osad na ně čekali téměř třicet let. Nejprve vyučovali (jak již bylo řečeno) nejstarší nebo nejschopnější muži ve svých domech, později vyučovali vysloužilí poddůstojníci vojenské hudby v Karasebenši. Teprve kolem roku 1850 začíná řádné školní vyučování, tehdy byly postaveny i první školní budovy s bytem pro učitele.

Pravidelná školní výuka byla zahájena v šesti ryze českých obcích v těchto letech: Eibenthal 1848, Rovensko 1850, Svatá Helena 1851, Gernik 1851, Biger 1852 a Šumice 1857.¹⁰

Učitelé, stejně jako po svém příchodu i kněží, nosili uniformu, ale většinou byli bez hodností. Zpravidla polovinu svého platu dostávali učitelé od vojenského eráru, druhou polovinu mzdy plus obilí a dřevo jim zaopatřovali místní občané. Byly to v podstatě školy obecní. Dozor nad nimi byl svěřen církevním a vojenským úřadům.¹¹ Teprve po roce 1854 přišli mezi naše krajany diplomovaní čeští učitelé.

Prvními diplomovanými učiteli byli:¹²

1854	Svatá Helena	Antonín Holeček	(1863 – Jindřich Schlögel)
1854	Rovensko	Matěj Hájek	
1857	Gernik	Vincenc Zamouřil	
1865	Biger	Adam Mleziva	
?	Eibenthal	Josef Vaněk	
1878	Šumice	Josef Březina ¹³	

⁸ Bylo tomu tak například v české obci Svatá Helena, kde učiteloval pan Karel Černík, pozdější starosta obce, nebo v Šumici, kde se o vzdělávání staral František Klír. Srov. Zdeněk ŠÍPEK, *Rumunští Češi a ČSR*, in: *Češi v cizině*, č. 4, Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, Praha 1989, s. 142.

⁹ Ačkoliv velikým lákadlem pro první osidlence bylo kromě získání půdy právě oproštění od vojenské služby, poměrně záhy se muži této výsady vzdávali, neboť za to získávali od vojenské správy lesy. Později se stala hraniční služba povinnou a trvala 12 let. Nemusela se však odsloužit vcelku (najednou), muži si ji vybírali dle vlastní vůle. Tato hraničářská služba trvala až do roku 1873, kdy byla Vojenská hranice zrušena.

¹⁰ M. SECKÁ, *Češi v Rumunském Banátu*, s. 109.

¹¹ TAMTÉŽ.

¹² Rudolf URBAN, *Čechoslováci v Rumunsku*, Bukurešť 1930, s. 15.

¹³ O rozvoj české kultury a jazyka se v 19. století nejvíce zasloužil učitel Vincenc Zamouřil a Jindřich Schlögel, diplomovaní učitelé z Královéhradecka, kteří do největších českých kolonií Svatá Helena a Gernik přišli jako mladí dobrovolníci ještě v době Vojenské hranice a působili zde až do smrti. Byli to vynikající pedagogové, nadaní hudebníci i organizátoři a svědomití osvětoví

Přibližně ve stejné době (tzn. padesátá léta 19. století) docházelo ke stavbám kamenných kostelů a far, často na místech původních dřevěných kaplí, a zároveň k ustanovování duchovních správců. Vojenská správa nakonec dodržela své sliby – do všech obcí dodala stavební materiál na stavbu školy a obecního domu a kaple.¹⁴ Úředníci Vojenské hranice si totiž byli velice dobře vědomi, že Češi ochotně zůstanou v nehostinných podmínkách Banátu pouze tehdy, budou-li mít svou víru a školu. A tak všemožně církev i školy podporovali, a je třeba konstatovat, že později se důsledně starali i o školní a duchovní výchovu kvalifikovanými lidmi.

Vliv maďarizace Banátu na osvětový život českých kolonistů

Poměrně složitější situace pro české krajany nastala po zrušení banátské Vojenské hranice roku 1873, kdy toto území bylo začleněno do tzv. Zalitavska (uherské části Rakouska-Uherska) a stalo se součástí Uherského království. I když se maďarština se stala povinným úředním jazykem, změny ve správním řízení se v českých obcích dlouho neprojevovaly. Nadále se učilo česky, později ze slabikářů a čítanek sepsaných Jindřichem Schlöglem a schválených uherskou vládou.

Podstatnou změnu přinesl rok 1907, kdy byl v Zalitavsku vydán nový školský zákon (Lex Apony). Po vydání Aponyho zákona byly veškeré obecní školy zestátněny a na ně dosazeni maďarští učitelé. Maďarština se stala jediným vyučovacím jazykem. Postupná maďarizace současně zasáhla i církevní záležitosti, éra českých kněží skončila, a tak se český jazyk ztratil nejenom ze škol, ale i z kostelů.

V Banátě byl tento zákon uveden do praxe roku 1910, kdy cílená maďarizace vrcholila a čeština byla označována jen jako řeč pomocná. České děti se vzdělávaly pouze maďarsky. Hned roku 1911 byla ve Svaté Heleně zřízena maďarská opatrovna („óvoda“ = mateřská škola)¹⁵ a roku 1914 byl z obce vyštván český učitel Jan Schlögel.¹⁶ I z ostatních českých vesnic byli suspendováni dobří čeští

pracovníci. Jindřich Schlögel informoval českou veřejnost o stavu českých kolonií v rumunském Banátě mnohými články především v časopise *Naše zahraničí*, vydávaném ve dvacátých letech 20. století v Praze. Napsal rovněž slabikáře a čítaneky pro děti českých kolonistů, které byly uherskou vládou schváleny jako oficiální a podle kterých se v rumunském Banátě skutečně vyučovalo.

¹⁴ Čeští kolonisté byli vyznání římskokatolického (kromě 30 rodin evangeliků ve Svaté Heleně). V Banátě, který byl etnicky heterogenní, převládalo náboženství pravoslavné (u Srbů a Valachů), méně katolické (Němci) a židovské.

¹⁵ Učitelka v této opatrovně trestala děti bitím pokaždé, když pronesly slova v českém jazyce. Rodiny, které odmítaly děti do opatrovny posílat, musely jít do tří dny vzdáleného města a zaplatit tam pokutu. Šest dní znamenalo pro každého hospodáře příliš velikou časovou ztrátu, a tak byly raději děti do opatrovny posílány.

¹⁶ Syn učitele „budovatele“ Jindřicha Schlögla. Jan Schlögel byl pro své styky s Čechami (a mimo jiné i dr. Janem Auerhanem, který roku 1914 navštívil Banát a bydlel u něj) nařčen s panslavismu a protistátních schůzek. Jako nepřítel maďarského národa byl suspendován a přeložen na maďarskou školu do Senteše, navíc byl za předčítání českých knih obviněn z velezrady a děti

učitelé pro neznalost nebo nedostatečnou znalost maďarštiny. Maďarizační tlak stoupal i v dalších českých obcích,¹⁷ záhy se ve školách český jazyk nesměl používat ani jako řeč pomocná, úřady měly námitky i proti českým křestním jménům a českému zpěvu. Během 1. světové války se v některých českých obcích nevyučovalo vůbec (Bígr, Rovensko, Šumice).

Snaha o odnárodnění však narazila na silný odpor a čeština se udržela a předávala v rodině z generace na generaci. Konec maďarizaci přinesla až Trianonská smlouva z roku 1920 (viz výše), kdy byl Banát rozdělen a české vesnice v banátských horách připadly pod správu Rumunska.¹⁸ Čistě českými vesnicemi v Rumunsku byly Gerník, Svatá Helena, Bígr, Rovensko, Eibenthal a Šumice a všechny se nacházely na území Banátu.

Stav školství v českých vesnicích

Od roku 1919, a definitivně rokem 1920, byly české osady v Banátě připojeny k Rumunskému království. Na rozdíl od poměrů hospodářských a sociálních nastala pro české školství přece jenom příznivější situace. Rumunské úřady zpočátku povolily české vyučování v plném rozsahu a školy zůstaly obcím. Zásadním problémem však byl nedostatek vhodných učitelů. Ještě za uherského státu bylo povoleno povolávat učitele z Čech. V novém státě však zákon zakazoval vyučování učiteli cizí státní příslušnosti. V důsledku tohoto nařízení zbyl v českých obcích v Banátu pouze jeden učitel – ve Svaté Heleně Jan Schlögel – v ostatních vesnicích učitel nebyl. Tento neudržitelný stav českého školství vyřešil stát: obecní školy zestátnil, a kde učitel chyběl, tam byl dosazen učitel rumunský. Bylo ovšem přislíbeno, že pokud bude dostatek českého dorostu, bude i českých škol. Částečně se to podařilo, což názorně dokazuje tabulka na následující straně, která zachycuje kulturní poměry v českých vesnicích v roce 1930.¹⁹

Vedle dosazovaných rumunských učitelů na českých školách vyučovali opět diplomovaní čeští učitelé, kteří již byli většinou rodáky z Banátu.²⁰ Protože jich však byl nedostatek, mezinárodní dohodou z 20. let rumunské ministerstvo školství (viz dále) povolilo vysílání českých učitelů z Československa do Rumun-

musely opustit českou školu a odejít na školu maďarskou. Na jeho místo řídícího učitele ve Svaté Heleně pak nastoupil Maďar.

¹⁷ Konkrétní změny a postupy ve vývoji vzdělávání v jednotlivých českých obcích budou popsány dále.

¹⁸ K tomuto tématu srov. M. SECKÁ, *Češi v Rumunském Banátu*, s. 96; Z. ŠÍPEK, *Rumunští Češi*, s. 142; R. URBAN, *Čechoslováci*, s. 15; Jindřich SCHLÖGEL, *Dějiny českých osad v rumunském Banátě*, in: *Naše zahraničí*, č. 6, Praha 1925; M. SECKÁ, *Češi v Rumunsku*, s. 92; Národní archiv (dále jen NA) Praha, fond Československý ústav zahraniční (zkratka ČÚZ), K 64-66, vystěhovalectví, Rumunsko a další dosud uvedené.

¹⁹ R. URBAN, *Čechoslováci*, s. 58; J. SVOBODA, *Česká menšina v Rumunsku*, Praha 1999, s. 26; M. SECKÁ, *Češi v Rumunském Banátu*, s. 104.

²⁰ František Palát (Pálfi) z Rovenska, František Karban z Bígru, Josef Nejedlý a František Merhout z Gerníku. Srov. J. SVOBODA, *Česká menšina*, s. 26.

ška.²¹ Byly to tzv. „smluvní síly“, které učily pouze českému jazyku, zpěvu a vlastivědě. Hlavním vyučovacím jazykem na všech českých školách byla rumunština, pouze první rok povinné školní docházky mohly české děti absolvovat v mateřštině. Rumunské ministerstvo školství sice povolilo používání českých učebnic, ale školní revizoři a podrevizoři je pod trestem zakazovali.

Místo ²²	Počet škol	Tříd	Učitelů	Žáků	Knihoven	Knih	Spolků	Sborů
Eibenthal	1	1	1 Čech	81	1	240	2	2 kapely
Rovensko	1	1	1 Čech	43	1	161	-	1
Svatá Helena	2	2	1 Čech 2 Rumuni	120	1	136	-	-
Gernik	1	2	1 Čech 2 Rumuni	120	-	-	-	-
Biger	1	1	1 Rumun	50	1	36	-	1 kapela
Šumice	1	1	2 Češi	120	1	40	-	-
N. Ogradena	1	1	1 Němec	28	1	30	-	1

Koncem 20. let 20. století došlo k určitému zlepšení stavu českého školství, a to především zásluhou Československého ústavu zahraničního, který pomáhal zajišťovat nejenom vhodné učitele, ale i materiálně podporoval výuku zasíláním učebnic a dalších školních pomůcek. Československý ústav zahraniční (ČÚZ) také zprostředkoval kontakty s různými podpůrnými spolky (např. se školským spolkem „Komenský“ v Praze, Masarykovým lidovýchovným ústavem atd.),²³ které věnovaly například knihy pro nově vznikající knihovny, notový materiál pro sbory či kapely, ale také bohoslužebné předměty pro výzdobu do českých kostelů.

Situace ve stavu českého školství v rumunském Banátu se pak až do 2. světové války nezměnila. Pokud nebylo dostatečné množství učitelů z vlastních řad, byli povoláni učitelé z Čech. Ovšem těsně před vypuknutím druhé světové války rumunská fašistická vláda zakázala všem cizím státním příslušníkům výkon ve státních službách, a tak zanikla i tato přínosná možnost.²⁴

České školství v Rumunsku

České školy v Rumunsku měly svůj právní základ ve Smlouvě o ochraně menšin, sjednané mezi mocnostmi spojenými a sdruženými a Rumunskem ze dne

²¹ Roku 1929 přišel do české obce Šumice učitel z Čech Vojislav Stratil a v témže roce do Svaté Heleny Ladislav Šrubař. Oba zde jako učitelé a osvětoví pracovníci působili až do konce třicátých let.

²² Obce jsou řazeny vzestupně podle začátku pravidelné školní výuky.

²³ Seznam spolků a krajanských institucí udržujících kontakt s krajany in: Stanislav KLÍMA, *Československá péče krajanská*, Praha 1931.

²⁴ Celé srov. M. SECKÁ, *Češi v Rumunském Banátu*, s. 98-104; TÁŽ, *Češi v Rumunsku*, s. 99-100; J. SVOBODA, *Česká menšina*, s. 26-27; Z. ŠÍPEK, *Rumunští Češi*, s. 142-143; R. URBAN, *Čechoslováci*, s. 15.

19. prosince 1919. Školské nařízení z roku 1923, č. 100088/23, a školský zákon ze 30. června 1924 tvoří další podklad těchto škol.

Zpočátku bylo české menšinové školství z největší části školstvím církevním, řízeným a vydržovaným jednotlivými církevními obcemi. Tyto školy byly čistě menšinové, kde vyučování státnímu (rumunskému) jazyku probíhalo pouze v povinném předmětu „rumunský jazyk“, kterému byly věnovány zhruba 4 hodiny týdně.

Později začaly být zřizovány školy státní. Článek 7. Zákona o školách z roku 1924 však stanovoval, že vyučování na státních školách se v národních školách musí uskutečňovat v rumunštině. Ovšem v obcích s většinovým počtem Čechů tento zákon stanovoval zřízení škol lidových s vyučovacím českým jazykem – a to za stejných podmínek, jako v obcích rumunských (totiž navštěvuje-li alespoň 60 dětí 1. až 5. třídu a alespoň 40 dětí 6. až 8. třídu). Na těchto školách se pak rumunský jazyk vyučoval pouze v počtu hodin stanoveném nařízením.

Zmíněné nařízení pak stanovovalo vyučování rumunštině takto: v 1. a 2. třídě to musela být nejméně 1 hodina týdně (čtení, cvičení řeči a myšlení), ve 3. a 4. třídě pak 2 hodiny denně (vyučování řeči, čtení, sloh, rumunský dějepis a zeměpis).

Soukromé národní školství bylo upraveno zákonem z 22. prosince 1925. Podle tohoto zákona si zakladatelé soukromých škol mohli samostatně určit (vybrat) vyučovací jazyk. Žáci těchto škol měli ovšem povinnost každoročně skládat výroční zkoušky na školách veřejných. Počínaje 3. školním rokem se do výuky zahrnoval povinný předmět „rumunský jazyk“, v něm se učilo i dějinám Rumunska a zeměpisu.

Skutečná realita stavu českého školství v Rumunsku však byla mírně odlišná. Obecných škol, na kterých se vyučovalo česky, bylo v Rumunsku celkem 7 (rovněž 7 škol bylo slovenských, z toho 3 církevní). V některých třídách se vzdělávalo až 300 žáků a na některých školách nebyl vůbec český učitel. Ve většině případů nebyl ani dostatek potřebných školních knih, ani jiných pomůcek pro české vyučování. Zvláštní čítanky pro české školy v Rumunsku vydány nebyly. Používalo se učebnic vydaných v Československu, z nichž některé byly schváleny rumunskými školskými úřady (výnos Seria A – Biroul B Nro 11242; z 12. února 1929).

Pedagogický dozor nad školami byl výhradně rumunský. Vzhledem k tomu, že rumunští inspektoři ve většině případů češtinu neovládali, zůstávalo tak veškeré české vyučování bez jakéhokoliv vnějšího dozoru.

O výchově učitelského dorostu ze středu menšiny rovněž nebylo nikterak postaráno. Na přechodnou dobu povolila rumunská vláda, aby na některých školách vyučovali i nekvalifikovaní čeští státní příslušníci.

Za zlepšením poměrů českého školství v Rumunsku byla sjednána tzv. úprava kulturních styků mezi Rumunskem a Československem dne 21. ledna 1930 a 1. března 1930, která byla dne 22. října 1936 doplněna dodatkem, který se týká výhradně školských styků.

Tento dodatek k úpravě kulturních styků obsahuje:

- v článku 1. ustanovení, které prohlašuje, že československá a rumunská vláda vzájemně zřídí menšinové školy v obcích, kde je alespoň 30 dětí menšinové národnosti
- v článku 2. ustanovení, že zřizování, udržování a organizace těchto škol se řídí předpisy platné pro ostatní školy daného státu
- podle článku 3. se v menšinových školách budou používat školní osnovy platné pro daný stát
- podle článku 4. musí být učitelé na těchto školách státní příslušnosti toho státu, ve kterém se škola nachází. Pokud však nebude dostatek takových učitelů, povolí vlády učitele státní příslušnosti druhého státu
- podle článku 5. umožní vlády zřízením profesury na některém z učitelských ústavů možnost, aby kandidáti učitelství byli k výuce na menšinové škole dostatečně připraveni. Pokud nebude takových profesorů domácí státní příslušnosti dostatečné množství, povolí vlády, aby tuto přípravu vykonávali profesori státní příslušnosti smluvního státu
- v článku 7. se obě vlády zavazují, že řádně vybaví školy čítankami a učebními pomůckami
- v dalších člancích se pamatuje na podpory učitelských kandidátů, dále na kurzy mateřského jazyka v místech, kde nelze menšinové školy pro nepřístupnost kraje nebo roztroušenost obyvatelstva zřídit.²⁵

Stav českého školství v jednotlivých českých obcích

Pokud budeme sledovat stav českého zahraničního školství v Evropě, pak nepochybně nejsmutnější a nejzaostalejší bude stav českého školství v Rumunsku, resp. rumunském Banátě. Nejvýraznějším důvodem pro to byla již zmíněná izolovanost českého etnika od okolního světa, nedostatečná komunikace s okolními obyvateli i původní vlastí, neupravenost školských a církevních poměrů, nedostatek duchovních vůdců a účelné organizace.

Pro poznání života českých krajanů, jejich priorit a snah o uchování češtví, a především k podrobnějšímu seznámení se s osvětovými a školskými poměry Čechů v jinonárodním prostředí přispěje i následující stručný popis všech šesti ryze českých obcí:

EIBENTHAL (Jevental, Eibental)

Eibenthal založili čeští kolonisté v letech 1826-1828. Byl vystavěn poměrně vysoko v horách – 631 metrů nad mořem – v nejjižnějším ohbí řeky Dunaj. Jeho dostupnost nebyla jednoduchá a v zimě byl prakticky odříznut od okolí. Tato česká vesnička s německým pojmenováním získala svůj název podle mohutných tisových lesů, které původně zdobily zdejší hory.

²⁵ Veškeré zde uvedené právní úpravy srov. Jan AUERHAN, *Československé jazykové menšiny v evropském zahraničí*, Praha 1935, s. 75-76.

O vzdělávání svých dětí pečovali Češi v Eibenthalu hned od svého příchodu. O tom svědčí kromě jiné i tato skutečnost: obec byla založena kolem roku 1827 a nejstarší kamenné budovy v obci byly fara z roku 1847 a škola z roku 1848.

Škola byla původně jednoduchá chalupa s dřevěnou verandou, ze které se vcházelo do předsíně (bývalé kuchyně) a dále do školní třídy po levé straně a obecní úřadovny napravo; zde občas úřadoval obecní notář přicházející vybírat daně, vést matriku, sepisovat smlouvy atd.

Do roku výstavby školy (1848) se učilo různě. Nejčastěji v domech, které měly pro tyto účely vhodné prostory. Jako učitelé se zde do roku 1848 vystřídal mnoho lidí – v prvních letech i zde vyučovali vzdělanější rolníci, později vysloužilí poddůstojníci od vojenské hudby v Karasebenši. Byli to Jan Houska, Josef Hájek, Josef Kroupa, Jan Lukeš, Matěj Hájek, Jan Říha, Jan Holeš a plných třicet let (1878-1908) František Urban, bývalý kapelník 13. hraničářského pluku.

Roku 1908 přišel do českého Eibenthalu první diplomovaný učitel z Čech, Josef Vaněk, a po něm Maďar Géza Fodor, který v souvislosti s cílenou maďarizací vyučoval pouze maďarsky a stav vyučování za jeho působení byl označován jako „*všelijaký, jen ne stálý*“.

Po válce a připojení Banátu k Rumunsku začal na zdejší škole opět česky vyučovat Josef Nejedlý – diplomovaný učitel, již rodák z Banátu, původem z největší české osady v tomto kraji – z Gerniku. Český jazyk ovládal velmi dobře, ovšem pravopis už podle záznamů uspokojivý nebyl.²⁶

O výchovu svých dětí dbali eibenthalští Češi velmi slušně. Docházka do školy byla řádná, jen v letních měsících musely děti občas vypomáhat na polích. Po skončení školní docházky pokračovaly děti ve výuce řemesel, neboť na studia nebylo dostatek peněz a ani vyhlídky nebyly nikterak utěšené.

Až do roku 1934 se na eibenthalské škole používaly schválené české učebnice. V tomto roce zde vyučovali dva učitelé: Rumun – učitel a správce, který neuměl vůbec česky – a rumunská Češka, Štěpánka Eliášová, která se obětavě snažila o předávání učiva českém jazyce. V tomto roce se však školské poměry v Eibenthalu značně zhoršily. Učitelce Eliášové bylo zakázáno nadále vyučovat v českém jazyce a školní inspektor spolu s učitelem vědomě porušovali nařízení obsažené v článku 7. školského zákona z roku 1924,²⁷ podle kterého se mělo v prvních dvou ročnících vyučovat v mateřském jazyce, a teprve od třetího ročníku v jazyce státním. Nezbyvalo, než i pro „*prvňáčky*“ zakoupit rumunské slabikáře. V českém jazyce se vyučovalo už jen náboženství, a to navíc pouze v prvních třech ročnících. Jako hlavní učitel zde působil Rumun G. J. Baltaratu – škola byla označena jako rumunská státní škola jednotřídní.

Po stránce kulturní si stál Eibenthal na místní poměry docela vysoko. Mnozí krajané odebírali „*Masarykův lid*“, „*Omladinu*“, „*Hlas domova*“, „*Morav-*

²⁶ Srov. R. URBAN, *Čechoslováci*, s. 21.

²⁷ Viz výše Všeobecné školské poměry a ustanovení o ochraně menšin. In: J. AUERHAN, *Československé jazykové menšiny*, s. 75-76.

ský Deník“ a jiné listy z Čech. Dostávali také noviny z Ameriky a předpláceli si i „Slovenský týdeník“, vycházející v rumunském Nadľaku (město s nejpočetnější slovenskou menšinou). V každém domě byl český kalendář a české knihy si bylo možné vypůjčovat ve čtenářském spolku, který se staral o obecní knihovnu se 240 svazky knih. Čechům v Eibenthalu se, snad i díky přivýdělkům v dolech, dařilo až do války v porovnání se zbylými pěti českými osadami poměrně velmi dobře. Nebezpečí odnárodnění nijak zvlášť nehrozilo. Velkým činitelem v tom byl i jakýsi nepsaný zákon, že sňatky se uzavíraly jen mezi Čechy. Až do druhé světové války se v obci nevyskytl jediný případ smíšeného manželství.²⁸ Významnou kulturní a společenskou akcí v Eibenthalu byla každoroční pout' Jana Nepomuckého (16. května), na kterou přicházelo procesím mnoho Čechů z ostatních osad. Vynikající byla rovněž místní česká dechová kapela, která byla známá po celém kraji. Rovněž styky Čechů s ostatními, „nečeskými“ obcemi byly velmi přátelské.²⁹

Eibenthal byl první českou obcí v rumunském Banátě, ve které byla zahájena pravidelná česká školní výuka (1848).

ROVENSKO (Ravensko, Ravensca)

Rovensko je z původních českých osad tou nejmenší. Své jméno má podle dvou potůčku Ravensca mica a Ravensca mare, které pod obcí pramení. Jméno obce tedy není původem české, i když bychom tak mohli usuzovat (v Čechách máme obec Rovensko pod Troskami a obyvatelé obou Rovensk udržují zvláště v poslední době čilé styky).

Osada je rozložena na hřebenu a svazích vysokého kopce, ve výšce 866 metrů nad mořem. Byla založena kolem roku 1826, kdy sem přišlo prvních 60 českých rodin.

Češi v Rovensku mysleli hned při budování vesnice na školu. Brzy po svém příchodu, ještě roku 1828, si postavili za pomoci vojenské správy dřevěný dům, ve kterém se nacházela na jedné straně škola (resp. školní místnost) a byt pro učitele a na druhé straně modlitebna.

Tato škola, ve které učili rovenské děti sečtější čeští občané, přetrvala 30 let, přičemž pravidelná školní výuka zde začala roku 1850. Roku 1862 byla dřevěná školní budova vyměněna za novou a po padesáti letech za další. Prvními učiteli byli místní občané, rolníci Kuzibauch, Hájek a Kotva. Když pak budova zchátrala a Rovenští si vystavěli školu novou, byla k ní opět přistavěna malá kaplička

²⁸ Nebezpečí degenerace se nebylo nutné obávat. Česká menšina v Banátě byla značně početná a sňatky s dispencí se tudíž prakticky nevyskytovaly.

²⁹ K Eibenthalu srov. Josef FOLPRECHT, *Československé školské obce v evropském zahraničí*, Praha 1937; J. SCHLÖGEL, *Dějiny českých osad*; Jan AUERHAN, *Čechoslováci v Jugoslávii, v Rumunsku, v Maďarsku a v Bulharsku*, Praha 1921; R. URBAN, *Čechoslováci*; František KARAS, *Československá větev zapomenutá mezi nebem a zemí. Díl 1. – Čechové v Rumunsku*, Praha 1937; Jaroslav PLUHAŘ, *Češi a Slováci za hranicemi*, Praha 1935; Stanislav KLÍMA, *Čechové a Slováci za hranicemi*, Praha 1925; v NA Praha, fond ČÚZ, K 64-66, vystěhovalectví, Rumunsko, Menšinová statistika v obvodu Československého konzulátu v Kluži, 1937.

a byt pro učitele. Roku 1912 byla i tato budova stržena a vystavěna současná, zděná škola s jednou učebnou a třípokojevým učitelským bytem.

V prvních dobách se ve škole vyučovalo česky a německy, po vydání Apoyního zákona (1907 – Nový školský zákon – maďarizace) výhradně maďarsky, a to až do roku 1914. Za první světové války se v Rovensku nevyučovalo. Teprve roku 1919 bylo opět zahájeno pravidelné vyučování s učitelem (místním rodákem) Františkem Pavlátem (Pálfi), který zde učil už před válkou, od roku 1912. Pavlát vyučoval dle nařízení česky a rumunsky, a to v rozsahu 18 hodin týdně česky a 12 hodin týdně rumunsky. Ve škole se používaly české slabikáře, cvičebnice a čítanky. Počet žáků každým rokem se za 18letého působení Pavláta pohyboval okolo 45. Roku 1935 Pavlát odešel do další osady s českou menšinou, do Klopodie, kde roku 1936 zamřel.

Od roku 1936 se v Rovensku učilo už jen rumunsky. Jen bohoslužby se konaly občas česky, ovšem místní farář v obci nebyl. Rovněž žádný český spolek – pouze obecní knihovna, která v té době čítala 210 svazků knih.

I přesto, že Rovensko bylo od větších kulturních míst poměrně vzdálené, úroveň národního uvědomění a duševní vyspělosti byla vysoká. Zásahu na to měl i učitel Pavlát a především česká kniha. V knihovně, založené po první světové válce, bylo díky darům ministerstva školství a národní osvěty v Praze a Spolku svatého Rafaela a Masarykova lidovému ústavu přes 200 svazků knih.

Ačkoliv výchově svých dětí věnovali Rovenští vždy péči v rámci svých možností a po ukončení školní docházky je dávali učit řemeslům, láska k půdě přesto nutila mnohé z nich zanechat řemesla a vrátit se do obce a rolničit.³⁰

GERNIK (Garnic, Weitzenried)

Největší českou osadou, vzdálenou od té nejmenší (Rovenska) 14 kilometrů po slušné silničníce, je Gernik. Český původ názvu obce není znám, měl by však být český, neboť obec založili kolem roku 1826-1828 Češi.³¹ Gernik byl vystavěn v nadmořské výšce 705 metrů, v obtížně dostupné poloze na dvou kamenitých návrších, která rozděluje koryto potoka. Zde se soustřeďoval veškerý kulturní a společenský život gernických Čechů, neboť zde v údolí byl postupně vystavěn kostel s farou, obecní dům, škola, obchod a několik hospodářských usedlostí.

Více než dvacet pět let od svého příchodu vyučovali české děti v Gerniku učitelé – laici v jedné místnosti obecního domu. Veškeré zákroky a deputace Gernických s cílem o dosazení českého učitele byly bezvýsledné. Teprve faráři Un-

³⁰ K Rovensku srov. R. URBAN, *Čechoslováci*; J. FOLPRECHT, *Čechoslovenské školské obce*; J. SCHLÖGEL, *Dějiny českých osad*; NA Praha, fond ČÚZ, K 64-66, vystěhovalectví, Rumunsko, Menšinová statistika v obvodu Československého konzulátu v Kluži, 1937; J. AUERHAN, *Čechoslováci*; S. KLÍMA, *Čechové*; F. KARAS, *Čechoslovenská větev*, Díl. 1.

³¹ Srov. R. URBAN, *Čechoslováci*.

zeitigovi,³² který přišel do Gerniku roku 1850, se podařilo zahájit v obci rokem 1851 pravidelnou školní výuku a přimět vojenskou správu ke stavbě školní budovy.³³

Roku 1853 byla v Gerniku dokončena stavba první velké dřevěné školy s modlitebnou, a po více než padesáti letech, roku 1905, byla na jejím místě vystavěna nová zděná školní budova. Už po šesti letech se však ukázala jako nevyhovující – jedna učebna nepostačovala – a proto si Češi vystavěli roku 1911 jinou, prostornou školu se dvěma třídami a dvěma učitelskými byty.

Až do zrušení Vojenské hranice (1873) byli na zdejší školu a faru dosazováni učitelé a faráři vojenskými úřady. Vojenské požitky faráře a učitele však byly výrazně rozdílné: Farář měl hodnost setníka a nosil i uniformu, učitel byl bez hodnosti. Farář dostával od vojenského eráru 400 zlatých a 12 sáhů dřeva ročně, učitel jen 72 zlatých.

Prvním diplomovaným učitelem v Gerniku byl Vincenc Zamouřil, který zde působil od roku 1857 do roku 1881. Byl výborným pedagogem a hudebníkem – založil v obci i známou dechovou kapelu. Když byl na jaře 1881 zavražděn (tradovalo se, že ze žárlivosti), následky ovlivnily celý Gernik. Dlouho sem nechtěl přijít žádný učitel, a tak museli občané opět vyučovat sami. Teprve po pěti letech, roku 1886, se rozhodl na zdejší škole vyučovat učitel Eduard Brechtl, který zde působil dvanáct let, až do roku 1908, po kterém přišla vlna maďarizace. Po Brechtlovi zde až do války vyučovali učitelé maďarští. Po první světové válce, když opět nebylo českého učitele, vykonal tehdejší farář Farkaš učitelskou zkoušku a vyučoval pak na škole celých 10 let. Český jazyk a pravopis však ovládal velice špatně, děti se od něj učily zkomoleniny českých slov a výuka celkově nebyla uspokojivá.

K určitému zlepšení došlo až po příchodu učitele Františka Merhouta, gernického rodáka, v roce 1927. Druhým učitelem mu byl Rumun, který vyučoval pouze rumunsky. Pro česky vyučované předměty se používaly české učebnice a cvičebnice. Takovýto stav českého vyučování zde přetrvával prakticky až do začátku druhé světové války.

Jak je patrné, dějiny české školy v banátském Gerniku jsou značně pohnuté. Ani kulturní vyspělost obyvatel nebyla ve srovnání s ostatními českými koloniemi na tak vysoké úrovni. Dlouhý čas obec postrádala duchovního vůdce.

³² František Unzeitig, rodák z České Třebové, byl prvním farářem v Gerniku. Byl vzorným a neúnavným pracovníkem v oblasti duchovní i školní. Těšil se značné vážnosti nejen mezi gernickými občany, ale i u církevních a vojenských úřadů a svým vlivem obci v mnoha případech velmi prospěl. Jeho nástupcem v Gerniku byl mnich Bertrám Špaček, kterého vystřídal několik dalších farářů, z nichž pouze jeden uměl slušně česky. Také poslední farář, Jan Farkaš, který působil v obci přes deset let, neovládal češtinu obstojně. Od roku 1927 v Gerniku nebyl farář vůbec. Jen zhruba 2x do roka přijížděl do Gerniku sloužit mši profesor Khun, učitel náboženství z Temešváru, který kázání četl česky. Ostatní neděle pak modlitby předfíkával kostelník a učitel Merhout je doprovázel hrou na varhany a zpěvem. V roce 1930 byl na gernickou faru dosazen farář Josef Babinský. Srov. TAMTÉŽ, s. 37.

³³ TAMTÉŽ, s. 34-36; M. SECKÁ, *Češi v Rumunském Banátu*, s. 109.

Nebyly zde české knihy a ani časopisy se neodebíraly. Teprve počátkem roku 1934 se začala tvořit knihovna, která měla později asi 70 svazků knih, ke kterým postupně přibývaly i další z pražských zásilek, především od spolku „Komenský“. Třicátá léta 20. století znamenala pomalý vzestup v rozvoji duchovního a kulturního rozhledu obyvatel. Úplní analfabeti zde sice nebyli, ale i přesto jen stěží stačil jeden český učitel na vzdělávání 237 dětí a vedení celkové duchovní úrovně obce.³⁴ Nadějný vzestup nakonec zmařila druhá světová válka.³⁵

SVATÁ HELENA (Sfanta Elena, Sankt Helene)

Svatá Helena, založená roku 1824 českými kolonisty, je nejstarší a svého času byla nejuvědomělejší českou osadou v jižním Banátu. Čeští krajané, kteří ji založili, přišli do Banátu s první vlnou kolonistů v letech 1820-1824. Poloha Svaté Heleny je celkem příznivá a velmi malebná. Vesnička byla vystavěna na mírném kamenitém kopci, z části v úzkém údolí.

Dějiny založení svaté Heleny jsou spojené s dějinami zaniklé české obce Svatá Alžběta. Původně byla Svatá Helena obývána samými evangelíky, v počtu asi 30 rodin. Teprve po příchodu katolíků z kolonie Svatá Alžběta bylo obyvatelstvo dvojího vyznání. Jejich vzájemný vztah nebyl v počátcích harmonický: panovala mezi nimi určitá nevraživost, především proto, že vojenská správa „nadržovala“ katolíkům. I když byli evangelíci v obci usazeni dříve a početně byli stejně silní jako katolíci, vojenská správa nařídila, aby si občané co nejdříve vystavěli katolickou školu (a evangelíci při tom měli pomáhat). Tím se však jejich nepřátelství zostřílo.

Římsko-katolická škola ve Svaté Heleně byla tedy vystavěna v roce 1850. Náboženská řevnivost, provázející její výstavbu, však byla kupodivu obci prospěšná, neboť jedna strana se snažila předčít druhou, a to jak po stránce kulturní, tak i hospodářské.

Tak se stalo, že Svatá Helena se záhy stala nejvyspělejší českou osadou v Banátu – střediskem českého života.

O kulturním rozvoji této obce svědčí i historie školy. Už brzy po svém přistěhování dbali helenští Češi na to, aby jejich dětem mohla být poskytnuta dostatečná školní péče. Vzhledem k finančním a další potížím provázející usídlování, zde škola vystavěna nebyla. Nebyl zde ani kvalifikovaný český učitel. Proto české děti vzdělávali sečtější občané, rolníci, večer po chalupách.

Prvním učitelem, o kterém se zmiňuje obecní kronika, byl Matěj Kovařík. Tento bystrý tkadlec, původem z Červeného Kostelce, vyučoval zdárně české děti až do roku 1848 (prakticky do příchodu „Elizabetských“). Žádné české učebnice

³⁴ Stav ve školním roce 1933/1934 a přibližně až do války. V polovině dvacátých let navštěvovalo školu přibližně o 100 dětí méně.

³⁵ Ke Gerníku srov. S. KLÍMA, *Čechové*; R. URBAN, *Čechoslováci*; J. FOLPRECHT, *Československé školské obce*; J. SCHLÖGEL, *Dějiny českých osad*; J. AUERHAN, *Čechoslováci*; NA Praha, fond ČÚZ, K 64-66, vystěhovalectví, Rumunsko, Menšinová statistika v obvodu Československého konzulátu v Kluži, 1937; F. KARAS, *Československá větev*, Díl 1.

neměl, ale český jazyk ovládal výborně, a tak si úspěšně poradil i s výukou. Do lipových destiček vyrýval jednotlivá písmenka, slova a později i celé věty, a podle nich děti vyučoval. Dřevěné předlohy později vystřídala písmenka z jílové hmoty. Byla to známka velkého intuitivního pedagogického nadání. Děti si osvojovaly základní vědomosti tím nejjednodušším způsobem, „*písmena měly v rukou*“, vše procházelo smysly – hmatem a získané poznatky pak byly rozvíjeny dál. O tomto počátečním vyučování se zmiňuje jen velice stručně obecní kronika, žádné podrobnější záznamy ani dřevěné destičky se patrně do dnešní doby nedochovaly. Můžeme tedy usuzovat pouze ze subjektivních výpovědí kronikáře a vzdáleně přirovnávat tyto laické české zahraniční vzdělávací snahy k „pedagogickým pokusům“ vzdělaných učitelů na začátku 20. století ve vyspělejších zemích Evropy.

Kovaříkovými nástupci po příchodu „Elizabetských“ byli Karel Černík, pozdější starosta obce, který vyučoval děti evangelické (tedy ze Svaté Heleny) a rolník Šibal, který učil děti katolické (tedy z opuštěné Svaté Alžběty). Toto domácí vyučování trvalo až do roku 1850, kdy byla vystavěna zmiňovaná katolická škola.

Rokem 1851 byla tedy ve Svaté Heleně zahájena pravidelná školní výuka. Ještě několik let po jejím otevření zde ale vyučovali místní občané: Kroupa a po něm Holec. Podle některých pramenů byl prvním diplomovaným učitelem na této škole Antonín Holeček,³⁶ který sem přišel v roce 1854, po něm nastoupil v roce 1863 vynikající český kvalifikovaný učitel a osvětový pracovník Jindřich Schlögel.

S příchodem Jindřicha Schlögl z Čech, z Velké Řetové u Ústí nad Orlicí, můžeme sledovat i celkový kulturní rozvoj obce.

Schlögel pocházel z kantorské rodiny. Jeho otec i dědeček působili jako učitelé na škole v Řetové. Vychodil reálné gymnázium v Hradci Králové a zde také absolvoval tříletý učitelský ústav. Do Svaté Heleny se dostavil na začátku šedesátých let 19. století v důstojnické uniformě, neboť sem byl vyslán vojenskou správou na rozkaz generála Kukuljeviče jako dobrovolný c. k. hraničářský učitel.

Tento mladý učitel se záhy stal duší obce. Kromě výuky dětí zasvěcoval krajany do způsobů racionálnějšího hospodaření, opatřil různá semena a sazenice, učil je pěstovat ovocné stromy, včelařit, orat půdu železnými pluhy. Pomáhal právníckými i lékařskými radami, dokonce vykonával i práce kněžské: vedl křty i pohřby, v neděli a ve svátek vedl bohoslužby. Po celých 40 let učil nejen děti, ale i dospělé, které seznamoval s českou literaturou a vedl besední kroužek.

Schlöglův plat nebyl nijak vysoký. Za „Vojenské hranice“ dostával od pluku 5 zlatých měsíčně a 3 zlatými 35 krejcary přispívala obec. Dohromady to bylo tedy jen 100 zlatých ročně. Kromě toho dostával ještě deputát ve výši 6 sáhů dřeva a 10 měr pšenice, kukuřice a brambor v celkové hodnotě asi 150 zlatých. Teprve po zrušení Vojenské hranice (1873), kdy škola přešla pod správu státu (Uher), byl jeho plat upraven na 300 zlatých ročně a za každých započatých pět let v učitelských službách mu bylo přidáno 10% platu.

³⁶ R. URBAN, *Čechoslováci*, s. 15.

Nový učitel na katolické škole byl dalším důvodem, aby evangeličtí „starousedlíci“ udělali něco také pro „své“ děti. Usilovali o to oddělit se od této školy a vystavět si školu vlastní. Protože jim však velitelství vojenské setniny dělalo potíže (v obci přece Češi už jednu školu měli), začali si roku 1862 stavět školu i bez řádného povolení. Po několika intervencích na patričních místech byla nakonec stavba povolena a roku 1862 byla ve Svaté Heleně otevřena evangelická škola – tedy druhá česká škola.

Prvním diplomovaným evangelickým učitelem byl H. Bukáček z Čech, který zde působil dva roky v letech 1862-1864. Po něm zde vyučoval Josef Kořen (1864-1867), dále Bedřich Čížek, František Španiel a poslední Jan Charvát.

Zpočátku si evangelíci vydržovali učitele sami. Dávali jim stejný plat a deputát jako dostával Jindřich Schlögel na katolické škole (ten ale pobíral část platu jako vojenský žold a zbytek bylo vyrovnáváno obcí). Od roku 1866 dostávali i učitelé na evangelické škole plat z obecní pokladny. Protože ale chudá horská vesnice neměla tolik prostředků, aby si mohla dovolit vydržovat dva české učitele, byla roku 1897 evangelická škola zrušena a děti evangelického vyznání byly přiděleny do školy katolické. Ve stejném roce učitel Jindřich Schlögel zemřel.

Příčiněním Jindřicha Schlögla byla školní budova katolické školy roku 1878 prostřednictvím Královského uherského ministerstva vyučování opravena a rozšířena. Za pomoci přátel z Čech zde Schlögel založil knihovnu a vymohl, aby čtyři jeho žáci studovali ze státních prostředků na pedagogických lyceích.

Téhož roku, co byla škola opravena, byla zahájena také výstavba katolického kostela, neboť školní kaple už při rostoucím počtu obyvatel nepostačovala. Také prostředky ke stavbě sebral z větší části Schlögel sám. Příspěvky věnovali např. přátelé a katoličtí bratři v Čechách, biskup z Temešváru, menší částkou přispěl i samotný císař František Josef I. atd. Sbíralo se i po sousedních českých vesnicích i banátských městech (Bílá Cerkev, Oršová atd.). Dokončený chrám byl zasvěcen svatému Václavovi. Zmínka o kostelu má své opodstatnění: z milodarů byly v Temešváru u krajana Novotného zakoupeny dva zvony.³⁷ Zvony měly v obci vždy velký význam. Už v začátcích věnoval jeden menší zvon do Svaté Heleny kolonizátor Magyary. Byl zavěšen u obecního domu, neboli „strážce“. A protože v té době měl jen málokdo hodiny, užívalo se v obci zvonu mimo jiné jako signálu k začátku vyučování. Rovněž zavítala-li do obce vrchnost, nechal každý občan po prvních úderech zvonu práce a spěchal ke „stráži“, aby si vyslechnul úřední pokyny a rozkazy.

Při své náročné práci ve Svaté Heleně měl Jindřich Schlögel velkou oporu v jiném „zapadlém vlastenci“, vzácném faráři Františku Unzeitigovi z Gerniku, kam Svatá Helena svou duchovní správou patřila.³⁸

³⁷ Ze zvonů zakoupených v Temešváru nesl menší jméno Panny Marie, větší svatého Václava. Na něm byl zobrazen patron české země na koni a pod ním nápis „*Svatý Václave, nedej zahynout nám, ni budoucím*“.

³⁸ Srov. výše Gernik.

Po smrti Jindřicha Schlögl, pokračovali v jeho osvětové a vzdělávací práci jeho synové: Jindřich a Jan. Jindřich se stal po dvouletém působení ve svém rodišti učitelem v Nové Moldavě a později profesorem na pedagogickém lyceu v Temešváru. Po něm až do války učil na helenské škole starší bratr Jan, který však neměl učitelské vzdělání. Kromě učitelování byl Jan také zástupcem faráře (s biskupským povolením vykonával katolické bohoslužby, pokud nevyžadovaly kněžského svěcení, udílel křest a pochovával mrtvé). Byl také poručníkem sirotků, členem obecní a místní školní rady atd. A protože se ze svého služného nemohl uživit, byl rovněž rolníkem, včelařem, zástupcem pojišťovací společnosti a svého času i hospodským a obchodníkem. Postaral se také o opravu a výzdobu helenského kostela a udržoval zde národní povědomí až do převratu (pak se vrátil do staré vlasti, odešel na Slovensko, kde také působil a později zemřel).³⁹

Roku 1910 byla škola zestátněna,⁴⁰ zřízena druhá třída a povolán maďarský učitel Aladar Bakk. Ještě před zestátněním navštěvovalo tuto školu na 200 dětí a vyučoval je pouze jediný učitel. Několik let před válkou se učilo už jen maďarsky. Dlouho to však netrvalo. Učitel Bakk ve válce padl a roku 1916 sem nastoupil bigerský učitel, Čech, František Karban, který zde úspěšně působil až do roku 1926. Dosazení učitele Karbana znamenalo nadějný obrat k lepšímu. Po jeho odchodu do slovenského Nadľaku vyučovali už jen Rumuni. Rumunský stát, který školu po válce převzal do své správy (připadla mu větší část Banátu) ustanovil, že vyučování dále povedou dva rumunští učitelé. Přitom si zřejmě neuvědomil, že helenské obyvatelstvo bylo výhradně české. V témže roce, 1926, byla vystavěna nová školní budova.

V roce 1929 povolilo rumunské ministerstvo školství příchod českého učitele z Československa. Ministerstvo školství a národní osvěty v Praze vyslalo do Svaté Heleny učitele Ladislava Šrubaře, který zde působil jako smluvní rumunský učitel a od rumunského státu dostával i plat. Přítomnost českého učitele měla dalekosáhlý význam. Nejenom že se dětem po delší době dostalo opět vyučování v českém jazyce, ale i dospělí obyvatelé byli vzděláváni přednáškami a večerním vyučováním, které tento učitel pořádal. Po stránce kulturní se tedy poměry ve Svaté Heleně výrazně zlepšily.

Učitel Šrubař dokumentoval stav českého školství ve Svaté Heleně v době svého příchodu nelichotivě: *„Na počátku školního roku sám jsem seznal, jak takové vyučování pouze v rumunštině vypadá. Děti byly naprosto zanedbány, ve II. třídě z 200 žáků pouze 6 dovedlo aspoň poněkud číst a psát – ostatní byli na úrovni žáků I. třídy, ba dokonce dětí do školy vstupující. Přirozeně, že takoví žáčkové hlavně I. a II. třídy rumunskému učiteli ničeho nerozuměli. Zanedbanost si tu vysvětluji*

³⁹ Jindřich Schlögel mladší vydal v roce 1925 několik statí a článků týkajících se dějin českých osad v Rumunském Banátě. Srov. např.: J. SCHLÖGEL, *Dějiny českých osad*, Naše zahraničí č. 6, Praha 1925, s. 37-43, 89-94, 143-147, a č. 7, Praha 1926, s. 11-16, 86-96, 142-148; TÝŽ, *Dějiny českých osad v rumunském Banátě*, Praha 1925.

⁴⁰ Upřesni: 1873 zrušení vojenské hranice, 1907 nový školský zákon – Lex Apony, 1910 uvedení do praxe v Banátu (viz výše, oddíl: Vliv maďarizace na osvětový život českých kolonistů)

*také malou láskou vychovatelskou k českému dítěti. Byl již také nejvyšší čas vyslati zde českého učitele, neb za daných poměrů by se děti odnárodnily.*⁴¹

S vyučováním v českého jazyka, prvouky a zpěvu začal Šrubař ve všech ročnících – tedy v I. až V. třídě. Sám však považoval za nejvýhodnější, aby se děti v I. a II. třídě učily česky všechny předměty, tak jak to ve výjimečných případech povoloval rumunský zákon o školách z roku 1924.⁴²

Všechny děti katolického vyznání učil také katolickému náboženství, a to tak, že I. a II. třída měla 2 hodiny týdně a III., IV. a V. také 2 hodiny týdně. Celkem učil 15 vyučovacích hodin v českém jazyce + 4 hodiny náboženství.

Ve školním roce 1929/1930 byl počet českých žáků v jednotlivých ročnících tento:⁴³

Třída	Celkem žáků	Chlapci	Dívky
I.	42	27	15
II.	25	15	10
III.	20	11	9
IV.	15	9	6
V.	8	11	7
Celkem	120	73	47

V tomto školním roce – a dále až do roku 1932/1933 – byli tedy ve Svaté Heleně dva rumunští učitelé jako třídní a učitel Šrubař pro doplňující vyučování v českém jazyce. Počet žáků v odděleních byl značný. V 1. oddělení 67 žáků (I. a II. třída) a ve 2. oddělení 53 žáků (III. až V. třída).

Školní budova, ačkoliv byla nově vystavěna, však nebyla vhodně vybavena.

Pro dospělé občany a mládež zřídil Šrubař tzv. „Večerní osvětovou školu“ – debatní kurz, kurz českého jazyka, pěvecký sbor a čítárnu. Měl i cíle styky s československým vyslanectvím v Bukurešti a konzulátem v Kluži, kteří jej v těchto aktivitách podporovaly.⁴⁴

Když ve školním roce 1933/1934 bylo z úsporných důvodů jedno místo rumunského učitele zrušeno, stal se učitelem v 1. oddělení učitel z Československa Jirkovský, který zde učil celkem 29 hodin týdně pouze česky.

Podmínky pro rozvoj této význačné české osady byly do druhé světové války velmi slibné, neboť zde vyučovali hned dva čeští učitelé. Do školy byly zapísány všechny děti, ale docházka nebyla pečlivá, neboť povinnost školní docházky

⁴¹ NA Praha, fond ČÚZ, K 64-66, vystěhovalectví, Rumunsko. Dopis učitele Šrubaře dr. Žůrkovi, 8. únor 1930.

⁴² Srov. J. AUERHAN, *Československé jazykové menšiny*, s. 76.

⁴³ Ke statistice srov. dopis učitele Šrubaře dr. Žůrkovi z 8. února 1930, NA Praha, fond ČÚZ, K 64-66, vystěhovalectví, Rumunsko.

⁴⁴ NA Praha, fond ČÚZ, K 64-66, vystěhovalectví, Rumunsko.

nebyla u rodičů dostatečně vžita. Na učení řemeslům chodilo ročně 6-10 žáků, což zajišťovalo zajisté jakousi naději v pokroku hospodářském a sociálním.

Žákovská knihovna, založená Jindřichem Schlöglem starším, měla okolo 60 svazků knih, veřejná knihovna přes 350 svazků knih. Analfabeti mezi zdejšími českými občany nebyli, což byla na rumunské poměry vzácnost.

Z pohledu vzdělávacího měla Svatá Helena tu výhodu, že zde působili takřka nepřetržitě dobří učitelé a osvětoví pracovníci. Pozoruhodná byla u místních krajanů také znalost řečí. Hovořili maďarsky, německy, srbsky a rumunsky – češtinu uplatňovali všude, kde to bylo možné. O Svaté Heleně se mezi obyvateli mluvilo jako o jakési „baště“ – středisku všech českých osad v kraji.⁴⁵

BIGER (Bígr, Bigar, Schnellerruhe)

Asi 20 kilometrů vzdušnou čarou na severozápad od Eibenthalu se nachází svého času snad nejchudší česká vesnička – „Bígr“. Z horských vesniček obydlých Čechy se bylo možné k ní dostat pouze pěšky nebo na koni. Biger leží v nadmořské výšce 550 metrů a byl založen českými kolonisty v roce 1828.

V roce 1876 byl v obci vystavěn společně se školou kostel sv. Trojice. Do té doby měli bigerští jen dřevěnou modlitebnu svatého Václava, u které byla také školní místnost. Prvních dvacet let po příchodu českých kolonistů do Bigeru se zde vůbec neučilo. Teprve v polovině 19. století (pravděpodobně 1848) začal vyučovat ve zvláštní místnosti při dřevěné modlitebně ochotník Josef Řehák a po něm od roku 1865 Adam Mleziva.⁴⁶ Nástupem Adama Mlezivy byla v Bigeru zahájena pravidelná školní výuka. Za svou službu dostávali oba tito učitelé 6 zlatých od vlády a 6 zlatých od obce a navíc něco z naturálií ročně (!).

Když byla v roce 1876 postavena nová školní budova, začal zde vyučovat diplomovaný učitel František Mleziva, místní rodák, který tu působil celkem 32 let. Zhruba od roku 1908 až do roku 1914 vyučovali na zdejší škole maďarští učitelé (období maďarizace). Během první světové války se nevyučovalo vůbec a tento stav přetrval až do roku 1922, kdy se učitelské funkce ujal opět jeden z místních občanů, rolník a kostelník Václav Mareš. Václav Mareš, který byl považován za nejvzdělanějšího občana Bigeru, vzdělával celkem 85 českých dětí další 4 roky, a kromě toho každou neděli a o svátky sloužil mše v místním kostelíku a vedl krajanskou knihovnu.

⁴⁵ Ke Svaté Heleně srov. R. URBAN, *Čechoslováci*; J. FOLPRECHT, *Československé školské obce*; J. SCHLÖGEL, *Dějiny českých osad*; J. AUERHAN, *Čechoslováci*; S. KLÍMA, *Čechové*; F. KARAS, *Československá větev*, Díl 1; NA Praha, fond ČÚZ, K 64-66, vystěhovalectví, Rumunsko; Dopis učitele Šrubaře dr. Žůrkovi, 8. únor 1930 a TAMTÉŽ, *Menšinová statistika v obvodu Československého konzulátu v Kluži*, 1937.

⁴⁶ O tom, jestli byl prvním diplomovaným učitelem v Bigeru Adam Mleziva od roku 1865, nebo František Mleziva od roku 1876, se prameny rozcházejí. Domnívám se, že je to způsobeno shodou příjmení a nepřesným zacházením s křestními jmény. Skutečnost se mi dohledat nepodařilo. Jasně ale je, že nástupem Adama Mlezivy byla v Bigeru zahájena pravidelná školní výuka.

Od roku 1926 se v souvislosti se změnou politického systému v Banátu vyučovalo na bigerské škole pouze rumunsky. Výsledky vyučování však nebyly, ani nemohly být uspokojivé, neboť české děti rumunsky vůbec nerozuměly. Ani učitelé nebyli se svým působením spokojeni – během jediného školního roku se jich zde vystřídalo několik a děti zůstávaly častěji doma než ve škole. Čeští krajané se proto právem obávaly špatných následků.

Teprve od roku 1935 začal v Bigeru vyučovat opět český učitel, Petr Marek, který byl dosazen z Čech prostřednictvím Československého ústavu zahraničního. Ten jeho zdejší aktivity také finančně zajišťoval. Ve školním roce 1934/1935 se zde česky učilo celkem 31 českých dětí (v I. třídě 14 a ve II. třídě 17 žáků). Ve školním roce 1936/37 bylo 20 českých dětí v I. a II. třídě vyučováno pouze česky, a to v rozsahu 24 hodin týdně a žáci ostatních tříd (III. – VI.) v počtu 97, vyučovali rumunští učitelé – Joan Janculovič a Marie Arsici. Český učitel mezi nimi vyučoval pouze 4 hodiny týdně, a to český jazyk, čtení, zpěv a vlastivědu a 2 hodiny týdně katolické náboženství. Škola byla státní – rumunská.

Tím, že o české vyučování v Bigeru nebylo postaráno jak v době příchodu českých kolonistů, tak ani později, nemohl se místní lid vyvíjet tak rychle jako jinde. V tomto ohledu byli bigerští krajané daleko za ostatními Čechy v tomto kraji. Také oni samotní cítili, že patří mezi nejobožejší jak hmotně, tak i duchovně a snažili se svoji „zanedbanost“ zlepšovat. Chudoba jim však nedovolovala kupovat si české knihy a časopisy. Do obce docházelo jen jediné číslo „Masarykova lidu“ a obecní knihovna čítala pouhých 36 svazků knih. Přesto však analfabetů se zde vyskytovalo jen mizivé procento, neboť rodiče sami se snažili naučit děti česky číst a psát.

Před válkou se především zásluhou Československého ústavu zahraničního spolková knihovna rozrostla na 180 svazků knih a knihovna žákovská na 95 svazků českých knih. Spolek svatého Rafaela v Praze a český konzulát v Kluži začaly do Bigru zasílat i české noviny. Předválečný stav české kolonie Biger vypadal nadějně: opět zde byl vzkříšen „český duch“ a postaráno bylo i o vzdělávání nejmenších. V době druhé světové války však nadějný rozvoj utichl a čeští kolonisté museli opět spoléhat pouze na své vlastní síly.

Co se spolkové činnosti týče, byl zde s příchodem českého učitele z Československa založen „Čtenářský spolek Beseda“ a úspěšně zde fungovala dechová kapela, kterou si Bigerští založili někdy na přelomu 19. a 20. století. V kapele hrálo 9 mužů o zábavách a tancovačkách české písničky a byli prý tak známí, že si je zvaly na své zábavy i okolní rumunské vesnice. Nejednen Rumun pak znal několik českých písní.⁴⁷

⁴⁷ K Bigeru srov. NA Praha, fond ČÚZ, K 64-66, vystěhovalectví, Rumunsko, Menšinová statistika v obvodu Československého konzulátu v Kluži, 1937; F. KARAS, *Československá větev*, Díl 1; J. FOLPRECHT, *Československé školské obce*; R. URBAN, *Čechoslováci*; J. SCHLÖGEL, *Dějiny českých osad*; J. AUERHAN, *Čechoslováci*; S. KLÍMA, *Čechové*.

ŠUMICE (Sumita)

Předchozích 5 uvedených čistě českých vesnic – Eibenthal, Rovensko, Gernik, Svatá Helena a Biger - tvořilo geograficky a místně jakýsi jednotný celek, neboť jejich katastry buď spolu souvisely, nebo si byly blízké. Daleko od všech ostatních, úplně osamocena na severu, se nachází poslední z ryze českých vesnic, Šumice.

Česká kolonie Šumice byla založena v roce 1827 asi padesáti českými kolonisty na mírných svazích v úzkém údolí, kterým protékal potůček. Ze všech stran sousedila jen s rumunskými vesnicemi – k nejbližším krajanům do Rovenska to Šumičtí měli 50 kilometrů, tedy alespoň 10 hodin pěšky.

Velká odloučenost od světa a nepatrný styk s ostatním českým obyvatelstvem v Banátu způsobily, že Šumičané byli dlouho zanedbáni a že na Šumici se ukazovalo jako na vesnici s vůbec nejnižší kulturní úrovní. Šumice byla nejen nejvzdálenější, ale rovněž také nejmenší (okolo 430 obyvatel) a nejhudší. Obyvatelé sice nestrádali hladem, ale dostatek také neměli. Výtěžek z polí, která obdělávali velice zastaralým způsobem, byl malý a často se nesklidilo ani to, co se zasel. Šetřilo se na jídle, na šatech i na zápalkách, nebylo na sešity (takže děti musely dlouhou dobu psát na tabulky) ani na papír. Když už se zakoupily noviny, přečetly se od prvního do posledního písmenka, a pak se použily nejen na balení, ale třeba i kroucení cigaret.

První starostí prakticky všech našich vystěhovalců byla vždy stavba kostela a školy. I v Šumici, v zapadlé horské vesnici banátské vrchoviny, se začalo učit brzy po příchodu prvních Čechů v roce 1827. Vyučování probíhalo zpočátku po domech a prvním učitelem – laikem byl František Klír. Později byla pro školní potřeby vyčleněna zvláštní místnost a v roce 1857 si šumičtí vystavěli první dřevěnou školní budovu, ve které se vyučovalo až do první světové války. Zdejší učitelé pocházeli většinou z Čech, snad kromě posledních dvou, Ignáce Hříbala a Matyáše Šístka, kteří již byli rodáky z Banátu.

Po prvním učiteli – ochotníku Františku Klírovi – přišel Václav Procházka, Jan Šnajner, Josef Holeš, Jiří Drobník, František Sepi,⁴⁸ Josef Březina (první diplomovaný učitel), Bela Skála, Josef Rosenkranc a již zmiňovaný Ignác Hříbal a Matyáš Šístko. V nové škole pak učili: Josef Pěnkava, Vojislav Stratil, František Rataj a patrně poslední před druhou světovou válkou byl Otto Skála.

Rok před vypuknutím první světové války (tedy roku 1913) byla úřady zavřena stará dřevěná škola a nařizována stavba nové. Probíhající válka však stavbu přerušila. Teprve po deseti letech, v roce 1923, bylo započato s dostavbou, která

⁴⁸ R. Urban ve své publikaci *Čechoslováci v Rumunsku* (c. d.) popisuje zajímavý příběh učitele Sepiho. Sepi byl pražský žid, diplomovaný inženýr, který se v Šumici dopustil podvodu. Rozstrouhal dukáty na zlatý prach, který rozsypal na vhodném pozemku, který hodlal prodat a skutečně jej jako rýžoviště zlata prodal. Byl hledán úřady a dlouho se ještě s jedním kolegou skrýval i na Šumici. V Šumici učil jen krátkou dobu, ale Sepiho přítel zde v době jejich pobytu udělal plánek na stavbu katolického kostela, který byl v letech 1887-1888 vystavěn a vysvěcen jako kostelík svaté Anny.

byla ukončena roku 1924 a byt pro učitele byl předán v dalším roce. V Šumici však pro školu chyběl vhodný učitel, který by mohl učit česky. Proto si Šumičané povolali z nejbližší české vesnice Rovenska učitele – laika Josefa Pěnkavu, absolventa nižšího gymnázia, který zde vyučoval nejnужnější předměty.

Rok 1929 znamenal v historii českého vyučování v Šumici vítaný přelom: Tehdy sem přišel první učitel vyslaný ministerstvem školství a národní osvěty v Praze, Vojislav Stratil. Ve školním roce 1929/30 navštěvovalo místní školu celkem 120 dětí, což bylo v porovnání s rokem předešlým (79) o třetinu více. Se Stratilem a jeho nástupcem Ratajem jako by přišel do Šumice nový život. Rodiče opět posílali své potomky do školy, na které se používaly veškeré učebnice české.⁴⁹ Od III. do VII. třídy však kromě náboženství a českého jazyka probíhalo vyučování ve státním, rumunském jazyce. Ačkoliv děti uměly i rumunsky velice dobře, vliv odnárodnění zde byl nepatrný.

Oba tito učitelé byli nejen vynikajícími kantory, ale také osvětovými pracovníky. Mezi mladými už nebyli analfabeti (po první světové válce neumělo asi 10 ročníků mladých lidí v Šumici číst a psát), starší generace – dvacetiletí a třicetiletí – začali dohánět, v čem byli pozadu, a tak se nakonec stalo, že kulturní úroveň obce, která byla po dlouhou dobu velice smutná, se pomalu zlepšila. K tomu jistě přispěla i česká knihovna pro dospělé i děti,⁵⁰ která byla zřízena za pomoci ze staré vlasti. Učitel Rataj přispěl rovněž ke zlepšení náboženského života v obci. Povznesl úroveň křesťanského i národního ducha v šumickém kostele, mládež učil každou sobotu náboženské a národní písně a rovněž i místní kapela nacvičovala přednes českých lidových písní.

Místní kostelík, původně dřevěný, byl vystavěn rovněž brzy po příchodu prvních českých kolonistů. Nový katolický kostel byl vystavěn uprostřed návsi roku 1888. Kněz zde nebyl, a proto všechny pobožnosti i pohřby vykonával kostelník.

Posledním zdejším učitelem před druhou světovou válkou, byl patrně Otto Skála (rumunský učitel zde obsazen nebyl). A jelikož prakticky neexistují dobové záznamy o tom, jak takové vyučování v českých vesnicích rumunského Banátu vypadalo, je příležitostí uvést a ocitovat na tomto místě nalezený rukopis učitele Skály,⁵¹ který podává cennou zprávu o stavu školy v Šumici v letech 1931-1935.

⁴⁹ Což bylo schváleno rumunským ministerstvem školství – byly to učebnice pro I. a II. třídu a učebnice náboženství.

⁵⁰ Dr. Fr. Karas po své návštěvě českých vesnic v Banátu začátkem třicátých let 20. století o Šumici napsal: „*Láska k české knize je tak dojemná. Šumičan je jistě jako každý banátský Čech poctivý. Jestliže by se však dopustil krádeže, tak by ještě nejdříve odcizil českou knihu, neboť hlad po knížce, psané mateřským jazykem, je větší než jakýkoliv jiný.*“ (F. KARAS, *Československá větev*, Díl 1, s. 19.)

⁵¹ NA Praha, fond ČÚZ, K 64-66, vystěhovalectví, Rumunsko, Československá doplňovací škola v Šumici – v Rumunsku.

Československá doplňovací škola v Šumici – Rumunsko

1. Školní budova stojí uprostřed vesnice. Byla vystavěna koncem roku 1924. Kryta je šindelem. Škola je přízemní a má pouze jednu učebnu. Dveřmi se vejde na chodbu, která je zdušaná z hlíny. Vpravo jsou dveře do třídy. Dopoledne tu vyučuje rumunský učitel II. třídy, žáky 3. – 7. školního roku, odpoledne vyučuje československý učitel I. třídu, žáky 1. až 2. školního roku. Třída je dlouhá 8,5 m., široká 5 m. Hledí z ní 4 okna do ulice, k jihu. Ve třídě je 16 lavic stejné velikosti, vhodné pro žáky 14. letě. Děti I. třídy těmito lavicemi trpí na svém zdraví. Na stěně je pověšen obraz prezidenta Masaryka, vedle obrazu krále Karola II. Jako výzdoba třídy a zároveň pomůcky vyučovací jsou zde historické obrazy z dějin československých i rumunských. Naproti dveřím od třídy jsou dveře do bytu učitele (obývají jej rumunští učitelé). Chodba není uzavřena, nýbrž jde volně na malý školní dvůr, používaný jako cvičiště pro žáky. Jsou zde postavena braďla a hrazda. Západní strana dvoru je uzavřena záchody a kolnou na dříví. Záchody s kolnou byly postaveny teprve roku 1932.
2. Shromažďovací místnost je třída, v níž se scházejí krajané téměř každou sobotu a neděli. Jsou zde nacvičovány písně národní i kostelní, žákovský pěvecký kroužek se zde schází, čtenářské besídky, půjčování knih, přednášky, besídky se žáky, s rodiči, loutkové divadlo a oslavy národních svátků československých jsou zde konány za zvláště veliké účasti krajanů. Tělesná výchova koná se na malém dvorku u školy. Zvláštní hřiště zde není. V zimě žáci pěstují zimní sporty, lyžování a sáňkování. Nájemné se neplatí, škola je majetkem obce – krajanů.
3. Žactvo
I. třída (1. a 2. šk. r.) ... 18 hod. týdně vyučovací jazyk český
II. třída (3. – 7. šk. r.) ... 26 hod. týdně vyuč. jazyk rumunský
Pouze 2 hod. týdně vyučuje český učitel ve II. třídě náboženství římsko-katolické jazykem českým.
Školní docházka v čl. tř. ve šk. r. 193 –34 vyjádřeno v ročním procentu 98,64%

Počet žactva:
Škola československá

Školní rok	1932/33			1933/34			1934/35		
	ch	d	celkem	ch	d	celkem	ch	d	celkem
I. třída	3	8	11	7	11	18	3	7	10
II. třída	17	9	26	11	12	23	8	15	23
Celkem	20	17	37	18	23	41	11	22	33

Škola rumunská

Školní rok	1932/33			1933/34			1934/35		
	ch	d	celkem	ch	d	celkem	ch	d	celkem
III. třída	8	10	18	10	5	15	8	8	16
IV. třída	8	10	18	8	11	19	10	5	15
V. třída	8	6	14	8	10	18	10	11	21
VI. Třída	5	2	7	8	8	16	8	13	21
VII. Třída	5	8	13	4	7	11	4	5	9
Celkem	34	36	70	38	41	79	40	42	82

Zaměstnání rodičů žáků je zemědělské

Národnost: Všichni obyvatelé v Šumici v počtu 620 jsou národnosti české

Náboženství jsou všichni římsko-katol.

Manželství uzavírají vždy mezi sebou. Smíšená manželství zde nejsou

Mateřským jazykem mluví všechny děti úplně dobře z domova. Vliv rumunštiny je patrný v přízvuku

Učebnice užívané v československé škole jsou české, darované ministerstvem školství a národní osvěty

Frumar-Jursa: Slabikář B

Josef Kožíšek: Poupata

H. Matolín: První početnice

Jan Jursa: První čítanka

A. Matolín: Početnice II. díl

Užívání těchto učebnic bylo schváleno rumunským Ministerstvem školství

Ve škole rumunské jsou užívány učebnice rumunské. Z českých učebnic mají žáci Malý katechismus.

Dětské besídky, dětská divadla, loutková divadla

Školní rok	Besídky	Divadla	Loutková divadla
1931/32	3	0	0
1932/33	2	0	4
1933/34	4	0	7
Celkem	9	0	11

Návštěva na těchto podnicích nebyla zaznamenána.

- Školní výbor je složen ze čtyř členů obce podle školských zákonů rumunských.
Jejich pravomoc je velmi malá, hlavní činitel je notář v Parvové.
- Žáci zdejší školy píšou ve všech předmětech na tabulky, ba i kreslení je na tabulkách. Žáci čsl. školy píšou do sešitů v krasopise 1 hod. týdně....
Vyučování na čsl. škole je vedeno, pokud je to možné, moderními vyučovacími metodami, spíše však je nuceno přizpůsobit se vlivu domácího prostředí. Podávají žactvu učivo hotové s hlavním úsilím obsáhnout trivium. Žactva je hodně, třída pouze jedna, proto je vyučování polodenní. Výsledky vyučovací na zdejší škole jsou mnohem lepší než v okolních školách. Jistě že zde působí poměrně větší vrozená inteligence u českých dětí.
Dětské časopisy: Žáci dostávají zdarma od ministerstva školství 22 výtisků „Mladého světa“, který je velmi oblíben. Nakladatel V. Pokorný z Brna zasílá zdarma 3 výtisky „Mládí“ a spolek sv. Rafaela 1 výtisk „Anděla strážného“.
- Účast mládeže na kulturním životě není žádná. Všechna mládež, jak dívčí, tak mužská, po vyjití školy odchází do měst na službu, ba ještě v době povinné docházky do školy, odchází do měst na službu, aby uhájila lépe své živobytí a z výtěžku své práce pomohla rodičům ve starostech o chléb.

7. Počet učitelů na škole:
*I diplomovaný, národnosti české, vydržovaný z ČSR a Rumun-
 ska*
I začátečník, národnosti rumunské, vydržovaný Rumunskem

Statistika mimoškolní práce učitelů:

Školní rok	Přednášky	Loutkové divadlo	Besídky	Pobožnosti
1931/32	8	0	3	v neděli
1932/33	4	4	2	v neděli
1933/34	0	7	4	v neděli

8. *Sociální péče: Ve školním roce 1933 – 34 umožnil místní odbor spolku „Komenský“ v Praze Bubenčí darem 500 Kč první vánoční nadílku. Všechny děti československé školy byly poděleny látkou na šaty.*
9. *Počet učitelů a žactva od založení doplňovací školy 15. září 1929 do 15. září 1934 působili na zdejší škole 2 učitelé českoslovenští. Za tuto dobu prošlo školou 240 žáků.*

Otto Skála, učitel

Uvedený rukopis učitele Skály je cennou výpovědí o stavu českého vyučování v jedné z ryze českých vesnic v rumunském Banátu. Jelikož rukopis formálně splňuje úpravu školských výročních zpráv poskytovaných Československému ústavu zahraničnímu, můžeme jej považovat za dostatečně reprezentativní. Z analýzy tohoto dokumentu získáváme řadu důležitých informací – stav školství v Šumici v této době skutečně nebyl uspokojivý.⁵²

Patrně podobná situace nastávala i v jiných českých koloniích: vyučování se potýkalo s nedostatkem kvalifikovaných učitelů, nedostatečným zázemím a materiálním zajištěním, nedostatkem učebnic. Žádné zvláštní vyučovací metody používané nebyly – vyučování se přizpůsobovalo aktuálním situacím a stavům. Základním cílem bylo osvojení trivia a podpora českého národního cítění (v osvětové činnosti). Po absolvování školy pouze malá část žáků opouštěla své domovy a učila se řemeslům. Poskytnutí vyššího vzdělání bylo ovlivněno finančními možnostmi rodiny (někdy i celé obce) a bylo ojedinělé.

Život učitelů byl skromný. Byla to „elita“, ovšem velmi chudá, závislá také na deputátech od obce. Každý učitel byl duší celé české kolonie. Zastával zde řadu

⁵² K Šumici srov. NA Praha, fond ČÚZ, K 64-66, vystěhovalectví, Rumunsko, Československá doplňovací škola v Šumici – v Rumunsku; TAMTÉŽ, Menšinová statistika v obvodu Československého konzulátu v Kluži, 1937; F. KARAS, *Československá větev*, Díl 1; R. URBAN, *Čechoslováci*; J. FOLPRECHT, *Československé školské obce*; J. AUERHAN, *Čechoslováci*; S. KLÍMA, *Čechové*; J. SCHLÖGEL, *Dějiny českých osad*.

funkcí, z nichž některé byly náročně vykonatelné; zajišťoval často také styky s úřady a se starou vlastí.

Závěrem

Změny, ke kterým došlo v životě ryze českých vesnic od počátku kolonizace až do druhé světové války, proběhly výhradně v oblasti materiální kultury. Došlo k minimálnímu ovlivnění duchovní kultury a jazyka. Etnické vědomí také nebylo zasaženo, naopak, bylo každodenně posilováno a působilo jako důležitý prostředek proti asimilačním tendencím státu.

Čistě českými vesnicemi v Banátu byly zmiňované: Gernik, Svatá Helena, Biger, Rovensko, Eibenthal a Šumice, všechny v banátských horách. Vedle těchto ryze českých vesnic zde byly také osady, ve kterých naši krajané žili společně s Rumuny, Maďary a Němci. Jsou to osady Nova Ogradena, Klopodia, Lubková, Berzásca, Měřčina, Zlatica, Oršová Skajuš a další, převážně v banátské nížině. (V souvislosti s popisem života českých kolonistů v Banátu, v Rumunsku, bychom mohli narazit i na zmínku o českých krajanech mimo toto území – např. v Bukurešti a také Bukovině a v Besarábii.)

Jak již bylo mnohokrát zmíněno, první starostí prakticky všech našich vystěhovalců byla vždy stavba kostela a školy. Tento jev můžeme pozorovat už mezi náboženskými exulanty 17. a 18. století, kteří odcházeli do Polska, Německa, Uher a atd., tuto skutečnost můžeme vidět i u hospodářských emigrantů, kteří koncem 19. století odcházeli na území Polska, Ukrajiny, Jugoslávie, Bulharska i Rumunska (nemluvě i o vzdálených zemích, např. v Americe).

Veškeré české školy na území Banátu byly v době od svého založení obecní, a občané si učitelské síly vydržovali sami. Po vydání Aponyiho zákona (1910) byly tyto školy zestátněny a na některé dosazeni maďarští učitelé. V počátcích se vyučovalo pouze česky, potom maďarsky a česky, a od roku 1910 směla být čeština využívána jen jako řeč pomocná. Po první světové válce se školenské poměry vyvíjely poměrně příznivěji: rumunské úřady totiž povolily české vyučování v plném rozsahu a školy byly ponechány jako obecní. Tento stav trval jen velice krátkou dobu – mohlo se sice česky učit, ale byl nedostatek českých učitelů. Ještě před válkou bylo možné povolávat učitelé z Čech, v novém státě (část Banátu s českými obcemi po válce připadl Rumunsku) však zákon nedovoloval, aby na veřejných školách působili cizí státní příslušníci. Následkem toho zůstaly školy v ryze českých obcích v Šumici, Gerniku, Bigeru a Eibenthalu bez učitele a na Svaté Heleně působil jen jeden český učitel. Tento neudržitelný stav nemohl vydržet dlouho, a proto byly rumunské úřady nuceny školy zestátnit. Kde řádná výuka neprobíhala, tam byli dosazeni rumunští učitelé. Občané však byli srozuměni s tím, že jakmile dostudují první čeští učitelé, rumunští rodáci, budou umísťováni na českých doplňovacích školách. Skutečně také v Gerniku, Eibenthalu a Rovensku byli jako noví učitelé později jmenováni místní rodáci. Ačkoliv rumunské ministerstvo školství učinilo v roce 1929 výjimku a dovolilo, aby na českých školách

v Šumici a Svaté Heleně mohli vyučovat učitelé z Československa (přijalo je jako smluvní síly), učitelů byl i nadále nedostatek. Učitelé pracovali jako „doplňkoví“, tzn. pouze několik hodin denně učili český jazyk, zpěv a vlastivědu.

Hlavní vyučovací řečí na všech školách byla v době poválečné rumunština. Jenom v I. třídě mohlo být vyučováno v mateřštině, v ostatních třídách se česky vyučovalo jen v uvedených předmětech, ve stanoveném počtu hodin. Rumunské ministerstvo školství sice povolilo užívání českých učebnic, ale někteří školní revizoři a podrevizoři je zakazovali a v případě jejich používání hrozili učitelům tresty.

Srovnáme-li, jak bylo v této době postaráno ve školních otázkách o rumunskou menšinu v Československu, a jak o českou menšinu v rumunském Banátě, budou Češi znevýhodněni: pro Rumuny (kteří byli usazeni na pomezí Podkarpatska) zřídilo Československo celkem čtyři státní školy, v nichž se v 11 třídách vzdělávalo 1059 rumunských dětí. Kromě toho bylo zřízeno 18 zvláštních kurzů, kde byly rumunské děti připravovány na to, aby mohly navštěvovat řádné české obecné školy. Rumunské školy byly podřízeny zvláštnímu oddělení školského referátu v Užhorodě. Při vyučování se používaly rumunské učebnice a cvičebnice vydané v Rumunsku. Nákladem Československa však byly vydány nové rumunské čítanky a slabikář. Rovněž pokud jde o učitelský dorost, postupoval stát velmi liberálně: Rumuni – českoslovenští státní příslušníci mohli studovat na učitelských ústavech v Rumunsku a ministerstvo školství a národní osvěty v Praze jejich vysvědčení nostrifikovalo.

Česká menšina v rumunském Banátě sice také měla své školy, ale potýkala se s nedostatkem českých učitelů – vyučovalo se většinou rumunsky a používání českých učebnic se mnohdy zakazovalo. Rumunské školní úřady se také nestaraly o „zapatření českého učitelského dorostu“ a jako platné uznávaly jen vysvědčení z rumunských učitelských ústavů.

Co se týká spolkových činností a dalších důležitých činitelů v kulturním životě banátských Čechů – prioritou byly české knihovny. Téměř v každé české obci (kromě Gerniku) měli Češi vlastní knihovnu. Největší se nacházela v Eibenthalu. Zřízeny byly nejčastěji prostřednictvím darů od různých korporací z Československa. Při knihovnách existovaly čtenářské spolky a krajané odebírali i řady českých časopisů. Ve všech vesnicích byla „pěstována“ a udržována i česká národní píseň a někde (v Rovensku, Bigeru a Eibenthalu) existovaly i hudební kapely.

Udržování národnostního povědomí bylo mezi banátskými Čechy silně zakořeněné. Neasimilovali mezi okolní obyvatelstvo, jejich obydlí byla poměrně izolovaná od okolního světa. Banátské Češi si udrželi (prakticky dodnes) poměrně čistou češtinu, kterou hovořili. Její podklad je tvořen středočeským nářečím, které je spisovně češtině nejbližší. Místní Češi nepocházeli pouze ze středních Čech, ale toto nářečí jim všeobecně vyhovovalo, a proto se ujalo. Cizími prvky utrpěla čistota českého jazyka jen málo. (U české menšiny banátské nížině se však nezachoval tak čistý český jazyk jako v ryze českých, izolovaných obcích v banátských horách.)

Rovněž písně a lidové zvyky a obyčeje, které se zde udržovaly a předávaly z pokolení na pokolení, jsou přinesené z Čech už prvními přistěhovalci. Česká písnička zde byla posvátným odkazem předků. S největší oblibou se zpívaly písně „Není lepší jako z jara“, „Stojí v poli kříž“, „Když jsem vandroval, muzika hrála“ a další. Původní lidové je málo. Ze starých zvyků a obyčejů se zachovaly jen některé. Například pálení čarodějnic, svatojánské ohně, lití olova o Štědrý den, maškarní průvod během Masopustu, stavění máje atd. Ve všech obcích ale přetrvaly pěkné svatební zvyky, se všemi promluvami ženicha, družeb, rodičů atd.

Náboženstvím byli banátští Češi většinou římskými katolíci (kromě Svaté Heleny, kde byli převážně evangelici). Ve všech obcích byly vystavěny kostely, někde i fary (Eibenthal, Gernik). O duchovní správu však bylo postaráno nedostatečně. Pobožnosti musel zastávat často český učitel nebo vzdělanější osoba v obci.

Celkem je možné říci, že kulturní vyspělostí Češi značně převyšovali své okolí. České obce byly v mnohém vzorem všem ostatním: např. Rumuni se od Čechů naučili racionálněji obdělávat půdu, lépe vyrábět hospodářské produkty, spravovat své obce, pečovat o školy – a často se naučili i český jazyk.

Hospodářské a sociální poměry banátských Čechů byly prosté. Češi byli většinou chudí, s nepatrným hospodářským majetkem. Obyvatelé českých osad se živili většinou rolnictvím, potom dřevorubectvím a hornictvím. Řemeslem se živilo jen zhruba 5% všech českých obyvatel. Uvážíme-li však, že čeští vystěhovalci sem přicházeli jako chudí, kdy celý svůj majetek si přivezli s sebou na dřevěných trakařích a jejich peněžní hotovost byla skromná, musíme uznat, že výsledky jejich snah byly mimořádné. Banátský kraj příchodem Čechů jen získal.

Citelné změny do života celé Evropy a tedy i Banátu přinesla až druhá světová válka. Pro Čechy to znamenalo výkon rumunské vojenské služby na straně Německa. Konec 2. světové války přinesl nejen změny hranic (i pro Rumunsko), ale i velké přesuny obyvatel. Tak začala další etapa historie českých vesnic, spojená s reemigrací českých krajanů zpět do mateřské vlasti, a ta by mohla být významným článkem dalšího výzkumu.⁵³

Summary:

The Schools of Czech Minority in Romanian Banat – from their Establishment to the Outbreak of World War II

The submitted contribution deals with education of the Czech minority in Romania. The article monitors the period when the first Czech colonists came to Romanian Banat concentrating on their struggle for enlightenment and improving the school system up to the establishment of first Czech schools. It aims to show the legal background of Czech school system in Romania. The contribution also deals with the problems that the author processed for the collection of papers about the role of Czech schools abroad (with regard to the former Eastern block).

translated by Ilona Moravcová

⁵³ Tato studie vychází z disertační práce autorky s názvem *K počátkům a vývoji českého menšinového školství v zahraničí (s ohledem na země bývalého prosovětského bloku)*, PF UK, Praha 2002.

Jiří PROKOP

A. S. Neill a jeho škola svobodné výchovy v Summerhillu

Tradice svobodné výchovy

Pokud se blíže seznámíme se školou v Summerhillu, tak si ji spojíme s idejemi svobodné výchovy. Především s představami J. J. Rousseaua (1712-1778), jehož myšlenky znamenaly zlom v oblasti edukace a který odmítl s absolutním pohrdáním edukační praxi své doby, především v předmluvě k *Emilovi*.¹ Nic na tom nemění fakt, že Rousseau je člověkem plným paradoxů – ve svém životě byl daleko od jakéhokoliv vzoru pedagoga. Od četby *Emila* se nemohli odtrhnout takoví pedagogové, jako byl Freinet, Makarenko, Dewey aj. Rousseau, který je považován za iniciátora „koperníkovského obratu“ v pedagogice, umístil dítě do samého centra pedagogického procesu.

Rousseau nevybudoval žádnou konkrétní školu, aby tím své ideje potvrdil. V této souvislosti můžeme uvést Lva Nikolajeviče Tolstého a jeho jedinečné spojení spisovatele a pedagoga, který povýšil Rousseauovu myšlenku svobodné výchovy na hlavní princip pedagogické práce v *Jasně Poljaně*.² Tolstoj měl hlubokou víru v dítě a byl přesvědčen o hodnotě učení toho, co si dítě samo určí. Proč se tyto názory u něj objevily? Názory tak totožné s pojetím Neillovy svobodné školy? Oba dva se silně zaobírali dětmi, které jsou zanedbávány v rodině a také zanedbávány ve škole dané doby. Tyto děti se rozhodne zachránit ve školách podobných škole v *Jasně Poljaně*. Své rozhodnutí opírá o typické předpoklady představitelů teorií svobodné výchovy. Především vychází z toho, že člověk po svém narození je „pravzorem harmonie, pravdy, krásy a dobra“. Zároveň předpokládá, že každá hodina života narušuje tuto nádhernou harmonii, bez možnosti její obnovy. Dítě se během svého vývoje stále více vzdaluje od dříve u něho existujícího a následně ničeného pravzoru, a tím je nemožné dosáhnout prototypu dokonalosti dospělého člověka, který přetrvává spíše ve fantazii. Výchova podle Tolstého lidi nevylep-

¹ W. OKOŃ, *Dziesięć szkół alternatywnych*, Warszawa 1997, s. 142.

² J. CACH, *J. J. Rousseau, pedagog protestu a hledání*, in: J. J. Rousseau a jeho pedagogický odkaz, Praha 1967, s. 7.

šuje, ale deformuje. Tolstoj přechází od myšlenky k činům a v roce 1849 založil školu v Jasné Poljaně, ve své rodinné nemovitosti, ale k plné realizaci jeho výchovného programu došlo až v letech 1859-1862. V této škole a také v jiných ruských lidových školách vzniklých po jejím vzoru byla zrušena tradiční školní kázeň (tzn. především sankce) všeho druhu, byly zavrhnuty shora stanovené vzdělávací programy, výuka se opírala o potřeby a zájmy dětí. Tento typ školy se v carském despotickém Rusku nemohl udržet, a tím méně později ve státě absolutně autoritativním, jakým byl Sovětský svaz. V dějinách výchovy zůstal tento pokus zaznamenán jako příklad víry v přirozené možnosti člověka, jako vzor školy zbavené moci dospělých nad dětmi.

Proti idejím svobodné výchovy bez násilí nebyly pouze autoritativní vlády, proti byli také učitelé a rodiče. I z toho důvodu se velkému uznání v 19. století jedněch i druhých těšil tzv. herbartismus. Teprve v první polovině 20. století se situace v Severní Americe a v Evropě natolik změnila, že se tato idea svobodné výchovy setkávala s větším porozuměním a širším přijetím. Našla svůj různorodý obraz v takových proudech, jako jsou např. nová výchova či reformní pedagogika.

Anglie byla místem, kde tyto proudy zakořenily již na přelomu 19. a 20. století. Nový typ škol, nebo spíše výchovných ústavů, se objevoval ve stejném období nejenom v Anglii, ale i v jiných státech a pokaždé se konkretizoval jiným způsobem. V Německu pod názvem „venkovské výchovné ústavy“, v Anglii, Francii a Švýcarsku pod prostším názvem: „nové školy“. Jejich rozvoj je příkladem jakési „blahodárné nákazy“, která se šířila daleko široko z původního jednoho centra díky tomu, že jejich iniciátoři či ředitelé byli nejprve učitelé na dřívě založených podobných ústavech, vytvářeli si časem i vlastní názory a mnohdy po konfliktu s vedením svého „mateřského“ ústavu se s ním rozešli.³ Což byl i případ A. S. Neilla a jeho později založené školy Summerhill. První známou školu v Anglii, kde se zřekli násilí, založil Cecil Reddie v roce 1889. Byla to škola v Abbotsholmu, někdy nazývaná „kolébkou svobodných škol“. Učitelské zkušenosti v ní získával jeho spolupracovník a přítel, zakladatel německých svobodných škol – Hermann Lietz, který založil svůj venkovský výchovný domov v Ilsenburgu v roce 1897. K nejvíce radikálním školám v meziválečném období potom patřily škola Summerhill, založená A. S. Neillem, a škola v Beacon – Hill, organizovaná Dorou Russellovou, ženou slavného anglického filozofa, matematika, sociologa – Bertranda Russella (1872-1970, napsal knihu *O výchově zejména v raném dětství*).

Historie Summerhillu

Neill se narodil 17. října 1883 ve Skotsku. Otec byl učitelem v Kingsmuiru a člověkem, před kterým mají děti spíše strach. Matka, také učitelka, byla většinou doma, protože se její rodina neustále rozrůstala. Z třinácti narozených dětí zůstalo naživu jen osm. Alexandr byl čtvrté narozené dítě, stále outsider, jak ve svém

³ M. CIPRO, *Prameny výchovy*, 3, Praha 1993, s. 229.

osobním životě, tak ve škole. Jako devadesátiletý muž vzpomínal na ta léta jako na období, kdy si moc nehrál a byl v roli chlapce, který hraje dospělého muže.⁴ Navštěvoval pouze vesnickou školu svého otce, zatímco ostatní jeho sourozenci mohli jít dále studovat. Sám Neill vzpomíná, že se těžko soustředil a nebyl schopen si toho příliš zapamatovat. V jednom dialogu z tehdejší doby viděl svou osobní situaci s ohledem na výběr povolání velice špatně: „*S tím chlapcem to je beznadějně*“, řekl otec. „*Tak by se měl stát učitelem*“, navrhla matka. „*Na to by to mělo stačit*“, řekl otec vztekle.⁵ Z těchto slov je patrný status příznačný pro skotského učitele kolem roku 1900, a to neplatilo pouze pro Skotsko a Anglii. Kalvinistická skotská škola přelomu 19. a 20. století znala učitele pouze jako zaměstnance, který byl placen z prostředků rodičů, církve, místní správy a z prostředků místních podnikatelů. Příjem závisel na počtu žáků, vůli obyvatel, sociálních podmínkách a na postoji obyvatel vůči školní výchově a vyučování. Byrokraticky řízený školský dozor se staral o to, aby byli učitelé se stavem na školách spokojeni, aby tyto podmínky akceptovali jako nižší status a aby se proti tomu nebránili. Strach se používal jako výchovný prostředek. Neill to ve svých knihách také často zdůrazňuje: „*V některých zemích, ke kterým patří bohužel i Anglie, je strach z výprasku na denním pořádku. Děti mají strach, že na ně bude hloupý učitel rvát. Je tragédií, že i učitel má strach, strach z toho, že bude považován za příliš lidského; strach, že děti svým instinktem přijdou na jeho lsti. Zním to. Deset let učitelování na státní škole mi nezanechalo o učitelích žádné iluze.*“⁶ Začarovaný kruh, ve kterém se učitelé v tehdejší době nacházeli, nelze prolomit. Špatné životní podmínky, chybějící vzdělání a nízký sociální status ukazují na to, že tato profese nebyla příliš vážená. Sám Neill navíc poznal strach dítěte před otcem – učitelem, ale také strach vlastního otce před rodiči a školním dozorem. K těmto poměrům přistupují osobní zážitky a traumata z jeho dětství. To vše představuje rámec pro pozdější obrat v jeho pedagogickém myšlení.

Neill ve věku čtrnácti let začal pracovat, protože, jak bylo výše zmíněno, rodiče byli přesvědčeni, že na rozdíl od jeho sedmi sourozenců se nevyplatí jej posílat na střední školu. Přesto se o několik let později stal učitelem a ve věku 25 let začal opět studovat, tentokrát na univerzitě v Edinburgu. Během své praxe pracoval na několika školách ve Skotsku a Anglii. Poznal slavný ústav Little Commonwealth, který vedl Homer Lane, kde probíhala moderním způsobem resocializace mladých zločinců. Také učil na reformní Kings Alfred School, ale rozpory mezi ním, učiteli i ředitelem této školy Johnem Russelem jej donutily tuto školu opustit. I na této škole viděl, že se děti často bojí. Vydal se na cesty po Evropě. Neill již jako učitel v Kings Alfred School psal paní doktorce Neustatterové, své německé přítelkyni, jejíž syn byl jeho žákem, že si plánuje založit svobodnou

⁴ H. H. KARG, *Gelebtes Schulleben. A. S. Neills Summerhill Pädagogik*, Pädagogisches Forum 1991, Nr. 1, s. 35-42.

⁵ TAMTÉŽ.

⁶ TAMTÉŽ.

školu.⁷ To se stalo více aktuální, když se Neill ocitnul v roce 1921 v Hellerau na předměstí Drážďan. Tady, ve spolupráci s Neustatterovými a znamenitou učitelkou paní Bauerovou, vytvořil mezinárodní oddělení Školy rytmu, sochařství a hudby. Na této mezinárodní škole vyučoval eurymii děti a mládež z Belgie, Anglie, Jugoslávie a Norska, činnost začínal s 2 chlapci a 8 děvčaty. I když se časem počet chovanců zvýšil, Neill ve své mezinárodní škole příliš dlouho nepracoval. Stalo se tak z několika důvodů. Především to byly těžkosti se zaváděním nových metod, které upřednostňovaly samostatnost žáků. Také všechny udivovala jeho protichůdná představa o „znamenitém učiteli“, který byl a je v Německu tak vysoce ceněný. Zatím však podle Neilla takovýto učitel svými neustálými domlouvami, přemlouváním a dokazováním moci oslabuje autonomii dítěte. Jinými příčinami byly finanční problémy, rychle se zvětšující s ohledem na nebývalou inflaci, těžkosti politického rázu, vyplývající mimo jiné z toho, že škola měla mezinárodní charakter. K tomu můžeme připočítat i problémy osobní povahy a výsledkem byl Neillův odchod z Hellerau. Po krátkém pobytu v Anglii se ještě jednou vrátil do Hellerau. Když v roce 1923 v Sasku vypukla revoluce, tak se při hledání nového místa na vysněné škole Neill ocitnul i v Rakousku, kde mu mládežnická organizace nabídla část zájezdního domu, který by se mohl přizpůsobit školním podmínkám. Po krátké době na tento návrh rezignoval a v roce 1924 se definitivně vrátil do Anglie a usídlil se v Lyme Regis pod Slunečním vrchem (Summerhill) se svou mezinárodní školou, kam si přivezl i skupinku žáků z kontinentu. Dospěl k přesvědčení, že Angličané jsou vůči dětem více tolerantní než Němci a Rakušané. A na tom mu obzvlášť záleželo, protože se zpočátku specializoval na výchovu problémových dětí, které by byly v jiných školách považovány za obtížně zvladatelné, lenivé a asociální.

Z finančních důvodů se počet dětí dva roky po otevření školy sotva zdvojnásobil. Naštěstí paní Neustatterová, která spolu s Neillem přijela z Německa (v roce 1927 se stala jeho ženou) měla organizační schopnosti, což jim za použití vlastních prostředků dovolilo vyjít ze zdánlivě bezvýchodné situace. Vlastní prostředky pocházely především z knížek, které Neill psal. Zároveň se díky nim stal známou osobou. A i když o sobě Neill tvrdil, že nemá organizační talent, měl přece jenom peníze, za které koupil na hypotéku nemovitost blízko východního pobřeží Anglie v Leistonu, v hrabství Suffolk. Tam v roce 1927 přemístil svoji školu. V době stěhování bylo ve škole 31 žáků, o čtyři roky později jich bylo 42, v roce 1934 počet žáků vzrostl na 70, personálu na 14.⁸

Školní personál byl velmi různorodý. Mimo samotného zakladatele a jeho ženy (pracovité učitelky) zahrnoval osoby přitahované Neillovou slávou a pobývající ve škole několik let, pouze rok, nebo i pár měsíců. K nejznámějším učitelům patřili např. Lucy Francisová, která si po delším období práce v této škole založila

⁷ R. HEMMINGS, *Fifty Years of Freedom. A Study of the Development of the Ideas of A. S. Neill*, London 1972, s. 44.

⁸ TAMTÉŽ, s. 60.

vlastní školu pod názvem Kingsmuir, jež vycházela z Neillových zásad, nebo Jimmy East, který se později stal ředitelem známé školy v Londýně – Burgess Hill. Přicházeli ale i učitelé „obtížní“. Jedním z nich byl i Homer Lane, jehož aktivity byly svázány s nekonvenčními praktikami v oblasti sexu a jeho pokusy ovlivnění ideologie školy se staly příčinou deportace jakožto cizince (Homer Lane byl učitelem A. S. Neilla a známým autorem knihy pod názvem *Talks to Parents and Teachers*). Jako ve většině „svobodných škol“, tak i v Summerhillu stálý nebo dočasně pracující školní personál bydlel na internátě. Počáteční podmínky bydlení byly velmi špatné. Postupem času se Neillovým přece jenom podařilo vybudovat v Leistonu okázalou hlavní budovu pro žáky a učitele, vedle ní provozní budovu, vyučovací pavilony, oranžérii a ošetřovnu. Okolo je rekreační oblast, zeleninová zahrada, sad a stromy. Můžeme říci – příhodné místo k práci, výuce a ke každodennímu životu.

Ve Velké Británii se Summerhill proslavila především v třicátých letech a od té doby byl Neill zván s přednáškami na mnohé instituce a konference. V té době měl hluboký vliv na mnoho anglických učitelů i rodičů. Jeho škola byla slavná a měla velký vliv na školství a pedagogiku v jiných částech světa. V šedesátých letech 20. století se jenom ve Spojených státech prodalo na dva milióny exemplářů jeho knihy Summerhill,⁹ ve Velké Británii měla také velký úspěch, v sedmdesátých letech se její německý překlad dočkal miliónového nákladu. Posledním takovým úspěchem byla osmdesátá léta, kdy se velmi dobře prodávala v Japonsku. Také v té době Summerhill navštěvovalo mnoho japonských dětí. Vliv této školy na současnou pedagogiku je neporovnatelný k počtu jejich absolventů; v celé její historii navštěvovalo školu okolo sedmi set dětí. Summerhill je v současnosti nejstarší školou s téměř neměnnou historií samosprávy, která nabízí veškerou výuku jako nepovinnou. V počátcích byla tato škola spíše určena dětem nepřizpůsobivým, ale už v třicátých letech se to mění – od té doby popisoval Neill tuto školu jako terapeutickou pro běžné děti.

V roce 1973, po Neillově smrti, jeho místo zaujala jeho druhá žena Ena, která mu mnoho let pomáhala vést školu a vedla ji sama více než dvanáct let. V té době bylo ve škole okolo 60 žáků a 8 učitelů. V roce 1985 převzala ředitelské místo po matce Neillova dcera Zoë Readhead, která sama byla chovankou této školy a je dosud úřadující ředitelkou.

Summerhill, její řád a organizace

Neill nepřikládal velký význam vyučovacím metodám, protože se domníval, že dítě, které se opravdu chce učit to či ono, se to naučí bez ohledu na způsob,

⁹ A. S. NEILL, *Summerhill*, Harmondsworth 1962. Jsou zde obsaženy čtyři Neillovy knihy: *The Problem Child*, 1926; *The Problem Parent*, 1932; *That Dreadful School*, 1937; *The Free Child*, 1953. V Německu vyšla práce pod názvem: *Theorie und Praxis der Antiautoritären Erziehung. Das Beispiel Summerhill*, Reinbek bei Hamburg 1972, v Polsku pod názvem: *Summerhill*, Katowice 1991.

jakým se učí. I proto se jeho děti neučí ve třídách, jak je tomu v běžné škole, ale ve věkových skupinách nebo v zájmových kroužcích. V této škole se nezkouší a nepišou pravidelné písemky a pokud se provádí nějaká kontrola, tak má spíše charakter zábavy. Tady narazil Neill na zásadní problém. Nemohl se vzdát výuky „hlavních předmětů“. Bylo to nutné z ohledem na přijímací zkoušky, které otevírají cestu na univerzitní studia. Chovanci Summerhillu, kteří chtějí studovat, jsou tedy zkušeni. Tato několikaletá příprava je solidní i tím, že chovanci často skládají zkoušky na první pokus.

Škola nevnucuje dětem žádné vzdělávací programy, nýbrž respektuje jejich osobní zájmy. Když měl Neill například jednou týdně přednášky z psychologie pro pedagogy, přicházeli na ně i jeho chovanci. Po přednášce diskutovali i o těchto tématech: komplex méněcennosti, psychologie zloděje a chuligána, psychologie humoru, otázky morálky, masturbace nebo psychologie davu. Neill respektoval zájmy chovanců a zároveň tvrdil, že je nelze přinutit „*k učení hudbě či čehokoliv jiného bez jejich přeměny v nesvobodné dospělé. Tehdy se stávají stoupenci status quo, což je dobré pro společnost, která potřebuje lidi poslušné, sedící u nepřívětivých psacích stolů, stojící za pultem, mechanicky nastupující do ranního vlaku do práce; pro společnost, kterou na svých unavených bedrech nese vystrašený, malý člověk – smrtelně vyděšený konformista.*“¹⁰

Neill si velmi všímal zájmů svých svěřenců, a proto dost místa v rozvrhu hodin věnoval činnosti zájmových kroužků a tím vytvářel podmínky k rozvoji poznávacích zájmů a lásku k technice. Díky tomu mohl o svých chovancích říci, že by jeho děti nemohly konkurovat v učení s třídou stejně starých žáků „*v oblasti ortografie a počítání zlomků*“, ale při zkouškách vyžadujících originalitu by je na hlavu porazily.

Výše zmíněným skutečnostem odpovídá průběh každodenních činností v Summerhillu. Učení, technika a umění se po celý týden střídají se zábavou.

Děti vstávají po osmé hodině, před snídaní provádějí osobní hygienu, po ní stelou postele. Vyučování začíná v 9.30 a trvá do 13.00. V tomto dopoledním čase mladší děti (ve věku 7-9 let) odbývají různé činnosti a hry se svojí učitelkou, pracují v biologické nebo výtvarné pracovně. Starší děti se učí podle rozvrhu. Je tak sestavený, aby každý žák měl hodinu v daném předmětu (např. angličtina, matematika, zeměpis, dějepis, laboratoře) každý den v jiném čase dopoledne. Pokud tedy určitý žák má v pondělí laboratoř první vyučovací hodinu, tak v úterý ji má druhou hodinu, další den třetí. Cílem je předcházet rutině a monotónnosti. Účast v hodinách není povinná. Žáci toho ale nezneužívají. Protože pokud jeden z žáků dané skupiny vypustí několik po sobě jdoucích činností, tak se ho může skupina zbavit z důvodu zbrždění postupu v daném předmětu, a jako „nespokojenec“ je přijímán do jiné skupiny s nechtí. Tato **skupinová odpovědnost za výkon**, nejvíce výrazná v období tří let před zkouškami umožňujícími studium na universitě, je nejsilnějším trumfem Summerhillu, pokud jde o vzdělávání.

¹⁰ A. S. NEILL, *Summerhill*, s. 27.

Odpolední program vyplňují dobrovolné aktivity. Mladší děti a předškoláci si hrají to, co je baví. Starší děti se zabývají technikou a uměním. Oblíbenou činností chlapců je kutilství, oprava jízdnicích kol, zhotovování loděk, pistolí aj., některé starší chlapce naopak táhne technika jako motory, elektronika ... Část žáků, především děvčat, se věnuje umění: kreslení, malování, řezbě, dekoračnímu umění. Summerhill je známá vysokou úrovní uměleckých předmětů vyrobených žáky. Po svačině, okolo 16.00, začínají další činnosti. Malé děti už mají dost her, a proto jim učitelé předčítají. Děti ze střední skupiny jsou stále aktivní a malují, dělají výrobky ze dřeva, linolea, kůže, pletou košíky ve výtvarné pracovně nebo zhotovují různé výrobky v hrnčířské dílně. Nejstarší skupina se od páté hodiny vyžívá např. ve stolařské dílně.

Večerní program bývá různý. V pondělí chodí děti do kina, v úterý jsou přednášky z psychologie pro personál a seniory. Ve středu si lze zatancovat při reprodukcované hudbě. Pátek je určen pro nějaké mimořádné a nepravidelné akce, soboty na Valná shromáždění školy spolu s tanečním večerem. Za zimních večerů se konají v neděli divadelní představení.¹¹

Neill nesměřoval průběhem činností k tomu, aby dal dětem vzdělání, ale k tomu, aby je léčil z neštěstí a vychovával ve štěstí. Proč tak nesnášel formální vzdělání? Bylo to proto, že podobně jako Rousseau nebo Tolstoj měl velmi kritický vztah k současné společnosti a její kultuře. Kulturu své doby považoval za „*mimořádně nepovedenou*“ a vzdělávání, politiku a ekonomiku za činitele vedoucí k válce. Ptal se: „*Proč naše náboženství nezlikvidovalo lichvu a loupeže?*“, proč „*humanismus neustále připouští veřejnému mínění akceptovat tak barbarský sport jako je lov?*“ Takových otázek si kladl více, např. Proč je tolik sebevražd? Odkud se bere nenávisť, antisemitismus a lynčování černochoů? Proč je naše civilizace tak povýšená? Na tomto pozadí si již kladl pedagogické otázky: Jaký užitek může přinést diskuse o francouzštině, starověkých dějinách nebo o něčem jiném, když se tyto předměty nevztahují k veledůležitě otázce po smyslu života člověka – k jeho niternému štěstí? Ten, kdo si tyto otázky hluboko v sobě neuvědomí, ten neporozumí kritickému myšlení obsaženému např. v Neillově knize *That Backward School* (Ta zpátečnická škola) a nepochopí Summerhill

Neillovy edukační principy

Neilla provázela rousseauovská víra v dítě a v jeho svobodu, tj.: „*umět nic nedělat s chovancem*“, což není v tomto případě filozofickou idejí, ale každodenní práce s dětmi. Podobně jako Tolstoj také Neill předpokládal, že štěstí dětem může zajistit pouze optimální svoboda být sebou. Upustil od disciplíny, poučování a podmaňování, od etických a náboženských pokynů a doporučení. O sobě a i o své ženě, s kterou založil a řídil mnoho let svoji školu, psal: „*Považují nás za odvážlivce, i když k tomu nebylo zapotřebí tolik odvahy, spíše hluboká víra v dítě jako*

¹¹ G. ŠTRYNČLOVÁ, *Summerhill. Model antiautoritativní výchovy*, Pardubice 2003, s. 56.

*dobrou bytost. Více než čtyřicet let byla v nás tato víra neochvějná, naopak – bezvýhradně se upevňovala. Jsem přesvědčen, že dítě má vrozenou moudrost a potřebuje realismus. Pokud je necháme na pokoji, bez jakéhokoliv ovlivňování ze strany dospělých, tak se bude rozvíjet do té míry, jak jenom je schopné se rozvinout.*¹²

Podívejme se na pedagogické principy, důsledně dodržované manžely Neillovými a celým personálem školy. Můžeme si je připomenout díky Erichu Frommovi a jeho předmluvě k německému překladu souboru textů Summerhill:¹³

- Neill byl prosycen hlubokou vírou v to, že **v dítěti tkví dobro**. Byl přesvědčen o tom, že průměrné dítě se nenarodí jako lump nebo srab, ale má všechny předpoklady k tomu, aby milovalo život a o život se zajímalo.
- Podle Neilla **cíl výchovy, a tedy i životní cíl**, vede k radostné práci a tomu **moci být šťastným**. A být šťastný znamená „*zajímat se o život*“, a tedy reagovat na život ne pouze rozumem, ale celou svou bytostí.
- Rozvíjení intelektuálních schopností je příliš málo. Opravdová výchova spočívá **v rozvíjení stejně intelektuálních, jako i emocionálních sil** vychovávaného. Současný člověk pojímá to, co prožívá, především rozumem místo bezprostředního chápání toho, co cítí srdcem, co vidí jeho oči a slyší jeho uši.
- Výchovu je třeba **přizpůsobit psychickým potřebám a schopnostem dítěte**, a ne přizpůsobit dítě škole. Děti nejsou altruisté, dítě nemůže ještě milovat, jak miluje dospělý člověk. Je chybou očekávat od dítěte to, co by mohlo pouze předstírat. Altruismus se rozvine na konci dětství.
- **Vynucená disciplína**, stejně i **trest, vyvolávají strach**, a strach probouzí nevraživost a nenávisť. Nepřátelství nemusí být otevřené a vědomé, a přece brzdí citovou autentičnost. Intenzivní kárání dítěte je škodlivé a brzdí zdravý psychický vývoj.
- **Svoboda neznamena nevázanost**. Tato velmi důležitá Neillova teze říká, že obě strany musí projevit druhému úctu. Učitel neužívá vůči dítěti násilí, žák ho ale nemůže užívat vůči učiteli. Dítě nemá právo zlobit a trápit dospělého nebo jej utiskovat jenom proto, že je dítětem.
- Neill klade důraz na **upřímnost a otevřenost učitele**. Tvrdí, že v průběhu 40 let práce v Summerhill pouze jednou podvedl dítě. Studium jeho prací nám dovoluje přesvědčit se o správnosti tohoto tvrzení.
- Pokud se má dítě vyvinout ve zdravého dospělého jedince, tak se musí určitého dne **vzdát počátečního připoutání k rodičům nebo k jejich pozdějším sociálním zástupcům** a musí se stát úplně samostatným. Jako individuum se musí učit obcovat se světem. Musí se učit hledat jistotu ne v symbióze (tj. přizpůsobení – pozn.) s jinými lidmi, ale ve vlastní schop-

¹² A. S. NEILL, *Summerhill*, s. 20.

¹³ A. S. NEILL, *Theorie und Praxis der Antiautoritären Erziehung. Das Beispiel Summerhill*, Reinbek bei Hamburg 1972, s. 14-16.

nosti k duchovnímu, emocionálnímu a estetickému nazírání světa. Musí zaměřit všechny své síly na hledání shody se světem a hledání jistot.

- **Morální pocit viny** naplňuje především **funkční spojení dítěte s autoritou. Představuje překážku v rozvoji samostatnosti.** Vytváří ďábelský kruh složený ze vzpoury, kajícínosti, podřízení se a opětné vzpoury. U většiny dnešních lidí pocit viny vyplývá v menší míře z vlastního vědomí než z pocitu neposlušnosti k autoritám a s tím svázaným strachem z trestu. Přitom není důležité, zda jde o fyzický trest, o ztrátu lásky nebo o vytvoření pocitu odcizení. Všechny takové pocity viny vyvolávají neklid, a ten opět vede k nevraživosti a přetvářce.
- V Neillově škole **není náboženská výchova.** To neznamená, že v ní humánní hodnoty nehrají důležitou roli. Neill o tom říká: „*Ne věřící a nevěřící se sebou bojují, ne ti, kteří věří ve svobodu člověka, a ti, kteří chtějí svobodu získat.*“

Tento dekalog výchovných zásad Ericha Fromma je dobrým vstupem k poznání Neillovy školy. Fromm tyto zásady systematizoval s důrazem na jejich psychologické aspekty. Tím se pedagogická stránka těchto zásad, která se týká organizace výchovného procesu, ocitla jaksí v druhém plánu. Odvolává se k nejasné úrovni emancipace dítěte, se kterou se nesetkáváme často, snad v antipedagogice. Tyto otázky nemůžeme přehlížet, protože právě ony byly předmětem kritiky mnoha významných pedagogů spolu s relativní izolací modelu svobodné školy v podání A. S. Neilla.

Věnujme se blíže třem základním principům, které jsou jádrem Neillova pedagogického myšlení: štěstí, svoboda a princip samosprávy.

Princip štěstí a svobody

Jednou z hlavních Neillových zásad bylo zabezpečit dětem štěstí. Summerhill je školou, „*kde se děti léčí z neštěstí a kde jsou navíc vychovávány ve štěstí*“, psal Neill v úvodu své nejznámější knihy pod názvem Summerhill (1962 a mnoho dalších vydání v různých zemích), obsahující výtah čtyř dříve vydaných prací. Dělal vše pro to, aby děti, které přicházely do jeho školy, byly šťastné. Podle něj „*šťěstí a blaho dětí závisí na míře jim projevené lásky a uznání. Musíme být na straně dítěte, a být na této straně znamená – dávat mu lásku. Ne lásku podmanitelskou a sentimentální, ale takovou, aby dítě cítilo, že je miluješ a akceptuješ.*“¹⁴ Láska „*být na straně dítěte*“ má oporu v poznání dítěte. Neill coby psychoanalytik poznání dítěte pojímá zešíroka: je potřeba sáhnout v lidské mysli do minulosti a odkrýt to, co se celkem nevědomě odráží v chování dítěte, je potřeba poznat jeho motivace a systém hodnot, je potřeba domýšlet se, k čemu vede takové nebo jiné jednání s dítětem. A to všechno je potřeba připisovat konkrétnímu dítěti, protože děti jsou různé: co jednomu pomůže, může druhému uškodit.

¹⁴ A. S. NEILL, *Summerhill*, s. 114.

Podle něj v běžných školách taková láska, akceptace a úcta k dětem není. Ale pokud akceptace a uznání vyvolává lásku, tak naopak nesouhlas znamená nenávisť. Školu, ve které panuje nenávisť, Neill považuje za „strašnou“ („*dreadful*“). Takové škole věnoval jednu ze svých knížek *That Dreadful School* (1937). Když hledal příčiny vzniku výchovných obtíží, tak se zajímal také o obtížně vychovatelné dítě (*The Problem Child*, 1926) spolu s obtížnými rodiči (*The Problem Parent*, 1932).

Láska přikazuje akceptovat každé dítě s jeho „přednostmi“ i „nedostatky“, současně se má bránit jeho přetváření k našemu obrazu. Protože každé dítě „*má právo na svobodu*“, tak „*je dovoleno*“ Neillovým dětem více než všem dětem na světě. Proto novináři nazvali Sumerhill školou „*dělej, co se ti líbí*“. Je tomu tak opravdu?

Jedním z nejcharakterističtějších rysů této školy je svoboda od povinného vyučování. To ale neplatilo pro učitele, ti měli pevný rozvrh hodin.¹⁵ Za nejvážnější chyby tradiční školy považoval Neill nucení dětí do učení spolu s používáním různých disciplinárních opatření, jako jsou tresty a odměny, známkování, vysvědčení a diplomy, i propadnutí. Děti si v Neillově škole rády užívaly svobody. Pokud to byli starší žáci, tak rozhodně prohlašovali, že se již nikdy neúčastní těch „*strašných*“ vyučovacích hodin. Neill hovořil o pravidlu, že chvíle návratu žáka do vyučování odpovídá nenávisti, kterou nasákl v předešlé škole. Průměrná doba vyhasínání této averze k učení trvala několik měsíců, ale staly se i takové případy, že to trvalo léta.

Ale i když školní činnosti nejsou povinné „*ve vyučovacích hodinách se velmi pracuje. Pokud z nějakého důvodu nemůže učitel vést hodinu v dojednaném dni, žáci jsou vcelku rozčarováni.*“¹⁶ Takže tato svoboda způsobuje naopak oblíbenost učení a poměrně pozitivní vztah ke škole. K tomu se připojuje vliv skupiny. Pokud některý žák nedocházel několik dnů do zaměstnání, členové skupiny protestovali a pohrozili mu vyloučením, protože zpomaluje tempo učení.

Neill toužil děti zbavit neoblíbeného vyučování a spolu s tím je chtěl **zbavit úzkosti** před následky, které způsobuje. Osvobození od úzkosti pojímal jako podmínku racionálního rozvoje. Když se dítě bojí rodičů, učitelů, psychicky nebo fyzicky silnějších vrstevníků, když pocítuje úzkost ze tmy a hluku, jeho vývoj se zpomaluje, po dlouhá léta jej zatěžuje. Úzkost odlišuje Neill od strachu. Strach před neznámým psem je něčím normálním, varuje před ohrožením života a zdraví. Ale strach před myší nebo strašidlem je nepřirozený a nezdravý. Tento typ strachu je již úzkostí a současně fobií. Fobie je „*neracionální, přehnaná úzkost před něčím. Hrůzu vyvolávající předmět fobie je poměrně neškodný. Stává se symbolem, i když sama úzkost je dostatečně pravdivá.*“¹⁷ Když dospělí straší děti, ty potom zažívají různé fobie. Syn přísného otce, jak říkal Neill, může mít fobie, jejichž předmětem

¹⁵ A. S. NEILL, *Nowa Summerhill*, Poznaň 2000, s. 32.

¹⁶ A. S. NEILL, *Summerhill*, s. 22.

¹⁷ TAMTÉŽ, s. 122.

jsou koně, lvi nebo policisté. V té chvíli se objekty stávají symbolem otce. Podobně ohrožuje utváření autority učitele strašení dětí trestem a vytváření úzkostí. Neill přesto tvrdí, že „tisíce učitelů vykonává svoji práci bez použití strachu před trestem“. Má za to, že ti druzí by měli být propuštěni pro neschopnost. A v Summerhillu podle něj jsou on, jeho žena i učitelé dětmi milováni. Snažil se přesvědčit o tom i ministerské inspektory, kteří vykonávali inspekci školy: „*Vy skutečně nemůžete kontrolovat Summerhill, protože naše kritéria jsou štěstí, upřímnost, vyrovnanost a socializace.*“¹⁸ Můžeme předpokládat, že tato škola účinně zbavovala děti úzkostí, těch úzkostí, které si přinesly ze svých domovů a škol. A zároveň těmto dětem umožňovala dosáhnout štěstí a psychické rovnováhy. Ray Hemmings, znalec Summerhillu, **věc svobody** pokládal za hlavní a všeobjímající vůdčí myšlenku této školy. Proto i své knize o Summerhillu dal znamenitý název Padesát let svobody (1972). Podle něj myšlenka svobody vyrůstající z pořádku a disciplíny byla Neillovi cizí.¹⁹ Neill tvrdil, že „*svoboda je tím, co může zavést pořádek, nemůže být ale regulována vnější mocí.*“²⁰ Člověk se rodí jako svobodná bytost a úkolem edukace je tuto svobodu uchovat předcházením konfliktů náboženského, sociálního, materiálního a sexuálního charakteru. Dítě není schopno uniknout konfliktům, ale ví si s nimi rady, pokud si je samo vyřeší.

Jistotu, že svoboda zaručuje štěstí, nesdíleli mnozí kritici Neillových koncepcí. Jedním z nich byl Fred Clarke, autor knihy Svoboda v edukační společnosti. Připomínal, že pokud chceme dosáhnout svobody a nezbytné úrovně blahobytu, tak společnost musí dodržovat jistou míru řádu a disciplíny. Pouze „*vědomí opřené o kulturu*“ dovoluje lidem bezpečným způsobem překonávat různé překážky. Toto „*zkulturnění*“ se uskutečňuje prostřednictvím věrohodných forem indoktrinace. Bez toho se nelze naučit ani mateřskému jazyku. A tím přece indoktrinace nekončí. Zásadním úkolem výchovy je respektování vlivu kultury, v které dítě vyrůstá.²¹

Neill jako rozhodný přívrženec individuální svobody nedoceňoval společenskou stránku výchovy, spíš se jí obával. Všiml si četných nedostatků sociálního života a výchovou ve svobodné škole se je snažil překonat. Clarkeovy argumenty ho nepřesvědčily, domníval se totiž, že kultura nemá tu hodnotu, která se jí přisuzuje. Je nemocná, zkorumpovaná, destruktivní a oddaně slouží „starým“ lidem, kteří své mládí zasvětili válkám a v míru dělají vše pro to, aby zbavili mladé pokolení vlivu na kulturu a politiku.

Školní samospráva

Individualismus ve výchově je jedním z hlavních principů práce s dětmi v Summerhillu. Protože absolutní individualismus by vedl k anarchii, dělal v této souvislosti jednu výjimku. **Svoboda v jeho škole se opírala o svobodu děláni**

¹⁸ TAMTÉŽ, s. 87.

¹⁹ R. HEMMING, *Fifty Years of Freedom*, s. 107.

²⁰ A. S. NEILL, *Hearts and Heads in the School*, London 1945, s. 105.

²¹ R. HEMMING, *Fifty Years of Freedom*, s. 107.

všeho s výjimkou toho, co jiným znesnadňovalo život. Dítěti je dovoleno vyhýbat se školnímu zaměstnání, hrát si celý den aj., protože to všechno nepřekáží jiným. Není mu ale dovoleno rozbíjet sklo v oknech, číst v noci a dělat další věci, které narušují klid a zdraví druhých. Za to mu hrozí sankce, někdy ve formě pokut. Za jízdu na cizím jízdním kole bez povolení se platila pokuta ve výši šesti kapesných, podobně obvyklý peněžitý trest se platil za nadávání ve městě (ve škole lze nadávat, kolik kdo chce), za špatné chování v kině aj.²²

Chovanci Summerhillu se vzdávají částí své osobní svobody ve prospěch společenského dobra, ve prospěch demokracie. Dobro stráží **školní samospráva**. V mnoha školách na světě je pouze zástěrkou pro vedení školy, ale pro Neilla byla autentickým orgánem moci ve škole a na internátě. Byl přesvědčený o tom, že nelze hovořit o svobodě, pokud se žákům nedá možnost svobodně řídit školní život. Jádrem samosprávy v Summerhillu tvořila skupina starších žáků. Žáci ve věku do dvanácti let nejsou schopni vytvořit dobrou samosprávu, protože jim chybí sociální zkušenosti. Ale zájem o práci v samosprávě byl velký, ani sedmileté děti neodcházely z každotýdenních setkání školy předčasně a při hlasování si často braly příklad ze starších žáků.

Valné shromáždění školy (General School Meeting) je základní organizační formou školní samosprávy Summerhillu. Každou sobotu se shromažďují všichni chovanci a vychovatelé, aby měli možnost se vyslovit – na zásadě rovnoprávnosti – k otázkám sociálního života školy a současně se účastnit hlasování. Na shromáždění se diskutuje a hlasuje o všech závazných školních předpisech a rádech, přičemž hlas šestiletého dítěte má stejnou váhu jako hlas ředitele školy. Schůze samosprávy neslouží pouze k ustanovení pravidel a řádu, ale také k utváření sociálních vztahů ve škole. Mimo jiné se na nich vybírají sportovní a divadelní výbory, výbor připravující příležitostné akce, vybírají se také „*služby nočního klidu*“ a „*městská služba*“, která sbírá informace o chování dětí na veřejnosti.

Záležitosti, o které se školní samospráva zajímá, jsou velmi různorodé. Někdy jde o věci týkající se zdraví a bezpečí, jako například kouření cigaret v budově školy, zákaz koupání v moři bez dozoru nebo problémy s přídavky jídla. Kromě toho se objevují záležitosti sociálních vztahů ve škole. Někdy se rozebírají útoky na slabší děti. K projevům tohoto druhu se Valné shromáždění školy staví velmi ostře. Na školní informační tabuli se ukázal nápis: „*Všechny případy ubližování slabším budou surově potrestány.*“ Podle Neilla bylo takovýchto případů málo, což mělo být zásluhou výchovného systému Summerhill.²³ Přihodily se i případy krádeží, s kterými bylo nakládáno dvojím způsobem. Buď to byla „*záležitost pro psychologa*“, což znamenalo individuální přístup, nebo šlo o případ pro Valné shromáždění, na kterém se většinou neurčoval trest, ale viník byl zavázán vyrovnat škodu. Protože se případy špatného chování stávaly i v době návštěv hostů, Neill předložil návrh, aby byl přijat zákaz zabraňující nadávání. Návrh

²² A. S. NEILL, *Summerhill*, s. 58.

²³ TAMTÉŽ, s. 56.

neprošel, protože kolektiv stál na straně jednotlivce, který může mít někdy silnou potřebu si na někoho či na něco zanádat.

I tato svoboda jednotlivce má své meze. To lze ilustrovat na problémech se školní dílnou. Protože byla neustále otevřena pro všechny, bylo v ní zničeno nebo se ztratilo veškeré nářadí. Neill tedy v dílně přepážkou uzamknul vlastní nářadí, ale protože to přece jenom považoval za útok proti svobodě dětí – tuto přepážku odstranil. Když i jeho nářadí zmizelo, vystoupil na Valném shromáždění školy s návrhem na souhlas s uzamknutím části dílny. Návrh byl přijat, což narušovalo svobodu chovanců. Dílna byla opět vybavená a přístupná všem. A opět potkal nářadí stejný osud, spolu s tím začal slábnout zájem dětí o techniku, což bylo vysvětlováno nedostatkem nářadí. Proto byl schválen návrh ředitele, aby každý žák měl vlastní nářadí a s ním pracoval. Poté bylo možné zamykat školní dílnu; podobně schválilo Valné shromáždění uzamčení školní laboratoře.²⁴ Příklad s dílnou vypovídá o potřebě omezit do jisté míry individuální svobodu chovanců Summerhillu, a to tehdy, když ohrožuje individuální vlastnické právo (ředitele) nebo ohrožuje obecné dobro společenství (školy). Důležité ovšem bylo, že ne vedení školy, ale chovanci rozhodli o omezení svobody. V tom tkví hlavní smysl samosprávy. Podle Neilla „jedno Valné shromáždění školy má větší hodnotu než týdenní vyučování školních předmětů“. Reálně představuje fórum, na kterém se děti učí promluvit na veřejnosti v obraně vlastních názorů a zájmů. V této škole byla a je myšlenka autentické školní samosprávy potvrzena zkušenostmi, a to v dlouhém období jejího trvání.

Výsledky Summerhillu

Není jednoduché tuto školu objektivně hodnotit. Při tak svébytných pedagogických zásadách Summerhillu by bylo paradoxem používat srovnání tradičního měření školních výsledků. Těžko lze za tímto účelem použít např. srovnávací výkonové testy, které měří především vědomosti, ale právě ty Neilla příliš nezajímaly. Psal, že jeho vlastním kritériem školního úspěchu je schopnost radostně pracovat a žít s pozitivním přístupem ke světu. Neill to netvrdil pouze obecně, ale ve svých knihách o Summerhillu uvedl mnoho individuálních příkladů, které vypovídají o osudech jeho chovanců:

Jedním z nich byl Tom. V Summerhillu se ocitl ve věku 5 let a pobýval tam více než 12 let. V tomto období nedocházel do žádné vyučovací hodiny a většinu času pobýval v dílně. Číst se naučil sám a v 9 letech četl Davida Copperfielda. Do zaměstnání nastoupil ve filmovém studiu, kde se mu coby specialistovi dostalo ze strany zaměstnavatele velkého uznání.

Winfrieda přišla jako třináctiletá do školy, kde se ke své velké radosti nemusela nic učit. Když se po několika týdnech začala nudit, zašla ze Neillem, aby jí něco naučil. Na otázku „Co?“ neuměla odpovědět. Po několika měsících přišla

²⁴ TAMTÉŽ, s. 132-133.

opět, že chce složit zkoušky na college, a proto prosí o pomoc. Skutečně díky pomoci učitelů a rovněž vlastním úsilím dosáhla tohoto cíle. „*Našla se, když jí bylo povoleno být sebou*“, konstatoval Neill.

Neill si všímá životaschopnosti svých chovanců. Například Larry přišel do Summerhillu jako dvanáctiletý a když mu bylo šestnáct – měl za sebou již zkoušku na univerzitu. Kvůli nedostatku finančních prostředků na studia pěstoval ovocné stromy na Tahiti, byl taxikářem na Novém Zélandu a dělal i jiné práce. Když začal studovat medicínu v Brisbane, tak se tamější děkan o jeho výsledcích vyjadřoval velmi pozitivně. Po studiích se stal lékařem v Essexu.

Neill píše také o negativních případech. Patnáctiletá Švédka Barbela ve škole strávila více než jeden rok, aniž by si pro sebe našla nějakou činnost; podle Neilla přišla do Summerhillu příliš pozdě. Stejně tak dvě sestry z Chorvatska ve věku 11 a 14 let se nedokázaly něčím upoutat a matka je musela ze školy vzít.

Pokud se Neill vyjadřoval o výsledcích svého ústavu, tvrdil, že i když z něj nevyšel žádný génius, tak se mezi absolventy našlo mnoho tvůrčích lidí, výborní umělci, herci, několik vědců apod. Tvrdil, že pokud se bere na zřetel relativně malý počet žáků ve škole – v dané chvíli 45 – jejich velká část si vybrala nějaký druh tvůrčí a originální práce. Avšak pokud vezmeme v úvahu i jisté neúspěchy školy, tak zobecňuje, že „*metoda, která se opírá o dětmi užívanou svobodu, je spolehlivá v případě dětí do dvanáctého roku věku, naproti tomu starším dětem, zařazeným do vyučování, založeném na systematickém dávkování učení, zabírá svoboda příliš mnoho času*“.²⁵

O škole Summerhill a efektech její činnosti kolovaly různé – špatné i dobré – pověsti. Ministerstvo školství do ní posílá s železnou pravidelností inspektory. Často bývá citována zpráva z hloubkové inspekce dvou inspektorů z 21. června 1949.²⁶ Ve zprávě se poměrně detailně posuzují pedagogické zásady školy, její organizace, personál a samotné prostředí školy:

Přes poměrně nízký roční poplatek (120 liber) byly děti dobře a vydatně živěny. Svoboda, kterou užívaly, nebyla vůbec bezbřehá, ale omezení si samy sobě diktovaly děti. I když nebyla povinná účast na výuce, ve škole nepanovala anarchie. Dobrého ohodnocení se dočkala rovněž školní samospráva. Inspektoři zmínili, podobně jako Neill, že samo učení se toho, jak si zorganizovat vlastní život, mělo pro chovance mnohem větší hodnotu než mnohdy ztracený čas ve výuce. Určité pochybnosti vyvolalo pouze to, že chovanci požívali plné svobody v oblasti sexu. Shodovali se sice s Neillem, že je nutná sexuální výchova a že je třeba sex oddělit od provinění, nicméně domnívali se, že v koedukační škole je potřebné použít více „*bezpečnostních opatření*“. Za spornou otázku ve škole považovali rovněž chybějící náboženský život s hodinami náboženství. Sice školní parlament by mohl náboženství zavést, ale neudělal to s ohledem na to, že děti pocházejí

²⁵ TAMTÉŽ, s. 45.

²⁶ *Report of the British Government Inspectors. Ministry of Education. Inspected on 20th and 21th June, 1949*, in: A. S. NEILL, Summerhill, s. 77-86.

z různých zemí a z domovů různého vyznání. Přesto zpráva potvrdila, že „v této škole je vštěpováno mnoho křesťanských zásad a mnohé z toho, co se v ní děje, by každý křesťan mohl akceptovat“.²⁷

Inspektoři se podívovali nad tím, že děti, zvláště mladší, se vyučování neúčastnily, ale nicméně zjistili, že pokud se dítě rozhodne k účasti, tak pracuje systematicky. Obecně byly efekty (výsledky) Neillova systému posouzeny jako nepřilíš imponující. Za příčinu nepřilíš velkých úspěchů nepovažovali nedostatky či chyby Neillova systému, ale:

- Chybějící dobrý učitel pro mladší děti, sledující a zároveň integrující jejich činnosti.
- Používání starých a formálních metod učení, které neodpovídají dětem ve věku od 7 do 10 let. Na lepší úrovni bylo vyučování starších dětí.
- Dětem chybí výchovné vedení, podle inspektorů je potřeba vypracovat systém individuálního učení, který by pomohl dětem plánovat jejich činnosti.
- Podle názorů inspektorů i ředitele je Summerhill školou, ve které jsou těžké podmínky k učení, protože se v ní pořád něco děje, což přitahuje a zároveň odvádí pozornost a zvědavost dětí. Žádné dítě nemá pokoj výlučně pro sebe, nemá také místnost ke klidnému učení. Málokdo z žáků zůstane ve škole po 16. roku věku a lze tedy pochybovat, zda z obecně pedagogického pohledu jim škola dá vše, co potřebují.

Inspektoři konstatovali, že tam, kde je kvalita vyučování dobrá, lze zaznamenat vynikající práci dětí. Především v oblasti výtvarných prací, v písemných pracích žáků a v redakci nástěnných novin, při činnostech školního divadla, kde bylo velkým úspěchem dětí klasické představení (i když by si sám Neill přál, aby předvedly svoji hru). Také napsali, že i když chybí „formální“ tělesná výchova, tak děti tráví velmi mnoho času na svěžím vzduchu a potvrzením aktivního a zdravého způsobu života je jejich dobrý vzhled a zdravotní stav.

Příznivě dopadlo hodnocení chování Summerhillských chovanců. Podle zprávy jsou plni života a zápalu, je jim cizí nuda a apatie; celá škola je „*prodchnutá atmosférou spokojenosti a tolerance*“. Chování dětí je „*oslnivé*“. Pokud jim třeba i chybí konvenční manýry, tak jejich přívětivost, pohoda a přirozenost, jejich celkový nedostatek nesmělosti zapřičiňují, že se s nimi dobře žije. Vedle toho má systém příznivý vliv na rozvoj takových vlastností, jako jsou iniciativa, odpovědnost a čestnost. Nakonec zpráva konstatuje, že Summerhill má dost slavných chovanců i absolventů, kteří reprezentují různé oblasti života, především proto, že se jejich práce odvíjela od dětských zájmů a nepodléhala přizpůsobení examinačním požadavkům školského systému. A formuluje konečný závěr: „*Vytvoření poměrů, v kterých by mohlo rozkvétat inteligentní všeobecné vzdělávání, je úspěchem, ale ve skutečnosti nekvete – a tím více se zde promarňuje ohromná šance. Při lepší výuce*

²⁷ A. S. NEILL, *Summerhill*, s. 80-81.

*na všech stupních školy, a především na nižším stupni, by se mohlo nádherně rozvinout a tento experiment, který vyvolává velký zájem, by mohl předvést svou skutečnou hodnotu.*²⁸

Toto hodnocení činnosti školy přijal Neill s klidem. Pokládal oba inspektory za lidi s širokým rozhledem, přijal informaci o nedostatecích v práci s mladšími dětmi i s nesrovnalostmi ve všeobecném vzdělávání. Pokud jde o mladší děti, tak použil argument, že na brzké vzdělávání se nemá klást takový důraz, protože sám poznal bystré děti, které recitovaly ve čtyřech letech klasické básně, a potom z nich vyrostli alkoholici a povaleči. V tomto období je pro děti důležitější zábava než vyučování. Ale v pozdějším věku se jeho žáci učí rychle a velmi dobře skládají zkoušky na slavné univerzity. Odstavec o všeobecném vzdělávání ho musel zřejmě mrzet, když napsal, že se oba inspektoři „*nepovznegli nad svou akademickou předpojatostí*“. Mínil, že některé děti jednoduše nechtějí všeobecné vzdělání, poněvadž není potřebné budoucím návrhářům, kadeřníkům, tanečnickům, hudebníkům, ošetřovatelům, mechanikům, inženýrům a umělcům.

Závěr

Na závěr můžeme dodat, že Neill byl představitelem nejkrajnějšího křídla v okruhu progresivistů, a to nejenom těch anglických. Věděl o svém osamocení, a proto byl velmi rád, když v roce 1927 Bertrand Russell spolu se svou ženou otevřeli školu v Beacon Hill, druhou vedle Summerhillu, která „*demonstrovala kompletní svobodu ve výběru práce a výchovy ve škole*“.²⁹

Je o něm známo, že byl liberální vůči dětem, sám však byl mírným dogmatikem (ne ve své každodenní pedagogické práci, spíše ve svých knihách), na což poukazuje zejména Ray Hemmings, ale při četbě Neillových knih to vycítíme také. Stál na krajně chápaných pozicích svobody dítěte. Dítěte, které osvobodil od školy, ale kterému také ponechal svobodu výběru náboženských praktik. Odkud věděl, pokud chtěl svým dětem zajistit štěstí, že je obsaženo právě a pouze v tom rozměru, které se jemu jevilo jako štěstí dítěte? A pokud jde o vztah ke společnosti – R. Hemmings má pravdu, když tvrdí, že Neill pečoval o uspokojení individuálních potřeb dítěte, a ne o to, aby jeho výchova odpovídala požadavkům sociálního života. Jeho škola tedy učila spíše životnímu způsobu (a way of life), než aby připravovala k pozdějším možným životním situacím, byla místem života podle individuálních práv, pro vlastní potřeby a cíle, bez zvláštního respektování cílů a potřeb společnosti.³⁰

Je fakt, že málokterého pedagoga nechává jeho dílo chladným (pokud ho ovšem zná). Jedni slaví jeho výchovný model jako velké dílo, ale je nemálo těch, kteří ho zavrhnou. Konzervativci připomínají autoritativní aspekt výchovy: autorita

²⁸ TAMTÉŽ, s. 86.

²⁹ A. S. NEILL, *The Problem Parent*, London 1932, s. 107.

³⁰ R. HEMMINGS, *Fifty Years of Freedom*, s. 174.

představuje prazkušenosť lidského bytí, zvláště v souvislosti s dětskými zkušenostmi. Považují Summerhill za model vedení ve stylu „Laissez – faire“, a tím za pedagogickou utopii. Levicoví intelektuálové připomínají, že jednak svým individuálním, liberálním výchovným konceptem upřednostňuje maloměstský výchovný způsob a jednak zanedbává společenskou, a tedy i politickou dimenzi výchovy. Pedagogové – vědci zase vznášejí námitku, že i když jeho myšlenky přinesly určité dílčí poznatky pro školní pedagogiku, psychologii dítěte a pro teorii školní socializace, tak se mu nepodařilo vytvořit konzistentní pedagogickou teorii, kterou by šlo široce přenést na veřejné školství.

Při tom všem je Summerhill ohromným pedagogickým experimentem, který svědčí o velké fantazii a tvůrčí síle jejího zakladatele, pedagoga, na kterého jsou právem Britové hrdí, i když i tam je jeho vliv na školský systém a přípravu učitelů omezený.³¹ Pěkná myšlenka, kterou je zajištění štěstí dětem prostřednictvím svobody individuálního výběru, postupu a jednání, a vše je navýsost prověřeno dětskou samosprávou, tady zůstala ověřena v její nejryzejší podobě. Je možné se shodnout s mnohými pedagogy, že Neillův experiment a jemu podobné jsou zdrojem různých pedagogických myšlenek, které si zasluhují následovníky v jednotlivostech a snad i v obecných řešeních – avšak kompletně se tato škola „*nedá naroubovat na jiný terén*“. Jestliže dnes, na začátku 21. století, již nemá tento experiment takový význam jako dříve, tak přece jenom splnil svoji velkou roli. Jeho hlavní myšlenky našly své ztělesnění v mnoha anglických školách a dostaly se v různé podobě také do škol v jiných zemích.

³¹ G. ŠTRYNČLOVÁ, *Summerhill*, s. 73.

Summary:

A. S. Neill and his School of Free Education in Summerhill

All who positively perceive the Summerhill school, celebrated in the year 2003, 120 years from the birth and 30 years from the death of its founder A.S. Neill (1883-1973). This school refers to the boarding school which has been in existence continuously until today since 1924. From the beginning, the Summerhill School was opened for children having educational problems, later on, its creator himself classified the school as a therapeutic school for normal children. The school is based on the principle of confidence and partnership between boarders and adults, Neill left the children freedom and created conditions for self-education within the framework of self-governing organisation of the school life. Neill is an author of many publications in the field of children's pedagogy and psychology. The influence of this institute upon the present education has always been incomparable to the number of school-leavers. This an oldest running school having an almost unchanged autonomy offering optional presence in lessons.

translated by Jiří Prokop

RECENZE A ZPRÁVY

ŠAMBERGER, Zdeněk, *Studie k dějinám československého archivnictví*, Praha: Národní archiv 2005.

Na závěr roku 2003 oslavil PhDr. Zdeněk Šamberger, CSc. životní jubileum a na počátku roku 2005 byl Národním archivem v Praze pod pečlivou redakcí Jana Kahudy vydán jeho poněkud netradiční jubilejní sborník s názvem *Studie k dějinám československého archivnictví*. Jeho zvláštnost spočívá v tom, že na 363 stranách jsou soustředěny v minulosti již vydané statě Zdeňka Šambergera. Všechny se týkají buď nejnovějších dějin archivnictví u nás nebo vývoje metodologie, včetně historických souvislostí.

Do sborníku byly zařazeny studie: *Československé archivnictví po roce 1918. Stav a organizační vývoj* (původně Sborník archivních prací 18, 1968, s. 3-85), *Československé archivnictví po roce 1945* (původně Sborník archivních prací 18, 1968, s. 321-362), *Archivně teoretické názory u nás po roce 1918. Stav a vývoj* (původně Sborník archivních prací 20, 1970, s. 3-56), *Archivní teorie a praxe po roce 1945. Stav a vývoj* (původně Sborník archivních prací 21, 1971, s. 385-464), *K archivní restituci s Rakouskem po roce 1918* (původně Právněhistorické studie 33, 1993, s. 117-139) a *Slovensko a archivní restituce po roce 1918* (původně Slovenská archivistika 25, 1990, s. 21-42). K tomu předmluva ředitelky Národního archivu v Praze PhDr. Evy Drašarové, CSc., doslov jubilujícího autora a nezbytný úvod editora. To vše doplněno podrobnou bibliografií jubilanta, která ukazuje jednak autorovu píli a pracovitost, směřující jak k dějinám oboru a dějinám metodologie oboru, tak i k jeho oblíbeným historickým tématům, jednak naznačuje, že právě mezi nimi se zřejmě hlavní zájem Zdeňka Šambergera poněkud posunul. Doposud převažující témata z českého 19. století byla v poslední době výrazně doplněna, možná dokonce vystřídaná dějinami první poloviny 20. století.

Publikované statě jsou z části historickými studiemi, jejichž těžiště, při zachování nutných starších souvislostí, náleží do období meziválečného Československa. Historicko metodologické rozbory zasahují více i dobu poněkud starší, podle toho, jak se u nás šířily tehdy velmi moderní a progresivní evropské myšlenky a odlišně formulovaná paradigmatata oboru. Ta část, která se týká vývoje po druhé světové válce, nese sice rovněž charakteristiky profesionálního zpracování vývoje oboru i metodologie daného období, ale protože v této době byl autor textů dosti často přímým účastníkem, někdy i více či méně zřetelným spoluhybatelem rozhodujícího dění, nelze nevidět osobní zainteresovanost autora. Nejedná se však v žádném případě o memoáry. Zdeněk Šamberger zaujímá poměrně jednoznačný postoj vůči situacím a jejich řešením v dané době, který je však vždy doplněn argumentací všech zúčastněných stran. Jde o postoj dokonalého profesionála, respektujícího dobové reálie a souvislosti.

Nabízí se využití tohoto sborníku pro potřeby studentů nejenom oboru archivnictví. Je však třeba mít na zřeteli, že pro plné porozumění některým partiím je

nutné znát širší souvislosti a nezřídka i politický kontext většinou nejjednodušších sledovaných období. Sborník bude zřejmě složitým studijním textem, ale velmi užitečnou širší četbou, kterou by mohli přivítat i všichni, kdo se věnují jak nejnovějším dějinám správy, tak například dějinám vědy ve velmi rozmanitých vztazích. Kromě toho je třeba připustit, že některé naznačené otázky se doposud nestaly vyřešenou minulostí, takže soustředění těchto textů do jediného sborníku možná lépe zvýrazní to, co tak říkajíc „neodvál čas“. Naopak situace, kdy archivnictví nejenom naše, ale především to současné evropské, znovu po více než 100 letech hledá nová řešení a cesty své práce, možná znovu nové paradigma oboru, snad přímo vyžaduje ohlédnutí za vlastní, relativně ne příliš vzdálenou, ale díky mnoha okolnostem dost dynamickou, minulostí. Kdo jiný by se měl z vlastních dějin, když ne archiváři?

Marie Macková

KOL. autorů, *Varnsdorf město průmyslu a zahrad, Varnsdorf 2003, 441 s.*

U příležitosti 100. výročí svého založení iniciovala firma TOS Varnsdorf a.s. vznik a vydání rozsáhlých dějin města v podobě výpravné i odborně velmi vysoko stojící publikace. Při této práci se sešel kolektiv 22 autorů z řad odborníků příslušných vědních oborů i technických realizátorů, včetně zástupce firmy, kteří svým dílem přispěli k celkovému obrazu města složenému do mnohvrstevného útvaru, v němž je textu rovnocennou nejenom obrazová složka, ale i některé zajímavé a ne právě obvyklé technické realizace, umožňující propojit informace jinak vzdálených rovin.

Autorský a realizační tým tvořili Ing. Ivan Bílek, Mgr. Dana Boková, František Cvrk, prom. hist., Jiří Hás, Mgr. Vladimír Holeček, Milan Hrabal, Mgr. Petr Janák, Věra Jelínková, PhDr. Kristina Kaiserová, CSc., JUDr. Richard Klos, Ing. Jaroslav Melichar, Jan Němec, Stanislav Petr, prom. hist., Ing. Ladislav Plaňanský, Mgr. Vladimír Peša, Doc. PhDr. Zdeněk Radvanovský, CSc., PhDr. Otto Smrček, CSc., Ing. Zdeněk Šindlauer, Mgr. Vojtěch Vaněk, Bc. Hana Veselá, Miroslav Veselý a Mgr. Břetislav Vojtíšek.

Dějiny města jsou zachyceny v rámci 17 hlavních kapitol, jejichž základní text je postaven bez využití poznámkového aparátu, ale v daném případě to není na újmu kvality, protože kniha obsahuje velmi rozsáhlý a hodnotný seznam pramenů všeho druhu a k dispozici jsou i literatury, takže případný zájemce je dostatečně výrazně poučen o zdrojích informací, ze kterých autoři vycházeli. Do základního textu, jež zhruba sleduje chronologickou linii, jsou začleněny drobné sondy tvořené někdy i velmi detailními fakty, jimiž je rozšířen stěžejní text. Použitá metoda ostřejšího stříhu a nezaměnitelného grafického rozlišení umožnila vytvořit tímto způsobem barvitý a dobře vnímatelný soubor informací a zároveň zabránila tomu, aby se některé pasáže jevily nevyrovnané, případně přetížené zaznamenanými podrobnostmi.

Komplexní obraz města začíná charakteristikou geografických, geologických a hydrologických podmínek, pokračuje obrazem neživé a živé přírody a přes savce se dostane k člověku a jeho nejstaršímu zaznamenanému výskytu. Popis středověké kolonizace krajiny je doplněn technicky zajímavou rekonstrukcí (pomocí volné průsvitky překrývající mapové zobrazení z roku 1945) možného rozsahu a struktury původní lesní lánové vsi, která v Čechách obecně není považována za příliš obvyklý typ, ale v příhraničních horských oblastech se vyskytuje relativně často. V dalším zpracování je velký prostor věnován stavebně historickému vývoji místa, které díky svému charakteru mělo jak lidovou architekturu tak v novější době výrazné architektonické články tvořící se městské a dominantně průmyslové zástavby.

Zvláštností Varnsdorfu je totiž jeho relativně pozdní vstup mezi města (až v roce 1868), kdy už rozhodně jeho charakter daný jak vnější podobou tak uplatňovanými životními modely a stereotypy neodpovídal vesnici, byť hodně velké, ale jednalo se o novodobé průmyslové centrum se všemi z toho v dané době plynoucími klady i zápory. Z této správní zvláštnosti se odvíjela i další, totiž umístění sídla soudního okresu při správní reformě v roce 1850 do Varnsdorfu, tedy do vesnice, což bylo v rámci principů této reformy dost neobvyklé řešení.

Varnsdorf moderní doby je představen jako společenské a kulturní, ale především jako výrazné průmyslové centrum. Rozsáhlá pozornost je věnována firmě TOS a jejím předchůdcům, počínaje továrnou Arno Plauerta. Popis dění je však rozložen v časové přímce, takže v žádném případě nepůsobí jako předimenzovaný, ačkoliv důvod celé realizace by to byl schopen omluvit. Navíc zřejmě kontinuita tohoto výrazného průmyslového podniku způsobila i to, že se autorský kolektiv byl nucen v patřičném rozsahu vyrovnat i s tou částí dějin města, která v jiných monografiích tohoto druhu působí problémy – s obdobím zhruba od roku 1948 do současnosti. A je zřejmé, že se tak stalo zcela profesionálně. Nejen, že nejde o pouhý nekomentovaný chronologický přehled událostí, ale zpracování je věcné a bez jednostranných emocí, a to nejen v těch partiích, které se věnují přímo průmyslovému podniku, ale i tam, kde jde o charakteristiku dalších oblastí života města.

Knih je doplněna rozsáhlou obrazovou dokumentací, jejíž součástí jsou např. i nákresy strojů a pro nejnovější dobu dokonce vybrané obrazovky speciálních počítačových aplikací. Stejně cenným doplňkem vysoké informační hodnoty je řada tabulek přehledně zpracovávajících statistické údaje všeho druhu. Z technického vybavení patří ke knize, kromě již zmiňovaného, ještě stručná resumé v němčině a angličtině a profesní profily členů realizačního týmu.

Tato rozsáhlá práce je reprezentativní hned v několika rovinách. Prvoplánově pro zadávající firmu TOS VARNSDORF a. s., v důsledku jejíž velkorysosti mohla vzniknout na takové úrovni. To sebou ovšem zároveň nese jistá omezení spočívající v její dostupnosti mimo okruh „zaměstnanců, partnerů a přátel“, jak zní firemní výhrada deklarovaná na počátku knihy. Bez ohledu na to však vznikla reprezentativní práce rozšiřující okruh těch, které mapují dějiny Němců v Čechách na

profesionální úrovni. A bez významu jistě není ani pro samotné město Varnsdorf, které obnovuje jednu z rovin vlastní identity tím, že hledá své kořeny v historii, v navázání kontinuity přerušené v důsledku politických událostí.

Marie Macková

MIKULEC, Jiří, 31. 7. 1627. Rekatolizace šlechty v Čechách. Čí je země, toho je i náboženství, Praha 2005, 196 s. ISBN 80-86515-54-0.

Jméno Jiřího Mikulce, znalce zejména náboženských dějin raného novověku, je pro mne vždy zárukou čtivosti a jasnosti podání nějaké historické problematiky. Přesvědčil jsem se o tom například v jeho pracích *Leopold I. Život a vláda barokního Habsburka* (Praha-Litomyšl 1997) nebo *Barokní náboženská bratrstva v Čechách* (Praha 2000). Jeho nová monografie, která letos spatřila světlo světa, mne navíc oslovila výběrem tématu. Rekatolizace totiž vyvolávala a dosud vyvolává řadu vášnivých diskusí, protože nedávný oficiální pohled na tento fenomén a na dobu 17. a první poloviny 18. století vůbec¹ se znatelně liší od současného „chápavého“ hodnocení historiků nejen náboženských dějin.² A mezi takové moderní práce se tato kniha řadí.

Výchozím bodem Mikulcova nového díla je analýza patentu, kterým Ferdinand II. vypověděl nekatolickou šlechtu z Českého království (1. kapitola). Tento rozbor je dále zasazen do širších politických, náboženských a společenských souvislostí dějin první poloviny 17. století, kdy habsburský panovník potlačil revolty opozičních stavů ve své složené monarchii. Byla to doba, kterou vnímáme v mnohém jako přelomovou a sám Ferdinand II. uváděl řadu dalekosáhlých změn v život. Mezi ně patřila i plošná rekatolizace obyvatelstva Království českého. Mikulec ji v 2. kapitole střizlivě představuje jako pomalu se rodící (první polovina dvacátých let 17. století) a několik desítek let probíhající proces, který musel překonat řadu organizačních, technických, společenských i ideových překážek a jenž odpovídá tehdejšímu vývoji konfesionalizující se Evropy. Ve 3. kapitole autor detailněji rozebral názory katolického i nekatolického tábora na rekatolizaci. Věřen historikovu poslání dospěl k poznání, že „...každá strana měla svou pravdu, kterou zdůvodňovala jak rozumově, tak i citově a nábožensky...“ (s. 99) a že konkrétní

¹ Dosud se jím nechávají inspirovat kromě řady laiků též někteří rádoby historikové raného novověku. Srov. Jan FIALA, *Hrozné doby protireformace*, Heršpice 1997; TÝŽ, *Temno. Doba Koniášova*, Benešov 2001.

² Srov. Svatava RAKOVÁ, *Pobělohorské Temno v české historiografii 90. let: pokus o sondu do proměn historického vědomí*, ČCH 99, 2001, s. 569-588; Jiří MIKULEC, *Pobělohorská rekatolizace – téma stále problematické*, ČCH 96, 1998, s. 824-830; Zdeněk HOJDA, „*Idola*“ barokního bádání aneb jak se vyhnout *Skylle* a neupadnout v osidla *Charybdy*, in: TÝŽ (red.), *Kultura baroka v Čechách a na Moravě*, Praha 1992, s. 15-26. Za zmínku rozhodně stojí též reakce na článek Ivana ČORNEJOVÁ, *Pobělohorská rekatolizace. Nátlak nebo chvályhodné úsilí?*, DaS 23, 2001, č. 4, s. 2-6 v dalších číslech tohoto periodika. Srov. Ivo KOŘÁN, *Pochopit, ale neodpouštět. Poznámky k „Pobělohorské rekatolizaci“ Ivany Čornejové*, DaS 23, 2001, č. 6, s. 49-50 a Ivana ČORNEJOVÁ, *Několik vět na vysvětlenou*, tamtéž, s. 50-51.

historická skutečnost byla pro zastánce obou táborů velmi relativní, a proto s ní nakládali různě. V souvislosti s rekatolizací se Mikulec ve 4. kapitole též zastavil u otázky nízké efektivity a zdoluhavého prosazování rekatolizačních patentů. Posléze analyzoval jednání před reformačními komisemi a různé strategie, které komisaři používali při přesvědčování nekatolických šlechticů, aby konvertovali. Autor vykreslil též legální i nelegální praktiky, jak se mohli urození alespoň krátkodobě vyhnout nutnosti konvertovat a přitom žít dále v Čechách. V poslední kapitole Mikulec představuje samotný problém konverze a krátce naznačuje osudy emigrantů.

Knihu oceňuji nejen pro její čtivost a přehlednost, ale především pro její tolik potřebný nadhled nad spleť konfesijními poměry první půle 17. století, který církevní ani marxističtí historikové uplynulého století neměli. Za nejceněnější osobně považuji počáteční partii 5. kapitoly, kde si Mikulec položil – jak sám napsal – poněkud kacířskou otázku, „*zda víra, kterou nemínili opustit, pro ně [šlechtice, kteří nechťeli konvertovat, ale neodešli do exilu a raději snášeli „nekvální“ duchovní život] byla opravdu hlavní a největší hodnotou.*“ (s. 144) Na takovou otázku se však nedá plnohodnotně odpovědět. Na druhé straně v práci citelně postrádám alespoň základní porovnání české situace s rekatolizací šlechty usazené v dalších zemích habsburské monarchie (například na Moravě či v Horních a Dolních Rakousech, kde panovala do značné míry podobná situace), které by čtenáři zprostředkovalo plastičtější obraz vztahu šlechty, habsburského dvora a náboženství v 17. století. Na takovou komparaci však autor rezignoval, a proto se jeho kniha stala „pouze“ brilantním shrnutím našich znalostí o rekatolizaci šlechty v české kotlině.

Jiří Kubeš

URFUS, Valentin, *Císař Josef I. Nekorunovaný Habsburk na českém trůně*, Praha 2004, 172 s. ISBN 80-7277-211-2.

Knihou znalce novověkých právních dějin³ má v našich poměrech jeden primát. Jedná se vůbec o první český pokus o biografii císaře Josefa I., jehož krátké vlády v letech 1705 až 1711 se zatím nedostává velké pozornosti ani v rakouské

³ Prosadil se zejména studii o různých právnických otázkách 17. a 18. století, o barokní šlechtě, o jejím tlaku na revizi Obnoveného zřízení zemského nebo knihou o pragmatické sankci. Srov. Valentin URFUS, *19. 4. 1713. Pragmatická sankce. Rodný list podunajské monarchie*, Praha 2002; TÝŽ, *Rodinný fideikomis v Čechách*, Sborník historický 9, 1962, s. 193-237; TÝŽ, *Stát a církev v návrhu na revizi zemského zřízení v Čechách v první třetině 18. století*, Právně-historické studie (dále PHS) 23, 1980, s. 147-160; TÝŽ, *Nejvyšší zemský soud František Karel Přehořovský, barokní velmož, právník a ekonom v Čechách na počátku 18. století*, PHS 31, 1990, s. 194-207; TÝŽ, *Václav Arnošt Markvart z Hrádku, šlechtický právník, zemský hodnostář a manufakturní podnikatel. K problematice feudálního stavovství v pobělohorských Čechách*, PHS 29, 1989, s. 91-101; TÝŽ, *K finanční pravomoci českého sněmu v druhé polovině 17. století*, PHS 15, 1971, s. 95-112; TÝŽ, *Pokus o revizi moravského zemského zřízení na počátku 18. století a tzv. „Elaboratum Moravicum“*, ČMM 89, 1970, s. 46-65 a řada dalších.

historiografii. V tomto ohledu je typické, že máme k dispozici pouze téměř třicet let starý životopis tohoto panovníka, jenž navíc pochází z pera amerického historika Charlese W. Ingra.⁴ Z tohoto důvodu bylo sepsání Josefovy biografie s poukazem na jeho vládu v českých zemích více než žádoucí a já osobně jsem otevřel recenzovanou knihu plný očekávání. Už zde však musím prohlásit, že byla naplněna jen částečně.

V. Urfus se pokusil sepsat vícevrstevný životopis Josefa I., a proto se ve své knize zabýval nejen jeho osobním životem (hlavně s. 23-46, 160-161), ale i celou řadou dalších otázek. Velký prostor byl věnován jeho zahraniční politice v Římsko-německé říši a Itálii v rámci válek o španělské dědictví (s. 14-18, 46-59, 122-129, 130-143). Stručně se autor snažil vyrovnat i s jeho podílem na vyřešení uherské otázky během povstání Františka II. Rákocziho (s. 154-159). Josefovy vnitřní politiky – a v těchto pasážích je dílo nejpřínosnější, protože V. Urfus zde vycházel z vlastních výzkumů – se týkaly kapitoly věnované zasedání a činnosti komise pro opravu Obnoveného zřízení zemského (s. 73-85), ekonomické situaci v českých zemích (s. 86-108), novému trestnímu zákoníku (s. 109-121) či jeho postoje k církvi (s. 144-153).

Za zásadní nedostatek práce považují to, že autor nepracoval s nejnovější literaturou, a to zejména se studii pojednávajícími o dějinách habsburského dvora⁵ nebo o uherské otázce. V seznamu literatury se nachází pouze jediná zahraniční studie sepsaná po roce 1989 a ta se zabývá obecně dějinami rakouského práva. Podobně z česky psané literatury se v bibliografickém seznamu vyjímá jen jedna kniha vydaná po roce 2000! Typické je v tomto ohledu jeho konstatování na s. 164, kde za nejnovější literaturu k době Josefa I. považuje práce E. Wintera a J. Hanzala z šedesátých až osmdesátých let 20. století. Také například v uherské problematice je autorovou největší autoritou starší práce, konkrétně dnes již klasické dílo J. Macúrka z roku 1934.

Z toho, co bylo napsáno, je zřejmé, že čtenář řadu věcí v práci nenalezne. Musí se obejít bez partií, které by reagovaly na otázky, které dnes hýbou výzkumem raně novověkých dějin habsburské monarchie.⁶ Nenašel jsem zde například

⁴ Charles W. INGRAO, *In Quest and Crisis. Emperor Joseph I and the Habsburg Monarchy*, West Lafayette 1979 (německý překlad TÝŽ, *Josef I. Der "vergessene" Kaiser*, Graz-Wien-Köln 1982).

⁵ Markantní je především neznalost prací Stefan SIENELL, *Die Geheime Konferenz unter Kaiser Leopold I. Personelle Strukturen und Methoden zur politischen Entscheidungsfindung am Wiener Hof*, Frankfurt am Main u. a. 2001; Andreas PEČAR, *Die Ökonomie der Ehre. Der höfische Adel am Kaiserhof Karls VI. (1711-1740)*, Darmstadt 2003; Jeroen DUINDAM, *Vienna & Versailles. The Courts of Europe's Major Dynastic Rivals, 1550-1780*, Cambridge 2003 nebo příspěvků ve sborníku Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL (edd.), *Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr (1526-1740)*, České Budějovice 2003 (=Opera historica 10).

⁶ Autor vůbec nepracoval s novými syntézami dějin habsburské monarchie Thomas WINKELBAUER, *Ständefreiheit und Fürstenmacht: Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter, I*, Wien 2003 (=Österreichische Geschichte, 1526-1699) a Karl VOCELKA, *Glanz und Untergang der höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat*, Wien 2001 (=Österreichische Geschichte, 1699-1815).

důkladnější zakotvení Josefa I. do společnosti jeho dvora⁷ nebo pojednání o prostoro-
vých dimenzích jeho života včetně pasáží o jeho sídlech, ceremoniálu a úrovni
bydlení, jak tyto otázky analyzovali rakouští umělečtí historikové.⁸ Mimo to ani
v nejzdařilejších kapitolách o vnitřní politice Josefa I. v českých zemích V. Urfus
nereaguje na nové výsledky bádání, které přinesl například P. Maťa.⁹ Navíc se zde
občas vyskytují velmi diskutabilní teze o šlechtě či merkantilismu (s. 59, 77-78,
108). Autorův pokus o životopis Josefa I. tak zůstal podle mého názoru v mnohém
za očekáváním, protože se stal shrnutím názorů vyslovených do konce minulého
století. V dnešní době, kdy dochází k velkému rozmachu výzkumu habsburského
dvora v České republice, Maďarsku, Rakousku, na Slovensku i jinde, je taková
biografie již v mnoha ohledech nevhovující.

Jiří Kubeš

FRITZ, Wolfgang, *Für Kaiser und Republik. Österreichs Finanzminister seit 1848*, Wien 2003.

Ačkoliv název je poměrně jednoznačný, přece jenom může vzbudit naději,
že na sebe konečně někdo vzal nejednoduchý úkol zpracování dějin finanční sprá-
vy daného prostoru, které nejsou v přiměřeném rozsahu k dispozici dokonce ani
pro období habsburské monarchie. Tato očekávání kniha Wolfganga Fritze sice
nesplňuje, přesto jde o titul velmi zajímavý. Na více než 300 stranách je
v chronologickém pořadí sestaveno 62 medailonů zachycujících profesní a částeč-
ně i osobní životopisy šéfů ministerstva financí ve Vídni, počínaje „krejčovským
synkem ze Znojma“ Karlem Kübeckem a konče Mag. Karl-Heinzem Grasserem,
který své působení v budově v Himmelfortgasse ve Vídni zahájil 4. února 2000.
Tato linie je přerušena pouze pro léta 1938-1945, kdy Rakousko nemělo ministra
financí. Jen tato část knihy je, s odkazem na celkovou neprobádanost situace, sku-
tečným osmi stránkovým přehledem systému finanční správy z doby okupace,
i když ani tady se autor neubráníl vyprávění osudů, většinou těch neblahých, něko-
lika z vysokých úředníků.

⁷ Zmínky o nejvýznamnějších osobnostech dvora Leopolda I. a Josefa I. na s. 41-46 opakují jen cho-
robně známá fakta. Navíc jsou tyto pasáže zjednodušující, u řady osob autor nerozepisuje jména,
ačkoliv to jinak dělá, a vyskytují se zde i faktografické chyby (třeba hrabě Salaburg přece nemohl
být „předsedou“ dvorské komory!).

⁸ Srov. např. Friedrich B. POLLEROSS, *Tradition und Recreation. Die Residenzen der österrei-
chischen Habsburger in der frühen Neuzeit (1490-1780)*, Majestas 6, 1998, s. 91-148; Christian
BENEDIK, *Repräsentationsräume der Wiener Hofburg in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts*,
in: Das 18. Jahrhundert und Österreich 6, 1990/1991, s. 7-21.

⁹ Petr MAŤA, *Der Adel aus den böhmischen Ländern am Kaiserhof 1620-1740. Versuch, eine falsche
Frage richtig zu lösen*, in: V. BŮŽEK – P. KRÁL (edd.), *Šlechta*, s. 191-233; TÝŽ, *Český zemský
sněm v pobělohorské době (1620-1740). Relikt stavovského státu nebo nástroj absolutistické vlá-
dy?*, in: Marian J. PTAK (red.), *Sejm czeski od czasów najdawniejszych do 1913 roku*, Opole
2000, s. 49-67.

Přes uvedené přerušení jsou pro autora dějiny ministerstva financí kontinuální záležitostí. Výrazný správní předěl roku 1867 a změny související se vznikem Rakousko-Uherska řeší tak, jak mu velí logika právního stavu a správních změn. Kontinuálním je pro něj ministerstvo financí pro země na říšské radě zastoupené, tedy pro Předlitavsko, nikoliv stále nevýznamnější společné říšské ministerstvo financí. Dokonce nereflakuje ani tu drobnost, že se rakouské ministerstvo na čas přestěhovalo do jiné budovy v Johannesgasse (jak o tom svědčí Hof- und Staats-Handbuch des Kaiserthumes österreich für das Jahr 1868 a z let následujících Hof- und Staats- Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie) a do „tiché a elegantní boční ulice, spojující rušnou Kärntner Straße a skvostný Parkring“, tedy do Himmelfortgasse 8, se vrátilo až v okamžiku, kdy z říšského finančního ministerstva zůstalo, obrazně řečeno, pár úředníků.

Autor považuje ministra financí ve struktuře státního aparátu i politických seskupení za druhého, resp. třetího muže v zemi. Z toho vychází i jeho úhel pohledu na popisované osoby. Jejich význam, resp. možnosti a jejich naplnění, případně fiasko, poměřuje vztahem ministra financí k císaři a k právě ve funkci jsoucímu předsedovi vlády. V dobách první i druhé republiky, kdy už nebyl ve hře císař, zůstal měřítkem především úřadující premiér, ale pozvolna začala být reflektována role všeobecné politické konstelace v té které době. Autor považuje ministry financí nejenom za vlivné tvůrce finančních koncepcí nebo například měnové politiky, ale také za ty, kteří byli odpovědni za naplnění státní pokladny a třeba i za hospodářské problémy státu. Téměř všechny ministry financí habsburské monarchie považuje více za finanční, právní či národohospodářské praktiky, méně za politiky, i když mnohým z nich neupírá i poměrně úspěšné naplnění těchto ambicí. Vychází z toho, že většina z těch, kdo se dostali (někteří i opakovaně) na místo ministra financí, před tím prošla službou státního úředníka, i když ne všichni nutně ve finanční správě. Nešlo tedy v pravém slova smyslu o profesionální politiky, jen málo z nich postupně vystřídal více ministerských křesel různých resortů. Tato situace se poněkud změnila po první světové válce, kdy muži ze státního i samosprávného finančního úřednictva byli stále častěji nahrazováni profesionálními politiky, jejichž odborná kvalifikace ležela zcela mimo resort financí. A konečně zhruba od 60. let 20. století považuje autor ministry financí výhradně za politiky, náležející do stranických, případně volebních seskupení dané vlády.

Autor se nemohl vyhnout vztahům k zahraničí, protože tento resort neobnášel pouze vnitropolitické otázky, ale v některých případech se neubrnil poněkud naddimenzovanému srovnávání rakouských ministrů financí, s „jejich slavnějšími kolegy na Sprévě“. Ovšem ne vždy z jeho hodnocení ti „slavnější“ vychází vítězně. Jako příklad může sloužit srovnání doby, kdy se obě země, a jejich ministři financí na předních a velmi sledovaných místech, musely vyrovnávat s následky první světové války.

Práce je napsaná bez použití poznámkového aparátu, velmi svižně a mnohdy jazykem, který odpovídá spíše publicistice než odbornému dílu, ovšem závěrečný seznam využitelných zdrojů informací je opravdu důkladný a rozsáhlý. Šlo tedy

o to, představit uceleným a poměrně koncepčním způsobem ministry financí nejenom odborné, ale celkem jistě i laické veřejnosti. Zaujmout ji a tím vlastně představit, ve světle poměrně příznivém, i když rozhodně ne jednostranně kladně a bez kritické roviny, ministerstvo financí jako důležitou a funkční složku státní správy. Ve stejně svižném stylistickém duchu jsou, mnohdy jen jakoby mimochodem, podány velmi závažné informace, jako například o světově zakladatelské koncepci Dr. Emila Steinbacha o sociálním pojištění, které především v dělnické sféře znamenalo skutečně mnoho, a podobně. Nejenom formální lahůdkou pro zasvěcené je přitom nepochybně autorům vytříbený smysl pro „úřednické jemňůtky“ (tak, jak si je vypěstovala v dobrém i zlém především právě habsburská monarchie) ve všech rovinách i historických epochách.

Ačkoliv není bezpodmínečně nutné akceptovat všechny autorovy názory (například ten, podle kterého celá reforma státní správy, jež vstoupila v platnost od počátku roku 1850, vzešla z revoluce roku 1848 stejně tak, jako první podoba ministerstva financí), povinně by si každý čtenář měl u této práce přečíst autorův úvod, dokonce i ti, kdo jinak úvody zásadně nečtou. Je v něm totiž úvaha, která celé práci dává ještě jednu rovinu, nejenom tu jasně patrnou historickou a popularizační. Jeden z odstavců tam začíná poněkud patetickým konstatováním, že sova Minervina, jak je všeobecně známo, začíná svůj let teprve ve večerních hodinách, lépe řečeno za soumraku. Kniha o ministerstvu financí je veřejnosti předložena až 155 let po jeho vzniku. Nestalo se tak, podle autora, proto, že je to dostatečná doba, kterou je možné popisovat. Po 155 letech od vzniku tohoto svého novodobého ministerstva se Rakousko jako součást Evropské unie integrovalo do jejího hospodářského a měnového prostoru a zásadní cíle a kroky finančnictví a měnové politiky podléhají evropské právní linii a kontrole „Bruselu“. Na druhou stranu rakouský ministr financí má opět možnost svým způsobem vstupovat do hospodářského prostoru, který kdysi tvořil starou monarchii. Kruh se uzavírá? Nebo je lépe pozapomenout na státní správu a ptát se, jak že to bylo s tou sovou?

Marie Macková

OKURKA, Tomáš, *Všeobecná německá výstava v Ústí nad Labem roku 1903 v kontextu dobového výstavnictví*, in: *Němci v Českých zemích / Die Deutschen in den Böhmischen Ländern 4, 2005, s. 5-129.*

Upravená verze Okurkovy diplomové práce, kterou zmíněná stať je, by si možná byla zasloužila delší podtitul. Německá výstava z roku 1903 totiž nebyla zajímavá a významná jen v kontextu dobového výstavnictví, ale také – a z našeho dnešního pohledu zřejmě nepoměrně více – v kontextu dobových česko-německých vztahů v Českých zemích. Velmi zřetelně se totiž na ní odrážela skutečnost, že soupeření obou národů se promítalo do všech oblastí života včetně hospodářství, jehož vysokou úroveň na německé straně měla výstava představit.

Nicméně je třeba zdůraznit, že ve vlastní práci autor již tyto souvislosti neponechal stranou ani nepodcenil. Na prvních stranách přibližuje předcházející vý-

voj výstavnictví jako takového v zahraničí i v habsburské monarchii, zvláštní pozornost je zde právem věnována Všeobecné zemské výstavě v Praze 1891 a okolnostem její přípravy a průběhu. Autor oprávněně dospěl k závěru, že „více než uspokojivý výsledek Jubilejní výstavy dodal Čechům značného sebevědomí“ (s. 17) a že pozdější německé výstavy byly příznakem vyrovnávání se českých Němců s úspěchem Čechů v roce 1891. Je škoda, ale vzhledem k povaze diplomové práce lze pochopit, že autor v předhistorii ústecké výstavy 1903 píše podrobněji pouze o výstavách v severních Čechách. Na druhou stranu je zřejmé, že nejvíce výstav se konalo právě s této oblasti s dlouhou a bohatou průmyslovou tradicí.

Část věnovaná samotné výstavě v roce 1903 je uvedena charakteristikou města Ústí nad Labem v dané době, jeho demografických poměrů, hospodářského a také politického významu, tedy důvodů, proč měla být výstava uspořádána právě tam. O vlastní výstavě se pak můžeme dovědět téměř vše do nejmenších podrobností: kdo se o ni zasloužil, jak se připravovala, jak se vybíraly prostory, odkud byla přestěhována konstrukce pro hlavní pavilon, na čem byla založena propagace a jak protektor výstavy arcivévoda Ferdinand Karel výstavu zahájil.

Podrobný popis jednotlivých výstavních pavilonů čtenáři zprostředkuje působivý obraz počátku 19. století a prostředí tehdejších výstav obecně, bez ohledu na národní příslušnost pořadatelů. Nicméně nelze opomenout – a autor ani neopomenul – rozměr národnostního soupeření, který se v Ústí také nesmazatelně zapsal. Zaujme například zmínka o kasičce umístěné v prostoru výstaviště, do níž měli návštěvníci vhazovat finanční příspěvky ve prospěch německých škol v Orlických horách a sirotčince v Třebenicích. Německý tisk po skončení výstavy plným právem kritizoval výsledek: od zhruba 600 000 návštěvníků se vybralo pouhých 487 K a 21 marka. Důležitý je autorův postřeh o malém zastoupení národopisných prvků na německých výstavách dané doby ve srovnání s výstavou roku 1891 (Česká chalupa) – „příčiny rozdílného zájmu je třeba hledat jistě v tom, že v lidové kultuře Češi viděli nejvýraznějšího zástupce skutečné české kultury a byla tak zásadním prvkem jejich etnické identifikace, zatímco v německém prostředí v Čechách lidová kultura takovou úlohu nehrála.“ (s. 61) V kapitole věnované vystavovatelům – poměrně krátké – se bohužel nevyskytuje žádná zmínka o jejich národnostním složení. Přestože organisátoři výstavy národnostní otázku úmyslně nezdurazňovali, v průběhu výstavy se projevovala, jak je zřejmé z dalšího výkladu. I pokud byli všichni vystavovatelé německého jazyka, ať už z Rakouska-Uherska, nebo z jiných zemí, mělo by to být uvedeno. Německo-české protiklady se – příznačně – nejvíce odrazily v proslovech politiků při zahájení výstavy a v tisku (s. 67 an.), zde T. Okurka uvádí celou řadu zajímavých citátů a postřehů.

Poutavým prvkem Okurkovy práce je srovnání ústecké výstavy s výstavou podobné povahy v Liberci, jež proběhla o 3 roky později (s. 87 an).

Práci doprovázejí četné odkazy na starší i novou literaturu k tematiku výstavnictví, tak česko - německých vztahů, a to domácích i cizojazyčnou (německá, anglická), důležitým zdrojem byl samozřejmě dobový tisk, stranou pozornosti by neměla zůstat ani hodnotná obrazová příloha.

Text Tomáše Okurky je třeba považovat za velmi zajímavý a přínosný. Týká se především dějin hospodářských, ovšem v potřebné míře zastoupený prvek politických dějin práci zařazuje do dobových souvislostí a zprostředkovává podrobný a barvitý pohled jak na výstavnictví v Českých zemích na přelomu 19. a 20. století, tak na okolnosti, které je ovlivňovaly, včetně silícího německého obranného nacionalismu, bez nějž by obraz doby zůstal neúplný.

Tomáš Jiránek

BADINTER, Elisabeth, *Tudy cesta nevede. Slabé ženy, nebezpeční muži a jiné omyly radikálního feminismu*, Praha: Nakladatelství Karolinum 2004, 145 s. ISBN 80-246-0885-5.

Francouzská historička a socioložka Elisabeth Badinterová není v Čechách příliš známá. Občas se jejím jménem ohánějí historikové (Richard van Dülmen, Klaus Arnold aj.), pohoršení jejím brilantním vyvrácením „posvátné pravdy“ o biologické a podmíněnosti a věčné existenci mateřské lásky.¹⁰ Stručně řečeno, česká nakladatelství mají vůči Elisabeth Badinterové, autorce zhruba dvou desítek monografií či edicí,¹¹ dluh. Je to škoda, neboť je citlivou editorkou, výbornou sociologizující historičkou i duchaplnou polemičkou. To dokazuje i nevelká knížka *Tudy cesta nevede. Slabé ženy, nebezpeční muži a jiné omyly radikálního feminismu*, která v překladu Aleny Lhotové vyšla v nakladatelství Karolinum.

Na zhruba 140 stránkách, s karteziánskou jasností, francouzským espritem, věcností a argumentační zakotveností podrobila autorka kritice základní dogmata – či chceme-li mýty – radikálního feminismu devadesátých let minulého století. Oproti mýtu násilí páchaného na ženách staví realitu násilí páchaného ženami, vedle ženské viktimizace (= žena je obětí maskulinního konstruktů) nabízí fakta o utlačovaných mužích, vedle konstruktů násilné mužské sexuality klade reálný obraz sexuality ženské (kde je základní premisou „Staneš se otcem, jen když budu chtít a až budu chtít“). Kritice podrobuje problém sexuálního obtěžování, mýtus „mateřského instinktu“ i mýtus povinného kojení.

Autorka vychází ze situace, která nastala v sedmdesátých letech minulého století: ve Francii se k moci se dostala levice a umožnila ženám přístup na trh práce. Díky ekonomické nezávislosti, díky antikoncepci a právu na umělé přerušování těhotenství získaly ženy moc, o jaké se jim po staletí nesnilo. Sedmdesátá léta předznamenala konec patriarchátu. Rozplynul se tradiční obraz ženy, došlo k výměně rolí, ke „konfúzi pohlaví“. Francouzky, stále nedotčené novou vlnou

¹⁰ Srov. Elisabeth BADINTER, *L'Amour en plus. Histoire de l'amour maternel (XVIIe siècle - XXe siècle)*, Paris 1980. Další vydání jsou z let 1981, 1982, 2001. Slovenský překlad: *Materská láska: od 17. storočia po súčasnosť*, Bratislava 1998. V témže nakladatelství vyšla o rok později i práce *XY. Identita muža*.

¹¹ Vedle výše uvedených srov. např. *L'Un est l'autre: des relations entre hommes et femmes*, Paris 1986; *Émilie, Émile: l'ambition féminine au XVIIIe siècle*, Paris 1983; *Les passions intellectuelles*, Paris 1999. Všechny tyto práce vyšly minimálně ve dvou vydáních.

amerického feminizmu, řešily dva okruhy problémů, jenž mohou připomínat českou polistopadovou realitu: problém „dvojí směny“ a „nepochopitelné bohorovnosti mužů“, tedy skutečnost, většina mužské populace nepřijala „pravidla hry na rovnost“ a ženy nadále vykonávají (vykonávaly) v rodině a domácnosti 3/4 domácích prací (s. 9-10).

Zhoršení přinesla hospodářská krize na prahu 90. let, kdy nezaměstnanost postihla hlavně ženy. Na tuto skutečnost reagoval rovněž francouzský feminismus, už ovlivněný radikální americkou ideologií. Z módy vyšly *superženy*, snadno zvládající profese i tradiční ženské role, do centra pozornosti se dostalo sociální a sexuální násilí na ženách (někdy splývá v jedno), tedy model ženy-oběti, „viktimitizační“ postup. „Viktimitizace ženského pokolení umožňuje sjednotit pod společný praporek postavení žen a feministický diskurz,“ (s. 13), říká Badinterová a dodává, že neustálým zdůrazňováním útlaku ženy ztrácejí feministky kredit u mladé generace, která tento *útlak* nevnímá. Badinterová upozorňuje na několik úskalí, která z dané situace vyplývají: především se jedná (naštěstí jen ideologicky) o krok zpět: platí-li tato východiska, jakého reálného pokroku dosáhl feminismus během posledních patnácti let? A odráží vůbec současný feministický diskurz starosti a problémy většiny žen? Vždyť takto pojímanému feminizmu nejde o vyjasnění ženského a mužského paradigmatu, nejde mu o vytvoření teorie vztahů mezi pohlavími, ale o obžalobu druhého pohlaví. Přičemž – na rozdíl o klasické práce Simone de Beauvoir – druhým pohlavím zde nejsou ženy, ale muži. Současná feministická ideologie nehledá „karteziánská kritéria pravdy“, ale zobecňuje, paušalizuje. Paušalizování je ale pracovní metodou politiky, nikoli vědy...

Logice paušalizace, které se nejlépe daří v sexualitě, se autorka věnuje na několika stránkách. Popisuje genezi tématu sexuálního útlaku ženy (patří sem téma znásilnění, sexuálního obtěžování a pornografie), které bylo na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let nastoleno v USA.¹² Práce Andrey Dworkinové a Catharine MacKinnonové ovlivnily na počátku devadesátých let francouzské zákonodárství. Zákon o sexuálním obtěžování přijal Evropský parlament, dokonce ve znění, které znemožňuje rozlišit mezi „objektivitou a subjektivitou, realitou a domněnkou“ (s. 27).

Na módní studie o mužském násilí reaguje Badinterová otázkou po kvalifikaci násilníka: „Je psychopat, sadista, sprostáček? Nebo si máme myslet, že násilí, které se definuje na základě touhy vládnout, je nedílnou součástí mužství, či jinými slovy, že mužské násilí je patologická vada nebo nezvládnutelný pud, který k mužům bytostně patří?“ (s. 57).

Aby bylo jasno, Badinterová násilné činy vůči ženám nijak nebagatelizuje, ztotožňuje se s přesvědčením, že tento typ sociální patologie existoval a existuje, nepopírá závažnost znásilnění, sexuálního obtěžování ani ostudnost pornografie, ba

¹² Suzan BROWNMILLER, *Against our Will. Men, Women and Rape*, New York 1975; Catherine MACKINNON, *Sexual Harassment of Working Women*, New York 1979; Andrea DWORKIN, *Pornography. Men Possessing Women*, New York 1981.

ani zásluhy feminismu, který na tuto problematiku upozornil. Odmítá však zavlečení „statistiky do služeb ideologie“ a poukazuje na skutečnost, že téma znásilnění inspirovalo několik radikálních feministek k podivné hře se statistickými údaji.¹³ Autorka doporučuje – zcela v duchu kategorie občanských svobod, které koncepcí tvoří páteř francouzského a severoamerického politického i sociálního myšlení, vytvoření mechanismů, jimiž by byly ženy i muži (!) vedeni k tomu, aby se snažili bránit samy, v rámci existujících legislativních možností respektujících svobodu a čest každého jedince. Autorka uzavírá: „Formálně se to sice nepřiznává, ale odsuzování mužských excesů vystřídalo neúprosné pranýřování mužského pohlaví. Na jedné straně Ona, bezmocná a utiskovaná žena, na druhé On, násilník, pán a vykořisťovatel.“(s. 36).

V pasáži věnované filozofické reflexi „viktimizace“ se Badinterová vrací k někdejší prudké kritice *Druhého pohlaví* Simone de Beauvoir. Podle radikálního feminismu podceňovala prý filozofka rozdílnost obou pohlaví, popírala existenci ženské identity, hlásala abstraktní univerzální ideál, který byl ve skutečnosti jen maskou mužského ideálu. Ona a její žákyně tak údajně uvízly v „pasti androcentrismu“ (s. 37). Jak snadné je tuto – někdy až zběsilou nenávist – vysvětlit: S. de Beauvoir tvrdošijně odmítala definovat ženu na základě mateřství, v duchu existencialismu prosazovala věc svobody proti přírodní nutnosti. To nový feminismus odmítá a sám si splétá epistemologickou smyčku: jak nově definovat ženskou podstatu a neupadnout do starých klišé? Všimněme si, že i v českém prostředí je ženská identita stále ukotvována víc v mateřství než v sexualitě, a to navzdory „odkládání“ (jde vůbec o odkládání?) mateřství (do pozdějšího věku?), navzdory povýšení sexu na hnací motor civilizace. Navíc, pokud mateřství vychází z přírody (jak houževnaté je to staré klišé: žena je příroda, muž je civilizace!), pokud je vzájemná láska muže a ženy dána přírodou, proč není lidstvo od přírody jen a jen heterosexuální? Dodejme, že ke cti feminismu patří přece tolerantní postoj k homosexualitě...

Přesvědčení radikálního feminismu o stále přetrvávající mužské dominanci spočívá oprávněně jednak v přetrvávající dominanci ekonomické a finanční (to Badinterová nepopírá: i když jsou ženy vzdělanější než muži, počet nezaměstnaných žen je vyšší než počet nezaměstnaných mužů, také „skleněný strop“ je realitou), jednak ve feministickém konstrukt maskulinity. Radikálnímu feminizmu do jisté míry uniká, že tento konstrukt se i v současnosti liší v závislosti na typu kultury. Zmíněný konstrukt „mužství“ i „ženství“ je někdy ovšem zábavný. Jako příklad uvádí Badinterová radikální francouzský feminismus (Luce Irigaray), jenž nastoluje téma „ženského nacionalismu“, „jedinečnosti ducha, schopností a emocí, které z žen činí entitu radikálně od mužů odlišnou a mužům nepřizpůsobitelnou“ (s. 50). Skvělé východisko pro idealizace žen, které na rozdíl od muže, „tradičního masožravce“, někdy i „lidožrouta“, podrobujícího si za účelem nasycení přírodu, jsou

¹³ MacKinnonová tvrdí, že 44% amerických žen zažilo znásilnění nebo pokus o znásilnění. K podobné manipulaci s čísly dochází údajně i ve Francii. E. BADINTEROVÁ, *Tudy cesta*, s. 28.

ženy vedeny „mateřskou ctností, proto národ žen stojí na opačné straně“, proto je feminismu zajedno s ekologií a vegetariánskou filosofií (s. 50)!

Za zcela objevené je třeba považovat pasáže o ženském násilí – vždyť postulát, že ženám by mělo být násilí cizí nejen z důvodů biologických, ale i kulturních, ovlivňuje většinu současných prací o násilí. Není fenoménem současným, jak upozorňuje Badinterová, doklady ženského násilí nalezneme v archivech, připomeňme „gilotinové fúrie“ za francouzské revoluce,¹⁴ účast žen na dvou nejkrutějších genocidách 20. století, a to v nacistickém Německu a africké Rwandě (nevíme, jakou roli sehrály při genocidě v Kambodži). Ve všech těchto případech byly ženy zmobilizovány a stejně jako muži se identifikovaly s agresorem a skupinovou agresí. Nicméně s přesvědčením Badinterové, že násilnický potenciál v ženách vždy byl a stále je a že to dokazují ženy obviněné z vraždy dítěte či manžela, nelze souhlasit bez výhrad. Třebaže jsou uvedené zločiny gendrově vyhraněné, docházelo k nim většinou pod závažným sociálním tlakem a s agresí neměly zpravidla nic společného.¹⁵ Obvinění žen z násilných sexuálních činů (s. 66) se pak vyskytovala zcela výjimečně. Ale jak dlouho ještě obstojí zatím oprávněné tvrzení, že ženy se na násilných činech podílejí méně než muži? Vždyť v posledním desetiletí roste násilí, jehož se dopouštějí nezletilé dívky, současně přibývá mužů, kteří se stávají oběťmi agrese páchané ženami.

Další problémový okruh, jehož si E. Badinterová všímá, je sexualita ženy, respektive postoje feministů k sexualitě, hlavně ženské. Anarchistický feminismus chtěl v souladu s požadavky osmašedesátníků rozmetat patriarchy, vládu mužů nad ženami. Bitva o antikoncepci a umělý potrat, tedy bitva o právo kontroly nad oplodněním, byla oprávněně vyhrána, ženy dosáhly nové sexuální svobody, především ony mohly rozhodnout o svém těhotenství. První generace feministek tak přispěla k osvobození ženy, ale zároveň k zbanalizování sexuality. Proto začala druhá vlna feminismu sexualitu opět sakralizovat: banalizace prý přinesla údajně mužům prospěch, ale ženy poškodila. Žena se stala se věcí, kterou může kdokoli odhodit. Ruku v ruce s těmito výhradami šly i úvahy o podstatě mužské (neurvalá, násilná, dobyvačná) a ženské (něžná, křehká a věrná) sexuality. Radikální závěr byl jasný: tyto dva modely jsou nekompatibilní. Tak se aktuální feminismus vedle viktimizace dovolává i diferencionalismu. Jeho krédo lze shrnout dvěma základními postuláty:

- ženy jsou vždy oběťmi mužů a potřebují zvláštní ochranu;
- ženy se od mužů liší svou podstatou a v rovnosti pohlaví se tato odlišnost musí zohlednit.

Ve stejné době, kdy došlo k rozvíření tématu viktimizace a diferencionalismu, prosadil feminismus svůj způsob myšlení ve většině společnosti a své ochránářské zákony zdatně obhájil i na politickém fóru. Z ideologické bitvy vyšel vítězně, vlád-

¹⁴ Srov. Dominique GODINAU, *Citoyennes tricoteuses: les femmes du peuple à Paris pendant la Révolution française*, Aix-en-Provence 1988 (Paris 2004).

¹⁵ Srov. např. Daniela TINKOVÁ, *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*, Praha 2004, s. 313 an.

ne značným morálním vlivem a mocí, která mu umožňuje svalovat veškerou vinu na muže. A tak nelze nevidět, že muži se začínají občas považovat za oběti nespravedlivého obvinění a vývoje, který jim byl vnucen.

Je pochopitelné, že se Badinterová ozvala rovněž proti „mateřskému instinktu“ – vždyť na vyvrácení jeho historické podmíněnosti je založena její práce, která v roce 1981 vyvolala bouři nesouhlasu.¹⁶ V práci *Tudy cesta nevede* se na základě stejných metodických východisek ohradila proti některým francouzským feministkám, které ze schopnosti rodit a vztahu matky k dítěti učinily základ etiky, případně které povýšily mateřskou lásku na model ženské starostlivosti. Popírá i mýtus kojení a znovu se přimlouvá, aby „se ženám ponechala možnost svobodné volby odpovídající jejím osobním přáním a zájmům.“ (s. 139). Imperativ osobní svobody a respekt k ženské identitě se skutečně neslučují s jakýmkoli dirigismem...

Přetrvávající problémy rovnosti obou pohlaví neřeší ani viktimizace, ani diferencionalismus. Muži a ženy netvoří oddělené bloky, zdůrazňuje Badinterová: ve volbách nehlasujeme podle pohlaví, ale podle svých zájmů a politického přesvědčení (s. 134). Mezi mužem a ženou stejného společenského a kulturního postavení je mnohem méně rozdílů než mezi dvěma muži nebo ženami z různého prostředí – rozdíly mezi pohlavími jsou ve srovnání se sociálními rozdíly maličkostí. Což nesporně platí i pro českou společnost.

„Je pravda“, uzavírá Elisabeth Badinterová, „že stereotypy minulosti, cudně zvané ‘naše jistoty’, nás svíraly jako v kleštích, ale zároveň i uklidňovaly. Jejich rozbití dnes znepokojuje spoustu lidí. Řada mužů spatřuje v zániku starých stereotypů příčinu pádu svého impéria a ženám to nechce jen tak darovat. Mnohé ženy proto naslouchají svůdným hlasům volajícím po zavedení nového morálního řádu, jehož předpokladem je vytyčení nových hranic. To je past, do níž by se ženy neměly chytit, jinak přijdou o svou svobodu, zbrzdí pochod k rovnosti a otevrou cestu k separatismu.“ (s. 145)

Nezasvěcený čtenář bude možná postrádat potřebný kontext několikrát zmiňovaného feministického diskurzu: chronická neschopnost českých médií informovat objektivně o základních kategoriích feminismu tak bude opět sklízet plody. Pro toho, kdo danou problematiku sleduje, se knížka Elisabeth Badinterové stane příjemnou, čtivou a chytrou korekturou paradigmat anglosaského feminismu, v českých zemích poněkud jednostranně prosazovaného.

Milena Lenderová

¹⁶ Viz pozn. č. 1.

Ztracený deník sovětské školačky Niny Lugovské. 1932-1937. Unikátní svědectví z dob stalinismu, Praha: Práh 2004, 230 s., obr. příl., ISBN 80-7252-098-9.

O významu ego-dokumentů, tedy korespondence, memoárů a deníků, jako historického pramene nikdo nepochybuje. V poslední době jsou na výsluní pozornosti nejen coby unikátní pramen snad pro všechny segmenty historického bádání, ale rovněž jako historický dokument *sui generis*. Především ve Francii a Německu vycházely a stále vycházejí četné edice všech těchto žánrů, nicméně také v našich zemích podobných titulů utěšeně přibývá: třebaže průkopnictví náleží historikům raného novověku, v současné době jsou nejpočetnější edice ego-dokumentů z nejnovějších dějin.

Vedle původních prací se objevují rovněž překlady – v roce 2004 zareagovalo nakladatelství Triáda rychle na nové a úplné vydání Deníku Anny Frankové, ve stejném roce vydalo nakladatelství Práh deník Niny Lugovské. Co do obsahu a formy jsou (původní) deníky srovnatelné: oba psala dospívající dívka žijící v podmínkách omezené osobní svobody, v ohrožení existence vlastní i existence rodiny, v obou případech měla pisatelka nesporný literární talent a snahu psát – až už to u osobních deníků bývá – nejen pro vlastní potřebu. Oba dokumenty by měly být jímavou a současně trýznivou literární výpovědí nespokojeného, nejistého, hledajícího a doufajícího mládí. Autorky se zajímaly o svět kolem, procházely generačními střety s rodiči, zápolily s pubertou obtížně prožívanou ve stísněném prostoru, rády četly, byly rády středem pozornosti, pochybovaly o svých schopnostech a svém vzhledu. V obou případech lze rozhodnutí vydat jejich deník (ostatně první vydání Deníku Anny Frankové vyšlo už roku 1947 a knížka rychle si získala čtenářskou oblibu) považovat za legitimní.

Řekněme hned na úvod, že první z počínů byl výrazně zdařilejší. Editor přistoupil k již úplnému textu nejen s nezbytnou pečlivostí, ale i úctou. Podobně postupoval i český vydavatel – výsledkem je unikátní a pečlivá edice, vynikající překlad a hezky vypravená knížka. Téměř nic z toho nelze říci o *Ztraceném deníku sovětské školačky Niny Lugovské*. V archivu byl objeven historičkou Irinou Osipovovou, vydán nejprve anglicky, pak rusky, posléze italsky... Vydán z neskrývaných komerčních pohnutek, v polovičním rozsahu, přičemž kritérium výběru bylo takřka pouťové: i za cenu zkreslení (výmluva, že i v Deníku Anny Frankové „bylo nutné zkrátit původní text a ponechat pouze věci obecného významu“, s. 230, neobstojí, ostatně co jsou věci „obecného významu“?) přitáhnout zájem čtenáře, či spíše zákazníka. Vnitřní svět Niny Lugovské je potlačen ve prospěch světa vnějšího – text jakoby měl být výhradním svědectvím o sovětské společnosti v době stalinského režimu, o jeho zrudnosti a ničivosti. Uvedené potřebě je podřízen i ubohý vědecký (dá-li se vědeckým nazvat) aparát edice. Více než skrovná předmluva a doslov záměrně zkreslují skutečnost, existující vysvětlující poznámky jsou poněkud redundantní (český vydavatel taktně zamlčel, zda je převzal z vydání ruského, anglického či zda jsou jeho iniciativou); tam, kde bychom nějaké vysvětlení čekali, chybí. Podtitul *Unikátní svědectví z dob stalinismu*, jež přidal

český editor, komerční motiv – na rozdíl od předcházejících vydání – neskrývá. Ostatně ono „svědectví z dob stalinismu“ je natolik vypreparované, že kniha jako autentický dokument ztrácí hodnotu.

Ztracený deník sovětské školačky Niny Lugovské tak můžeme směle nazvat *ztraceným* edičním počinem.

Milena Lenderová

Antisemitismus na přelomu 19. a 20. století, Pardubice, 16. října 2005

Dne 16. 10. 2005 se v Pardubicích konala konference s názvem „Antisemitismus na přelomu 19. a 20. století.“ Hostitelem byla Katedra historických věd Fakulty humanitních studií Univerzity Pardubice. Akce se konala v prostorách univerzitní auly a byla zahájena vedoucím Katedry historických věd prof. PhDr. Petrem Vorlem, CSc., který přednesl krátkou uvítací řeč.

Vlastní přednes referátů byl zahájen po proslovu doc. PhDr. Václava Vebera. Jako první z přednášejících hostů vystoupila PhDr. Blanka Soukupová, CSc. z Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy s referátem „Protižidovské stereotypy v české společnosti na přelomu 19. a 20. století.“ Referentka podala srozumitelný souhrn faktů dotýkajících se židovské tematiky. Po úvodním exkursu k původu antisemitských stereotypů a jejich vývoji v čase se zaměřila na antisemitskou problematiku 19. století. Zmínila první použití slova antisemitismus, první konferenci k protižidovskému tématu a dotkla se i dvou afér spojených s antisemitismem, a to Dreyfusovy a Hilsneriády. Nastínila také postoj českých politických stran 19. století k otázce antisemitismu.

Následně vystoupil se svým referátem „Krvavá obvinění. Rituální aféry v Tiszaeszláru a Chojnicích“ Mgr. Zbyněk Vydra, Ph.D. z hostitelské Fakulty humanitních studií Univerzity Pardubice. Referent se zaměřil na krvavá obvinění, mající svůj počátek už ve středověku, a jejich renesanci v 19. století, zvláště jeho poslední čtvrtině. Na pozadí dvou modelových situací z Maďarska a Pruska přiblížil fenomén rituálních vražd a vytyčil společné rysy těchto v 19. století četných případů.

Jako třetí v pořadí přednesl referát „Český katolický antisemitismus na počátku 20. století“ doc. PhDr. Jiří Hanuš, Ph.D. z Filosofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zaměřil se na téma určení charakteru katolického antižidovství, které se prolínalo formou různých stereotypů celým stoletím. Na příkladu Jakuba Demla referent poukázal na příklon k moderním rasistickým myšlenkám. České katolické antižidovství v některých obdobích nabylo charakteru, který šel ruku v ruce s moderním rasistickým směrem. Zároveň zmínil názory, že právě německý nacismus a antisemitismus vedl k tomu, že se katolíci probrali ze svého tradičního antižidovství.

Na závěr vystoupil host z Fakulty humanitních studií Univerzity Hradec Králové, PhDr. Aleš Vrbata s tématem „Rasismus.“ Přinesl informace o prvotním

užití termínu rasismus, o politizování antisemitismu a o definici člověka podle rasy. Učení o rasách se stalo součástí antisemitismu až v 19. století.

Po posledním referátu byla zahájena diskuse, které se hojně účastnili Mgr. Michal Frankl z Tereziánské iniciativy, doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D. z Fakulty humanitních studií Univerzity Pardubice a PhDr. Petr Skalník z Fakulty sociálních věd Univerzity Pardubice, který přispěl s podnětným sociálně-antropologickým přístupem.

Konference se nesla v příjemném duchu, což bylo podpořeno velkým zájmem studentů, kteří zaplnili místo konání. Přesvědčila o splněném účelu a dokázala, že půda pardubické univerzity je vhodným místem pro konání historických konferencí.

Dita Jelínková

Seznam autorů

- doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D., vedoucí Katedry historických věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice
- Mgr. Alena Kiehlborn, Katedra cizích jazyků Fakulty filozofické Univerzity Pardubice
- Mgr. Jiří Kubeš, Katedra historických věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice
- prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc., děkanka Fakulty filozofické Univerzity Pardubice
- PhDr. Marie Macková, Ph.D., Katedra historických věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice
- PhDr. Mgr. Ilona Moravcová, Ph.D., Katedra věd o výchově Fakulty filozofické Univerzity Pardubice
- Mgr. Pavel Panoch, Katedra historických věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice
- PhDr. Jiří Prokop, Dr., Katedra pedagogiky Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy Praha
- Mgr. Jan Stejskal, M.A. Ph.D., Katedra historických věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice
- doc. PhDr. Jaroslav Teplý, CSc., Katedra historických věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice
- prof. PhDr. Petr Vorel, CSc., proděkan Fakulty filozofické Univerzity Pardubice
- Mgr. Aleš Vrbata, Ústav filosofie a společenských věd Fakulty humanitních studií Univerzity Hradec Králové
- Mgr. Zbyněk Vydra, Ph.D., Katedra historických věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice

Theatrum historiae.

Sborník prací Katedry historických věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice

1, 2006

Vydala: Univerzita Pardubice

Rok vydání: 2006

Odpovědný redaktor: Jiří Kubeš

Jazyková redakce: Tomáš Jiránek

Redakční rada:

doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D.; Mgr. Jiří Kubeš (technický redaktor); prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (předsedkyně); PhDr. Marie Macková, Ph.D.; prof. PhDr. Eduard Maur, CSc.; Mgr. Jan Stejskal, M.A. Ph.D.; PhDr. František Šebek; prof. PhDr. Petr Vorel, CSc. (předseda); Mgr. Zbyněk Vydra, Ph.D.

Adresa redakce:

Fakulta filozofická
Univerzita Pardubice
Studentská 84
532 10 Pardubice
tel.: 466 036 210

e-mail: Jiri.Kubes@upce.cz

Vydání 1. – 346 stran, 100 výtisků